ПОЛИТИЧКА ИСТОРИЈА СРБИЈЕ II, 1924

Садржај

Предговор

Кулминација Либералне Странке

Министарство Јов. Ристића

I. Прва нишка скупштина

II. Нове државне границе, адм. подела и уређење нових области

III. Српска афтокефална црква

IV. Реконструкција Министарства

V. Друга нишка скупштина

VI. Положај и држање скупштинске опозиције

VII. Ванредна скупштина и железничка конвенција

VIII. Први одношаји с Бугарском

Пад Либералне Ристићеве владе (1880)

Појава Радикализма у Србији

I. Српски ђаци на страни

II. Крагујевац као центар нових људи и листова

III. Светозарева жишка разбуктава се у пламен

IV. Нове реформе у области самоуправној и у штампи и њихово дејство

V. Црвени барјак и његове последице

Седам година владавине Напредне Странке

I. Министарство М. С. Пироћанца

II. Први кораци владе. Избори и њихов резултат

III. Нова скупштина и раздеоба странака

IV. Доба слободоумља владе. Један фаталан уговор

V. Влада и тајна конвенција са Аустро-Угарском

VI. Свргнуће митрополита Михаила и епископа

VII. Либерална странка у новим приликама. Радикали и три полит. „барјака”

VIII. Друга скупштина и нови потреси

IX. Проглас Краљевине (1882)

X. Ултимат опозиције

XI. Краљево путовање по Србији. Пропаст железничког предузећа

XII. Искључење опозиције. Први и други допунски избори. „Двогласци” у Скупштини

XIII. Реакција на помолу

XIV. Радикали се организују, Либерали прибирају

XV. Атентат на краља Милана

XVI. Уморна Скупштина

XVII. Владин поклич за промену Устава од 1869. Избори 1883. Победа радик. странке. Одступање владе Пироћанчеве и њен политички биланс

XVIII. Судба чиновништва у полит. обртима

Тимочка буна и Српско-бугарски рат

I. Прва влада Ник. Христића

II. Затварање новоизабране скупштине. Суморни изгледи

III. Буна у Тимоку. Ванредно стање и преки суд. Анализа узрока буне и њен крај

IV. Нови избори. Одступање Ник. Христића. Министарство М. Гарашанина. Скупштина у Нишу после буне

V. Опозиција се понова креће

VI. Друга напредњачка скупштина у Нишу. Опозиција све изразитија. Влада против промене устава

VII. „Пловдивски преврат". Узбуна у Београду. Српско-бугарски рат, његов ток и закључење мира. Савети крању после рата

Кризе после рата

I. Неуспели покушаји са Либералима и њихов одјек. Опет Министарство М. Гарашанина

II. Мало политичке романтике: Краљ код осуђеника. Помиловање осуђених на преком суду због буне. Краљеви предлози ослобођеним радикалима. Већања у Нишу. Одбијање Краљевих предлога. „Споразум" опозиције

III. Влада пред „споразумом" опозиције. Поратни остатци ванредних мера и ограничења слобода. Расписивање избора. Борба са опозицијом. Сазив Скупштине у Ниш. Редукција опозиције. Одобрење ратних мера

IV. Поратне српско-бугарске куртоазије

V. Пад напредне странке и владе

Јован Ристић и Краљ Милан (1886)

Савезна влада

I. Први дани, први догађаји

II. За промену Устава

III. Избори. Шта Краљ мисли о ситуацији. Савезна Нар. Скупштина

IV. Крај Савезне владе

Радикална странка на влади

I. Ново радикално Министарство пред Скупштином

II. Радикална странка у новом положају

III. Опозиција новој влади

IV. Избори. Рад и пад радикалне владе и Скупштине

Пред крупним догађајима

I. Друга влада Ник. Христића и њен задатак

II. Домаће распре краљевске и развод брака

III. Промена Устава од 1869. Устав од 1888.

IV. Рад уставотворних одбора: ужег и ширег

V. Нови Устав пред Вел. Нар. Скупштином. Усвајање и потврда Устава од 1888

VI. Неизвесност после новог Устава

Абдикација Краља Милана 22. фебруара 1889. Краљевско Намесништво

ИНВ БР.
7966

ПОЛИТИЧКА
ИСТОРИЈА СРБИЈЕ
У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ДЕВЕТНАЕСТОГ ВЕКА

КЊИГА ДРУГА
ОД ПРОГЛАСА НЕЗАВИСНОСТИ СРБИЈЕ ДО АБДИКАЦИЈЕ КРАЉА МИЛАНА
1878—1889.

НАПИСАО
ЖИВ. ЖИВАНОВИЋ
ЧЛАН ДРЖАВНОГ САВЕТА

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1, Кнез Михаилова 1
1924

Инв. 7966

Штампарија „Родољуб“ А. Д., Београд, Кнез-Михаилова 3

Спомену

свога драгог и милог сина

Александра — Сање

студента београдског универзитета
свршеног техничара

погинулог у рату за ослобођење и уједињење у бој на Лисици
5. октобра 1912. год. првог дана рата, као добровољац,
при наступању и уласку у Косово

у неизмерној родитељској милошти и мајке и оца, посвећује

Писац.

ПРЕДГОВОР

Улазимо у други период наших историјских посматрања, отпочетих у књизи I. која је угледала света у мају 1923. и обухвата време и догађаје од 1858 до 1878.

Ова књига II. бавиће се догађајима, које обухвата време од 1878 до 1889. т. ј. од прогласа независности Србије до абдикације Краља Милана. И ако је овај други период, по времену нешто само већи од половине првог, књига II. по обиму је ипак већа од књиге I. Сам ток и карактер догађаја у овом другом периоду, објаснiће и узрок опширности ове књиге II.; јер се сасвим другојачије завитлавају догађаји у овом другом периоду, нарочито од краја 1880. године.

Истина, на првим листовима и ове књиге II. и у политичким догађајима срешћемо се са истим личностима како на Влади тако и у Народној Скупштини, које смо познали у књизи I. и које знамо нарочито од 1868. године, а неке још преостале од 1858. године. Либерална је странка још на управи земље и тиме се објашњава ова сличност и у току политичких ствари и у истоветности политичких личности, али само још за прве две године овога другог периода.

Две ове године, колико је последња влада Јов. Ристића била укупно на управи земље, ослањајући се на своју скупштинску већину, јесу и године кулминације Либералне Странке, како с обзиром на њену прошлост, тако и с обзиром на њену даљу будућност. У те две године и Влада и Либерална Странка испољиле су сву своју моралну снагу и у тваралачком правцу као и у борби са опозицијом. Било је с тога оправданог надања, да ће Либерална Странка моћи, још дуго остати у служби Отаџбине.

Али и привидно најмирније политичке воде нису у Србији никада, па ни у време од краја 1878. до краја 1880. биле без подводних стена.

На једној од њих насео је и брод Либералне Странке, онда, када се са њега, а на уста вођа њенога, а пред помолом економног рата са Аустро-Угарском чуо поклич: „Недајмо се! Бранимо се!" И баш тај поклич послужио је Кнезу Милану

као разлог за отпуст Либералне Владе, и за довођење на управу земље нове владе из људи Младо-Конзервативне Странке, 19. октобра 1880. године

Изгледало је за више година по том, да је судбина Либералне Странке запечаћена, не само са разлога што она за све то време није дошла на владу, већ и са околности са којих она није од тада ни могла доћи на управу земље. А од свих тих препона, била је несумњиво највећа она, која је потицала из ненаклоности Кнежеве према првим људима Либералне Странке, и обратно са његове неоспорне наклоности према људима, којима је поверио управу Србијом по паду Либералне Владе. За потврду свега тога идемо у сусрет догађајима, који су све пре могли бити, само не више узрок за какав обрт на боље, не само у судби Либералне Странке већ и у судби целе Државе.

Од године 1880. све се у Србији из основа мења.

Носиоци политичке моћи и ауторитета: Владалац, Влада и Политичке Странке, а за овима и цео народ, од овог доба, престају бити фактори, који хармонично дејствују у једном и истом правцу. Напротив, сви ови фактори долазе у сударе, из којих, као последица долази немогућност сваке политичке равнотеже, а одатле до потпуног расула и до катастрофа разне врсте, није више далеко. И оне су, доиста брзо почеле наступати.

А као највиднији агенс у свима овим преломима истиче се од 1880. год. лична воља владаочева, чија је личност до 1880. године била окружена сваком пажњом, али са несумњивом предохраном права у државној управи одговорних чинилаца: Владе и Народне Скупштине, која се оба фактора од 1880 потчињавају искључиво вољи владаочевој, имајући, као накнаду за то, сву предусретљивост његову. То је био први знак разлике времена и односаја до 1880 и односаја после 1880. године.

Другим речма: од 1880. год. настао је најобичнији лични режим у Србији са игнорисањем свих уставних обзира.

И ако је смена влада и странака у 1880. години била уставно правилна примена владаочевог права, новој влади из Младо-Конзервативне Странке оскудевао је најбитнији услов за сталност и успех. Управа државна поверена је најслабијој политичкој странци, која, и ако је у владу увела своје најистакнутије личности, није имала јаког ослонца у народу. Ово се већ само по себи није могло довести у склад са уставним и парламентарним принципима, који су пуних једанаест година већ у примени и били су у примерном поштовању, од Устава 1869. године, и са којима се нова влада сударила већ првих дана по састанку прве, под њом изабране Скупштине. Тај се судбоносни судар догодио између нове владе и њене странке с једне и опозиције с друге стране.

А та је опозиција краљевској влади, у овом моменту, поред Либералне Странке — постао Радикализам, пред киме је и Младоконзервативна Странка, мислећи да се морално појача, променила своје традиционално име и назвала се „Напредна Странка", под којим ћемо је именом ускоро знати и пратити.

Ми Радикализам знамо, још као новог и узгредног чиниоца, нарочито од 1877. године из расматрања у књизи I. У овој књизи II. биће ближе и опширније изнесено и његово порекло и његов целокупни развој, до промене од 19. окт. 1880. године, када владу предузимље Младо-Конзервативна Странка, све дотле верна савезница појављеног Радикализма, у борби противу Либералне Странке.

Долазак владе из досадашње опозиције, а уз то искључиво састављене из представника Младоконсервативне Странке, већ је сам собом био акт њеног вероломства према дојучерашњој интимној дружби њеној са представницима Радикализма, а за саме представнике Радикализма разрешница од свих обзира према новој влади. Владалац пак, који је по сили својега уставног права сменио Либералну, а поставио Младоконсервативну владу, са потпуним игнорисањем Радикализма, учинио је тиме једну фаталну погрешку, којој ће следовати недогледне последице.

Ако би то било само са неувиђавности и са недовољног познавања новога и дотле неорганизованог противника, то би се, за толико, могло и разумети.

Но, када се Радикализам, одмах на првој новоизабраној Скупштини, јавио као организована целина са својим програмом, са изразитим и то знатним бројем својих представника; кад је он ускоро показао своју офанзивну моћ; када је он, у борби која је ускоро настала, издржао све нападе и Владе и Напредне Странке и у борби на отвореном пољу, нарочито на допунским изборима у мају 1882 и на општим у септембру 1883 показао своју неодољиву моћ; када га најпосле и отворена противност владаочева није у напредовању уставила, — даље игнорисање нове, бројно јаке и у борби одсудне Радикалне Странке, постало је једна непоправима политичка погрешка и Владе и слабе Напредне Странке и Владаоца. А кад се у томе игнорисању било већ и сувише далеко отишло, и сви мостови за узајамно зближење срушени, онда се није више ни могло натраг, и брутална борба имала је да пресуди крај почетога процеса.

Владалац је, са ослонцем на слабу, и даље неуспесима све више компромитовану Напредну Странку, изабрао онај најтежи, па са тога и најгори начин, отвореног рата са Радикализмом, у коме је он, за први мах, победно на Краљевици 1883. год., да после две године, из сталне бојазни од Радикализма, подлегне на Сливници 1885., али овога пута с њиме, на жалост, и српски народ и Србија.

Дејство пак Радикалне Странке, оличене, и при свима притвсцима, у великом броју њених привржсника у целој овој борби, своди се на ову просту формулу: стално одбијања, да дође до утицаја на државне послове и на управу земље, она је, кроза све ово време од 1880. до 1889. била стална сметња, у првом реду Напредној Странци, а за тим и другим комбинацијама, да се одрже мирно на влади.

Тако су се, подједнако, и Краљ Милан и Радикална Странка јављали, и ако сваки на свој начин, и из других узрока, у истоветној деструктивној улози и онемогућавању каквог таквог сталоженог стања. Напредна Странка пак, већ као слаба дошав једном на власт, учинила је се у овој непрекидној борби савезником Краља Милана, допринсвши тако и својој рођеној изнемоглости.

Није тешко погодити, какав је био и морални и политички резултат свега овога непрекидног хрвања, и какви су дубоки трагови од тога остали у укупном политичком животу и у свеколиким, до основа разореним политичким наравима у самом народу. Да оставимо на страну ту несрећну новину, по којој су грађанске дужности и непроменљиве обавезе према друштву, народној целини и држави постале предмет политичке лицитације (да се неће плаћати пореза, или тек врло мало, да се неће служити у војсци и т. д.) — још је гора последица промена народних погледа на све оно што чини Државу. Место дотадашњих патријархалних сматрања и погледа народних на личност и ауторитет владаоца, на државу и њену моралну неприкосновеност, на власт, која у име закона државом управља, дошла су времена општег неверовања у све те дотле високе факторе и идеалне чињенице. Владалац је испољио своје слабости па често и своје личне ћуди и учинио се предметом негодовања и мржње; држава је у појмовима проста света постала нека врста парничног имања, које се држи или упушта не по неком уставном и парламентарном реду и праву, већ на основу грубе силе, са свим као какво сељачко добро око кога се сељаци бију колем и оружјем; власт државна јавила се у очима народа као нека врста самовољнога егзекутора и насртача на грађане и у погледу њихових грађанских права и грађанских дужности. Ничега више светога није било међу људима. Међусобна мржња је потисла сваки разлог и нужну међусобну трпељивост. Политичка борба оглашена је као борба, у којој су сва средства допуштена, увек „до истраге наше или њине". Док се у народу простом веровало, да се са том девизом сме безобзирно наступати, дошло је и до отворене буне; а кад се видело да се у буни и главе губе чим власт и Краљ буду јачи, онда су давно зачети отпор и мржња све више тровали међусобне суседске и грађанске односаје. Мучки сукоби, паљевина и злонамерне штете сваке врсте и само зближавање са горским одметницима

постали су „обичне" појаве, у којима је опет и дугачка рука власти вршила „своју дужност". Политички живот, кроз више година, могао би се, на жалост, још можда најтачније обележити оном старом речју као: Рат свију, против свакога! „Право" је и остајало, наравно, увек на страни онога, ко се покаже да је јачи.

Несумњивих доказа за ово наше тврђење биће, на жалост у великом размеру, на листовима ове књиге II. као и на листовима савремене журналистике и у актима судова.

Док се све ово у главном расправља између Напредне Странке на влади и Радикалне у опозицији, трећа, Либерална Странка, као представник државног искуства и умерености, у место да буде у сретном положају посредника, који мири и утишава завађене и закрвљене стране, она је двама факторима: Владаоцем и општом узаврелошћу у народу била дефинитивно потиснута у страну, са свима штетним дејствима овога незаслуженог положаја. Док је владалац Напредну Странку стално држао уза се, она, и ако бројно најслабија, будући годинама тако на власти, искоришћавала је све државне лукративне положаје и сва материјална средства, Либерална Странка, владајући негда у скромним државним приликама и увек руковођена принципом штедње, и ако је у својој средини имала одличан „домаћински" елемснат, није створила тако зване и доцније добро познате чисто „партијске богаташе", била је сада лишена свега и осуђена на неку врсту принудног вегетирања, које је — као што ћемо већ имати даље да видимо — прекидано истина сјајним, али ефемерним приликама.

Али то још не доноси смрт једне дубоко укорењене странке, што она није на власти. Други један стицај донео је Либералној Странци далеко већи удар, но сва немилост Владаочева, но свеколико искључиво господовање Напредне Странке.

Либерална Странка, већ је била у ово доба (око 1880) оличена и живела је у свом другом нараштају. Знаменити њени представници и борци из 1858. беху већ старији људи; а од њих мало беху млађи и први људи из 1868. Представници Либералне Странке у народу, из кога су, почев још од 1858, а нарочито од 1868 па све до 1878—80 излазиле познате нам, из Књиге I., непобедне већине ранијих Скупштина, ти представници — као што знамо — беху у првом реду носиоци Народне Мисли, а тиме и носиоци ратова од 1875. до 1878. Вршећи на делу и са ризиком, који прати сва велика дела, ту своју историјску мисију беху они утрошили много своје дотадашње популарности а нису је ни куповали, ни одржавали на рачун државног добра; а од 1880. стално су као што ћемо видети, не само запостављени, већ и гоњени.

И у процепу, у коме се ускоро сав народ налазио од 1880. године, после силаска Либералне Странке са управе

земаљске, у тешкоћама, које дођоше са великих погрешака Напредне Странке, услед којих би, сасвим логично и природно, Либерална Странка поново оснажила, поново попунила своје редове новом снагом и новим нараштајем из народа, који је од све већега и материјалног и моралног притиска патио, и у бољем чему тражио одушке и олакшице ... у том баш значајном психолошком моменту, јавља се на позорници и у пуној снази млада, свежа, никаквим традицијама невезана, агилна и у борби безобзирна Радикална Странка. Она привлачи к себи и у себе све што је млађе, живље приказујући се, уз то, народу, прво обичном раднику и ђаку, а затим најмногобројнијем земљорадничком сталежу, као неки нарочити, дотле непознати, његов пријатељ и творац неке особите нове, до сада неслућене среће. И док су чари овог новог „Програма" већ саме собом привлачиле богатом маштом обдарене лаковерне представнике „гуња и опанка", дотле је се с друге стране целокупна владавинска практика Напредне Странке на свој опет начин већ старала, да свему овоме усколебаном свету, и ако мимо своје воље и намере, драстично укаже: куда треба да оде и за киме да пође! Није било узалуд речено, да су Напредњаци народ „мотком" терали у Радикале.

Док је Радикализам овим чудним стицајем свих лоших прилика бујао и било га је како се онда говорило „ка на гори листа", дотле стара, несумњиво заслужна Либерална Странка, у главном остаје истина са својим политичким кадром али са слабим прираштајем, сем извесног адвокатског придобитка у „млађим снагама", са каквом срећом, за ову скроз на неадвокатским принципима засновану странку, и то ће даље догађаји расветлити. Либерална Странка свој ипак још интезивни политички живот манифестује у јавним зборовима, путем своје штампе, и организације; али све су те појаве без даљих последица у погледу практичне политике, која стално остаје на Напредној Странци, којој као да не може више да досаде ни радикални легиони на биралишту, ни либерална тактика и проповедање умерености. Изгледа да су само неумерености постале меродавне за политичку срећу, било као неумерености у злоупотреби власти или неумерености у јуришању „броја", са оном слепом девизом „куд пукло да пукло!". И што год су политичке ствари хронолошки више одмицале од 1880. године, све се више осећало како је у директиви високе политике у Србији изгубљен сваки компас и да нема више никакве урачунљивости. Све је било и „озго" и „оздо", устало на инат и политика поткоса била је меродавна за све. А разјарени владалац стајао је у средини овога окршаја и са свога високог положаја активан у означеном смислу.

Тим се ушло у осму годину од 1880. За то време Краљ Милан је истурио и последњу своју карту. Раскинуо је, изгледа, са свима Странкама, сјурујући их у последње време са положаја

у убрзаном темпу, успевши тако да поруши и једну светлу, и ако с тога, кратковремену појаву, оличену у либерално-радикалном Споразуму и Савезу, овога пута привидно у корист чисте радикалне владе. Опет се, ускоро затим по други пут за владе Краља Милана, јавља deus ex machina, стари Никола Христић, али овога пута са чудном улогом, да као званични жирант ликвидира краљеве и породичне и политичке давно започете спорове, прве разводом краљевскога брака, друге неочекиваним доношењем Устава; зашта сам, дотле неторно сваком уставном реду противни владалац узима иницијативу и са последњим данима децембра, 1888 у многоме интересантне године, дело доиста приводи крају и новом Уставу даје свечану санкцију, али не и да влада по њему. Место тога Краљ Милан силази с престола.

Силазећи с престола, Краљ Милан је дао сатисфакцију добу, у коме је починио своје погрешке и нараштају, који је патио од притиска његове владавине. Али се ипак намеће питање: да ли ће Краљ Милан бити сам и без саучесника, одговоран и пред историјом за све оно, што је Србија преживела у овом периоду?

Он није владао у доба деспотизма као Кнез Милош, није био лични центар све власти у држави, као Кнез Михаило. Кнез Милан је ступио о пунолетству на престо као уставан владалац, по Уставу од 1869. када је и други чинилац, Народ, дошао до уставних права и до утицаја на државне послове. То су тада младом Кнезу дали на знање и Кнежевски Намесници, предајући му врховну власт. „Заједничким радом Владе и Народа — говорио је тада намесник Ј. Ристић — засушени су извори сваком неповерењу; укинута је удаљеност, која их је делила, те је тако даљи развитак земље зависан подједнако и од једне и од друге стране. Обе су сад подједнако одговорне за судбину Србије" (Књ., I. стр. 242.).

Ове, и данас недовољно оцењене речи, заборављане су у хуци политичких догађаја, и читаве странке и политички људи, који кроз скупштине и иначе произилазе из средине народа, радо су после многих неуспеха, пребацивали сву одговорност на владаоца, заборављајући да су и они, не само саучесници, но често пута виновници многих потреса и трзавица, којих је пуно доба, у које улазимо, нарочито од 1880 године, било тиме што су то и сами хтели, било тиме што се вољи краљевој нису одупрли.

Краљ Милан, владајући под једним Уставом, није могао ништа учинити, док није за своје намере или прохтеве имао Владу, која ће те намере даље спровести и Скупштину, која ће их одобрити. На жалост, догађаји ће показати, да он, после промене владе од 1880 године, није имао чак ни потребу да се нарочито усиљава да такву владу и такву Скупштину има. Оба ова фактора су се често сама наметала, да му буду на расположењу, и само са оваквим саучешћем и Владе и Скуп-

штипе, Краљ Милан је могао бити онакав, какав је био и доћи у безизлазан положај, из кога је могао изаћи само абдикацијом. Он није могао такав бити до 1880. год. из простог разлога, што му дотадање либералне Владе то нису хтеле омогућити.

Наше дело је с тога засновано и консеквентно изведено у том д ху и правцу, да се у њему огледа и свеколики рад Влада и Скупштина, њихових већина и мањина, а то ће рећи рад Политичких Странака, како би се могле оценити и њихове заслуге и њихова одговорност пред Историјом. И док је Краљ Милан својом абдикацијом узео консеквенције из својих поступака, Политичке Странке, напротив, нису абдицирале ни на своју прошлост ни на своју иницијативу у будућности. Али су за то остали сви трагови њихових поступака и политичких актова. Одговорност Краља Милана не искључује дакле одговорност Политичких Странака, које су у својим одлукама и поступцима чак биле, и требале да буду, више самоопредељиве но и сам владалац. Јер „Краљ краљује а не влада", политичка је догма, која је у основи сваке конституције. Онај чинилац, дакле, који влада, који ствара законе и спроводи сва законска наређења, који одабира вршиоце државне управе, који врши изборе и из њих добија своје партијске Скупштине; чинилац, који ствара буџете и употребљује их по свом нахођењу, са уживањем свих држ. бенефиција и користи, које власт даје, који влада у миру или доживљује немире и угушује буне, који води ратове и закључује мир; чинилац најпосле, који свим тим утиче на политичко васпитање народа кад у добром кад у рђавом правцу — што ми у резултатима и данас видимо — тај тако велики чинилац мора и пред историјом примити одговорност за своје поступке, од којих судбина земље зависи ништа мање, ако не и много више но од „воље" владаоца уставног па ма како овај био иначе самовољан.

Са несхватања своје властите моћи и права, али и дужности и савесности оних, који су на управи земље и произашао је онај несрећни низ догађаја овога другог, једанаесто-годишњег периода; догађаја, који су се низали и ређали један за другим у све самим супротностима а одигравали се у непрекидној борби, из које су изашли подједнако разочарани: и Странка, која се у овом периоду највише одржала на влади, као и Странке, којима је пала у део улога опозиције, и у чијем завршном чину капитулира и сам Краљ.

Како су се пак сви напред поменути догађаји од 1878 до 1889 зачињали, развијали и завршавали, — биће предмет ближег расматрања у овој књизи II. Политичке Историје Србије. Објављујући је, писац се њен нада, да ће и она у широј јавности и у својих многобројних читалаца, наћи исти повољан пријем и благонаклону оцену, као и њена претходница књига I.

На Петков-дан
27. (14.) октобра 1923. год.
у Београду.

Жив. Живановић

КУЛМИНАЦИЈА ЛИБЕРАЛНЕ СТРАНКЕ 1878—1880.

Драги г. Ристићу,

У магновењу, када се отвара нова периода у државним пословима тиме, што сам Вас позвао, услед поднесене ми оставке Министарства, у коме сте били члан, да примите образовање новог кабинета, у моменту, када сте се мом позиву са патриотском готовошћу одазвали, не могу а да не бацим један ретроспективан поглед на Вашу радњу, коју сте као Министар спољних послова развијали у периоди која је закључена оставком Министарства.

У овим тешким и судбоносним променама од историјског замашаја по Србију и њену будућност, Ви сте, драги г. Ристићу, оправдали поверену Вам дужност Министра спољних послова на тако одличан начин, Ви сте ме тако свесрдно потпомагали у оној радњи, која је уродила тако лепим и корисним плодовима — народном независношћу и увећањем државног земљишта — да ми није само мило, што Вам могу указати своје поверење тиме, што Вас позивам, да својој делателности, као председник новог Министарства отворите шире поље, већи круг радње, са уверењем у даљу Вашу толико пута осведочену оданост према Престолу, са уверењем у даљу Вашу патриотску ревност, већ сматрам за дужност у исто време да Вам дам видљив знак своје дубоке захвалности за досадашњи Ваш рад као Министра спољних послова.

У то име, молим Вас, да примите приложене знаке војеног одличија „Златне медаље за ревносну службу у рату 1877.—1878. године", украшене бриљантима, као доказ, колико ценим не само у качеству Књаза, већ и као Врховни Командант, Ваше трудове и услуге учињене у периоди, која је сада закључена, а нарочито вашу радњу на Берлинском Конгресу, у циљи осигурања онога, што је моја дична војска крвљу својом извојевала.

У Београду
30. септембра, 1878.

Ваш Благонаклони
М. М. Обреновић, с. р.

Министарство Јов. Ристића. — Ово је други пут, да се Јов. Ристић јавља на положају Председника Министарства. Први пут беше то 1873. године, по смрти Миливоја Блазнавца. (Књига I. стр. 272); а сада по одступању такозваног „Акционог Министарства" Стевча-Ристић-Грујић.

За разумевање извесне појаве, која ће се десити кроз две године, и за коју је везано име старога Стевче, досадашњег председника Министарства, нужно је овде потсетити на једну важну, чисто партијску околност у средини саме Либералне Странке, која је и носилац ратних догађаја почев од 1875./6. и из које опет произилази и ново Ристићево Министарство, образовано 30. септембра 1878. Та је околност у она два датума Либералне Странке: у годинама 1858. и 1868. и у људима, који су у свакој од ове две године имали своје улоге и своје заслуге, како је то и наглашено у књизи I. (стр. 320 и даље).

Приликом силаска с позорнице јавног рада дотадашњег „Акционог Министарства", догодило се — случајно или не — да су главни представници људи од 1858: Стевча и Грујић претпоставили, иначе многозаслужни одмор и удаљење од активне политике — док су људи од 1868., са Јов. Ристићем на челу остали и даље политички активни и преузели државну крму.

Ново Ристићево Министарство имаћаше овај састав: Ј. Ристић, председник и Министар спољ. послова, Радивоје Милојковић, Министар унутр. дела, Дим. Матић, Министар правде, генерал Ранко Алимпић грађевина, Ал. Васиљевић просвете и црквп. послова, Владимир Јовановић, Министар финансија и п. пуковник Јов. Мишковић, Министар војни.

Неколико дана пре образовања ове владе указом је (27. септембра) расп штена Народна Скупштина, и нови избори одређени на дан 29. октобра, а за скупштинску периоду 1878., 1879. и 1880.

Претходна Народна Скупштина води своје порекло из бурних избора у 1875. години. Још је бурнији њен живот и рад, кроз два велика рата, са променљивом срећом. Али већина скупштинска, компактна и бројно пресудна, а непоколебива у својој вери у праведну националну ствар, одолела је свима овим тегобама и до краја остала верна потпуно влади. Ако је икоја српска Скупштина имала право да буде названа историјском, то се и овој Скупштини то право не може одрећи (књига I. стр. 355). Све перипетије нарочито су детаљно описане и у књизи III. „Записа" Јевр. Грујића где су сачувана сва тајна већања и одлуке ове скупштине, пред почетак рата.

Док су избори из 1875. били под знамењем рата, дотле су избори од 29. октобра 1878. били под знамењем мира и ратних успеха, државног увећања и независности. Грађани нових округа одмах су позвати да узму учешће у изборима и да у Народну Скупштину пошљу своје посланике.

Влада Јована Ристића добила је огромну већину у ново-изабраној Скупштини, која је бројала 172 посланика, т. ј. 129 бираних

и 43 наименована. Опозиција је бројала испод 40. Указом од 4. новембра 1878. нова је Скупштина одмах позвана да се састане на дан 21. новембра, (на Ваведење) у Нишу, а за годину 1878.

Пред новом владом Јов. Ристића, која из трогодишњих ратних прилика улази у доба мира, стајали су многобројни и велики задатци.

Проглашење Србије за независну државу изазвало је многобројна питања у њеним унутрашњим, а нарочито спољашњим, међународним и трговинским односајима. Те односаје ваљало је регулисати а многе изнова засновати и учврстити. Много што шта, у том погледу, проистицало је из Берлинског уговора и није, често, имало дугога рока за извршење.

Присаједињење нових области неодложно је изискивало и њихово уређење у сваком погледу. Јер привремени закон о уређењу ових области, издат у јануару 1878. подмиривао је прве управне и судске потребе; али он је морао бити замењен сталнијим уређењима, која ће нове области што више приближити уређењу дорашне Србије, док се најзад њени закони у свој потпуности не распростру и на нове области. За први мах, то је изједначење било изведено у једном јавном политичком праву грађана: у избору посланика у Народну Скупштину. То је право већ примењено на последњим изборима од 29. октобра о. г.

Као нарочити задатак очекивало је владу уређење Аграрних односаја у присаједињеним областима, у којима Србин грађанин под Турцима, није био економски независан, т. ј. није имао своје земље, пошто је ова од турскога завојевања, припадала спахијама, читлук сахибијама, а на њима настањена Србин био је само изметар. Народ наш, на дотадашњој турској територији, требало је дакле ослободити не само политички, но и економски.

Сви ти задатци нове владе — како они спољашњи, тако и ови унутрашњи — на које ћемо у даљем расматрању већ доћи, могли би се означити једним именом: консолидовање ратних тековина.

Но сем тога, дуготрајна и тешка два рата, оставили су и других последица, који су притискивали нарочито Србију у многоструком погледу. Те су последице дошле од ратних жртава, од ратних штета, од ратних трошкова, који су по рату добили сад ново име: ратних дугова.

И ово су били такође нови крупни задатци, који су чекали нову владу, и на које ћемо, у даљем расматрању такође доћи, и које бисмо такође могли означити једним именом: срећивање ратних терета.

У та два правца имала је да се крене сва акција Владе и Народне Скупштине. И док је консолидовање ратних тековина у основи био задатак, који је изискивао само мудрост и увиђавност, дотле је срећивање ратних терета изискивало нових жртава у облику нових дажбина. А то већ није била тако лака ствар, нарочито онда, када се на новац и његову вредност, и у погледу државних и у погледу приватних финансија другојачије и брижљивије гледало,

БИБЛИОТЕКА

но много доцније. Пуне две године (1878—1880) требало је влади Јов. Ристића, да среди све поменуте задатке. Те две године чине и доба Кулминације Либералне Странке, коме неочекивано долази и њен силазак са управе државне. Какви су узроци све то донели, показаће се јасније у току разлагања овог првог дела књиге II.

По себи се пак разуме, да поред ових конкретних задатака, које су ратне прилике собом доносиле, ни Влада ни Скупштина не могу унапред знати, каква још питања могу пред њих изаћи, нарочито из области јавних политичких права. Од тих појава, као што знамо из књиге I. овога дела, није поштеђена ни једна Влада и ни једна Скупштина од 1858. па надаље, а нарочито од доношења Устава од 1869, и увођења парламентарне владавине у Србији. Оно вечито питање о „слободи штампе", било раније у тражењу основних, било доцније у изменама и допунама нових постојећих закона о штампи (печатњи), неће изостати и на Скупштинама, којима идемо на сусрет, и које ћемо у нашим посматрањима, због њиховог већања у Нишу, назвати Нишким Скупштинама, првом и другом, јер их је под овом Ристићевом владом било у Нишу две узастопце.

Али у тим двема Скупштинама, поред огромних задатака, које је Влада кроз њих спровела, и за то улагала своју најбољу снагу, био је још један чисто парламентарни мотор, који је чинио, да су ове две нишке Скупштине, као и једна трећа, ванредна, — последња за доба првенства Либералне Странке сазвана у Крагујевцу (у мају 1880), — показале и врхунац младе парламентарне разрађености у Србији и дале примере политичкога говорништва, какве ћемо узалуд тражити и у далеко познија времена. Не само историја Либералне Странке у ужем смислу, ако би је још ко хтео писати, но и пространа историја Парламентаризма у Србији, на који је у овом нашем делу нарочита пажња обраћана, нашла би у скупштинским беседама на пр. Јов. Ристића, овога доба, примере политичке речитости од трајне вредности, јер су биле дубоко проникнуте начелношћу и уједно бацају светлост на многе важне политичке установе и законе у Србији, нарочито од 1869. овамо. Но суд о томе припада и савременим читаоцима тих беседа као и далекој будућности; а податци за ово наћи ће се даље на своме месту.

Тај други, како га назвасмо, чисто парламентарни мотор, — који је представницима Либералне Странке у Влади дао повода и прилике да се истакну у својој лепој индивидуалности — била је Скупштинска Опозиција, чије дејство, с тога ми не желимо запостављати, већ ћемо га са што већом верношћу, кроз цео ток радова обе ове Скупштине изнети. Прежививши ратне тегобе, које су налагале узајамну пожртвованост, обе су стране — и скупштинска већина и мањина — стојале сада лице у лице и огледале су се у свима сусретима на начин вредан пажње.

С тога нам је дужност, да пре него што пређемо на сам рад Прве, а за тим и Друге нишке Скупштине, да се још нарочито уставимо на саставу и карактеру

САВРЕМЕНЕ ОПОЗИЦИЈЕ.

Она је непосредно произашла из општих избора од 29. окт. 1878. године. Но и ако су личности, које су као опозиционари ушли тада у Народну Скупштину, производ тих избора — саме опозиционе групе, којима су те личности припадале, као што знамо, старијег су порекла. Једна од њих старија по пореклу беху Конзервативци, други припадаху млађој, тако званој Радикалној групи.

Ми их знамо, из расматрања у књизи првој, нарочито привржснике конзервативаца, а знамо донекле и ове друге, ма да ће и о појави радикализма у Србији мало даље бити више речи и исцрпнијих излагања.

Овде нам ваља само ухватити везу са ранијим догађајима изложеним у књ. I. и извести конац опозиционе радње на чисто; јер ћемо као што напред поменусмо, од сад, имати више да рачунамо са овом опозицијом као фактом. Расплинута, променљива, силом догађаја до сада потискивана час горе час доле, опозиција се после ових избора и кроз ове две године јавља као компактна група са одређеним правцем, а приновљена, нарочито на свом левом радик. крилу и новим именима. Назвати је компактном у ужем смислу те речи, управо је нетачно. Док у погледу на њену целокупну тактику, у борби против либералне већине и владе, она је доиста била компактна, једна, управо шљубљена до ишчезнућа свих међусобних разлика.

Напустивши Скупштину у јуну 1877. године, опозиција је, за време другог рата, и на Скупштини сазваној идуће 1878. године, после Берлинског Конгреса, била скоро толико колико и нечујна; стога та нечујност није дуго трајала.

Кад су се, после Берлинског Конгреса догађаји пречистили, хоризонат разбистрио, и цео ток политичних прилика и у Европи и Србији ушао у мирнији па и правилнији колосек, јавља се и опозиција, и то активно. И ако је још не видимо да покреће свој орган (то ће тек следовати), било заједно или посебице као до пред први рат, видимо је ипак у практичној политици све више активну. Она узима учешће у последњим изборима од 29. октобра 1878., и са релативним успехом јавља се на првој нишкој Скупштини.

И ако, као што ћемо видети, врло активна на тој првој Скупштини у независној и увећаној Србији, опозиција се још снебива.

Од куд та одлучност у опозиције? Број њен од 37 чланова и ако пристојан, недовољан је био да је окуражи да ће она надвладати више но три пута већи број већине; а рад саме владе, који је био правилан, објективан, ратним успесима учвршћен, у односајима према опозицији неофанзиван, увек у положају дефанзивном чак предусретљивом, и тај рад није опозицији давао великог повода за њену агресивност. Наравно, опозиција не може порећи своје

порекло и бити скутоноша владе и већине, али и њени напади морају бити мотивисани.

Сумирајући мотиве оба крила опозиције, не можемо их ипак наћи као довољним да сами собом објасне силину њеногa наступања у предстојећим нишким Скупштинама. И ако идемо све дубље за истраживањем тих, привидно необјашњивих покретача, ми ћемо доћи на старо зло и невољу Либералне Странке.

То је био сам Кнез Милан. Принуђен догађајима да 1876. поново прими „акционо" либерално министарство; опроштен страха, који га је био спопао после избора за Вел. Нар. Скупштину из 1877; обезбрижен, управо поткрепљен и учвршћен ратним успехом, из кога је од вазална Кнеза произишао као Краљевско Височанство и владалац независне увећане државе; известан, да је Либерална Странка у минула два рата утрошила највећи део своје снаге и своје већ давнашње популарности, овај притуљени противник њен почео се сад, и ако је Ристићу поверио образовање прве поратне владе и пропратио га онако ласкавим писмом, систематски и поиздаље спремати, како ће се његовога и ако уображеног „туторства" дефинитивно опростити. Још томе није било време; још је било пуно државних потреба које је ваљало после рата консолидовати, учврстити, а то су сада ипак могли најбоље Либерали са Јов. Ристићем на челу владе. Представници „Свето-Андрејаца" беху се већ одвојили приликом промене владе у јесен 1878; сад је ваљало још Ристића сломити, и онда, мислио је Кнез Милан, настаје право његово доба, на које је и он, не мање, са жудњом очекивао.

Кнез је у здруженој опозицији уочио полугу за тај намеравани преокрет. Опозиција је брзо спазила миг и топло одговорила на њега. „У сенци Намесништва није се видео престо Обреновића", узвикнуо је једном радикални поп Милан Ђурић, чиме се само дражила саревњивост кнежева према Либералима, према њиховом вођи, садашњем шефу владе Јов. Ристићу, за малолетства кнежевскоме Намеснику. Учестале су посете у дворцу, лепе шале са часницима његовим и срдачно стискивање руку са главним повереником кнежевим, првим ађутантом К. С. Протићем па и са самим Кнезом.

Опозиција је, доцније, с уласком у 1880 годину жељна да се јави што видније и што чвршће. И другога дана месеца јануара 1880. године јавиће се и заједнички орган конзервативно-радикалне опозиције, „Видело".

Но дотле, и кроз обе нишке Скупштине, здружена опозиција полагала је више на личну репрезентацију и на што жешћи усмени парламетарни процес.

То ћемо све видети на самим тим Скупштинама.

I

Прва нишка Скупштина. — Састављи се у Нишу, нова Народна Скупштина се одмах конституисала. Из шест скупштинских кандидата, све либерала, за председника Скупштине наименован је Тодор Туцаковић (са 137 гласова) а за подпредседника Вуја Васић

(са 118 гласова). За секретаре скупштине изабрани су: Сима Живковић, Аксентије Ковачевић, Панта Срећковић и Ђорђе Ж. Ђорђевић — три професора, сем Ковачевића, који је трговац по занимању. Сва су нам ова имена добро позната из ранијих скупштина и књиге I.

Опозиција, дакле, није имала учешћа у часништву скупштинском. Она то ни бројно није оправдавала.

Новембра 23. Скупштина је свечано отворена престоном беседом, пуном полета, који је одговарао општем расположењу духова, после свршеног успешног рата, проглашења државне независности и делимичног уједињења народног.

Обраћајући се „Поштованим посланицима", Владалац почиње своју беседу овим речима:

„После бурних времена, у којима је народ српски сјајно осведочио своје војничке врлине на бојном пољу, ево је за њега наступило време благословеног мира, када треба да покаже на пољу законодавства своју снест и своју политичку зрелост, уређујући нове и усавршавајући старе тековине своје безпримерне одважности и својих скупих жртава.

„Вама је, господо посланици, поверио народ овај други задатак. Моја је жеља, да га ви отпочнете вршити у нашем од старине славном Нишу; жеља ми је, да у овом граду, где је, биће скоро пет векова, потписан губитак српске независности, прва законодавна скупштина Независне Србије отпочиње свој благодетни рад.

„Да, ми стојимо на земљишту Старе Србије, ове колевке негдашње моћи и славе наше, на земљишту, где је свака грудва Србину света, јер сваку је он вековима заливао драгоценом крвљу; јер се овде при сваком кораку, при сваком погледу буде у њему неизгладиви спомени дичне и тужне прошлости његове.

„Нарочито сам срећан, што вама, поштовани посланици из повраћених Србији крајева, могу рећи: добро нам дошли, браћо, у недра представништва народа Српског!

„Вековима раздвојени, ево смо опет заједно! Старија браћа на пољу народног препорођаја, најпре дођосмо међу вас с оружјем у руци да вас избавимо, и избависмо вас; а сад ево нас са маслином мира, да са вама заједно о заједничкој срећи радимо.

„Свечан је доиста тренутак! Захвалимо свесрдно Господу Богу што смо га доживели!"

За тим Беседа говори о наређеној демобилизацији војске.[1] Беседа прелази на задатак ове Скупштине и предлоге, који ће пред њу доћи; све у вези са стањем, коме је претходио рат, а завршио га мир.

Навели смо скоро у целини Престону Беседу од 23. новембра 1878. у Нишу. Даљи развој скупштинских послова већ ће сам собом најбоље показати, да су и већина скупштинска, као и опозиција,

[1] Врховна Команда, која је, с малим прекидом, по закључењу мира 1877., дејствовала више од три године (од јуна 1876), сада је, по демобилизацији, и сама распуштена на дан 30 новембра 1878., и сви војни послови прешли су на Министарство.

дали довољно доказа своје самоопредељивости, што сведочи и овај израз у скупштинској адреси:

Бацајући погледе на далеку прошлост „под славним Немањићима", и на тешка времена после Косова; одајући правду војсци, у ратовима за ослобођење и уједињење, Скупштина даје уверење, да ће: „имајући к томе на уму и свети свој задатак, свесрдно прихватити и у договору с родољубивом владом, која је свеколиким дојакошњим својим радом стекла себи потпуно народно поверење — свестрано испитати и решити све предлоге који се односе на благо и напредак драге нам домовине."

Али! — Адреса жели да нагласи и једно право Народних посланика:

„Уједно, Народно Представништво нада се, да ће и влада Вашег Височанства, са својом осведоченом готовошћу прихватити и све оне предлоге и потребе народне, које ми, као народни представници, будемо поднели у интересу животних народних потреба..."

Овај пасус у Адреси, овог пута, има више својих узрока, и тиче се поглавито финансијских извора, што ће се у току рада већ истаћи, и за шта су посланици желели раније нагласити и своју иницијативу.

Даљи разлог за овај пасус у Адреси од 1878. лежао је у некој врсти концесије, која се овим чинила и самој опозицији.

Овој се концесији, вероватно, има приписати да опозиција није имала свој засебни предлог за Адресу. На против, она је гласала за исту, како је она изашла из адресног одбора. Међутим у даљем раду, опозиција је стално остала офансивна не само противу владе, но и противу већине.

Овакво држање здружене конзервативно-радикалне опозиције у овој Скупштини дало је повода Председнику Министарства Ј. Ристићу, да се у датој прилици, опозицији обрати овим речима:

„... У осталом, ваљало би један пут да се навикнете да се поклоните већини. Што већина закључи у Скупштини, то треба да је меродавно и за мањину, па јој се то допадало или не. Има ствари, које се ни нама не допадају, што већина скупштинска реши. На пример, нама се није допадало никако, што је јуче читана једна пресуда судска, коју је још и касациони суд одобрио, али већина је скупштинска то захтевала и ми смо морали читање слушати, ограђујући се од те праксе".

„На послетку често се чује реч „владини посланици". Ја не знам шта се тим хоће да каже, а шта да се и постигне. За што „владини посланици" овде стоје, не би ми било тешко доказати, да је управо за Народну Скупштину добит, јер да није њих овде, морао би бити, осим Скупштине још какав Сенат или Горњи Дом, те би свако решење скупштинско морало још имати пристанак и овога дома, па да добије потврду владаоца. С тога молим да се избегава та разлика, пошто је Устав не прави и не допушта никако".

Но ми не наводимо ове случајеве, да докажемо колебљивост рада ове Скупштине, који је иначе ишао својим редовним током. Већина која је произашла из посебних избора била је тако солидна, да није подлежала никаковој сумњи. С тога је и позитивни део рада скупштинскога био, за сразмерно кратко време, обилат и важан. Донесено је више важних закона, у целини нових; много измена и допуна старијих закона, и законских наређења приличног значаја, за новоослобођене пределе које су прилике изискивале.

На првом месту спомињемо: Закон о српским народним новцима, од 10. децембра 1878.

Ово је био трећи закон те врсте у Србији, коме су претходили: Највише решење од 15. марта 1868. и 24. јануара 1869., по којима је сковано 734.737 динара бакрени крајцара (са ликом Кнеза Михаила). То је био, уједно и први српски новац, а дотле су у оптицају били поглавито бакарни, сребрни и златни аустријски новци и руске рубље и њени делови, која је монета и даље остала све до појаве српског среброг новца. А то је било законом о српској сребрној монети од 30. новембра 1873., којим је утврђен динар као новчана јединица, и на основу тога сковано је: 6,000.000 србрних динара.

Најпосле долази овај најновији, а у једно и најдетаљнији закон о српским народним новцима од 10. децембра 1878. год., као једна финансијска мера, а и као израз новостечене независности државне.

Тим су последњим законом утврђени ови новци од злата, сребра и бакра: златници од 20 и 10 динара (10 милиона); сребрници од 5, 2, 1 и 0·50 динара (3 милиона 600 хиљада); и бакрени од 10, 5, 2 и 1 паре (милион и двеста хиљада); утврђено је да се скује и у течај пусти укупно: 14,800.000 динара.

Знаменита девиза: „Бог чува Србију", на новом новцу није била у предлогу, већ је поникла у одбору, и усвојена је за златнике и петодинарце. Овим је законом Србија дефинитивно пришла конвенцији од 23. децембра 1865. год. закљученој у Паризу за државе: Француску, Белгију, Италију и Швајцарску. Одмах је приступљено и ковању овога новца.[1]

---

[1] Погодба за ковање новца учињена је са Л. Фремијем, старим гувернером Француског кредитног завода (credit foncier de France), с тим, да све преда главној државној благајни до краја 1879. године. Ко се ближе интересује о детаљу ових испорука може их наћи у „Српским Новинама", где је и службени комунике од 13. јуна 1879. Можемо само још додати, да је држава имала на ових 14,000.000 динара добити 1,250.000 динара, јер је ковање новца у означеној укупној суми погођено за 13,550.000 динара. Сам Фремије био је врло кулантан, и понео је најбоље успомене о људима с којима је радио, јер му је министар финансија одбио да прими како лично за се, тако и за чиновнике, гратификацију, коју му је Фремије понудио после свршеног посла. „Одбите од погодбе ту суму, те ће тако држава имати користи, а сви смо ми, са дотичним чиновницима, радили у томе по дужности као слуге државне" — био је одговор мин. финансија Влад. Јовановића. Фремије је тако и учинио, или управо, по промашеној понуди, сад морао учинити.

Кад смо већ при законима финансијске природе, онда да, без обзира на строг кронолошки ред, останемо при њима.

Државни дуг, који има своје порекло неким делом још из доба владавине Кнеза Михаила, услед скоро трогодишњега рата, нарастао је до извесне висине.

Нужно је фиксирати ту висину држ. дуга после свега свршеног и војног и политичког усколебаног стања за време ратова, да би и они, који буду студирали даљу поворку државних дугова, каква је настала нарочито у деветој деценији 19. века, а за коју се пребацује, не једном, кривица на либералне владе, које правично могу понети само свој рођени терет, као и свака друга странка опет свој.

Величина државног дуга мења се тако рећи сваки дан са рашћењем интереса. С тога ћемо застати, ради фиксирања величине држ. дуга после ратова, на једној тачци и узети је за полазну. То је одговор Министра финансија, који је он дао Нар. Скупштини 18. децембра 1878., а поводом интерпелације председника скупштинског Тодора Туцаковића (изнесене у скупштини 4. децембра 1878.), у шест тачака, које су се односиле: на државни дуг у земљи, добровољно дат; на дуг изван земље; на реквизицију и куповину на почек за време ратова; и најпосле, на неплаћен интерес у земљи и на страни.

Одговор Министра Финансија од речи до речи гласи:

„Добровољног зајма има 250.736·70 динара

„Расписаног зајма има 6,375.005·88 дин.

„Депозита, који је влада по законодавној одлуци употребила на ратне цељи, и сад мора да врати 2,916.411·46 дин.

„Набавке, које су за време рата 1876 учињене по уговору или на вересију и утрошене на ратне или војне потребе 848.032 дин.

„Реквизиција у старим обвезницама 7,746.591 дин.

„За ствари, које су купљене на почек 575.331·8 дин.

Свега дакле главног дуга у земљи: 19,712.108·94 дин.

„Сад на страни:

„Зајам у Русији 6,816.000 дин.

„Дуг за војне набавке са стране 1,617.981 дин.

„Свега дакле главног дуга на страни: 8,433.981 дин.

„Интерес на добровољни зајам у земљи, и то за 3 године: 178.686·3 дин.

„Интерес на расписани зајам опет за 3 године: 1,070.602·42 дин.

„Целокупни интерес у земљи: 1,249.288·48 дин.

„Сад интерес на зајам на страни:

„На зајам у Русији, рачунајући према садашњем курсу, јер смо се ми обвезали да у рубљама према курсу вратимо: 918.843 дин.

„Целокупна сума дуга овде у земљи и на страни, узевши и интерес: 30.314.221 динар.

„Од тога, узевши главни дуг и интерес, у земљи нашој има: 20,961.397 динара. То је наш унутрашњи дуг, што ми дугујемо сами себи.

„Сепаратни дуг на страни, целокупни с интересом, износи: 9,352.824. динара."

У протоколима скупштинским, а поводом интерпелације и предњег одговора мин. финансија, стоји још и ово, што осветљава ствар:

„Тодор Туцаковић би желео наредбу да се ове цифре не читају.

„Министар финансија вели, да је он то већ учинио на француском језику, и то у толико примерака, колико је нужно за важнија места. Ово је учинио нарочито због странаца, што су они говорили, да смо ми десет пута више дужни, но што је у ствари. Ако је вољна Скупштина — вели мин. финансија даље — он може и наредити да се ово штампа и на српском језику и ако је све ово у главном буџету изнешено.

„Скупштина прима, и интерпелант је изјавио да је с одговором задовољан."

Једна од првих и најпречих брига владиних била је, да се нађу извори за одужење овога дуга. Тога ради она је поднела Скупштини (одмах 26. нов. 1878) особени предлог који је 16. јануара 1879 у Скупштину унесен и усвојен, а 19. јануара т. год. и потврђен као: „Закон о изворима за одужење државног дуга учињеног у рату за ослобођење и независност народа". По члану 1. тога закона — који су проучавали сва три сједињена одбора —: „Извори за одужење државнога дуга учињеног у рату за ослобођење и независност народа јесу:

„ I Упис у радње, II проценат: а) на плате, пензије и приходе чиновника грађанског и војног реда, свештеника, правозаступника и општинских званичника; б) на приходе манастирских, црквених и општинских добара."

Члан 9 закона опредељује величину уписнине на радње, делећи опет ове на 21 ред, према просечном годишњем приходу од 500 до 10.000 дин., одређујући процентално повећање за приходе преко 10.000 дин. по 2 дин. за сваку стотину више.

Принцип је овог закона био да се поштеди земљораднички ред у земљи, а да оптерети чиновника и трговца. То му је била врлина, али то му је била и слаба страна; јер је знатно сужен број оних, који су имали да понесу финансијске последице рата.

Као даља мера финансијске природе јесте законодавно решење о продужењу рокова плаћања (мораторијум) до 1. јануара 1880. године, и то за пределе и места „која су у првом рату непријатељем попаљена или опљачкана."

Искуства стечена у рату, похабаност ратнога материјала, особито пушака и топова, диктовали су влади једну меру, која је имала необичног значаја за војничку спрему. То је установа Оружнога Фонда, по закону 19. јануара 1879. Његов је задатак и цељ означен у чл. 1.: „У цељи, вели се тамо, олакшице наоружања српске војске са суврeменим ватреним оружјем" установљава се оружни фонд; а извори су му: „свакогодишње уштеде у војном буџету, улог сваке пореске главе по пола динара уз порезу и, најпосле, добровољни прилози појединих личности и установа".

Сем закона, који су се специјално односили на уређење новоослобођених и присаједињених предела — као: закон о суђењу и судијама, о подели нових предела на округе и срезове и др. — и којима ћемо се ближе доцније забавити, на овој скупштини донешено је више закона општег значаја, који имају, као остали, непосредне везе са ратом и стањем, које је рат створио.[1]

Пре но што пређемо на неке политичке законе као што је Закон о штампи, који је на овој Скупштини подлегао измени, нужно је да се уставимо још на Буџету за 1879. године, који је, као усвојен показивао цифру:

прихода у 45,103.632 гр. пор. = 18,991.002·94 динара;
расхода у 44.212.451 „ „ = 18,615.769·16 динара.

По неке позиције биле су: Цивилна листа: 1,200.000 пор. гроша или 505.263·15 динара; Народна Скупштина: 250.000 пор. гроша или 105.263·15 динара, при чему је $^1/_5$ ове цифре порасла са увећаног броја посланика из нових предела; Пензије и издржавања: 1,080.884 гроша пор. и 13 пара. или 455.109·18 динара.

То је био редовни буџет за подмирење редовних државних потреба, а из редовних прихода.

Но сем овога био је поднесен и усвојен и ванредни буџет, који је обухватао већ познате нам државне дугове у земљи и на страни и њихову отплату са интересом. Овај други — ванредни — буџет држат је вазда одељито и у својим приходима и расходима, и то не без основане намере: да се ванредни буџет не стапа са редовним, и да не би тако дао повода за увећања овога другог, као што је то доцније (после 1880) и наступило.

Дебата о буџету дала је полета не само опозицији, но и прилике појединим приврженицима већине, да се овде онде испоље индивидуално; а у равној мери дала је тако и прилике члановима владе да се и они изразе о многим демагошким темама, које се у српској скупштини периодично повраћају, као што је тема о штедњи[2], тема о чиновницима и нечиновницима, о Савету и саветничким платама и т. д.

---

[1] Народна Скупштина донела је више законодавних решења, од којих ћемо нека овде навести, пошто се доиста односе на извесне истакнутије предмете. Тако је решење:

1) Да се, у вези са скупштинским решењем од 23 окт. 1871 год. споменик Кнеза Михаила има подићи у Београду, на месту, које кнез указом, на предлог мин. грађевина определи.

2) Решење, усвојено 4. дек. 1878. да се грађење Скупштинске Дворане, које је законодавним решењем од 24. окт. 1870 одобрено, до бољих прилика одложи.

3) Решење од 17. јан. 1879 да се војницима примају и преносе на пошти писма бесплатно.

[2] Била је на пр. у питању позиција „на ванредне потребе од 950.000 пор. гроша", која је изазвала живљу дебату, у којој је учествовао и пред. министарства Ристић. Констатујући да је за 1876. год. од одобрених 950.000 пор. гр. потрошио 528.000, и упућује Скупштину да учини преглед и за 1877. да се о штедњи увери, Ристић наставља: „Кад је дакле, као што смо чули, жеља општа да се штедња чини, ми мислимо да се тој жељи сваображавамо потпуно. Но пошто смо били у стању да покажемо економију у сваком погледу, и пошто се с друге стране даје

Ми нисмо ни издалека овим исцрпели рад Народне Скупштине за 1878. годину. Маса ситнијих предлога, усвојених и одбачених, поднашаних махом од самих посланика, не може занимати нашу пажњу. Могли бисмо из те категорије нагласити предлог више посланика да се појачају мере противу лопова, који краду стоку и земљоделске справе и др., који је као хитан упућен одбору законодавном, и који су после правници посланици обукли у стручно рухо, у облику измена и допуна дотичних §-§ кривичног законика.

Рад ове Скупштине кулминирао је у дебати о Закону о Штампи, који је изишао на решење услед предлога њих 20 посланика, који је у суштини својој тражио: „да се у закону о штампи укину измене и допуне од 15. децембра 1875, а закон од 23. окт. 1870. год. да остане у својој потпуној важности".

Овај, овим речима дефинисан предлог, изнесен је већ 11. дец. 1878. год. из одбора у Скупштину, са мишљењем одбора да се усвоји, силазио је с дневног реда и враћао се у одбор и натраг у Скупштину више пута, тако, да је дефинитивно решен и усвојен — са допуњујућим предлогом председника Скупштине Т. Туцаковића о квалификацијама одговорног уредника[3] — тек 17. јан. 1879. а потврђен је 18. тог месеца и године.

И по својој важности, и због чешћег повраћања на дневни ред, закон о штампи постао је овога пута предмет политичког дебатовања по превасходству. У њему је узимала учешћа сва опозиција и то без уздржавања, тако да је чешће по неки испад с те стране наилазио на отпор. Тако већ у првој дебати (11. дек.) посланик Борислав Милановић тражи да се посланик Пашић, из опозиције, опомене на ред — да је, на те и др. примедбе о одржању реда при дебатама, морао уложити своје вето сам председник министарства Јов. Ристић: „Ствар, која се претреса данас врло је важна и озбиљна, и за то да г. г. посланици пусте да говорник заврши свој говор; а влада ће по свршетку претреса

израза жељи о економији и штедњи, то ми смо готови да целу повишицу од 100.000 пор. гр. напустимо. Но за случај, да бисмо ми били принуђени потребама државним да учинимо какве издатке, који би прешли ову суму, ми се онда надамо и рачунамо на правичност скупштине, да ће нам она издатке накнадно одобрити и признати (Чује се: врло добро, да се усвоји!)"

[3] Предлог Туцаковићев, који је после и ушао, с неким изменама у чл. V. нових измена и допуна тражио је: „1. да уредник новина може бити само онај, који је свршио какав факултет велике школе или каквог свеучилишта; 2. да има 30 год.; 3. да има од општ. власти уверење да је поштен, да је уредно плаћао потпун порез и општ. трошкове бар 5. година; и 4. да је као уредник одговоран за све оно што у његовим новинама суд нађе да је казнимо". Налазећи „да би се могли задовољити са садашњим законом", ако се само ова додупа усвоји, Туцаковић је за њу везивао ове наде: „Кад буду такови уредници, онда се можемо надати, да ће они одговорити правој потреби и да се неће бавити неостварљивим идејама и грдњама, као што је то до сад у неколико бивало". Наравно доказало се и пре и после тога: да су листови израз позитивних, исправних или неисправних струја, а уредници су такође њима потискивани. Нису, дакле, на крају крајева, могли бити потпуна гаранција од зала, кад је уредник какав пропао човек.

казати своје мишљење. Она (влада) нема никакве особите намере, и рада је да се сви мирно саслушамо".

Опозиција је, разуме се, била противна предлогу. Члан одбора посланик владин Дим. Стојановић (либерал) такође је одвојио мишљење у том смислу.

Коста Алковић, други владин посланик, не мање је остајао доследан томе, да се ове измене одложе, не приме. „Ми смо још мали да изречемо суд о питању слободне штампе. Тај је суд изречен од много надлежнијих него што смо ми, а то је цео европски културни народ." Министар унутр. дела и на ове примедбе мислио је да не остане без одговора и вели да је „истина да је у Европи изречен суд о слободи штампе, али ће ми предговорник признати, да је то установа политичка, а не хемијска, физичка или математичка;[1] и као таква она увек према потреби у народу у коме је треба да нађе своје примене. Ми видимо, вели, да и у Немачкој, која је показала толике успехе, није као у Енглеској, Италији и другим местима."

За карактеристику личности неопходно ја навести овде и одговор мин. унутр. дела Рад. Милојковића на приговор новог радик. посланика Ник. Пашића: да влада прима овај предлог од 20 неписмених посланика, називајући је, с тога, назадњачком. „Он дакле — вели министар унутр. дела на то — назива ову владу назадњачком и мило му је што може тако назвати, јер је она примила овај предлог од 20 неписмених људи. Кад ви нешто називате „назадњачко", то чините са ваше тачке гледишта. Ви зовете да је оно напредњачко што иде све унапред, па макар и наопако било. Ви можете ићи унапред, али кад наиђете да немате куд, а ви опет морате натраг."[2]

[1] К. Алковић био је проф. физике на Вел. Школи, а његов колега Дим. Стојановић нацртне геометрије.

[2] Године 1885. у септембру добили су позив да дођу у Глајхенберг, где се Краљ Милан, са сином (после његова одузимања од мајке) бавио: Радивоје Милојковић, Коста Н. Христић и Мих. Кр. Ђорђевић. Но дуга повераљива саветовања Краља са Радивојем, показала су да је позиву краљевом Радивојева личност била главно. „Стари Београђанин" (тј. Коста Н. Христић по пачелима привржепик напредне странке) описујући врло лепо и опширно ово њихово гостовање код Краља у Глајхенбергу, између још многих података и интересантних и важних, вели о Радивоју ово: „На овоме путу имао сам прилике познати се ближе са овим окрутним либералом, мрачним назадњаком и опасним тиранином, како су га представљали и чак опевали његови противници... У ствари, Радивоје је био паметан човек, пријатан у општењу, трезвен познавалац тадањих људи и прилика, практичан политичар, који је у јавним пословима имао своје израђене и утврђене погледе о ономе што се може, а што не може и кога у томе уверењу није колебало ни удворичко ласкање ни дивља мржња, два неминовна излива људске слабости према онима, који су у власти и положају!" На истом месту и од истог писца, а све за трајања те посете код Краља, налазе се и други примери, којима је писац хтео потврдити и Радивојево познавање света, народа, појединаца, његову отвореност и тачност суђења, све то зачињено са лепим анегдотама којих је Радивоје много знао и, као што је и писац имао прилике често да чује, радо употребљавао за потврду онога што је говорио, објашњавао или критиковао. Тиме је он, у слободном општењу са посланицима, нарочито онима са села, био и приступачнији и разумљивији. Наравно то није таи-

Ове последње речи, којима се не може одрећи логичан основ, имале су за ондашње представнике пророчански значај. У њима је предсказана била сва судба њина и за далеке године унапред, с којом ћемо се већ познати у своје време.

Дебата, која је се у првој мени својој протегла на следеће дане, 12 и 13 децембра, по кад кад и пре и после подне, заошијавала се све даље и даље, износила је све нове и нове моменте, да је с пуним правом можемо назвати политичком дебатом по превасходству.

Али на њу је неоспорно ударио печат сам Председник Министарства.

То је било у његовој великој беседи на XVI састанку Нар. Скупштине од 13 децембра 1878 године. С тога ћемо ту у многом погледу, колико опширну, толико и интересантну беседу овде изнети према протоколима Нар. Скупштине, у главном. Знамо већ, да је он кад су настала узајамна пребацивања из већине и опозиције ову последњу дан раније закљињао тражећи да се сваки до краја саслуша. Сад је узео и он реч. Ево је:

„Ја сам, господо, током ове дебате принуђен да доведем у свезу два предмета:

„Први је предмет гледиште, које влада заузима у питању о печатњи, а друго је печатња сама. То морам да учиним због тога, што су у овој живој и пространој дебати пале неке речи о влади, које она мора да одбије; а то ће она бити у стању да учини не речима него досадашњим делима својим, фактима, која и вама неће бити непозната. Да та факта наведем, морам да бацим мало пространији поглед, ползујући се оним истим правом, које су и господа посланици употребили.

„Вама је познато, господо, да је 1868. године после онога жалосног догађаја који сви оплакујемо, створено такво земљиште за реакцију, како никад није било. Да би ме сви разумели, треба да кажем да реакција у овом случају значи стега. Но ви знате да то није учињено, него се баш у овом времену и коло уставности повело. Судбина је хтела да то коло поведем с друговима, од којих неке видите и сада овде са мном. Знате да је дотле једна половина законодавне власти била у рукама Државног Савета, тела једног, које се састојала само из 17 чиновника. Што је урађено, знате: та законодавна власт пренесена је на народ, у средину самог његовог Представништва; а ви је сада са Владаоцем делите, на место Државних Саветника — дат је земљи Устав с Народним Представништвом.

„Многи су тај Устав критиковали. Једни су налазили да је сувише слободоуман, други, да није слободоуман довољно. Но како му драго, стоји то: да је створио земљиште, на коме је

гирало у његову опште познату одлучност и строгост при вршењу службених држав. послова, при чему је Радивоје имао несумњиво и „чврсту руку". („Политика" од 5. августа 1922).

власт законодавна дошла у руке самом народу, који је тиме постао ковач своје среће. Било да је тај Устав сувише или мало слободоуман, свакојако он је стајао на једном начелу, које му је могло до данас живот осигурати, и које ће га нема сумње још дуго времена одржати неизмењена у суштини, а то је начело умерености.

„Даље вам је познато, господо, да је уз Устав дошао и закон о одгорности Министарској. Тај је закон још више критикован. Може бити да има у томе закону недостатака; но ви сте сви били сведоци, да су на основу тога закона владе падале пред самом Скупштином. Ја мислим да боље гарантије за добру народну управу он не може ни дати; јер и није циљ сваком таком закону да се људи вешају, но да се учини крај правцу, који не би налазио одобрења било Владаоца, било Народног Представништва.

„Изишао је за тим закон о Изборима Скупштинским. Овај закон није критикован; али чули смо баш ономад, кад су прегледана пуномоћства посланичка, тешке оптужбе о вршењу тога закона, коме у основу није мане нађено. Ту се спомињала Лозничка ствар — судбина посланика лозничког г. Бошковића; ту се спомену жалостан догађај у Горњем Милановцу — смрт Грковића; ту је посланик драгачевски г. Тајсић избројао нам своје патње. Но сви ови догађаји страни су овој влади; а ја не спомињем ово са чега другог, него само да не буде међу нама неспоразумљења, и да изјавим да се то не тиче ове владе. Ни први, ни други, ни трећи случај, није се под овом владом десио.[1] Шта више ја могу додати, да се не само никад, кад смо ми били на влади, није догодило да је ухапшен кандидат народни за посланика, него се тај случај није догодио ни с једним бирачем у земљи.

„Према свему овоме, господо, хоће ли се овој влади моћи дати придеви онакови какове смо чули овде приликом дебате о закону о печатњи, или неће, ја то нећу да зн м. Ми смо према томе са свим равнодушни. Праву оцену о раду даће и нама и вама Историја. Она ће нас у томе изравнати и знаће, какав ће придев коме дати, а ми у оваквим дискусијама можемо често да заборавимо и своје име, а камо ли да можемо другоме право име да наденемо.

„Сад да пређемо на сам закон, о коме се претрес водио.

„Овај закон још кад је 1870. године, као први закон о печатњи у Србији изишао, био је намењен, да има карактер прелазан, да спреми прелаз из цензуре у слободу. Тај му карактер даје

[1] Из ранијих излагања, у књизи I., ми знамо случаје с Бошковићем и Грковићем. Ранко Тајсић хапшен је пред изборе у 1875. за владе Чича Данила. Писцу ових редова причао је пок. Јов. Ристић далеко доцније, када је Тајсић чинио све веће демагошке испаде против либерала, ово: „Кад смо 1875. дошли на владу и отишли у Крагујевац на скупштину, имали смо обичај да шетамо, сви Министри, пред вече. Једном ишасмо пут Становљанске механе, кад видесмо човека на коњу, који сиђе, скиде капу и упути се к нама, и без увода ће рећи: „Хвала милостивом Богу те једном опет ви дођосте на владу, те ме курталисасте овога зулума и изађох жив из апса!" Тај човек, вели Ристић, био је Ранко."

члан 46., који је данас често спомињат. Ја се могу позвати на вас све, да тај члан није никад од стране владе употребљен — кад смо ми на влади били; опет велим: никад. Ни једне новине за време наше власти не само да нису биле обустављене, већ нису биле опомену те. Ми смо се трудили да овај закон вршимо искрено и све мере, које би по њему били овлашћени да учинимо, да их учинимо штедљиво, тако никад нисмо нашли за потребно да учинимо примену чл. 46. Што је било после нас, кад смо год. 1873. пали, ја не могу да говорим; јер не приличи, да једна Влада другу оцењује, као год што не приличи ни једној Скупштини да оцењује другу. Но прећи ћу на наше време и на нашу одговорност.

„Многи су овде приликом ове дебате говорили о слободи, како је то лепа и нужна ствар. Ја, господо, не разумем зашто се то говорило. Да је слобода добра, и сваком народу преко нужна ствар, то нико не спори. Не може се овде, држим, ни од кога замислити, да ће влада, која је у земљи уставност завела, ударити на слободу. И зашто на слободу да удара? Је ли зато, што бисмо били жељни неограничене власти? Ми желимо да одржимо поверење народа, а разуме се да имамо поверење Владаоца, кад нас је на ово место позвао. Да смо ми били жељни неограничене власти, не бисмо били ни заводили Устав, него бисмо 17 саветника, а онда их је било само 11, управљали земљом. Ми, господо, ма колико дуго да смо на влади, опет не можемо тако дуго бити колико дуго живимо. Дакле и нама требају све гарантије, као и осталим грађанима ове земље, јер и ми желимо сутра да живимо у нашим домовима заштићени законима.

„Рекло се овде и то, коме је чиста савест нема шта да се боји. И заиста не треба, нити се ми бојимо. На послетку, и ми смо сви људи од пера, то је наш занат, те и ми можемо да водимо борбу пером, па још можемо и то рећи, да ко год је такву борбу с нама водио, није се могао похвалити да је из ње победоносно изишао.

„Многи су говорили о увредама, нападајима и грдњама. Ми смо и то искусили. Ми смо већ навикнути на нападања, навикнути и на хвале, па и при једнима и другима, можемо да останемо прилично хладнокрвни. Ко ступа на јавну позорницу, тај треба да се наоружа оклопом стрпљења, па да дочека равнодушно стреле, које на њ падају. Само једно нам није равнодушно, а то је: клевета.

„Није та страна питања, што је вештаственo у овом важном питању, већ шта је пресудно, то је питање о вишим државним интересима, о установама земаљским, о васпитању народа, и о јавном поретку. То је за нас меродавно као за владу, а и иначе као Срби о томе смо дужни да се бринемо. Кад су ступиле у живот ове допуне и измене закона о печатњи, онда се усудило да се дође и до тога степена нападања, да није поштеђена ни једна установа у земљи, ни грађанска, ни чиновничка, ни трговачка, ни свештеничка. Само је била реч о некој сиротињи, која је узимана у заштиту. А која је то сиротиња? То нам није казано. По свој

прилици разумевали су писци оне, што за нама иду. Терало се тако, и ми смо дошли у приличну кризу.

„Овде је речено ономад „идући овамо да ослободимо нашу браћу, ми изгубисмо нашу слободу". Ја не верујем да ће то бити, но има нешто што верујем, а то је, да ми нисмо у своје време обуставили овај закон од 1875. године, ја утврдо држим да ми данас не би били у Нишу. (Одобравање). То је моје дубоко уверење. Ја не говорим ни за какав привремени интерес. Човек, који је провео скоро 25 година у највишим пословима државним, осврће се више на то, што ће Историја рећи о њему, него шта ће рећи дневни суд, па ја опет велим, да је остао тај закон у важности за време наше акције, ми данас не бисмо били у Нишу. Само две речи, господо моја, па да видите за што. После првога рата од 1876. године, било је, као што знате, међу нама доста жртава; било је рањених, осакаћених, болесних, било је терета и реквизиција, а успеха није било. То је било мучно стање! Да је тада било и овога закона од 1875. године, шта би следовало? Ми бисмо у овом тешком периоду пустили се у међусобне борбе, ишли би из једне буре у другу. Они, који нису били за рат, кривили би оне, који су за рат гласали; бирачи би кривили скупштинаре, скупштинари владу. Међусобном окривљавању не би било краја. Сад сетимо се да догађаји на Истоку онда још не беху закључени. У место дакле још да се спремамо, да се опорављамо, те да згодан тренутак на корист употребимо, ми бисмо били отворили унутрашњу борбу, и изгубили најбољу прилику. Ја имам из непосредног извора уверење из Румуније, да су се румунски патриоти кајали, што у овом погледу нису учинили као и ми. Ми нисмо заслужили да нас новине уздижу што и за време рата не би били обуставили слободу печатње, али шта смо учинили? Ми смо се спремали, ми смо водили преговоре, имајући непрестано на уму велику народну мисао: ослобођење браће наше, ми смо се прикупљали, и чекали згодан тренутак, ми смо тражили Цара ослободиоца у Плојешти, — па кад је дошао судни час, Господар наш рекао је: „пођимо напред у име Бога!" и пошли смо — и ево нас данас где већамо мирно у Нишу.

„То је био пут унапред.

„Сад, догађаји су закључени. Обустављени закони треба опет да се врате у живот, и због тога се и заподео овај говор. Није питање о томе, хоћемо ли да будемо без закона о печатњи. Није питање више ни о томе, хоћемо ли да обуставимо слободу печатње. То нећемо, нити је о томе реч. Него питање је данас само о томе: коју ћемо меру слободног писања да употребимо? Није питање о слободној штампи, но о паметној употреби ове. Један од господе говорника, г. Алковић, рече, да је у културном свету то питање решено, и да нема спора о томе, да је свакој држави, која хоће да напредује, потребна слобода штампе. Тако је. Но културни је свет решио и то, да државе саме собом одређују меру слободе, коју ће моћи да сваре, и то се увек гледа да се удеси према прилицима и потребама земље. То и ми имамо да учинимо." Наводи примере из закона о штампи у Пруској.

„Да, господо, питање је: може ли се и сме ли се допустити у једној правној држави, уставној држави, да се кривице, које се казне затвором до 10 година, овако оставе без икакве предохране законске? (Вичу: Тако је). Желећи да ово исправимо, ја не мислим да ћемо какав назадак да учинимо. Нећемо. Ја примам на себе сву одговорност пред Историјом за овакав корак. Не, поправити се, никад није погрешка. И овде нужна нам је исправка, и морамо је учинити. Је ли паметно да идемо путем који неки зову путем слободе, па макар и залутали? Као што сам и мало пре казао, најбоља је страна нашег Устава та, што стоји на земљишту умерености. То исто имам да кажем и о самим слободним установама нашим, па и о штампи, коју смо ми 1870. године у законске границе свели. Неће, господо моја, да дође реакција од умерености, него од наглости и непоступности (одобравање). За то је нужно да сад исправимо из закона (о печатњи) од 1875. године оно, што је за време оне тзавице (пред ратове с Турском) у народном расположењу те године пренагљено усвојено, а доцније се осведочило као штетно. У толико пре то треба да исправимо, што смо ево очевидци онога што бива данас на Западу, у земљама које су далеко сталније и напредније од нас у сваком погледу. У тим земљама данас тако је расположење против једне друштвене болести, против социјализма и комунизма, да се свуда предузимљу мере спречавања таквих теорија. Јесу ли ове теорије праве или не, у то овде неће бити нужно да улазим, али сам готов свагда да их обарам. Искрено исповедам, у мени има социјализам и комунизам убеђеног противника. И ви сами, мислим, да ћете знати каква струја влада на целом Западу односно овог питања. Као што је споменуо г. Ивковић у свом говору, и у самој Швајцарској, тој колевци слободе и слободних установа, предузимају се мере против те струје специјалне. И Швајцарска је принуђена да чини неке стеге, не за то што осећа потребу унутарњу да то чини, него што је спољним односајима потиснута на то.

„Због тога ја морам да препоручим Скупштини да у овом по земљу важном послу не нагли, но да испита ствар зрело, да задржи из старог закона што се може задржати, а из новог да избрише, што се показало као шкодљиво и убитачно за нас, наш државни развитак и поредак у земљи..."

„Према томе влада има да предложи, да се овај предлог поврати у одбор, па одбор, имајући све ово на уму, да у споразуму са владом пројект спреми. Но морам да додам да је тражење и материјалне гарантије мало потежа ствар, јер ми смо сиротан народ, па може бити, ако се и ова гарантија узтражи, да нећемо моћи постићи циљ, коју хоћемо да имамо од слободне штампе. Међутим, кад ствар дође у одбор, размислићемо (чује се: врло добро... прима се!)"

После ове беседе, предмет је — усвојен у начелу — враћен у одбор, где је остао све до 12. јануара 1879. Кад је, после дакле

месец дана, попова узет у претрес, тицало се још само појединости, али често озбиљних, када је дебата попова узимала јачи полет. То је, између осталога, било при члану 6. који говори о предаји по једног примерка полицији и о времену разношења листа и др. по примљеном реверсу од чиновника.

Опозиција је, наравно тражила да се и овај члан 6. одбаци или, боље рећи, избаци, пошто је из Закона од 1870. Не мање видимо опет овде Алковића и Стојановића, где су обојица против чл. 6., а најпосле бар да се изузму научни списи. На ове приговоре одговорио је Министар унутрашњих дела, да доиста може ко у својој књизи написати и глупости „али глупост не долази под кривични закон!" „Пишите, вели Радивоје Милојковић даље, научне књиге какве хоћете, нико вам забранити неће. Државна се власт бави одржањем реда у земљи, стара се да очува права појединаца, а да ли је каква књига написана паметно или глупо, то није њено. Наравно, да државна власт води бригу да не буде у народу глупости, али кад их буде, она за то не казни. Докле год интерес појединаца или чије право, или ред у држави не буде повређен или порушен — државна власт не меша се. Кад се печатњом учини злочин, који се казни по закону, онда власт шаље преступника суду да му суд суди".

Поново узима реч Јов. Ристић:

„Ако у овој прилици узимам реч, то није у намери да задобијем поштоване посланике за своје убеђење, но што сматрам за дужност да дам рачуна и Скупштини и јавном мишљењу о узроцима са којих би влада примила предложени овај члан шести, ако би га Скупштина усвојила.

„Овде, у колико сам опазио, посланицима који су мало час о овом предложеном члану говорили, највише пада у очи то, што се спомиње полиција. Та околност, господо, која се спомиње, са свим је случајна јер долази од недостатка наше државне организације, а није нарочито створена. У државама правним које дуже живе, које су развијеније од нас, постоји тако звани државни пристав (прокуратор), коме иде по један примерак повремених списа на преглед, где овакав закон постоји; но пошто код нас нема државног пристава, то ову дужност врши полицијска власт.

„У члану 46 закона о штампи од 1870, који сам и ја потписао (разуме се као тадашњи Намесник) даје се право влади да може да опомиње новине и да их обуставља. Кад се повео претрес о печатњи пре неколико дана, ја сам од стране владе изјавио, да нам није тај члан потребан, јер га, и докле је важио, нисмо никада применили; а што је онда ушао у закон, то је било за то што смо сматрали, да је био потребан за оно време прелазно. Тако исто и овај члан 6-ти, ако га Скупштина прими, ја сматрам да је природе прелазне. Ми сад излазимо из рата, који је трајао 3 године; духови се још нису стишали; још смо рањави, а ране наше још отворене стоје, пак неће сваки новинар знати да их зејтином помаже, већ ће их засипати сирћетом, што ће жестоке болове производити (бурно одобравање).

„Новине се, господо, не пишу као књиге. Да се једна књига напише ту треба времена, ту, ако би се писац и нашао у осећајима језовитим, страсним, он се полако хлади, и док напише 5, 6 или 10 и више табака печатаних, он се охлади са свим. Никад не може бити у једној књизи тако страсних излива да могу толико шкодити, као у једном дневном органу, у новинама. Новине су орган полемике, њих руководе две побуде, што никад не попуштају, а то су: страст и интерес. Често пута новине распале партијску борбу; а кад се таква борба распали, онда ју је веома тешко стишати.

„Књига једна излази у години и две дана, а новине сваки дан; лист тражи човека код куће, да га свако јутро чита, да га чита без непосредног противуречија; а одговор на оно што се у једном листу чита, тешко баш да дође у руке опет оном истом читаоцу. На тај начин лист као капља пада сваки дан, и у колико на исто место пада, у толико иде све дубље. И будући да смо ми још на ровитом земљишту, то и капља може врло дубоко да оде. За то не треба да хитамо. Кад смо могли 40—50 година да живимо под цензуром, кад смо 5—6 године могли живети под законом од 1870 и без овога од 1875 године, онда ћемо ваљада још за неко време моћи имати стрпљења и поживити с чланом 6-тим.

„Ми обично заборављамо време и услове, из којих смо изишли, па кад се нађемо у неком новом стању, ми мислимо да друкчије није никад ни било. Заборавили смо, на пример, да је некад 17 чиновника правило законе за целу земљу, да се није питао ни један народни посланик. Данас вас народних посланика има три четвртине (т. ј. 130), а књажевих једна четвртина (т. ј. 40) па и опет приговарају неки због тих „владиних посланика", које народни могу свагда надгласати.

„Треба дакле да се обзиремо на стање из кога смо изишли, да не правимо неприродне скокове. Претпоставите сад случај тај, да ми задржимо закон од 1875 године. Противу тога закона, у његово последње доба живота, појавила се била таква реакција, да ја мислим, да не би година дана прошла, па би се таква струја образовала, да се можда ни у самој овој скупштини не би задовољили законом од 1870 године, већ би просто тражили цензуру. Умереност је дакле у интересу саме слободе. А цензура није слобода. Споменула се а не повратила се! (чује се: врло добро!).

„Ви знате, господо, шта је то цензура. Код ње се рукописи подносе „цензору" на преглед, где он не тражи само кажњиво дело, него брише и саме невине мисли. Ако се деси да какав поета има што да печати (ето нека каже г. Малетић!) па однесе свој састав на преглед, цензура му брише стихове, па шта више и саме сликове (одобравање). Законом о штампи ми не тражимо административну контролу, него тражимо судске гарантије.

„Осталом, сваки се закон врши према наравима људским. На пример у неком енглеском законику стајало је, да се смрћу казни ко украде коња, тако је био строг закон. Сад деси се случај да један украде два коња, и судија му остави живот, јер вели, није

украо једног коња но два; а закон казни смрћу за једног коња. Дакле, нарави умеравају строгост закона.

„Говори се даље да пропадају новине и новинари према овом чл. 6. Кад је овај члан био у важности, онда је било мање новинара у затвору; па против, кад је овај члан био укинут, онда су апсане биле пуне штампарских преступника. Шта су учинили? Другима нису помогли, а себи су одмогли. Ја не велим да овај члан треба да добије вечито грађанство код нас ако се усвоји, но само прелазно, докле ми ране своје не залечимо, док се не стишамо. Кад то време наступи, онда ћу ја бити први, који ћу се придружити онима, који буду тражили да се овај члан 6-ти укине (Вичу: Врло добро! Тако је!*).

И ако је и предлог закона о изменама и допунама у закону о печатњи још једном враћен у одбор, и 17. јануара 1879. поново претресен и коначно усвојен у Скупштини — његова је судба већ била пресуђена на другој дебати (12. јануара).

Ова дебата, као и она прва од 11—13 децембра 1878 могу се назвати историјске у питању о слободи штампе у Србији. Сем што је у закону извршено сређење његових одредаба без противуречности, за историју су изнесени, јасно и несумњиво, назори Либералне владе на меру нужне слободе за штампу, поткрепљену јаком логиком, каква се огледа нарочито у оба говора самога Председника Министарства.

Можда ова мера крајњим елементима, оличеним у скупштинској опозицији и ван ње у којим представницима самога новинарства није била довољна, али за то је она испунила сретно своју намену. Она је била прелазна карактера, као и сав закон. Њу су одређивали људи, који нису хтели обмањивати ни себе ни друге, и који нису никад трзали натраг оно што су једном дали. Колико је сама опозиција била у души убеђена за пространију слободу штампе, то ми нећемо овде расправљати, и ако наши парламентарни анали нису без сведоџаба, које противно доказују оном, што се могло чути на Скупштини 1878 године у Нишу.[1]

Ми тек идемо догађајима на сусрет, који ће еклатантно изнети и за политику сву истинитост онога тврђења: да ко сувише нагло напред одмиче, мораће а пре а после да ретерира. На жалост, ово искуство нарочито није мимоишло опозицију из 1878. године, кад је она, са својим преставницима ускоро дошла у положај, да по свом нахођењу, а без сметње од Либералне странке опредељује мере свима слободама, па и слобода печатње,

[1] Сава Обрадовић, дугогодишњи посланик из Вел. Градишта, а у 1878 години у опозицији, дошије вићен привржсник напредњачке (преће консервативне) странке, после доста година, а на име на Скупштини изабраној 1895 године а у једној дебати учинио је ову исповест: „Није нама тада (1878) било толико до слободне штампе, колико до тога, да обалимо Ристића и либерале". Ово је било, после толико година, речено у сасвим промењеним приликама, и не без покајничке примесе, са неправде, која је у своје време чињена и Ристићу, као државнику, и либералној странци, као носиоцу савремених догађаја.

за време своје владавине. Политичка лицитација слобода, и ако је већ била од њих почела, није се још била узвисила на степен државне доктрине, на жалост — још не за дуго.

Кад је усвојен закон о штампи, или тачније речено измена његова, већ је и Народна Скупштина била при крају свога рада, који је трајао два месеца. После неких предмета мање важности, који нас с тога не могу много интересовати, 20. јануара 1879. године Народну Скупштину свечано је закључио Кнез Престоном беседом.

Констатујући да „пошто је на славу и срећу наше Отаџбине савладан један задатак, који је био поверен оружју и државничкој брзини", Кнез може, вели посланицима „с признањем данас изрећи, да сте ви достојно извршили други задатак који за првим долази као природна последица".

„Ја се поносим, што могу то с овог места изрећи, и вама, поштовани посланици, захвалити у своје и у народно име, на вашем усрдном и патриотском раду".

II

Нове држ. границе, административна подела и уређење нових области. — И за време од закључења примирја и мира, до Берлинскога Конгреса, као и после тога, до састанка Скупштине, за време њенога рада, и после закључења Скупштине — новоослобођени предели били су предмет нарочитога старања нове владе. Нису ли ти предели, поред независности, били најдрагоценија тековина другога рата?!

Нама су већ познате мере и закони, који су издати одмах после заузећа Ниша.

Тиме нису ни издалека биле исцрпене те мере, а још мање су престале бриге владине у погледу новоослобођених предела.

И те бриге нису биле само наше, унутрашње природе. Оне су, у многом погледу биле и природе спољашње. Самим проклamовањем Берлинског уговора и формалним ступањем његових одредаба, после ратификација, у важност, нису била и фактички решена сва питања, која обухваташе тај међународни акт, за све, па и за Србију.

На првом месту важило је да се дође до дефинитивних нових граница на спрам Турске и нове Кнежевине Бугарске. Те је границе већ означио сам Берлински уговор; али оне су имале тек да буду утврђене на лицу места, а то је имала да изврши међународна комисија од преставника вел. сила, потписница Берл. уговора. И доиста одмах још те јесени, 1878. године гранична комисија дошла је и почела рад, тако, да је Председник Министарства, поводом једног са свим другог покренутог питања, могао 16. децембра те год. у Скупштини о новој граници и раду Комисије констатовати ово: „Она је свршила један повелики део и то коначно. Сад остаје још од Пољанице до Канилуга с једне (западне) стране, и од Црног Врха дуж бугарске границе с друге

(источне) стране, и Комисија ће тек идуће године (1879.) маја месеца да настави свој посао".

Ово прво ограничавање с јесени 1878. учинила је Комисија од 10. октобра до 5. новембра, и прекинула је због зиме, свршив од Бабине Главе до Пољанице. Но због упада Арнаута српски министар захтевао је ревизију овог првог свршеног дела, коју силе не усвоје, али на поновно настојавање најпосле попусте, ревизију изврше идуће године и Комисија тако сврши до Канилуга, саставивши нову границу са старом под Копаоником. Око Преполца било је колебања, које је свршено такође у нашу корист: двадесет и два села, што су на овом крају између Србије и Порте у спору била, Комисија је у смислу Берл. уговора досудила Србији. На Истоку је ишло лакше, што је сам терен такав и граница је ишла махом висовима, све до старе границе код књажевачког округа, а одатле Тимоком и брдима по старој линији.

Кад је међународна комисија овако повољно свршила свој рад, она је сишла у Београд, одакле је се сваки члан вратио у своју земљу, пошто је се њен председник Г. Обаре, нарочитим писмом опростио са Председником министарства и мин. споль. послова, које писмо одаје велику пажњу, коју је Комисија нашла у нашим крајевима. Са тога узрока могао је њен председник 13. августа 1879. год. и упутити овакво писмо:

„Господине Министре, У који пар, по свршеном послу, хоће да се разиђу г. г. чланови Комисије за ограничавање Србије, поверили су ми ту част, да се захвалим Вашој преузвишености на срдачном гостопримству, које су они у овој Кнежевини нашли. Ми сви знамо, Господине Министре, са колико је брижљивости и старања Ваша преузвишеност окружавала Комисију. Њена безбедност као и њено благостање били су предност Ваше непрестане пажње. Официри, који су имали чувати нас, достојно су одговорили очекивању Ваше преузвишености".

Међутим је Народна Скупштина, пре дефинитивне границе, 16. децембра 1878. усвојила, а сутра дан је 17. децембра потврђен закон о административној подели ослобођеног и Србији присаједињеног земљишта, који утврђује четири окгуга, с тим да се доцније Кнежевом уредбом утврде границе округа и срезова и места за среске куће. Сам закон утврдио је окружна места и број и називе срезова.

Кнежева уредба изишла је по чл. 2. закона тек 6. фебруара идуће 1879., и она је дебу коју је утврђивала обуставила „док се међународна нова граница потпуно не обележи, обележили смо и одређујемо простор и границе округима и срезовима, места за среске канцеларије у ослобођеном и присаједињеном Србији земљишту".

Сама подела на округе и срезове изведена је по тој уредби овако:

I. Нишки округ (Ниш), са четири среза, а 248 села.

II. Пиротски округ (Пирот), са четири среза, а 189 села.

III. Врањски округ (Врања), са три среза, а 189 села.

IV. Топлички округ, (Прокупље), са четири среза, а 372 села.

На три дана по утврђеној административној подели, 6. фебруара 1879. указом буду утврђене нове царинарнице, на новој граници. Но то је било на интересантни начин не укидањем, преосталих царинарница већ њиховим измештањем унапред на одговарајуће нове пограничне тачке.

Уређење црквених власти у новим пределима пада такође у почетак 1879. године, одмах по свршетку рада Народне Скупштине. Сва четири нова округа ушла су у нову епархију названу: Нишка, са засебном конзисторијом у Нишу, као седишту епископа.

Најпосле, један велики указ по струци полицијској од 25. фебруара 1879, који се простирао на све округе и скоро све срезове, и старе и нове, дао је и новоослобођеним пределима први стални административни кадар чиновнички. Промене, које су даље наступале, не могу нас овде интересовати.

Судски правни одношаји, који су до краја ове 1878 године заснивани на Закону о привременом уређењу ослобођених предела од 3. јануара 1878, стављени су такође на ширу законску основу.

Народна Скупштина још 17. децембра 1878 имала је на решавању Предлог, који је 31. децембра т. год. постао закон о суђењу и о законима, по којима ће се судити у присаједињеним пределима. Овај је закон држао средину између потпуног примењивања свију закона по којима се судило у старим границама, и оног начина какав је уведен законом о привременом уређењу од 3. јануара 1878. године.

Закон овај имао је ступити тридесет дана после кнежева потписа (чл. 9); а (по чл. 8) у време, кад овај закон ступи у живот, велике и среске судије, у присаједињеним пределима, предаће своје архиве окружним судовима.

Судови, дакле, као колегије ступили су у новим пределима у функцију,[1] с тим, да су од тада њихове пресуде ишле и Апелацији и Касацији на расматрање (т. 2. чл. 4.).

Историјске потпуности ради, а и да би се ближе сазнали мотиви за ова наређења, која су очевидно још прелазна карактера, навешћемо и мотиве министра правде, који су га руководили при подношењу овог предлога. Кад је исти прочитан у скупштини са извештајем законодавног одбора, узео је реч Димитрије Матић, мин. правде и изнео све претходне студије правних одношаја у новим областима, на основу којих је постао нови закон о судовима, за нове крајеве.

---

[1] Децембра 23. т. год. Скупштина је, као особени предлог усвојила, да се изузетно од §. 6 закона о устројству судова, може при судовима у новим крајевима постављати по један судија, који није свршио правне науке и није служио пет година у судској струци. Овим се ишло да се од там. домородаца постави по један судија од угледних људи. „Влада жели, рекао је мин. правде, да се намноже српски синови, који знају права, да их може постављати у судовима; али бадава кад их овде нема, а с временом биће их и у осим крајевима, а ово је и тако привремена мера у пређашном стању."

Ово све само показује са колико се брижљивости и обазривости радило.

Дебата је о новом закону била интересантна већ и с тога што су у њој узели видна учешћа и многи посланици из нових крајева, као: Миладин Манчевић, Јеремија Панић, Тома Стајић, Коле Рашић и др.

Све што је поднесено и што је речено у току дебате о овом предлогу, било је тако умесно: да је Скупштина акламацијом усвојила предлог.

Пренос власти и потпуно завлађивање пределима, којима је управљала друга држава, увек је тешко и праћено трзавицама сваке врсте, нарочито, ако је то после вековне управе туђинске и то још турске. Најзад за страну која се повлачи, увек има поред пораза и губитака, који се не прегоревају лако и не упуштају без протеста, било само формалних било чак и оружаних, у облику нерегуларних напада нарочито од одбеглих Арнаута, ради пљачке а и ради освете.

Тако је било и у добу кад је утврђена српска власт у новоослобођеним пределима.

Тако су се, мало по мало, сталожавале прилике и настајао је редован миран живот, ред и поредак. Брижљиво старање владе, стварањем позитивних мера и отклањањем свију неприлика овај је процес сталожавања убрзан, док је, најпосле нестало ових посебних трзавица, и број разних личних потраживања сведен на меру, која постоји и у најуређенијим државама и у најмирнија времена.

Тако је влада могла прићи претходним мерама за решење главног питања: о Имовини, или Питања Аграрног, како је оно после и службено названо и добило, идуће године, израза и у нарочитом закону.

Ми не видимо да влада за овај мах не дира у то питање ни путем административним, ни законодавним. Све што је влада до сад радила сама или са Скупштином, односи се на друге одношаје, али не на спахилуке, чифлуке и господарлуке, које је српска власт затекла у ослобођеним пределима.

Посвршавајући прве бриге, влада је одмах по обнародовању закона, које је Народна Скупштина донела, — на Благовести 25 марта 1879 приступила образовању комисија, „који ће испитивати имовне односе у ослобођеним пределима."

Образовано је две комисије: једна за округ нишки и пиротски; друга за округ врањски и топлички. Свака је комисија подједнако била састављена из виших чиновника, по једног члана из тих крајева, деловође и тумача.

Комисије су одмах с пролећа и преко лета те 1879 год. а према датим им упуствима, свака у својим окрузима, приступиле свом послу. Све оно што је свака од њих у својим проучавањима и испитивањима нашла, било је материјал за спрему предлога за закон о решењу аграрнога питања. Ударено је и овде, дакле, једино правилним путем — извиђаја на лицу места.

III.

Српска аутокефална црква. — Са добитком државне независности, којом је Србија раскинула последње везе са Отоманским царством, дошло је, са свим природно и логично, да се прекине и друга једна веза, истина нежније природе, но што беше државно вазанство, али ипак беше знак извесне потчињености: то је био одношај цркве у Кнежевини према цариградској васељенској Патријаршији.

Тај одношај, заснован још од примања Хришћанства, које су Срби у већини примили преко Грка, док је на западним странама остало много Срба католика — претрпео је разне мене, од примања Хришћанства до Св. Саве, од Св. Саве до оснивања Српске Пећке Патријаршије под Душаном, и од тада па до пропасти српске државе, и, кроз дуго време народне потчињености, до укидања Српске Пећске Патријаршије 1776 и присаједињења српске цркве поново под потпуну власт грчке патријаршије у Цариграду.

Из овога стања потпуне зависности поникла је поново, заједно са васкрснућем српске државе у XIX веку, и нова Српска Црква под кнезом Милошем Обреновићем. Овај велики владалац, који је и сам видео сву обест грабљивих грчких владика, и желео дати народу цркву, умео је доиста то ускоро и постићи. Већ 1826, а нарочито 1832 године основао је Кнез Милош Српску цркву са самосталним Архијерејским Сабором, коме је био на челу, Митрополит целе Србије, који за своје посвећење и за ступање на престо црквени од тада није морао ни ићи у Цариград. На случај сваког новог избора Митрополита, само је извештаван Патријарх, који је био дужан избор, без сваког одлагања, одобрити. За владике није ни ова формалност била нужна. Допуном Конкордата од 1836 год. утврђене су, из раније постојале субвенције у укупној суми од 9000 гроша, које је давала сваке године Србија цариградској патријаршији.

Тако је стајало све до прогласа независности. На челу српске цркве измењали су се српски митрополити: Милентије (Павловић, архимандрит Враћевшнички јунак са Љубића), Петар и Михаило, са знатним бројем епископа у осталим епархијама. Ми се још из књ. I. (стр. 360) сећамо дебате при буџету за 1878 годину, на скупштини у Крагујевцу (држаној 1877), где је додирнута и сума, која се давала Цариградској Патријаршији, и коју је један посланик тражио да се укине још тада; којим је приликом министар спољ. послова интервенисао да та сума остане и даље у буџету — до бољих прилика.

Те су промењене, боље прилике, ево, настале од 1878. год., прогласом независности. Свршивши како смо довде видели, све послове на Скупштини у Нишу, Министар иностраних дела покрене питање о коначном одвајању цркве независне Србије од цариградске Патријаршије, и васпостављању потпуно независне и историјске Српске Цркве. То је учињено упутствима, која је Министар

спољних послова 11. фебруара 1879 издао српском заступнику у Цариграду, изневши му разлоге са којих се има, и у правцу коме ће извести ову тражбу Србије, наравно у духу помирљивости и обостраног споразума.

„Србија је иступила из састава Отоманске Царевине, и по сили једног великог међународног акта, ушла у ред независних држава. Са државом српском, повратила се у своју независност и Српска Црква" — вели српски Министар, између осталога, у својим упутствима. За тим наставља:

„То је дакле правно и фактично стање ствари, које не би даље потребовало никакве формалне расправе; ну ми, желећи да и даље останемо верни својим осећањима оданости према Патријарху Васељенском, нисмо ради да се од њега хијерархијски раскинемо без споразумљења и благослова Његове Светости".

Патријарх Јоаким III, који је у то доба некако дошао био на престо Велике Цркве, човек мирољубив и разуман, који је се руководио бољим мислима од многих својих тесногрудих последника, примивши (25. априла 1879) од Кнеза Милана одговор на саопштење о његову ступању на престо Патријаршије, а и после писма Митрополита Михаила (од 4. маја) који га је изрично молио да усвоји предлоге, које ће му поднети српски заступник сазове Св. Синод још у току те године, и у сагласности са њиме призна и благослови потпуну независност српској цркви у Србији. Већ 26. окт. 1879. год. могао је српски заступник у Цариграду јавити својој Влади, да је и та српска тражба испуњена.

Држећи се старих традиција Патријарх нарочитим актом изданим: „године 1879, месеца октобра, индиктиона осмога", у облику одлуке св. Синода, саопшти овај чин српској влади и српској цркви, који су потписали: Патријарх Јоаким III, и десет митрополита, чланова св. Синода.

Михаил, по реду трећи Митрополит Србин у Србији, био је, по том, први поглавар автокевалне Српске Цркве, чија је независност и проглашена те исте 1879. године.[1]

IV

Реконструкција Министарства. — Остављајући неке и неке догађаје и свршене чинове, који имају везе са трговинском политиком тадање владе и закључењем нових трговинских уговора или узајамних декларација, које је Србија са више страних држава после прогласа независности закључила, ми бисмо могли ући у оцену рада Скупштине која је на реду, а завршити овај одсек разних мера, које су управљене на консолидовање нових тековина. Но ваља нам се уставити на по нечем, што се, у то време тиче Кнеза и Владе.

[1] О овоме питању види: Независност Српске Цркве проглашене 1879, у Београду у Држ. штампарији. Даље: Дипломатска Историја књ. II. стр. 274; и најпосле: Званичну преписку главну, објављену у „Срп. Новинама" бр. 267 од 1879.

Двор, у коме је доцније седео владалац, према граду на левој страни Нишаве више моста, припадао је унуку Афис-паше нишкога, богатоме Турчину. Кад је Кнез ушао у Ниш, по освојењу његову, ималац садашњега дворца, Турчин, понуди да исти поклони Кнезу, и овај није био с раскида да га прими. Но влада — како је писцу ових редова причао Ристић — изнесе разлоге, са којих српски владалац који је дошао да Србе ослобођава, не треба да прими тај поклон од досадањих угњетача, али да кнез кућу ту купи, како би у Нишу, који се тада већ називао „другом престоницом" имао свој двор. Тако се кнез Милан окући у Нишу. Но, на жалост, ни он ни његов син Александар, иако су живели, долазећи тако често у Ниш, преко 20 година у овој старој трошној страћари, не приновише апсолутно ништа, ни за свој углед, ни потребну удобност. Влада је пак поступала врло обазриво, после уласка српске власти у нове крајеве. И ако су имања била јевтина, влада је — како је писцу причао разборити негда сресци па окружни начелник Вуле Вукотић — спречавала чиновнике да они „не грабе" турска имања. Све је чињено, да Србија, улазећи у те крајеве, не стекне име безаконога завојевача и отмичара, не пуштајући, као што видимо, ни самога Кнеза да од Турака прима поклоне.

Но и време између обе Скупштине, донело је и промена у саставу самог Министарства од 1. октобра 1878.

Тако је 8. марта 1879. отступио Министар Просвете и црквених послова Алимпије Васиљевић, а његово место заузео Стојан Бошковић, професор Велике Школе.

Још је важнија промена била, услед непадног одступања Министра унутр. дела Радивоја Милојковића, кога је 25. јула т. г. заменио члан Држ. Савета Јаков Туцаковић. Радивоје је положио оставку још 28. јуна, а услед смрти сина, кога је необично волео, и враћен је (25. јула) у Савет.[1]

[1] Кнез је се растао са министром унутрашњих дела Радивојем Милојковићем, нарочитим писмом од 10. јула између осталога, и овога садржаја (Срп. Новине бр. 165.):

„Праштајући се са Вама, као са мојим Министром унутрашњих дела, сматрам за дужност, да Вам изјавим срдачну благодарност за ревност, коју сте у времену тешке поверене Вам дужности показали, као и за потпору, коју сте ми указали у току од три године дана а у доба важних и значајних догађаја, који уродише независношћу наше миле отаџбине и увећањем њеног земљишта.

Ваш благонаклони,

М. М. Обреновић, с. р."

Ма да ћемо се још у два маха (1880 и 1887) срести са Радивојем Милојковићем као јавним радником, и на истом положају у влади, истина за кратко време, држимо да ћемо се одужити спомену овог у многом погледу интересантног човека, ако изнесемо на овоме месту главне његове биографске податке, у колико нам нису познати већ из самог овог дела довде. Јер, као што знамо, Радивој је био у врло важним временима на истакнутом положају Министра унутрашњих дела, и својом личношћу, тако рећи, ударио печат на ту струку за свога доба, тако да је се могло говорити о „Радивојевој школи" у унутрашњој управи земље. Ми смо већ у књизи I. видели Радивоја као Министра унутрашњих дела и као председника министарства за време Намесништва и уставне реформе (од 1868—1872), а по том и у Акционом Министарству од 1876. до сад (1879.), за време тешких прилика, за

Но још пре истека ове 1879. године, било је још две личне промене у кабинету од 1. октобра 1878.

Тако је 15. новембра одступио министар финансија Владимир Јовановић, а на то место дошао је Илија Маргетић председник Главне Контроле. Сутра дан, 16. новембра обратно Владимир Јовановић заузео је положај председника Главне Контроле, но за кратко време.

После даљих двадесет дана, 5. децембра т. г. и министра правде Дим. Матића, заменио је др. Стојан Вељковић, председник Апелационог Суда. Матић, као пре тога и Милојковић, враћен је у Савет. Матић се на особито дирљив начин растао са Скупштином.

Но обе ове последње промене, као што се и по самом времену види, извршене су за време рада следеће Народне Скупштине, а из узрока, које ћемо на дотичном месту споменути.

Тиме већ улазимо, дакле, у рад саме следеће Скупштине.

време свију тад. великих и редовних скупштина. Свакад је он био на висини свога положаја, са кога се, по природи саме дужности, увек стече, поред пријатеља и доста и непријатеља. То је судба свију јавних радника; а што ко ради у судоноснијем добу, у толико се та судба јаче и осећа. И Радивоје је био за многе предмет жестоких напада, али никад нико није доводио у питање његову савесност и часност.

Радивоје Милојковић, рођен је у селу Глоговцу окр. пожаревачког 27. децембра 1832. год. Отац му је био Милојко Живановић, трговац, човек напредних мисли, који је за своју децу и децу својих сељана довео нарочитог учитеља из Беле Цркве у Банату. Тако је и Радивоје у свом селу изучио основну школу. Гимназију I и II р. учио је у Смедереву, а 1844. пређе у Београд, где прогужи и сврши целу гимназију, и пређе на Лицеј, учећи филозофију и права, свршивши 1852. одмах је ступио у државну службу, као писар суда пожаревачкога до 1854. Тада буде изабран за државног питомца по правној струци, и штудирао је права у Хајделбергу, а по том у Паризу. Отуда је знао и говорио немачки и француски. Дошао је с наука 1859. у Србију, ступио је у службу и убрзо га видимо као секретара Министарства правде, а по том и Држ. Савета. Године 1863. постане начелник министарства правде, а с овог положаја постао је председник Апелационог Суда, где је остао све до догађаја од 1868. По смрти Књажевој улази у кабинет Ђорђа Ценића под Намесништвом, као Министар унутр. дела, да после годину дана (1869) постане Председник Министарства, задржавши управу унутрашњих послова, све до пунолетства Кнеза Милана. По том је дошао у Савет, као члан, а доцније и као потпретседник Савета, мењајући најзначајније положаје, тако да кад није био у ком Министарству, он је био у Савету и обратно.

Рад његов, као министра унутр. дела, до оставке у лето 1879. знамо, пошто је уткан у догађаје о којима се говори у овом делу, књизи I као и у овој књизи II. После годину дана, видићемо га да се 1880. г. поново враћа у Ристићев кабинет, с којим и пада у октобру те године. Тек 1887., у Савезној либерално-радикалној влади, опет заузима своје место као министар унутр. дела, до распада савеза у децембру 1887. Идуће год буде именован за члана Уставотворног Одбора, ушав од либералне стране и у ужи одбор, који је и израдио нацрт Устава 1888. — Али то беху већ његови последњи дани, јер се у новембру те године разболе, и није могао узимати учешћа у раду одбора, живо се интересујући за његов рад. Радивој би се, кад би писац ових редова, који је био секретар у оба одбора, отишао к њему, и причао му о току рада, нарочито о завршним бурним сценама, кад су два позната сељачка члана отказала потпис новог пројекта. Но дани Радивоја Милојковића беху избројани. Још за трајање Велике Уставотворне Скупштине он се примицаше крају живота. Кнез Милан га је походио у те дане. На доставу рекао му је његов многогодишњи министар: „Хвала Вам, Величанство, на тој пажњи; ја сам само још за који дан, а можда и за који сат!" Тако је и било. Ноћу између 15. и 16. децембра 1888. умро је Радивоје Милојковић, у 56 години,

V

Друга нишка Скупштина. — Народна Скупштина за 1879. годину, састала се на дан 1. новембра т. г. у свој први претходни састанак и већ је 2. нов. изабрала себи Председништво, и од шест кандидата потврђени су: за председника Тодор П. Туцаковић, за подпредсадника Вуја Васић, као прошлог сазива. За секретаре своје изабрала је сутра дан: Симу Живковића, Ђорђа Ж. Ђорђевића, Алексу Поповића, Светозара Карапешића и Марка Петровића, дакле двојицу из опозиције.

Четврти дан скупштинског рада Кнез је (4. новембра) лично отворио Скупштину Престоном беседом, коју у нешто већем изводу доносимо, једно са њене важности по себи, а и с тога, што се у тој беседи нарочито огледа сав полет послова, којима се влада у то доба занимала, и сав замашај задатака, који је она

у најбољем добу. Сахрањен је 18. дец. у новом београ. гробљу. Податке о његовом животу пренео је писац ових редова из тадашњег листа Српске Независности од 1888. пошто је он био тај, који је и написао некролог покојном старијем пријатељу своме, у кога је имао вазда лепа пријема и врло често чуо важне и поучне разговоре.

Радивој Милојковић био је човек жив, окретан, енергичан и на делу осетан. Он је, као министар унутр. дела доиста давао дотле невиђеног импулса својој струци, срећући је, а не успављујући је. У понашању, говору и раду отворен и частан; својих мисли које никада није крио, макар оне и не биле другом пријатне. „Моја најбоља историја, говорио је он писцу ових редова, била би кад би се само написало све оно што сам ја у разним приликама казао своме Господару, као његов министар и саветодавац". И доиста био је кад кад драстичан у изношењу својих назора и истинитости њиховој. Знамо за његово држање као министра о Великој Скупштини после рата (1877.), кад је Кнез, после закључене те исте Вел. Скупштине, дошао у двор и задовољан срећним свршетком узвикнуо: „Ето, видите, како Обреновић уме да одржи реч!" — „Кад хоће!" допунио је Радивоје. Кад се већало о другом рату, после неуспелог првог, он је рекао да ако и овога пута не успемо, онда сви ми, а ви Господару напред, капе на обзлу, па да скачемо правце у Саву! Но, успех овога пута није омануо. — Тако је био строг и одређен и у службеним односајима. Његови потчињени нису никад били у неизвесности, шта им ваља радити кад год је за то имала да дође наредба од Радивоја. Он је своје резоне увек сводио на закључке које би у говору обележавао са: или — или!.. Али је био правичан у потпуном смислу те речи, не делећи пријатеља од обична човека. Он је се бранио од неумесних пријатељских прохтева исто тако као и од сваког другог неправичног тражења. Волео је да се изражава у фигурама. „Многи политички пријатељи хоће да министре поставе у положај хајдука, који требају да харају и обијају држ. касе, и њима дају да они неодговорно, као јатаци, све то употребе на своју корист, док министри треба да одговарају". То је говорио доцније, за време радикално-либералне владе, кад се и број оних који су хтели тим путем да се користе, у промењеним приликама порастао, и постао свемоћан, да је и сва политика подлегала тим себичним прохтевима, на какве ни Радивоје ни његови другови, за ранијих времена своје владавине, не беху научили.

Радивоје је био више човек од дела, но од пера; али је као спреман правник био међу првима. Томе се и има приписати да му је Кнез Михаило у последњим данима своје владе поверавао и израду некога нацрта за Устав; а кад је, после до стварања Устава и у Никољском одбору и у Вел. Скупштини доиста дошло, видимо Радивоја као главног говорника од стране владе, при дебатама.

Либерална влада трајала је дуго и изменило се доста министара. Али, после Ристића који као вођа заузима прво место, и сем гласа који је Грујић уживао, док је водио активну политику, Радивоје Милојковић био је најзнаменитији државник у Србији од како је у њој заснован нови уставни живот, у који је Радивој доиста унеоно много свога индивидуализма.

и пред Народну Скупштину износила. Пређимо, дакле, на саму беседу:

„Поштовани посланици! „Срећан сам што се и по други пут налазим окружен Народним Представницима у граду, коме је сама природа наменила, да буде велико и важно средиште српско, с кога ћемо у наше ослобођене крајеве уводити грађанску културу, државни ред и народну просвету.

„Мило ми је што сам у стању да вам сада обзнаним добре успехе на путу нашега државног развитка.

„Од како сам закључио последњу Народну Скупштину, наша земаљска независност утврђује се снажно, свестрано, непрекидно." За тим се даље говори, о односајима са великим силама, суседним државама, о новом владаоцу Бугарске, о независности српске цркве, о новим трговачким уговорима.

„Поштовани посланици! Наше народно дело извршено на бојном пољу, гаји у себи клицу способну за велики развитак. Још дуго и дуго пружаће нам оно плодних задатака, које ћемо ми са задовољством прихватити.

„Међу овима заузима сада прво место уређење аграрних односаја у ослобођеним крајевима. Комисије, које су састављене биле на основу закона проглашеног на прошлогодишњој Скупштини, проучиле су предмет и прикупиле грађу, помоћу које моћи ће се сад приступити законодавном решавању.

„Предмет овај заслужује вашу озбиљну пажњу, и ја не сумњам, да ћете га ви решити у духу правде и савремених појмова.

„И на другим пољима очекују вас многобројни задатци"; а Беседа их означује у области правде, привреде, наглашава извршење закона о ковању срп. нар. новаца, и о железницама, народном здрављу и т. д.

„Време мирнога развијања, у које смо после ратних догађаја ушли, олакшава нам дужност, да на ново посветимо своје бриге великим моралним интересима и умним потребама народним.

И онда завршује:

„Поштовани посланици! Као што видите, вас на овдашњој Скупштини очекују велики и важни послови. Као што се у течају ове године није нигде застало, где је требао рад и труд моје владе, тако сам тврдо убеђен, да ћете ви, и сада као и свагда, учинити све, што до вас стоји да задатак, који је пред вама, расправите у сагласности са мојом владом, у корист наше драге отаџбине, старајући се да време својих седница испуните оним озбиљним и стварним саветовањем, којим сте се и прошле године одликовали."

Но пре него што пођемо даље, нужно је да одмах овде споменемо једну околност, која је била и ако не од пресудног утицаја на рад целе Скупштине, ипак од значаја за почетак њеногa рада. То је одсуство Председника Министарства Јов. Ристића, кога је болест спречила била да пође у Ниш, кад и Кнез, кад и остали чланови владе, међу којима је као најстарији био министар правде Дим. Матић, те му је и дужност заступања председника Министарства, у колико је то нужно било, у део пала. Пуних петнаест

дана трајала је ова празнина, и тек 16. нов. прибележава Скупштински протокол, да су присутни сви министри, па дакле и председник Министарства, који је још слаб,[1] дошао у Ниш; а онда, као што се зна, ваљало је пут од Београда до Ниша учинити, обичним ходом, с колима бар за три дана.

За време овога одсуства Председника Министарства извршено је, дакле, и конституисање Скупштине, и њено отварање, па за тим и бирање чланова три одбора (законодавног, финансијског и за жалбе и молбе), и, најпосле, по сагласности Скупштине, не буде бран нарочити одбор за адресу, већ буду (7. нов.) одређена сва три ова одбора, као и прошле Скупштине, да заједнички саставе нацрт Адресе, с тим да им се придружи и председништво скупштине и секретари.

Тако је одбор за адресу имао знатан број; али је он у своме саставу имао и још нешто, што је сплело његов рад, а то је несразмерно велики део чланова из опозиције, као што ћемо при гласању већ видети; а овде да објаснимо саму ту појаву.

Било са предусретљивости већине, било са умешности опозиције, било са толеранције чланова владе, у којој Председника заступао меки и добронамерни Д. Матић, било са свију ових узрока укупно, — још при бирању Председника (шест кандидата), није могла, на првом гласању, проћи чиста, једна листа. Сем члана опозиције (Д. Катића, некада либерала), који је на првом гласању одмах после Тодора Тушаковића био прошао, и други опозициони кандидат дошао је у ужи избор, па и прошао. У секретаре су већ узимати чланови опозиције увек, и сад их је од пет било двојица. При саставу појединих одбора поновило се оно што и при избору Председништва и опозиција успе, да у неке у њих, нарочито у финансијски, уведе своје прве чланове, међу којима и Н. Пашића. Опозиција је готово у некоме имала већину. Сви ови посебни успеси опозиције, сумирали су се, у одбору за Адресу.

Није никакво чудо, дакле, да је рад око адресе ишао мучно. Одбор се поделио на већину и мањину, и свака је од њих имала свој нацрт за адресу. За нацрт адресе већине гласало 22 члана, а за нацрт мањине њих 9 чланова. Оба су нацрта изишла пред Скупштину.

Но сталној тенденцији сваке опозиције — која је у времену о коме је реч, имала и особених потајних окуражења из самога двора — придружио се и један конкретан факт. На име, Закон о одужењу државног дуга, донесен на прошлој Скупштини, показао се у практици као тешко остварљив. Чак у адреси ваљало је, по тежњи и већине и мањине, да то нађе израза, услед чега се повела начелна дебата; да ли да се у адреси нагласе и ствари којих није било у престоној беседи. Мањина је то већ сама учинила, али

[1] Јов. Ристић, који је био добро развијен и иначе доброг здравља, нарочито је и периодично патио од гушобоље (ангине), са свима доцнијим последицама ове болке.

јој је у том влада и већина у сусрет изашла, (на једној претходној конференцији посланика либерала), да се, најпосле, дâ одушке тој навали. У скупштини је, после, при начелној дебати била борба још само о мери тих нових жеља и потреба народних — јер је опозиција, као неодговорна за правилни ток послова, ту меру проширивала до што већих граница, наравно са крајњим смером неповерења према влади. Ту је, у једно, била и додирна тачка целог отпора; јер, док је већина и сама наглашавала извесне нове потребе, није их узимала као полугу за издизање владе, већ на против као жељу, која се има решити у пуној сагласности с владом, којој се изјављује и пуно поверење.

И влада са своје стране није спорила потребу исправака у закону за одужење дуга, и из њене средине пала је чак и једна жртва: пред отварањем дебате о адреси, прочитан је у Скупштини 16. нов. указ, којим се уважава оставка Владимиру Јовановићу, примерноме министру финансија, на чије место долази за министра финансија Илија Маргетић, председник Главне Контроле, човек истина мање стручан и теоретичар, а више практичан и уважен стари чиновник финансијске струке. Сем тога рад око адресе у одбору обухвата још дуже време: од 8. до 15. новембра, када је — како у току дебате сведочи члан одборске већине Коста Алковић — „одборска мањина нашла за нужно, да за све време рада одборскога ћути, и тек пошто је адреса већине усвојена, поднели су нам готову адресу". То је била она тактика: ти мисли што мислим, а ја знам што знам! Да овде никоме није било до компромиса, и да је он по томе био искључен, по себи се разуме. Представници мањине штедили су своје разлоге за јавност, за Скупштину. Ту су они, доиста, у пуној мери учинили употребу од свога права, и са много умешности.

Ми не можемо, разуме се, улазити у све перипетије, које је узимала дебата о адреси од 16. до 20. новембра, у којој је опозиција, са свим природно, налазила тако богато поље за своје истицање.

Са гледишта каквог будућег писца, који буде тражио генеалошку везу политичких идеја у нас, и за разумевање многих будућих догађаја, којима идемо на сусрет, нама би било угодно изнети говоре и мисли многих чланова тад. опозиције. Али се тога морамо отказати, ако с ничега, а оно с обзира пространости. Ко то хоће ближе да зна, има на расположењу саме протоколе скупштинске.

Но истом ћемо циљу послужити, ако се, од сад будемо држали центра дебате; а тај је центар и овога пута оличен у личности Председника Министарства. На владу су биле управљене све стреле опозиције, отуда су оне одбијане, и главну улогу имао је ту шеф владе — Јов. Ристић. Доиста, мора сваком дубљем посматраоцу полит. догађаја пасти у очи: да и за бурних времена „Акционог Министарства" и сад, после свршених ратова, сав интелектуални, усмен и писмен рад, а нарочито у скупштинским дебатама, стоји

на Јовану Ристићу. Његови говори — а он је и у овој прилици неколико пута узимао реч — ударају свој печат на свуколику дебату о адреси, и узвишују је на степен истински политичке дебате у којој се огледа и сам говорник и цела ситуација и коначан исход дебате.

У тим разним говорима, — који су претходили главном завршном говору (18. нов.) непосредно пред поименично гласање о адреси — Јов. Ристић, додирнуо је све главне моменте, који су се истицали у току претреса, како у погледу и на оно, што је одговорено од стране владе.

То више начелно разлагање било је првог дана дебате о адреси (16. новембра), при крају које искрсне тражба: да се постави питање, да ли је скупштина довољно обавештена и да се реши.

Да би се свака излишна дискусија и о том прекратила, одмах за тим даје изјаву Председник Министарства: да се слаже са Председником Скупштине, да се још говори, кад има доста посланика пријављених за говор. Ми знамо већ и из ранијих скупштина да је Јов. Ристић увек био противан преком прелому у овим приликама, знајући, да ове дебате и јесу „вентил сигурности" од експлозије друге верste.

Дебата је дакле настављена и продужена још и 17., 18. и 19. новембра, наравно поред разних других послова, предлога, питања и т. д. која у скупштини претходе дневноме реду.

Већ идући дан дао је опет прилике Јовану Ристићу да се изјасни о једној деликатној теми: о поверењу влади, кроз адресу.

„Приметио сам, вели он, да у претресу јучерашњем нарочито, два питања занимају г. г. говорнике. Прво је питање о томе: да ли треба или не треба изразити у адреси влади какво признање; а друго је питање већ оно, што се непрестано покреће, а то је о „патентарини".

„Што се тиче првог питања, ја бих најволео, а и све бих молио да се њиме не занимају. Ја ћу исто тако задовољан бити, ако већина одборска избрише из адресе свако признање, као што немам противу тога ништа, што мањина одборска неће у адресу да га стави. Ја сам у току моје државне службе пожњео доста хвала и признања. Ништа ми, дакле, неће допринети ново признање, као год, с друге стране, што ми неће ништа на свету удити, ако се оно прећути. Ако сам са својим друштвом привредио што год овој земљи, уверен сам да то ћутање неће саранити моћи ту заслугу. Дакле, може се из адресе већине свако признање изоставити. Ми нити ћемо противу тога рекламовати нити ће мени бити жао. Око тога говорити, значи, дакле, губити време и трошити касу државну, као што је посланик бољевачки врло лепо казао".

Природно је, да тако једна важна, а не мање и заоштрена дебата није могла проћи и без јачих сукоба, без парламентарних

сцена, где је нужна опомена председништва и узимање увредљивих речи натраг.[1]

Министри остали у опште нису улазили у ову дебату, сем Министра просвете Стојана Бошковића, који је и сам, у сукобима, поглавито посредовао увек у духу помирења, што је одговарало његовој неотпорној природи.

Тако је дебата ушла у трећи дан 18. новембра, када кулминирала у великој беседи Министра Председника Јов. Ристића.

„Господо! Имајући закључну реч у овом претресу, који је доста дуго трајао, трудићу се да будем у говору, колико је могуће, краћи.

„Пре свега имам да обележим гледиште владино у питању: да ли се могу уводити у адресу и они предмети, које владалац у својој престоној беседи није споменуо. Ја сам изјавио у одбору, па сматрам за дужност да и овде поновим: да се не може спорити право Скупштини, да у свом одговору на престону беседу додирне и нове предмете. Људи, који деле политичко мишљење, коме и ја припадам, нису се никада противили таквој жељи, и не би били ни следствени, кад би се противили. Но ако је право неоспорно, остаје питање целисходности, питање такта: колико, кад и где да се то право употреби? То питање оцењује се према приликама и околностима, а у овом случају и већина и мањина одборска нашле су да има места да од тога права учине употребу.

„Што се тиче, самих адреса или пројеката за адресу, разлика је међу њима велика. Док се адреса већине држи објективно на вишем гледишту, хладно оцењујући питања, нема никакве сумње да у адреси мањине веје искључиво дух опозиције. Ја се надам, да то неће одрећи ни они, који су је писали. Но што ту веје дух опозиције, то ми није чудно, али што веје и онде где нема места, то не могу да разумем.

„Кад се у току овога претреса говорило о томе, да ли треба што Влади признати или не, многи су говорници то питање стављали на ону тачку, где му није места; јер неки су говорили, да је Независност заслуга војске, која је крв проливала. Но ја морам да питам, на што тај говор? Тај је предмет у прошлогодишњој адреси обухваћен и расправљен. На послетку, чије су да су те заслуге, ја имам да изјавим, да ми за њих не тражимо никаква признања. И адреса мањине одзива се на њих владаоцу са захвалношћу. Органи владаочеви могу том хвалом бити задовољни, јер могу се надати да ће и на њих пасти макар који зрачак те хвале. Ја дакле, у име своје и својих другова пристајем, да се то признање изостави из адресе већине (Вичу: нећемо да се изостави!).

„Даље налазим, да је адреса већине састављена с пажњом и смотреношћу, коју изискују данашње тугаљиве прилике у свету, и од којих не смемо ни ми да не држимо рачуна. Наш је положај тежак, не по нашој кривици, но као последица тешке констелације европске. Већина је водила рачуна о тим тегобама, а мањина их је изгубила из вида. То ми не би тешко било доказати. Но и ако има места у тој адреси, која не бих могао јавно претресати, има их и таквих, која не смем ћутањем прећи. Тако одговарајући престоној беседи на препоруку, да се са суседном Турском држе добри односаји, адреса мањине додаје, да то сме бити само у границама части народне и интереса земаљских. Сад, ја питам: шта то значи? Не мора ли се из тих речи изводити, као да наши односаји до сада нису држани у границама части народне и интереса земаљских? Но то не стоји. Од како су се 1858. године повратили Обреновићи на престо српски, политика Србије вођена је само у границама интереса и части земаљске (чује се: тако је!). Може бити да смо кад и кад и прелазили меру у осећању своје части, а извесно испод ње никад остајали нисмо. Ако би Скупштина, што ја не верујем, усвојила ту резерву мањине, она би признала да је и другојачије рађено, што сигурно ни мањина није хтела да каже. Резерва би дакле мањине била колико неумесна, толико и штетна.

„Овај пример навео сам, да покажем, с коликом пажњом треба у овако важним и свечаним актима прелазити на тугаљиво поље политике. И саме велике државе, кад се по кад што нађу у тешким приликама, чувају се брижљиво, без призрења на унутрашња политичка мишљења тако, да се и сама опозиција у спољашњим питањима обавештава од владе, која у својим рукама држи конце спољашњих односаја. Ако се погрешке, учињене у унутрашности могу и да поправе, погрешке спољне не исправљају се никада без штете или и саме опасности.

„Остављајући општу партију адресе, да пређем сад на појединости и једног и другог нацрта. И један и други нацрт обележавају потребу да се прошири закон о печатњи. Г. известилац мањине рече јуче, како се широм слободом смера на то да се искажују злоупотребе власти. Но мени се чини, да нам ту не смета ни закон који постоји, јер се то и по њему може да ради. За пример ћу узети самог известиоца; он је недавно критиковао неке наше установе, и то не у духу хвале, па му власт није сметала. Ако нема довољно јавних органа за критику, кривица такође није

[1] Познати тада посланик ваљевски Глишић, надовезујући на говор посланика параћинског Димитријевића, заштићује овога, како он није „нити је ико од друштва његова говорио о кеси, него је говор био о неправди, о самовлашћу, о гажењу закона, о дахилуку, о хајдуклуку". Ово је и сувише оштро речено да би се преко тога могло прећи, те је и сам Председник Министарства морао апеловати на Скупштину: може ли се, после овакових речи допустити томе посланику да говори још?

У даљем развоју овога питања —, које се свршило тиме што је посланик ваљевски тргао реч натраг — узео је поново реч Јов. Ристић и, између осталога рекао и ово: „Ви знате да сам ја јуче био први, који сам посредовао и изјавио: да се о овом питању сви изразе, јер знам да је то боље, него кад би ма ко од посланика имао основа да се тужи да је био под каквом год пресијом. Ја сам свагда посредовао за споразумљење између разних мишљења, која су овде била. Но г. посланик ваљевски послужио се заиста једном речи неуљудном, коју не један Скупштинар, него и обичан човек у приватном друштву не треба да употребљава. Према томе, ако би г. посланик ваљевски дао реч да неће говорити у томе тону, како је из жалост отпочео, и ако он узме реч, коју је неумесно изрекао, натраг, онда, господо, и ја мој апел на Скупштину управљен о том изразу његовим узимам натраг".

до закона, но што неће да се предају том занимању они људи, који имају услове да буду јавни учитељи. Чиновник, који новине прегледа не сме ништа забранити, што у себи не би садржавало повреду закона; а где на то најбоље упућује ствар суду, па овај коначно решава обуставу или ослобођење.

„Ја сам овим речима хтео да обележим стање ствари, које у нас постоји према садашњем закону, но да и од ове слободе може бити шире, о томе нема сумње. Сад влада мисли, да је дошло време бити шире, о томе нема сумње. Сад влада мисли, да је дошло време да и то „прелазно" — како сам прошле године назвао — престане. И по томе, ако ко изађе с предлогом, ми смо готови да уђемо у ствар и да се с вама договоримо.

„На тај начин ја бих већ био готов с оним, што бих имао да кажем о предмету, који је на дневном реду. Но остаје ми још једно. Неки су од мањине говорили: да гласамо поименце, те да се види који је како гласао; који је одобравао да се закон гази а који није одобравао.

„Овде сваки ради по свом убеђењу. Ако мањина мисли да може што пребацити већини, излаже се да јој већина што друго поврати, а пут међусобног окривљивања рђав је пут. У овој већини има много људи, који су доказали делом да умеју бити јунаци свога убеђења. Кад су ратне прилике наступиле, они су гласали за рат; после Ђуниса они су се морали из својих срезова склањати[1] због тога мишљења, али га се одрекли нису ни тада ни доцније, кад су други своја мишљења напустили па говорили: рат није дело народа но дело владе. На јунаке оне, који су издржали тако опасне пробе, неће дејствовати ни данас ништа, што би их могло пореметити у њиховим убеђењима. Мањина говори већини: ви само признајете, а немате речи за осуду. Но и већина праведно враћа мањини, да она опет само има речи за осуду, а нема речи за признање. Мањина истина и сама није јасно означила кога „осуђује" и против кога „негодује". Неки из мањине, па и сам известилац, казује: да у њиховој адреси нема неповерења ни према коме, докле на против други чланови мањине изражавају се с мање резерве. Они дакле између себе нису рашчистили то питање, па кад ни сами сагласни нису, како онда они могу од већине захтевати, да се њима придружи, да им се придружи на нешто, што ни они сами не знају шта је?

„Господо! Нека је и неповерење, ја се не бојим неповерења. Оно не би могло ништа нахудити мојој прошлости; не бојим се

[1] Један од ових посланика, поп доцније прота, Аврам Јовановић, из В. Шиљеговца причаше писцу ових редова: да је нападан, и да му је живот био у опасности што је гласао за рат — јер је предео његовог изборног дела, око Ђуниса, био ратно позориште. „Мене су 7.000 глава изабрале, и нашли ову моју луду главу, да за њом пођу, говорио је он тада, и свих њу 7.000. полупати, и моја нек иде, али ово што мора бити, мора." То је био његов одговор на питање: што је гласао за рат? Овога су свештеника бугарски крволоци, далеко доцније (1915.), као и других преко две стотине повели од куће и побили да им се ни гроба не зна. Мисли се да су га на мосту на Морави кундацима убили и у Мораву бацили!!

ни за то, што није ни мало нечасно пасти у Парламенту. У уставним земљама владе и не падају друкчије него у Парламенту. Не ваља где друкчије бива. Но високо поверење, које ме је на ово место поставило ја сматрам као велику част; али овај положај осећам не мање и као велики терет, који је моје здравље потконао. Ја немам узрока да жалим, ако се тога терета ослободим, но ја још не видим да је тај тренутак за мене наступио (Вичу: и није!). Ја сам уверен, да ће мањина остати мањина, а већина ће одати правду ономе, коме она припада. За то и ја у име владе предлажем, а уверен сам да ћете се и ви са мном сагласити: да гласање буде поименце (Вичу: врло добро!)

На поименичном гласању, у ком је узело учешћа 149 посланика, гласало је за адресу већине 113, против 35, уздржао се од гласања 1.

Идућег дана, 19 нов. Адреса је у појединостима претресена и усвојена.

Одајући правду и заслужено признање на свима, у престоној беседи споменутим свршеним делима, и изјављујући пуну готовост да прихвати и све нове предлоге, који је престона беседа за ову Скупштину у изглед ставила — Народна Скупштина у својој Адреси од 20. новембра 1879 најтоплије изјављује — скоро исто, као и прошле Скупштине —: „да ће Влада Вашега Величанства обратити свуколику бригу и старање, те да се по могуству и сагласно са жељама и потребама народним проучи и за решење приуготове неки важнији предмети и предлози, које би Народна Скупштина имала са своје стране представити и препоручити, као што би нарочито био предлог да се неки постојећи извори поправе и новим другим замене и предлог односан за проширење закона о печатњи".

*

После шест дана од предаје адресе, 26. новембра 1879, био је идући састанак Скупштине, које је време испуњено радом одбора на предлозима, који су већ били поднесени. После прелома, који је извршен усвајањем адресе, чему су, као што смо видели, претходиле велике дебате, Скупштина је ушла у послове, који су решавани обичним током, у колико су се тицали мање политичких, а више стручних предлога.

Особени предлози чисто политичке природе — о интерпелацијама, о печатњи и др. — биће предмет одељитог посматрања, као по себи врло важни, а за своје доба симптоматички.

Ново-ослобођени предели били су и овога пута предмет старања владиноga, и ако не више у оној мери, како је то било на прошлој скупштини.

Предлози у том смислу поднесени усвојени су у Скупштини 21. дец. и један од њих изравнава чиновнике у тим пределима, у погледу неких права и додатака са свима осталима, други уступа више удела грађанима у општинским пословима и прошн-

рује им[1] круг кретања, нарочито још у праву жалбе противу решења општинских, среских и окруж. управних власти.

Као даљи важан предлог закона јесте: о насељавању у новоослобођеним пределима (потврђен 3. јан. 1880), којим се допушта настањивање, са сталном баштином, како на оним просторијама земљишта у новодобивеним пределима Србије, који стоје празни и необделани, тако и на оним просторијама земље у старим границама Србије, где би било потребе и могућности. Тако је насељен највећи део Топлице, Косанице, Јабланице, Пусте Реке и др.

Но без сумње је најважнији од свију ових, усвојен на истој Скупштини последњег дана њеног рада: 3. фебруара 1880, а истог дана и потврђен: Закон о уређењу Аграрних односаја, којим су укинуте главне установе турскога господарства: спахилуци и господарлуци, као заостављтине средњега века и турскога завојевања.

Принцип је овога закона: откуп имовине, према претходној процени комисије, у колико то већ нису дотле учинили сами сељаци непосредном погодбом са својим бив. спахијама или њиховим пуномоћницима. Наравно, да је откуп за дотадашње турске спахије био принудан, јер се законом у опште укида тај стари правни односај, и оглашују се за сопственике сами сељаци. Само су варошка, и чисто своја лична имања могли Турци задржати. Свуда тамо где је на земљи био српски сељак, земља се морала њему уступити, под условима, које закон утврђује.

Закон је овај дакле васпостављао право и коначно ослобођење тамошњег народа. Сем што је овим решено једно крупно унутрашње питање, Србији припада заслуга, да га је прва решила на Балкану. Кад је то у Србији решавано, у Бугарској није дирато у то питање, а у Босни и Херцеговини оно је и све до ослобођења остало како је било за најчистијег турског господарства. Аустрија то није ометила. Бегови, као муслимани у опште, штеђени су и протежирани као „елеменат конзервативан".

Узимајући реч одмах пошто је предлог закона о уређењу аграрних односаја (2. фебр.) у Скупштини прочитан, Председник Министарства, казао је о њему:

„Овај начин који се предлаже један је од најправилнијих и по интерес оних, који су нешто примали са тих земаља, и по интересе оних, који су нешто давали. Ми знамо, како су по другим земљама та питања расправљена, и упуштајући се у овај начин решења, налазимо да је овај најправичнији и односно најмањи терет за оне, који остају сопственици тих земаља.[2]

[1] Тако чл. I којим се замењује дотадашњи чл. 6. гласи: „Главног кмета и кметовске помоћнике бира дотична управна власт, по срезовима среска, а у округзима окружна, из шест кандидата предложених јој од збора општинских а из круга најбољих домаћина дотичне општине. Та иста власт и увлачи их са звања, кад наће да службу уредно не врше, или кад већина на збору изјави да су штетни по општинске интересе."

[2] Члан 5. Закона о уређењу аграрних односаја гласи: „Сваки онај, који је на годину дана пре него што је у новоослобођеним пределима настала српска власт, држао и радио господарску земљу под каквом дажбином, по самом овом закону ослобођава се ове дажбине и сматра се за сопственика исте земље, но под условом да господару, који је неку корист од ове земље вукао, да се ово накнади. — Чл. 7. гласи: „Оним чифличким кућама, које су чифличку земљу обрађивале мање од 10 година, пре но што је настала српска власт у новоослобођеним пределима, дужан ће бити по овом закону чифликсајбија по местној цени уступити од земље, коју су исте куће обрађивале, поред куће и окућнице и по пет дана орања (1600 квадр. хвати дан орања) на сваку главу пореску." Најпосле, чл. 9. гласи: „Накнада господарима и чифликсајбијама за земље, које по чл. 5. и 7. овог закона прелазе у својину оних, који су их обрађивали, одредиће се према величини годишњег прихода, који су господари, односно чифликсајбије имали од земаља, за које им се право примања разних дажбина не спори од стране оних, који те земље држе и раде".

„Кад једна војска улази у туђу земљу, она улази да освоји јавна права, а не и приватна права. Ми смо недавно видели, како је једна сила далеко у туђу земљу продрла, па нисмо чули да је и један приватни кош или стају узела. Ни ми то не можемо чинити, у толико мање, што смо уговором Берлинским везани, да држимо рачуна о сопствености.

„Ја вас молим да приступите решењу, а не да га одлажете, јер је крајње време да се ови односи регулишу.

„Што неки замерају, да је овај предлог доцније изнесен, имам да приметим, да је исти због своје заплетености изискивао и много времена и радне снаге, па да се једва сад доспело да се изнесе."[1]

Кад је дебата узела свој правац за усвајање пројекта у начелу, и пале прве примедбе на ову или ону одредбу, Председник Министарства поново је узео реч:

„Кад би било питање, господо — рекао је он — да ли ова ствар по срцу да се реши, ја сам уверен да бисмо ми сви у глас повикали: „Ми смо ослободили нашу браћу, нека је то њихово!" Али ми не смемо да решавамо по срцу; руке су нам везане.

„Исто тако, господо, кад бисмо имали да решавамо по питању ових господарлука и чивлука, ми бисмо се сагласили да осудимо тај поступак и да викнемо: то је све оснивано на неправди", јер и господарлуци и чифлуци, постали су онако исто, као што је постало у средњем веку феудално стање у опште. Но законодавства су признала овакву својину, и ми морамо поштовати све што је добило карактер правног стања. Дакле не можемо како хоћемо да решавамо, него морамо да држимо рачуна од онога што смо затекли (чује се: па што смо војевали?). Војевали смо да ослободимо земљу и браћу нашу, и ослободили смо их. Плаћали су десетак, трећину, петину и т. д. То је што су по закону плаћали Турцима, а што су после мимо закона плаћали томе и нема рачуна, а сад су слободни од свега тога, па само плаћају порез.

„Будите уверени, ко год буде гласао да се овај закон прими у начелу, тај ће само добро учинити нашим људима (Одобравање).

[1] Као што знамо прве комисије за проучавање аграрних односаја у новоослобођеним пределима, које су предходиле спремању предлога за овај закон, одређене су 25 марта 1879.

Ако би овај закон пао или се одложио, чему се ја не надам, свакојако би по њих горе било. Сад су га правиле српске руке, а после нисмо сигурни да се не умешају туђе руке, а туђа је рука свагда тежа од своје рођене (чује се: тако је)".

Непосредно за овим говором Председника Министарског Савета, Скупштина је усвојила закон о уређењу аграрних односаја у начелу.

Кад је идућег дана продужена дебата у појединостима, датим поводом узео је реч Министар Правде, др. Стојан Вељковић чија су историјска разлагања од интереса напоминьући у детаљном свом говору и обвезу наше државе у томе погледу:

„Берлински Конгрес затекао је ово турско законодавство у важности, и с обзиром на то затечено турско законодавство наређује, да се морају поштовати приватна права..." Наглашава како је аграрни пројекат рађен, после дуговременог штудирања односаја, прибирања грађе, саслушања Држ. Савета, и завршује апелом на Скупштину:

„Господо! Апсолутна правда ни у појединим фамилијама, па ни при деоби рођене браће не може се постићи. Но у колико се од људске воље и савести може с разлогом очекивати, заступљени су сви могући праведни интереси и једне и друге стране.

„С тога бих вас молио — завршује Министар правде — да овај законски предлог с највећом озбиљношћу претресете и онако решите, како нашли будете да ће бити најбоље. (Чује се: врло добро! Живео!)

Одмах после овог говора Министра правде приступила је Скупштина претресу законског предлога у појединостима, и истог дана, 3. фебруара 1879. усвојен је, са малим примедбама. Закон овај, о уређењу аграрних односаја у новоослобођеним пределима, ступивши одмах у живот, и извршен је без икаквих потреса. Српски сељак, из тих предела, поред политичког ослобођења, био је тиме и економски постављен на своје ноге. Спахија и спахилука и у новој Србији од тада није више било, а у границама Србије до рата, спахилуке је укинуо за прве своје владе Кнез Милош, а за тим одбранио је српског сељака и од прохтева нових великаша (до 1839), негдашњих својих кабадахија, татара, писара, који су од Кнеза Милоша захтевали да се и у Србији „као и у Влашкој" у њихову корист заведу спахилуци. Кнез је то одбио, али је за то 1839. морао и сам оставити Србију и поћи у прогонство, прво он, а 1842. и цела династија Обреновићева. Али и спахилука није више било у Србији.[1]

А сада се вратимо даљем раду Скупштине.

[1] Казали смо у књ. I. како је Јован Ристић као ђак у Хајделбергу посећивао Кнеза Милоша и читао му новине и др. Далеко доцније показаће Ристић писцу о. д. један запис на зеленој хартији, на које је његовом руком уписано ово: „Српски прваци хтедоше да се заведу у Србији спахилуци, као у Влашкој, али ја то нисам дао". То су биле речи Кнеза Милоша, једно веће говорене Ристићу у Хајделбергу, и он их је на тој сачуваној белешци исто веће на хартију ставио.

Ми смо довле навели поглавито законодавни рад Скупштине за 1879. годину, у колико се он односио поглавито на новоослобођене крајеве. То је све спадало у оквир консолидовања нових тековина, а уз то су дошли и нови закони за целу земљу.

Друга врста предлога законских, од стране владе или из средине Скупштине, јесу предлози, који обележавају извесну еволуцију у јавном животу, у области јавних права и политичког стања, као н. пр. закон о штампи, измена у Скупштинскоме пословнику и томе подобно, каквих је предлога, односно закона, било нарочито на овој Скупштини, о чему ћемо даље нарочито и говорити.

Сви су ти предлози били знаци времена, етапе у развићу политичке свести, и по томе имају више но пролазну вредност, поред финансијских закона, који су стално барометар савременог материјалног стања и управљања државом.

Сама величина на овој Скупштини свршених законодавних послова довољна је да се претпостави и доста труда, па и запињања у послу. У првом реду опозиција је издашно чинила употребу од свога права: питања, предлагања, критиковања и сваковрсног утицања на рад у духу сметње, у духу опозиције. На другом ћемо месту доцније ближе расматрати држање опозиције и друге узроке томе — а сад да останемо при овој напомени о њој. Дебела књига од 1090 страна само „Протокола" Народне Скупштине од 1879—80. — а да и не узимамо у обзир још далеко веће стенографске белешке јасно сведоче поред парламентарне разрађености српских Скупштина и о пространству рада ове Скупштине, и о моментима пометње, који су сваки час искрсавали, али су били и савлађивани.

Но било је доста прилика када је пролазак неког предлога и т. под. у опште имао тешке порођајне муке. У првом реду питања финансијска, као што је одужење држ. дуга, за тим питања чисто политичка о интерпелацијама и о штампи, озбиљно су занимала Народну Скупштину, и имала су, као што мало час рекосмо, као резултат своје значајне одлуке.

Са њихове важности, уставићемо се на њима.

Знамо још из дебате о адреси да је, поред питања о штампи, и одужење државног дуга — засновано на закону о упису на радње или тако званој „патентирани", који је прошла Скупштина донела — било предмет озбиљнога претресања, које је пропраћено сменом једног заслужног министра финансија. Са извесном елементарном силином јавило се питање о одужењу држав. дуга у два правца: против лањског закона и за други нови закон.

Председник Министарства изјави том приликом да држи „да на овој Скупштини неће бити важнијег предмета". И, доиста имао је и право. Али је се и влада, у лицу Министра Председника држала исправно, одлучно, не поводећи се ни по навали многих из већине, ни по навали опозиције. Из сједињених одбора изашао је нов предлог с два мишљења: већине, која предлаже „да се

прими к знању изјава Министра финансија, да то (т. ј. ревизију досадањег разреза) изврше нове ревидирајуће комисије": и мањине, која је тражила просто обуставу закона, чему је и један претходни првобитни посланички (њих 66) предлог тежио. Али и то није водило каквом исходу.

Влада опет није хтела подносити својих предлога, већ их је очекивала из средине саме Скупштине.

И на те се предлоге није морало дуго чекати. Они су се појављивали посебно, и то од важних људи, као што је сам председник Скупштине Тодор Туцаковић, а затим: Милоје Блазнавац, посл. са срез јасенички и Мијалко Раденковић, посл. јагод.

Већ 30. децембра предлози су изашли из одбора, са мишљењем одборске већине, која је тражила: да се за основ узму предлози Раденковића и Блазнавца, који су сајужени с тим „да и на ове пореске главе, које плаћају више од главнице, ударен је сразмерно мало већи прирез но што је по предлогу означен, а они који плаћају главницу, плаћаће по 4 динара". Одборска мањина, која је износила назоре опозиције (известилац је био Н. Пашић) и која је тражила да се овај предлог одложи. Другим речима: против новог предлога није се од стране опозиције озбиљно могло ништа приметити, али се ни њему није хтело, из тактичких обзира прећи, везујући решења за разне друге ствари и за личност председника Скупштине.

Дебата је се заталасала. Председник Министарства у претходним својим краћим говорима, отворено је изјавио, да у овом питању све оставља иницијативи Скупштине. Ускоро је Председник Министарства још пооштрио своју мисао: „Ми чекамо, вели он, да нам ви кажете, како ће се (т. ј. овај закон) поправити или заменити. Влада има закон за одужење државног дуга. Ако Скупштина не донесе други, онда остаје онај стари: а ако овај не буде додољан, влада ће размислити шта јој треба чинити. Сад је дошао ред на вас да покажете шта желите. Лако је, господо, владине предлоге критиковати; треба да умете и сами критику издржати, кад ред на вас дође".

Скупштина је овом категоричком изјавом председника Министарства била упућена на саму себе. Дебата, која је трајала у току 30. и 31. дец. 1879. и 2. јануара 1880 године, свршила се тиме: да је предлог Блазнавчев, како га је одборска већина модификованог изнела, усвојен, и упућен влади, као одлука Скупштинска. — Јануара 20. 1880. био је сад и владин формалан предлог поднесен на основу ове Скупштинска одлуке, у Скупштини на претресу, у коме је председник Министарства чешће узимао реч, ради дужег или краћег обавештења. Скупштинско мишљење није још никако могло да узме одређен правац, повлачећи у следећем састанку, што је на претходном већ усвојено. Но после свега колебања, изашло се на чистину.

Јануара 22. Скупштина је потпуно усвојила сав нови „Закон за одужење државнога дуга", који је 27. т. м. добио и највишу потврду. Као закон прелазног је карактера; али пропратне сцене његовог постања имају трајније вредности за односаје законодавне и извршне власти, које су у овом случају без мало биле у сукобу.

Њиме се утврђује: да се (чл. 1.) за одужење држав. дуга, учињеног у рату за ослобођење и независност, установљава прирез, који се има плаћати уз грађански порез. Даље (чл. 2.) прирез овај плаћа свака пор. глава, која плаћа пун грађ. данак — главницу — и која плаћа преко тога, пореза више од главнице. Прирез се овај (чл. 6.) наплаћује полугодишње само на чист порез и предаје се држ. благајни кад и порез. Најпосле, односно употребе вишка, утврђено је (чл. 8.): да све што би претекло преко потребне суме за наплату интереса и амортизације зајма, употребиће се на исплату реквизиције; а ова ће се отплаћивати првенствено: становништву погорелих крајева, и онима, који су, по уверењу општинске власти дошли у такву нужду, да им предстоји продаја имања.

*

Независно од овог финансијског питања, које је више но и буџет занимало Скупштину, њену су пажњу наизменце, и у приличним размацима времена, окупирала још два чисто политичка питања: једно, које се односило на саму Скупштину, а то је питање о обиму Интерпелација; а друго, које се јавља скоро на свима скупштинама од Устава, и односи се на Штампу. И на њима нам се ваља уставити.

Право интерпелисања Министара и целе Владе огарантовано је законом, и оно није спорено ни са које стране. Али је његова практична употреба задавала посла и самој Скупштини, а и Влади.

Још 3. децембра Председник Министарства, са свим уз једно друго питање (о испадима стране штампе против Србије), напомене, како је Скупштина прошле године закључила[1] да о интерпелацији може говорити само интерпелант, или, ако има више њих, онај кога они одреде, износећи том приликом да и у закону о томе не стоји јасно, како да се поступа с тиме. И ако се предмет о ком је у томе моменту била реч, тицао Министра војног — који је одговарао на једну интерпелацију — дебата је ипак скретала на начелну страну о Интерпелацијама. Опозиција је, разуме се, добацивала Председнику Мин. Савета: да он хоће да угуши чак и реч посланичку у Скупштини, и да он заповеда шта ће се и како радити у Скупштини.

То није остало без одговора:

„Свачија је дужност, господо, да буде пристојан, па и посланичка. Не може се нико потужити — говораше Јов. Ристић — да сам ја кога увредио, па сам у праву захтевати, да се и други према мени тако понаша. Докле, на против, сад каза г. Петронијевић: „то је заповедио и Председник Министарства". То не

[1] Састанак XVII. од 14. децембра 1878.

стоји. Ја разумем моја права и моје дужности, разумем овај Устав, на коме сам 6 месеци радио, бар колико посланик среза студеничког. Ја знам врло добро, да тај Устав не даје право никоме, па ни Министру председнику, да Скупштини заповеда. Нико од мене није чуо те речи. Али по истом Уставу Министар има реч у свако доба, и има право да учествује у свима дебатама, па да обраћа пажњу и Скупштини на што нађе сходно. Ја нисам тражио овде да се угуши реч; на против, ја сам посредовао сваки пут, да се даје реч, док се год не изговоре сви у сваком важнијем предмету. Нисам имао ни сада циљ, да се чија реч угуши, него сам обраћао пажњу Скупштине на потребу, да се не губи време. А кад сам обратио пажњу ја сам био у границама свога права. Ево већ подне, а ми нисмо ништа урадили, и ја мислим да је то довољно било да заслужи пажњу Скупштине. И по томе налазим: да је посланик студенички неумесно казао, да ја заповедам".

Биће да је томе много допринело држање опозиције, те се 8. дек. појави у Скупштини предлог од 20 посланика, да се чл. 96. пословника допуни у томе смислу: да у питањима управљеним на Министре, са више потписника, може говорити само један од њих, за кога се они сами споразуму, а иначе првопотписани. Предлог оде у одбор, и ту застане све до 29. децембра када посланик прота Коста Рушчуклијћ, управи питање на председништво: шта је са тим предлогом, тражећи уједно да се огласи као хитан. Ово и буде, и ако се изродила граја услед протеста опозиције, чији чланови демоистративно почну напуштати скупштинску дворану.

Граја је прошла, опозиција се вратила на своје место, и кад су настала тишија расположења, после говора посланика махом из опозиције, Председник Министарства узео је поново реч, поред осталог наглашавајући: да је потребно да се допуни закон о пословном реду у Скупштини онако и у оним границама, како постоји и у другим парламентарним земљама много старијим у парламентаризму, него што смо ми. Кад може таково опредељење у Америци, Француској, у Белгији и другим напредним и слободним земљама, зацело може и код нас. Пошто се дакле ова ствар толико времена протезала, влада је решила да од своје стране поднесе предлог, и ево ја га подносим с Указом Његовог Височанства Књаза, да се у том смислу допуни пословник. Ево, изволте (Вичу: врло добро!)"

Предлог је садржавао допуну чл. 50. зак. о посл. реду и гласио је:

„Ако је више посланика потписало какво питање управљено на владу или појединог члана исте, онда само један од посланика има права да га разложи у име свију других, како потписаних, тако и не потписаних".

7. јануара 1880 изашао је предлог из одбора у Скупштину, са два извештаја: већине која подноси у неколико модификован предлог владин; и мањине која није искључивала надлежност Скупштине у оцени интерпелација и налазила је да „ако интерпелант изјави да се не задовољава, онда председник позива скупштину да реши: је ли с одговором задовољна или не", и даље: „ако би питање било од особите важности", онда „скупштина може решити да се постављено питање претходно претреса, па тек за тим да се реши: да ли је Скупштина с одговором задовољна или не."

Известилац овог одвојеног мишљења мањине био је познати нам Димитрије Стојановић, а потписали су га и Коста Алковић и Мар. Петровић, прва два либерала, последњи члан опозиције.

Одборска већина поднела је ову редакцију допуне чл. 50. пословника —: „Ако је више посланика питање потписало, онда само један од њих има право да га разложи и поткрепи, а ако се нису о томе између себе споразумели, онда онај, који га први потпише".

Ова је редакција и усвојена, али после дебате, која је од не малог значаја, и донекле је као један од историјских момената у развићу пословног реда наших Скупштина. Тенденција опозиције била је, разуме се, за неограничено право претресања у Скупштини свију предмета, које ма каква интерпелација обухвати, исто, као што се постуна при законским предлозима.

Решење целе ове дебате налази се у завршном говору Председника Министарства, који је у име владе објаснио њено гледиште (а од министара говорио је пре тога министар унутр. дела, бавећи се детаљним примедбама на предлог владин) и начелно објаснио важност интерпелација са пословног скупштинког гледишта, а за тим је наставио:

„Од куда, дакле, толико јадиковање — пита се Ј. Ристић — као да се овим предлогом гледа на то, да се угушује слобода; као да је влада овај предлог учинила у неком свом интересу и т. д.?

Но ја бих желео да чујем: каквог свог специјалног интереса може ту имати влада? Што би она имала да се боји интерпелација? Ако једнога интерпеланта потпомажу његови једномишљеници, једномишљеници потпомажу владу тако, да нема случаја да није говорено и у једном и у другом правцу (чује се: Тако је!). Износећи сад овај предлог, ја бих на против казао, да ће влада бити пре у губитку, него у добитку. Јер, кад Министар одговори на питање, неће моћи више да налази ону потпору од стране већине, која му се свагда јављала. Он је дакле од стране владе жртва, која се подноси реду послова и угледу Скупштине (чује се: Тако је!).

„Један је од посланика преметио, чини ми се ваљевски, да се тај закон може изиграти." Други посланик, мислим драгачевски, рекао је, да они могу интерпелацију раздвојити на више делова, па да један посланик прича једно, други друго, трећи треће. Ту сте, господо, изрекли једну ствар, о којој нисте добро промислили. Нема сумње да се све то може чинити; али нема сумње ни о томе да би то биле крајности, а крајности изазивају свагда немиле последице. Крајности нису никада путови слободе; умереност је пут, који слободи води; умереност је штит, који слободу чува. Ја нисам никада у моме веку налазио за добро да будем друг крајности и

бујности, ишао сам свагда средњим путем и мислим да сам слободи ове земље привредио више, но они који су ишли путем крајности.

„Неки од посланика рекоше: „да сваким даном идемо у реакцију, да би боље било да се законодавна власт поврати Државном Савету; па најпосле да ће, ако се овакви предлози буду износили, доћи до тога, да нас пандури одавде не терају". Ако, господо, ствари буду ишле оним путем, којим опозиција показује вољу да иде, ја не знам до чега може доћи, не знам, хоћемо ли се повратити на старо неуставно стање, хоћемо ли имати посла с пандурима, али знам да до тога неће доћи, ако се буде ишло оним путем, којим иде влада и ова већина скупштинска, но да ће се на против, наша слобода и наша уставност лепо утврдити и развијати упоредо са развитком наше свести (чује се: тако је!). И то ће бити плод умерености. Јадиковање опозиције нема места ни основа. Оно би могло имати места само тада, да је питање друкчије постављено, т. ј. да је влада предложила да не буде интерпелација. Но то, нити је она предложила, нити ће предложити, већ се предлаже просто да се регулише ток послова (Вичу: тако је! Врло добро, да се реши! да се гласа поименце!).

Гласало се поименце. Од 138 посланик: 89 било је за, а 39 против; 10 уздржало се од гласања. —

Сутра дан, 8. јануара, усвојени предлог постао је закон.

*

И друго једно питање, које се периодично враћало у српској Скупштини, питање о Штампи занимало је, наравно и ову Скупштину.

Већ 28. новембра 1879 прочитана су у Скупштини два предлога, потекла из средине саме Скупштине, који су се тицали закона о штампи: први потписан од 45 посланика да се закон о штампи од 1875 године у живот поврати, а закон (т. ј. укинуће допуна од 1875) од 1878 укине; и други поднесен од Димитрија Стојановића и још 9 посланика, да се учине неке измене у закону о печатњи у духу веће слободе печатње. Тако је прибележено у Протоколу XIII састанка скупштинског, од 28. нов. Више од трећине посланика уз оба предлога, ангажовало се дакле за измене постојећег закона, и ако у разном правцу. Струја је дакле била велика; а предмет по превасходству политички: да видимо његов исход.

Предлози су отишли у одбор, и дуго се о њима није ништа чуло, док није 5. јан. 1880 год. на питање посланика Васе Стошића, поведена реч о њему, пошто је покретач питања уједно тражио, да се предлог огласи као хитан.

Међутим и од стране владе буде поднесен такође предлог, који је садржавао укидање члана 6. закона о штампи. Сви су ти предлози сајужени, и после разних мена, 25. јануара 1880. године износе се из одбора: три предлога (два посланичка и један владин) и о њима четири извештаја. Све се дакле било изукрштало, и предлози и извештаји. Док је влада предлагала само укидање члана 6. постојећег закона, дотле су други (поглавито опозиција) желели повраћај закона од 1875., а трећи опширнију измену и допуну постојећег закона, поглавито његових чланова: 6., 21., 25. и 26. као што је то и констатовао известилац Дим. Стојановић, у једно и предлагач, чему су неки и из опозиције пришли.

Тенденција је за изменом била, дакле, заједничка и у владе и у Скупштине; али је било разлике у мери. Око те мере и водила се дебата прво у одбору, где су дотични предлози већ претрпели знатне измене, а по том у Скупштини, где је заузела прилично времена. После извештаја, њу је отворио Министар унутрашњих дела, улазећи у детаљ и разлику појединих предлога с једне и закона с друге стране. Од тога се тренутка дебата заокрећала на дугачко и на широко, и скоро сви главнији преставници и већине и мањине изразили су се сваки на свој начин. Дебата је ушла и у други дан (26. јан.), када је узео завршну реч Председник Министарства, у којој се огледа резиме целе дебате, и, као и увек, сав ток идеја и мисли које су дебату проткивале:

„Ја морам, господо, пре свега — почео је Јов. Ристић — да дам израза изненађењу што видим, да у овој дводневној дебати многи посланици говорише о потреби слободне штампе у опште, кад нико и не доводи у питање ту потребу.

„Почевши од поштованог архимандрита Дучића, многи посланици доказиваше потребу слободне штампе и њене врлине; доказиваше како без слободне штампе нема праве уставности. Ја не знам каква је потреба могла довести господу говорнике на мисао да нам то доказују, кад ни од стране владе, ни појединих посланика нико то и не пориче, и кад с нашом уставношћу иде упоредо и наше законодавство, којим се ближе одређују поједине слободе па и слобода печатње. Како је изашао Устав, изашао је одмах на првој законодавној Скупштини и закон о печатњи; а разуме се по себи, да тај закон одмах није могао бити такав, да се њиме учини неприродан скок, да се на један мах испод цензуре, која је дотле постојала, пређе на потпуну слободну штампу, него се морало оставити, да се и та слобода развије према нашој спреми и образованости.

„Не мање тешко могу да разумем и ону господу која кажу, да влада не би никад ни изнела предлог о проширењу тога закона. Један од господе посланика, чини ми се ћупријски, додаде да се влада ни за 30 година не би сетила да изнесе такав предлог, кад га сами посланици не би тражили! Посланик ћупријски је млад човек; ми га од скора видимо у Скупштини; а да је старији може бити да би био добио прилике да увиди, да је са свим неоснована реч, коју је овде изговорио. Јер да је он био у Великој Скупштини, кад је створена ова Уставност, каква данас постоји, он би се био уверио, да са свим противно стоји ствар; он би дошао до уверења да је влада, ако смем да кажем, изишла народу на сусрет с уставношћу (Чује се: Тако је! Врло добро!)."

(Сад настаје онај део овога великог говора, који се односи на догађаје, који су се одигравали у Великој Нар. Скупштини у Крагујевцу 1869. приликом доношења Устава. Тај смо значајни део говора навели у књизи I. стр. 238. за потврду истине, коју је Јов. Ристић исказао: да је од стране иницијатора тога Устава, Намесништва и онд. владе, у погледу разних уставних права и повластица „више нуђено, но што је тражено," као и што је на тврђење садашње опозиције (1879. године) „да влада држи за гушу слободу", такође одговорено историјским фактом: „да није било чиновништва (т. ј. Намесника, владе и других сарадника на Уставу од 1869.) ја не знам, вели Ристић, где би сад биле наше слободе...").

„Каже нам се даље: „Како ћемо ми као независна држава да уживамо мање слободе од других, који су се тек јуче ослободили; ено Грчке са слободнијим Уставом и већом слободном штампом; ено Бугарске са ширим Уставом и широм слободном штампом, па се још додаје и то: кад би ми ту слободну штампу имали, ми би били напреднији и морално и материјално?

(На те примедбе говорник баца поглед, у колико му је то као представнику владе могућно, на стање духова и на финансијске прилике у обема тим земљама: на грчке дефиците и бугарску уставност, с напоменом: да су „сувише брзо нека господа изрекла свој суд о Уставима у тим земљама, нарочито у суседној нам Бугарској...."

Заиста, за догађаје, који су у тој периоди настајали у овим суседним државама и потресали их до дна и државног уређења и социјалног поретка, ове су речи имале пророчански значај!).

„Кад су господа посланици говорили о овим стварима у опште, већу би услугу учинили ствари, о којој је реч, да су бацили поглед на развитак нашег закона о печатњи, износећи у даљем говору тај развој од 1870. (првог зак. о штампи), па до овог предлога.

„И влада, изишавши с тим предлогом пред Скупштину, наставља Ристић, учинила је велики корак напред. Све мере превентивне, које су до сад постојале тиме падају. Рече један посланик до ту ипак остају неке сметње. Ми кажемо да их нема. А ако коме није редакција јасна, ми примамо да се изрази још јасније. Ако хоћете да се каже: да уредник може разашиљати и раздавати лист, а да не чека на одобрење — и то можемо ставити. Оно што можемо по савести и убеђењу своме да учинимо, то чинимо без сваке задње мисли; а што не можемо, то ћемо вам не мање јасно казати.

„Кад смо ми изнели овај предлог, чух од неких посланика: „а то је једна мрвица само, то је незнатна ствар"; а један посланик рече: „то је горе но што је било"[1]. То су, господо, само изрази незадовољства оних, којима жеље далеко захватају, али нису из-

[1] После овога говора, а на истоме састанку скупштинском, на примедбу Николе Пашића: да се изменом овом никако не олакшава слободније писање... с тога што је пре полицијска власт прегледала лист, обустављала и казна се сматрала као покушај, а сад се такво дело сматра као извршено, и, с тога вели: „да је боље и цензуру увести него овако" — Јов. Ристић одговара. „Кад би се усвојила ова логика посланика заječарског, онда би се морало ићи на цензуру, јер код цензуре

рази зрелог и ладног суђења. Јер шта доноси нов члан 6? Он сада скида све мере, које су управној власти стајале на расположењу противу новина; он скида све превентивне мере. Шта остаје? Остаје да новинари имају посла само са судовима. Што би се ми, господо, бојали судова? Ми судовима поверавамо наш живот, наше имање, па за што не би смо поверили тим судовима и наше свакадашње распре, увреде и нападе новинарске? Чега имамо ту до се бојимо?

Као што је прекрасно разложио г. Бошковић, посланик књажев, у таквом случају не изазива се реакција, док на против бурним и неизмерним корачањем свагда се изазива реакција, те се из слободе иде у апсолутизам, а по кад што и у деспотизам (Вичу: тако је!). За десет година, од како наша уставност постоји, ни једна политичка установа, коју смо ми имали част изнети пред Народно Представништво, није ударила натраг. Све те установе иду напред, истина полако али сигурно. Моје је убеђење, господо, да је тај природни и органски развитак — она тиха и плодна киша, која благодети пада на земљу, па је дубоко натапа; а на против, нагло трчање, то је она бујица, која се само по површини земље излије, а нигде у земљу не улази, остављајући за собом само пустош и рушевину (Вичу: Врло добро! Тако је! Живео г. Ристић!).

„Руковођена, господо, влада овим мислима изнела је као што рекох измену 6. члана. Нашло се од неких да је то мало. Како то: измена закона о печатњи, па само један члан?! веле неки. Па у целом закону, господо, има само три, четири члана од значајне вредности, а они су сви други чланови само формалности. Да је влада хтела да поступи неискрено, онда би узела 10 и 12 оваквих незнатних чланова, па би их изнела Скупштини. Али ми смо хтели да поступимо искрено, па смо и казали: ово је значајан и меродаван члан, који ћемо да изменимо у том смислу, да остане од њега проста формалност, а да нема више суштине у себи. Не бојте се, господо, време ће скоро показати да ће се писање знатно изменити. Што до сад није било више новина, није долазило ни од чега другог, него од замрености, која је за сваког дошла после рата. Сваки је гледао да своје невоље лечи, па није никоме било до новина. Сад изгледа као да смо се мало одморили, па ћемо их имати повише. Ви сте видели, да се већ појавио један нов лист[2], и који

уредник не одговара ништа, но цензор. Дакле, кад ви то тражите, онда је по вашој логици најбоља цензура (одобравање). То је са свим природна ствар: Што је човек више на својим ногама, то више одговорности носи. Ко је пак под туторством, онда тутори и одговарају. Ако је уредник под цензуром, онда он ништа и не одговара; ако је пак под полицијском влашћу, онда је одговорност превентивна. А ако је пак постављен на слободно земљиште и на својим ногама стоји — онда он носи сам своју одговорност" (Чује се: врло добро!).

[2] То је било „Видело." Ово се јавило 2. јануара 1880. године, у први мах као орган укупне опозиције. Остављајући доцније писање овога листа, баш за трајања либералне владе „Видело" ће остати најбоља сведоџба слободног и безобзирног писања опозиције противу владе, и најбоља потврда горњих речи Председника Министарстваговорених приликом измена у закону о штампи 1880. године. Кад какав будући историк буде прелиставао овај лист, као и претходницу му „Шумадију", увериће се о овоме. —

је поред члана 6. искључиво узео на око владу. Па кад се под овим 6. чланом тако слободно може да пише, онда замислите како ће да се пише кад тога члана не буде. Отвара се дакле довољно широко поље за јунаке, који хоће да деле мегдане (Вичу: врло добро! Тако је! Да се реши!). Најпосле, господо, молим да се ствар стави на гласање поименце."

На поименичном гласању, које је одмах за овим говором Председника Мин. Савета следовало, од 140 присутних посланика гласало је за владин предлог 89., а за мишљење одборске мањине (у којој је било и виђених либерала) њих 51. Но — констатује протокол скупштински — пошто је влада пристала да се учини јаснијом редакција чл. 6., враћен је у одбор да се према томе и напише.

После три дана, 29. јануара 1880. године ове су измене постале закон.

Буџет за 1880. годину, био је један од последњих предмета, којима се ова Скупштина бавила. Као један од предмета дневног реда, нема никаква особита интереса дебата вођена око његова усвајања: при свем сталном држању опозиције, буџети су сразмерно лако пролазили. То је значило да су били исправни, и да их није било тешко бранити. Најтежи финансијски посао: Закон о прирезу за одужење државнога дуга, који је на познати нам начин постао и у Скупштини са доста борбе усвојен, преломио је и друго важно питање. То је био ванредни буџет за одужење ратних трошкова и дугова из тога времена.

Овај „ванредни буџет", који је имао и своје засебне изворе[1] износио је, по усвојеном предрачуну: прихода: 7,462.754·05 дин. а расхода: 7,427.588·12 „

Буџет од 1880. године од историјског је значења у развоју наших финансија. Он садржава завршне цифре државнога газдовања од неких седамдесет и пет година (1815—1880). После њега настаје крупан прелом у српским финансијама и буџети државни, у приходима и расходима, почињу рапидно скакати у вис: расходи што су се немилице јављали, приходи, што су се управљали по расходима. Дефицити су постали неизбежни, безобзирна покрића истих узвисила су се на степен државне нужности, и чињена су без великог размишљања, а са још мање скрупула.

С тога мислимо да ћемо најбоље урадити, ако целокупни буџет за 1880. годину донесемо (в. стр. 66 и 67), у свима његовим партијама расхода и прихода, како га је Народна Скупштина и усвојила.

[1] Ти су извори по самом ванредном буџету били:

1) Остатак неприкупљеног народног зајма по законодавном решењу од 19. јан. 1876. и закону од 23. јула 1877.	2,699.260·70 дин.
2) Остатак приновка овога зајма, по закону од 10. јула 1878.	2,343.493·35 „
3) Трошарина на пиво	120.000·— „
4) Прирез по закону од 27. јан. 1880.	1,700.000·— „
5) Упис на радње за 1879	600.000·— „
Свега:	7,462.754·05 дин.

Наше није да улазимо у склоп овога буџета и његов детаљ. За нас је од значаја, да је Србија у 1880. години, у трећој години од увећања са новим крајевима[1], себе, администрацију, војску и т. д. издржавала буџетом који није износио ни двадесет милиона. Ова цифра у толико више одскаче својом скромношћу, кад се упореди са буџетима, које је та иста Србија имала после само неколико година и све даље. Штедња и умереност у трошењу, била је стара либерална традиција и једна од првих врлина доба о коме је реч. То сведочи и дебата о буџету за 1880. годину, као и оно што је о финансирању либералних влада (од 1868 до 1873) изнесено на уста конзервативног министра, у књ. I. стр. 284.

Кад је Скупштина (31. јан.) без дебате усвојила буџет Министарства спољних послова, Председник Министарства и Министар иностр. дела узео је реч после усвајања буџета:

„Док је ствар била у претресу, нисам налазио за добро да учествујем у говору. Налазио сам за добро, да оставим ствар савршено увиђавности Скупштине, и на неки начин њеној оцени штедљивости, коју сам ја до сад показао. Сад ако сам устао нисам устао да говорим о питању, које је већ решено, него да захвалим Скупштини на поверењу, које ми показује, и на датој оцени, коју ми даје на штедљивости, коју сам ја показао. (Вичу: живео!). Јер кад сам ја од буџета, који једва нешто више има од 400.000 динара, могао показати уштеду од 100.000 динара (а сад могу рећи и 120.000), ја се надам да сам потпуно оправдао оно поверење, које ми указујете...." Даље улази у распоред чиновника своје струке и додавање по једног писара неким посланствима. Затим прелазећи на важну позицију о „ванредном кредиту", Предс. Мин. наставља:

„Што се тиче ванредног кредита, он постоји још од времена Кнеза Михаила. Он је некада износио 15.000 дуката цес., но пошто оне прилике и потребе, које су тај кредит изазивале, не постоје више у оној мери као кад је први пут основан, ја сам 1877. год. у Скупштини предложио да се од 15.000 сведе на 5.000 дуката, и ово сам учинио без захтева Скупштине. Што каже г. Пашић да се тај кредит неплодно употребљује — то не стоји. Он се употребљује свагда корисно, а никад не без потребе. Са тога ја понављам изјаву своје захвалности на поверењу Народне Скупштине (Вичу: живео!)."

При дебати опет буџета Министарства спољних послова, а код позиције од 5052 динара додатка Председнику Министарства, известилац мањине за буџет Никола Пашић, изјавио је „из обзира на данашње наше финансијско стање, на дуг који имамо, одборска мањина мишљења је, да се овај додатка не одобри, јер је то на личност, а није законито решење". На ово је устао посланик Анта Пантић, и осуђујући неумесност мишљења мањине, улази у изла-

[1] Као што знамо, нови предели већ су у јануару 1878. године били потпуно заузети и одмах за тим уведена је и српска управа. Крајем 1878. већ су ти предели бирали и послашке у Народну Скупштину.

ГЛАВНИ БУЏЕТ

Државних расхода и прихода за рачунску 1880. годину,

А. ГЛАВНИ БУЏЕТ РАСХОДА

Прилог закону од 1. фебруара 1880. године о буџету

Број	НА ШТА?	ОСОБЕНО динара	п.	СВЕГА динара	п.
	I. Општи расходи:				
1	Цивилна листа Кнезу	700.000	—		
2	Народна Скупштина	150.000	—		
3	Државни Савет	170.336	60		
4	Додатак председнику Мин. Савета	5.052	—		
5	На пензионирање саветника, министара и посланика, као и на министре и посланике на расположењу владе	16.840	—		
6	На пензионирање чиновника свију струка	22.260	—		
7	На пензионирање професора, који су због слабог здравља за даљу службу неспособни	10.104	—		
8	На аванзовање чиновника по класама	13.882	—		
9	На периодично повишење плата	11.378	—		
10	Кредит на непредвиђене редовне потребе	96.830	—		
11	Кредит на ванредне потребе	357.850	—		
12	Пензије и издржавања	456.074	17		
13	Секретар Књажевог дома (II класе)	6.062	40		
14	На звање управитеља Књажевог двора	4.041	60		
15	На набавку једног новог параброда, са 4 шлепа по највишем решењу од 13. дец. 1879	265.000	—	2,288.710	77
	II. Стручни расходи:				
1	Министарство Правде и Главна Контрола	1,754.855	75		
2	„ Просвете и црквених дела	2,174.148	75		
3	„ Иностраних дела	433.766	92		
4	„ Унутрашњих дела	3,693.516	72		
5	„ Финансија	1,092.770	18		
6	„ Војно	7,242.734	23		
7	„ Грађевина	839.974	38	17,231.766	93
				19,520 477	70
	За изравнање додаје се вишак прихода			40.022	30
	Свега:			19,560.500	—

БУЏЕТ

то јест од 1. новембра 1879 до 1. новембра 1880 године

Б. ГЛАВНИ БУЏЕТ ПРИХОДА

државних расхода и прихода за рачунску 1880 годину.

Број	ОД КУДА?	ОСОБЕНО динара	п.	СВЕГА динара	п.
	I. Непосредни данци:				
1	Данак грађански	10,200.000	—		
2	„ бећарски	29.000	—		
3	Арач од скитајућих цигана	2.000	—	10,231.000	—
	II. Посредни данци:				
1	Ђумручина с узгредним таксама	2,550.000	—		
2	Трошарина	580.000	—		
3	Регални данак на со	315.000	—		
4	„ „ „ дуван	160.000	—		
5	„ „ од рудокопље	5.000	—	3,610.000	—
	III. Таксе:				
1	Судске	420.000	—		
2	Канцеларијски приход	160.000	—		
3	Добошарина	30.000	—		
4	Шумарина	10.000	—	620.000	—
	IV. Привреда правительства:				
1	Приход од правительствених добара	256.000	—		
2	Интерес на новце	8.000	—		
3	Приход од државне штампаре	200.000	—		
4	„ „ економије топчидер. и држ. ергеле	12.000	—		
5	„ „ поште	140.000	—		
6	„ „ телеграфа	215.000	—		
7	„ „ Управе фондова и акц. штедионица	260.000	—		
8	„ „ Масуричних мајдана гвожђа	50.000	—	1,141.000	—
	„ школског фонда на просвет. цељи			730.000	—
	„ од новоковајуће се српске златне сребрне и бакарне монете.			650.000	—
	Разни случајни приходи:				
1	Наслеђа	3.000	—		
2	Машгупи	25.000	—		
3	Казне	50.500	—		
4	Непредвиђени извори	2,500 000	—	2.578.500	—
	Свега:			19,560.500	

гање заслуга лично Јована Ристића, и шта је он учинио држави и народу српском за време његовог држав. рада и „предлаже да се о овоме више не говори, но да се усвоји по предлогу и мишљењу одборске већине, с тим: да се г. Јов. Ристићу, на личност дода још 5.000 динара (Вичу: Врло добро! Усваја се!)".

Одмах затим узима реч Председник Министарства: „Ја имам, изјави Ј. Ристић, одмах да се оградим од предлога г. посланика лепеничког. Ја, може бити, не бих устао да говорим, кад не бих видео, да ствар постаје озбиљнија тиме, што је знатан број посланика устао да га у његовом предлогу потпомогне. Ја молим Скупштину да га не ставља на дневни ред, јер кад би Скупштина тај предлог усвојила, ја не бих могао примити понуду. Ако сам ја што привредио овој земљи, то ми је била дужност: прво као Србину, друго као сину ове земље, кога је она о свом трошку издржавала, и најпосле као чиновнику. Морам да молим, да се од тога предлога одустане; јер кад би то био предлог, који би се мога звања тицао, ја не бих имао права да говорим, али пошто је овај предлог везан за моју личност, ја морам да говорим и да вас молим да га не узимате у претрес."[1]

При позицијама буџетским на пензионисање и унапређење чиновника, дошло је до интересантних изјава, опет од стране Председника Министарства.

„Говори се — вели Ристић — да пензионисање бива из политичких узрока. Вама је познато, да по другим уставним земљама, кад се промени влада, промене се и многи чиновници, који заузимају места од поверења. И то се правда тим, што влада мора да одговара, па кад мора да одговара, она мора да има људе сасвим поуздане. Код нас то не може да буде, да се променом владе и чиновници мењају. Колико би то било у смислу уставности, толико би с друге стране имало неповољних последица за земљу; али не одричем да се по кад што може догодити, да се стави у пензију и који непоуздан чиновник, који своје старије несавесно служи. Но од тога се чини употреба што може штедљивија (одобравање)".

На примедбу, пак, известиоца мањине Николе Пашића „да не треба за ову годину аванзовати нарочито, што је 1876. год. много аванзовано (Чује се: Није истина, то је било у 1874. години) — узима реч опет Предс. Министарства и даје ову изјаву:

„Ми смо дошли на власт у августу 1875. године, а одступили смо после месец дана, и у том времену није било никаквог унапређења. За тим смо опет дошли на власт по Ђурђеву дну 1876. и, господо моја, изузимајући војне, од цивилних чиновника, ја не верујем да је и један унапређен, док је прво ратовање трајало, све до закључења примирја; и по томе је г. Пашића погрешан рачун, осем ако се то не односи на војску". А кад је Пашић поновa тврдио о неких 90 лица аванзованих, по другим струкама, и то је, по њему, било од маја па до октобра 1876. — Председник Министарства је узвикнуо: „Погрешно је, господине, и ја проглашавам пред целом Скупштином: да тај рачун није тачан!"

Но књежева цивилна листа, у ово време, игра нарочиту улогу. У буџету за 1880. годину, истиче се још само нова цифра књежеве цивилне листе, која сада износи: 700.000 (од 505.263.15 динара у прошлој и ранијим годинама). Она је дакле повишена, усвајањем мишљења финанс. одбора, што је у седници од 28. јан. 1880. године прочитао известилац тога одбора, објављујући: да је одбор усвојио о томе поднесени нарочити предлог потписан од 129 писменити. У исти мах решено је, да се ова повишица саопшти Књезу особеним актом, који би му преко Скуп. депутације био поднесен. Тај се акт, датиран 30. јануара 1880. год., који је потписала цела Скупштина, налази на страни 1025 скупштинског протокола, а сам начин предаје и одговор књежев, на страни 1085 истог протокола. Али цела ова ствар има своју значајну предходну историју.

Пада прво у очи, да се нигде при дебати, и кад је повишица усвојена и кад је, доцније, тај акт читан, не јавља ни један члан владе за реч. То је било с тога, што Министри, у времену непосредно после ратова, нису били за ову повишицу или тачније речено: нису примили књежев захтев о чему су се у два маха и пред књезом отворено изјаснили, што је писцу ових редова Јов. Ристић детаљно саопштење учинио. Књез Милан је на име изјавио Министрима: да он и његов Двор не могу да опстану при досадашњој цивилној листи, и да тражи њено увећање. На то је Предс. Министарства поново изјавио, да је врло незгодно, ди се сад баш после рата и толиких жртава и владаочева цивилна листа увећава, пошто ће се рећи, да је цео рат вођен ради ове повишице. Књез и ако је био први пут попустио овим разлозима, ускоро, и одлучно изјави: да ће се он обратити непосредно молбом Скупштини за повећање цивилне листе. „Кад смо већ видели да ће ствар да узме непријатан обрт, вели Ристић, а ми је се никако писмо хтели прихватити, пустимо да се појави као предлог из средине Скупштинске." Као што смо већ видели: влада је до краја остала доследна и резервисана.[1]

Усвајањем буџета исцрпен је рад скупштине за 1879. годину. Ако бисмо се још уставили на одговору Председника Мин. Савета и мин. иностраних дела, који је 2. фебруара 1880. дао на интерпелацију о току преговора и дипломатског расправљања Србије са Аустро-Угарском о закључењу трговинског уговора и железничке

[1] Предлог о додатку још 5000, после овакве изјаве Ристићеве, напуштен је а она буџетска цифра од 5052, наравно, одобрена, пошто је везана не за личност но за звање, и уживали је као додатак председници министарстава и пре и после Ристића, — па доцније и сам Ник. Пашић, који је у дебати приметио да га ваља одузети Ристићу, што је доброг стања.

[1] Као што се зна, ускоро по паду Либ. владе, цивилна листа повишена је прво на 1,000.000, а за тим на 1,200.000 динара, која се цифра, како је доцније Уставима утврђивано, не може једнострано мењати.

конвенције[1], ми бисмо тиме и са своје стране исцрпели расматрање рада скупштинског, и могли би само још навести сам чин затварања њеног — Престопом Беседом.

Но још имамо да се осврнемо на један случај у самој Скупштини, који има везе са прошлошћу која предходи овој Скупштини и са блиском будућношћу, која ће ускоро доћи. А то је

VI

Положај и држање скупштинске Опозиције. Ово је држање довољно окарактерисано толиким моментима, који су се истицали у току самога рада скупштинскога. Опозиција је чинила употребу од свога права, нема сумње; али њено држање одаје нешто више од парламентарног права — оно одаје извесну залеђину, на коју као да се ослањала опозиција у својим испадима и нападима Опозиција је ишла дотле, да је кроз уста једнога свог члана, при дебати о буџету и партији од 150.000 за Народну Скупштину (29. јануара 1880.), директно и по све категорички тражила и сам одступ владе: „Или да се попусти захтевима опозиције, или да влада одступи, ако не попусти (жагор: нећете тамо!); или да се распусти Скупштина, и да се нареде нови избори. Са оваком опозицијом, која броји трећи део Скупштине, и која је квалитетом јака и одлична (чује се: то није истина!) тешко ће бити радити..."

Испад је био тако немаскиран, да је био и сувише провидан; тежња опозиције исказана овим речима, и ако узгред уз једну позицију буџетску, била је до драстичности јасна. Она дакле није могла остати без одговора, и то одговара не мање јасног и опредељеног. Он је доиста и следовао, и то од стране самога Председника Министарства:

„Господо! Не налазим никако да има места овом говору предговорника.

„Господин предговорник изводи закључење из својих поставака, па каже: да се не би то протезање послова догодило шта би требало друго чинити, но да влада одступи, пошто је опозиција јака, или да распусти Скупштину.

„Господо моја! Свака опозиција не изазива у парламентарном животу оне последице, које замишља г. предговорник. — Колика је опозиција у овој Скупштини? Сви ми знамо, да она не прелази 40 гласова (чује се: нема ни толико!), а овде у Скупштини има свега 172 посланика. Кад би се то усвојило, да се влада повлачи пред таквом опозицијом, онда уставност не би била могућа. На кога би се владалац обратио? Сигурно, по мишљењу мањине, на људе из те мањине. Сад, ако остане она иста Скупштина, неће

[1] Одговор предс. министарства и министра спољ. послова, добио је карактер једне озбиљне енунцијације, чији је ефект срачуњен на послове који ће доћи: закључење конвенције о железници и трговинског уговора са Аустро-Угарском. О том је и питање и одговор, са још неким актима, и особено обнародован у „Срп. Новинама", бр. 34. од 1880.

и она друга њена половина, која саставља већину, имати права да каже: уступај, владо, кад мањина може да произведе промену владе, много пре припада то право већини". У сваком случају осветано би било и мањини оно пресудно право, које је до сад у целом свету само већини припадало. Шта би била последица таквог поступања? Вечита ломљава, сваки дан нова влада!

„У осталом, ни једна влада не сме да усвоји практику да распушта скупштину, или одступа без уставних разлога, ван ако би било других личних узрока, као: старости, болести, замореності и т. д. Али да влада одступи на овој Скупштини за то само, што има једна опозиција која не износи ни четвртину скупштинара, и која је јача тиме, што зна да прави ларму — за то нема никаква уставна разлога (чује се: тако је; није тако! На левој страни ларма). Јест, господо, за то нема никаква уставна разлога, г. предговорник и овим својим говором показује, да не разуме ствар о којој говори. Он говори о уставној практици и тиме говором својим не доказује ништа друго до да би по практици какву он предлаже, уставност била немогућа, јер не би се могла практиковати (одобравање).

„Даље предговорник наводи, да је влада требала и у другом случају да распусти Скупштину, и ако она има $^3/_4$ гласова, на које може Скупштини сигурно да рачуна у свима питањима, на које полже важности.

„Ако, господо, узмете у обзир парламенте у Европи, ви ћете видети да има парламента, који односно има већу јачину, него што има данас наш парламент. Има парламената са 20, са 10, па и с 5 гласова већине, па се не распуштају. И онде где се свако питање главо решава са $^3/_4$ гласова, или бар са одсудном већином, где се дакле само $^1/_4$ скупштине може бројати у опозицију, још мање има ралога за распуштање Скупштине (одобравање. Вичу: тако је, врло добро, да се реши)."

Наравно позиција буџетска на Народну Скупштину, код које се повла ова интересантна дебата, од скромних 150.000 усвојена је. Ће саме ради не бисмо се ми ни устављали на овоме интермецу, ко што ни испад опозиције, ни овај говор Председника Министарства није био ње ради.

Други с неказани узроци били овде у игри, и с тога је и овај испад бо симптоматичан. Ми смо већ раније указали на те узроке и они у стојали у дослуху опозиције са владаоцем, који ни за владу нсу били никаква непостижна тајна. Кнез је се по неки пут, чаки заборављао у наглашавању својих жеља за — кратак век свје владе, и имао је своје људе преко којих је поручивао опозицији, шта ће и како ће да ради. Чисто је невероватно, али јеипак истина, да је Кнез узимао и лична учешћа у интригама и пориваљу своје владе.

Прибележимо овде сведоџбе над сваком сумњом узвишених људи, који су ј време Скупштина и иначе живели у Нишу, и од којих смо, са сим нетражено, уз други разговор, чули следећа интересантна фита:

Стеван Луковић, пензионисани инжињер. пуковник, казао је писцу ових редова, како му је, у мало веселом стању, приповедао Стева Милићевић, такође пензион. капетан, да је имао дужност да иде ноћу у стан појединих важнијих опозиционара и, уз подарак слике Кнежеве, да им накрчи, од стране Кнеза како ће се у појединим случајевима држати!

Др Михаило Марковић, санитетски пуковник у пензији, доцније Држ. Саветник, један познато частан човек и кавалјер, казује такође писцу ових редова ово: Често смо, поједини посланици и ја, у Нишу убијали време уз карте. Једно вече дођоше Алекса Поповић (посланик ужички) и Милош Глишић (ваљевски) на исти посао, и беху весели и насмејани, да је падало у очи. На питање шта их је то тако расположило? — одговорише: да су мало час били код Кнеза и да им је он лично, у разговору рекао: „Обалите ви само ову владу, а после већ моје ће бити, да Ристић никад више не дође на власт!"

Јаков Павловић, тада дворски прота, доцније митрополит Инокентије, говораше писцу ових редова: „Јасно је било да је опозиција у Нишу (где је и Павловић био посланик) била под утицајем двора". „О, кад се само сетим неких сцена по собама дворским и оне слободе понашања појединих опозиционара и говора пред дворским вишим особљем (мисли и на првог ађут.). То је све показивало, да су се у двору опозиционари осећали као да су код своје куће". Али, од свих сведоџаба, и по аутентичности и по важности факата, најважнија је следећа:

Владимир Јовановић, министар финансија у либералној влади за време ратова и после тога, пошто је на питање о „патентарини" одступио, требао је бити личност, коју је Кнез Милан био уочио, да је пребаци у тадашњу опозицију и да је сави на чело неке нове комбиноване странке против Ристића, Радивја и осталих. Кнез је прво говорио Јовановићу, да је се и Рисић у једној прилици изјаснио против „патентарине", на што му је Јовановић, спазивши интригу, одговорио, да то не потиче из његове (Ристићеве) ненаклоности ни према финансијским изворима, али да је то могло потицати из његове познате штедљивости, као и код многих других либерала. Онда је Кнез отворено и без резерве се изјаснио о својим полит. назорима и политичким странкама, садашњим и будућим.

Узев за повод мишљење Влад. Јовановића о културним задатцима Србије, као проширене слободне и независне државе, Кнез је рекао (и то је Јовановић у нарочитом запису сачувао), да се извођење тих задатака мора поверити млађим снагама, јер старији државници не би били у стању прилагодити се овим идејама. Па онда је додао, да он већ помишља на стварање једне нове политичке партије, у коју би требало да уђу „млађи либерали", „млађи конзервативци" и тако зване „социјалисте" т. ј. радикали. Млађи конзервативци њему су — као што он говораше — вазда на расположењу а ни „назови социјалисте" ни с раскида да

ступе у партију, којој би био отворен пут ка власти. Њихови посланици на Народној Скупштини њему редовно долазе на „рапорт", те он зна, шта они желе. Остаје још да и млађе либерале добије за своју мисао. А рачунајући и Влад. Јовановића у млађе либерале, Кнез је покушао приволети га, да и он са другим млађим либералима пристане на састав нове партије, коју би Кнез својим владалачким ауторитетом подупирао. Влад. Јовановић био је у начелу противан залагању владалачког ауторитета у партијске организације и односе, па је Кнезу отворено говорио о опасностима, које би по уставну слободу и династичке интересе потицале из неуставног мешања владаоца у партијска питања. Устав је — додао је Владимир — уздигао владаочеву личност на висину, до које не допиру паријске страсти. И само на тој висини могу владаочеве прерогативе остати неповредне...

...Кнез Милан је на то одговорио: како је Устав (од 1869.) донет за време његова малолетства, те га не везује. По Уставу он би имао само да подписује указе и да иде у лов; али он не може да се задовољи таквом улогом. Он, вели, хоће да својим искуством и знањем припомогне општем добру, па у том смеру да шири политичку активност и у државним проблемима Србије... Кнез није престајао доказивати нужност стварања једне нове политичке странке, завршује Влад. Јовановић свој запис о уставним и политичко-партијским назорима Кнеза Милана.

Како је Кнез у оба правца: и у обарању Ристића и Либерала, и у стварању нове политичке странке, поступио, то ће нам блиски догађаји већ боље доказати.

Је ли чудо онда, да је опозиција из оваковог за њу повлашћеног држања Кнежева прешла у беспримерну дрскост према Влади за све време рада нишких Скупштина, и да су се њени, првобитно мали и ретки редови, мало по мало попуњавали?!

Кнез је и даље, и после ових знаменитих Скупштина одржаних у Нишу, по ослобођењу, систематски радио на слабљењу владе, све до њеног пада, који ће доћи још у овој, 1880. години. Кнез је чак правио и мале тихе демонстрације, хотећи да даде опозицији на знање, колико јој поклања, и ван Скупштине, пажњу, па чак и њеном заједничком органу „Виделу", које је почело излазити почетком ове 1880. године. Враћајући се са Скупштине, у пролазу кроз Гроцку, у којој је живео и кметовао Милутин Гарашанин, Кнез је — како је писац о. д. имао прилику да чује од самог Ристића — држао на колену „Видело". Тек на примедбу Председника Министарства, склони Кнез опозициони лист, добацивши своме Министру питање: би ли се овај љутио да овако држи орган владине странке? Наравно да не, одговори Ристић; али како он не тражи да Кнез држи у рукама владин лист, исто тако с правом мисли да сме тражити, да не демонстрира са опозиционим листом, дотле бар, докле се он, као Кнежев Министар, вози с њиме у једним колима.

Нека би овде било само напоменуто: да владалац, који већ наглашава, да га Устав, на који се заклео, не обвезује; који истиче

величину свога искуства, којим жели помоћи владу, која ће се образовати из нове странке, коју он, владалац, мисли комбиновати — тај владалац у том тренутку, има тек непуну 26-ту годину!!

Но, у моменту о коме је реч т. ј. за трајања последње нишке скупштине, та кнежева расположења за опозицију, која су доиста постојала, нису излазила из обима само субјективног. Иначе је очувана свеколика привидност пословне тачности. Послови су текли својим редом, и у Престоној беседи, којом је Кнез лично, 3. фебруара 1880 после подне, закључио Народну Скупштину, није оскудевало ни признање Влади и Либералним посланицима за њихов труд, рад и успех. Кнез се у својој беседи обраћа посланицима:

„Поштовани посланици! Данашњи ваш рад у сагласности са мојом Владом, улива ми надање, да није далеко оно време, кад ће се наша драга отаџбина, још у обилнијој мери моћи користити добро смишљеним, а тим и поузданијим уједначавањем заједничке слободе и народног напретка".

У том уверењу закључује седнице Народној Скупштини, сазваној за 1879 годину, желећи им срећан пут!

*

Тако је завршена Скупштина за 1879 годину, која са својом претходницом за 1878 чини једну целину, по свом правцу и програму рада и једне и друге, који се састојао у консолидовању ратних тековина, како смо и назвали цео овај одсек. И штете и користи, које је рат за собом оставио, дугови и др. жртве, као и независност и проширење земље, били су подједнако предмет старања и Владе и Скупштине. И они су обоје, у пуној сагласности, решили тај задатак у току две године и два наизменична сазива скупштинска. Било је и тешких момената, као што смо видели, али су све тешкоће, у колико је стајало до воље и патриотизма позваних чинилаца, савладане. — После трогодишњег рата, послови државни дошли су потпуно у свој најредовнији колосек.

У то време, може се рећи, пада и кулминација већ двадесетпетогодишње Либералне Странке.

Нису, истина задовољене свачије амбиције; а ове су биле оличене у поступцима тадашње опозиције. Али не мање чуо се слободно и њен глас и њене тражбе, и на свако њено питање, па и негодовање, дат је увек исцрпан и лојалан одговор. Против ње није учињено ништа, што би носило карактер насиља[1]) и стешњавања

[1]) У то време и дуго после тога, била је смрт Адама Богосављевића, који је умро у болници заječарској, повод за врло ружно експлоатисање једнога по себи жалосног случаја, али за који ипак нико није крив, а још мање да га је ко желео или хтео. Ми можемо разумети, да је Адам био користан члан опозиције, и допуштамо свако жаљење за њим и оплакивање смрти његове. Али то није давало права ником, да за смрт његову окривљује органе власти, који су по дужности морали извиђати његову кривицу. У рату 1876, кад су Турци опљачкали пека села у Крајини, па и Адамову Копривницу, он, Адам, крене се с колима и дође у село Дубочане, обије ту општински кош, узме кукуруза с колима, а кад је председник општине хтео уставити волове и захтевао да не дира њину храну, Адам се прихвати за револвер и запрети отпором, ко му стане на пут. Сељани поводом тога дигну тужбу и ствар дође власти на извиђај. Али се тим извиђајем баш с тога оклевало, што је Адам био виђен члан опозиције.

Тако се то вукло неке три године, и акта су стајала под кључем у столу капетанову с тога да млађи не би питање подирали, све до јесени 1879. када их је Мин. унутр. дела као достављена му прегледао. Од министра по том дође овај интересантан одговор: „Начелнику окр. црноречког г. Дим. Брзаковићу:"

„Београд 14. окт. 1879.

Господине, прочитао сам изнеђење, које је чињено о томе, како је Адам Богосављевић, народни посланик из Копривнице обио општински кош и самовластно узео из њега храну, као и ваш президијал о томе од 10. ов. месеца.

Пошто је Адам то дело учинио још 1876. године, па оно до сада није изнеђено, то не налазим, да би требало баш сада, кад Адам ваља да иде у седнице скупштинске, Адама за ово давати суду, јер би се могло пребацити влади, да је баш навлаш то сада учинила, само да Адам не буде у Скупштини.

Него, кад се Адам са Скупштине врати буде, ви чините шта треба по закону према њему у овом предмету. Акта вам враћам.

Ваш поштовалац

Јак. Туцаковић, с. р.

(Узгред буди речено, рукопис је на оригиналу овог интересантног писма Јов. Ђ. Авакумовића тад. начелника у мин. унутр. дела. Само писмо које сведочи о исправности тад. владе, и о њеној одмерености и неосветољубивости, не треба даљега коментара. Нач. окружни предао је овај президијал среском, Мих. Рафаиловићу, од кога га знамо и ми).

Кад се Скупштина закључи, почетком 1880. год., и Адам дође кући, ствар се више није могла затурати. Али се све чинило, да се Адам намири и измири са тужиоцима — кметовима и одбором општ. дубочанске — али, из непојамних разлога он се не хтедне мирити изјављујући, да кад Турци плате њему, и он ће њима. Адам, по природи оптужења, дође у притвор, али је имао знаке болести.

То је било оболење плућа, кашаљ са тешким дисањем, и које му се, како се види, погоршало, јер је раније у Нишу, по лекар. прегледу, одбијен од осигурања, као болестан. Указата му је с тога сва пажња, и као политичкој личности и као човеку који се жали да му није добро. Успреми му се једна канцеларијска соба за бављење у име притвора. Срески начелник приметивши слабост захте, да га прегледа окр. лекар, др. Мочај. Овај нареди по прегледу, да Адам буде преведен у болницу: констатовано је запаљење једног крила плућа. Али се Адам и ту успротиви да иде у болницу: „о мом трошку нећу!" вели. Али други дан и друго крило плућа обухвати запаљење, и срески начелник захте да лекар да мишење да се Адам пусти кући породици на негу, што и буде, и о чему је Адам и мишење потписао. Али болест је рапидно напредовала, и ако је Адам био при себи и, као и увек, говорио; и тога дана, кад ће умрети, жени својој исповеди мисли своје: да је слаб и ако умре, да не криве никог, но да га носе кући и сахране. Тога дана, 23. марта, он умре. Одмах је власт захтевала секцију, чему се породица одлучно успротиви, не налазећи за потребно, пошев тело Адамово кући у Копривницу. Сад настаје ле-

слободе њене савести, било у скупштини, било у штампи, оличеној у новоме заједничком органу опозиције: „Виделу." Лист овај, ма како се коментарисали владавина о којој је реч, остаће поуздана сведоџба свога рода, докле је ишла толеранција владе с једне, и слобода кретања опозиције с друге стране. Политичка пизма, ружна кињења на ситно, почев од читавих група па до виђенијих и ситнијих појединаца, каква ће се видети у временима која за овима долазе, нису тада била; а кажњавање јавних, отворено учињених кривица, није гоњење, на против то је дужност сваке државне власти. Све што је тада било: то је био сталан политички антагонизам, између једног сталног политичког правца, оличеног у уста-

новама и људима који су те установе донели и по њима владали, и удружене старе и младе, неодговорне, често мало скрупулозне опозиције, оличене такође у људима, који су у другога далеко више тражили, но што су, вероватно, и сами за остварљиво држали.

Времена и догађаји, који ће ускоро доћи, и сувише ће јасно истаћи овај контраст и последице његове. И докле чујемо вођу Либералне Странке, Јов. Ристића, да у свом говору о проширењу слободне штампе пред лицем целе Скупштине, отворено исповеда: „Оно што можемо по савести и убеђењу своме чинити, то чинимо без сваке задње мисли; а што не можемо то нећемо вам не мање јасно казати" — дотле се ускоро, по истом предмету, чује, из средине

генда: фанатични партизани почну уз пут проповедати, да је Адам отрован, чупали су му бркове, указивали на његово лице и тако даље. Сва она нега и пажња, коју је срески начелник указивао болеснику искрене се на зло, и народу се показивало неко стакленце „с отровом", и томе подобне недостојне демонстрације узму све већи мах — и после сахране. Побуђена оваквим нашпаким приставањем ствари власт захте, доставив цео случај Министру Унутрашњих Дела, да се Адамово тело ископа и накнадно секција изврши и узрок смрти неопходно утврди. То и буде, упркос отпору породице, одобрено и наређено. Политички пријатељи Адамови из Београда захтевали су, и то им буде с места допуштено, да поред три државна лекара пошљу своја три, од којих два дођу чак из Београда у Копривницу. Адам буде ископан, секциран и на протокол стављено: да је имао запаљење плућа, која је болест и смрт проузроковала. Протокол потпишу сви и приватни и државни лекари, и тиме је, за савестан свет, легенди учињен крај. Допусти се, да се и утроба извади и, запечаћена, у Београд донесе ради анализе. Прибравши све податке о болести, а поглавито о ресултату секције, Министар Унутр. Дела, да би учинио крај овој бездушној комедији одлучи, да државна власт нема потребе да приступа и анализи утробе, а остави да то учини родбина слободно, ако хоће. Но родбина то не хтедне, а ни партијски, његови пријатељи. Тиме се ствар званично скине с дневног реда, што није сметало да се прављење капитала од смрти Адамове за политику, и даље продужи, и појави се брошура: „Кап отрова", намењена да поткрепи легенду, коју су фанатици од Зајечара до Копривнице већ успешно били зачели. Кад је све свршено било, Министар Унутрашњих Дела објави преко званичних новина цео ток овог догађаја (Српске Новине бр. 89, од 1880 год.); а орган опозиције „Видело" пунило је и даље своје ступце и трудило се брижљиво, да се не допусти да ма шта пређе у заборав, те је много што шта, као што рекосмо, у јавности потезано и пошто је Адам Богосављевић већ давно и давно трунуо у гробу.

Јер и после пуних даљих десет година, питање се ово поново повампиривало у самој Народној Скупштини, када су радикали дошли до пресудног утицаја, а, између осталих на скуп. клупи седео је и Жив. С. Величковић, пређе писар срески у Зајечару. Поводом вечитог добацивања „смрти Адамове" либералима, појави се интерпелација о томе, којој је следовала бурна дебата. Најпосле је Министар унутр. дела Јов. Ђаја на интерпелацију дао на дан 7. марта 1891. год., овај одговор:

„Сад ћу при крају дебате одговорити и на то, и сво мог јасног одговора: Прво, лекарским извиђајем несумњиво је констатовано: да је стање Адамових плућа било такво да отуда произилази смрт; друго: никаквих доказа нема, по којима би се могло тврдити да је пок. Адам насилном смрћу умрео; треће: овдашња влада ставила је на расположење пријатељима Адамовим један део дроба, но они нису од тога чинили употребу. Ја констатујем какво је стање ствари, и то ми је дужност да учиним" (Стеногр. белешке стр. 1034.). Кад се, 1905. навршило 25. година, од смрти Адама Богосављевића, „питање" је ово и по трећи пут пропарадирало кроз новине, нарочито партијске. Адам Богосављевић и његова смрт, најеклатантнији су доказ како се полит. противницима и са ни мало основа, али са много упорства може чинити велика пакост. С тога смо се на овом примеру овако исцрпно и уставили, да се и обратно утврди, како најпосле и истина нађе свој продор, да избије на светлост и да буде дефинитивно сазната и утврђена.

опозиције девиза, да закон о штампи треба да има само: „члан први и једини: Штампа је у Србији слободна!"... Докле је Ристић са уверењем, које чини част његовом имену, у другом свом једном говору пред Скупштином узвикнуо: „Крајности нису никада путови слободе; умереност је пут, који слободи води, умереност је штит који слободу чува"; и докле је други пут, са свим логично, тврдио да није то умереност која води реакцији, већ да реакцију доводе необуздани испади — дотле је њему одговорено захтевима и крајности и неумерености. И, ако то може бити каква сатисфакција, Јов. Ристић и његови другови ускоро су по одмени са власти дочекали и видели, како се на преставницима крајности и неумерености тешко и силно свете догађаји, које су они у покрет ставили, а нису више били у стању да их уставе; већ су, на против у опозицији удружени дотле носиоци тих бурних догађаја, наизменце, били после, једни жртва, а други њени „џелати".

Догађаји имају своју логику, а народи у своме развитку поступност, која се безопасно не може реметити. На жалост, народни организми нису налик на биљне, код којих се на једно сасвим дивље стабло да накалемити благородна и питома гранчица. Народни се организми у опште и не смеју калемити, они се морају сами из себе развијати. Развитак појединих, одмаклих и просвећених индивидуа у народу, не сме се идентификовати са развитком и просвећеношћу целога народа. Отуда и долази, да свакад испадају као незгодни експерименти сви покушаји иначе добрих и племенитих људи, да своје мисли, своје назоре о политичким прогресивним тековинама, пренесу на цео један народ, који је као целина, производ свога живота и свога дугог развоја. И онда те напредне мисли утону у море простоте или се, до непознавања изопаче и од њих најпосле нема никакве користи; или, што је још горе, напредних и мисли и установа дочепају се непросвећене гомиле, да с њима чуда начине — редовно свршавајући под ударима реакције, која им неминовно следује. Зар није тако било и у самој знаменитој Француској револуцији, на чијим је развалинама крунисан за императора један дотле опскурни Корзиканац, који, строго узев, није био чак ни Француз.

Ми не поричемо, да и ови насилни духовни покрети остављају трага за собом. Све се то таложи у души народној, и ако не и усвојени, остају у традицији, па и у његовој историји као танки, испреламани слојеви, који се губе према моћним формацијама оног тихог и дуготрајног сталожења, кроз векове, које произилази из спорог, али поузданог напретка народнога.

Кроз цео низ догађаја довде посматраних, ми видимо Либералну Странку као носиоца реформа, али без потреса, без револуционарних наступа, мирно и поступно изводећи велико дело уставног и слободоумног препорођаја. Све што су Либерали у том правцу учинили, довољно нам је познато, и из Књ. I и после.

Наравно, и свим оним, што је Либерална влада и странка после прокламовања независности учинила, није она била срећна

да задовољи опозицију, на обе тек минуле Скупштине. А и како би је задовољила, кад јој је Кнез обећао — много више?!

Шта још све опозиција није захтевала по свима питањима државне управе?! У финансијама, да се смањују плате, да се скидају дажбине, да се троши мање, да се креше буџет, и т. д. и ако је буџет владâ онога доба био сведен на минимум потреба, и ако је штедња и у миру и у рату била једна од првих врлина и свију Либералних Влада и њиховога доба; у администрацији захтевано је од опозиције укидање разних чиновничких положаја, редукција саветничких места, укидање читавих надлештава као окр. начелстава, па и целога Држ Савета; завођење разних самоуправних тела са магловитом надлежношћу и т. д. А већ на пољу слободе, није за опозицију и њене захтеве ни било ограничења: што више то боље! Дебате, које смо баш у овом правцу, у приличној опширности износили, довољно нас обавештавају о свему томе, да се овде не морамо поново на тим захтевима устављати.

У своме неодговорном положају, као и свака опозиција, ова, која се такмичила са Либералном владом у седамдесетим годинама, до завршно године 1880, није доиста била штедљива у погледу тих својих разноврсних захтева.

Ми ћемо видети какве је среће била та иста опозиција, кад је, при промени улога, дошла у положај да своје захтеве и исказане погледе на државне потребе и у дело приводи. Дигнувши све мење и прешавши све резерве, она је ускоро дошла у противуречност са самом собом, и сударила се са бруталном стварношћу, о којој она или није знала или није хтела да зна у времену, кад је од воће Либералне Странке Јов. Ристића, као Председника Министарства, у великој дебати о штампи 26. јануара, имала прилике да чује ове речи:

„Нека господа овде имају обичај да нас често опомињу на променљивост судбине људске. Чини ми се, да и сам никада ништа не радим, док се не сетим те променљивости. Један од посланика још рече: Нико неће до божијег суда остати на министарским столицама, ни на посланичким клупима. Савршено је то и моје уверење! За то и узимам слободу да вам кажем, да баш са гледишта те променљивости говорим овако. И кад бих знао, да бих још данас отишао у приватни живот, будите уверени, да не бих друкчије говорио. Јер, господо, кад један посланик говори, он може да има побуде са свим друкчије, него влада: може да води рачуна о својим бирачима; други пак о расположењима својих ђака (премда се љубав ђачка задобија у школи а не у парламенту, но, рецимо, нека буде и то допуштено). Али, господо, влада не сме да подлегне тим тренутним упливама. Она не сме да води рачуна о томе: Хоће ли, кад се Скупштина врати кући, пожњети хвале или осуде. Влада мора да узме у рачун све околности, и унутрашње и спољашње, да узме у обзир ступањ образованости народне, и свеколику земаљску ситуацију, па према свему томе да образује своје мишљење и свој правац, и тек онда да изиђе пред Законодавно

тело, са чврстим добро измереним мишљењем, која не сме поклизнути ни пред каквим непријатностима, која мора равнодушно прећи преко оне серије увреди, што мало час један посланик изнесе (Нека му је просто!). Не сме нас поколебати никакав ватрени тон, ни занети никаква хвала. Ми, господо, морамо да имамо пред собом чист рачун о ономе што радимо, и да будемо готови у свако доба одговорити, не само за тренутак, за 24 сахата, него после годину, две и десет година, и савременицима и потомству, које обично не зна за таласање идеја својих предходника, и оцењује само резултате њихових дела. Једна поглавита од ових побуда, која нас руководи, и која је мене руководила за 20 и 25 година, од како сам раденик на јавном пољу — била је та: да се слободна Србија утврђује и осигурава само тако, ако се у њој установе поступно развијају."

Државник, који пред лицем Народног Представништва овако говори, мора пред судом Историје бити оцењен као државник савестан, који је овако филозофски гледао на позив државника и влада, савесно је мислио и са собом и са својим пријатељима, а у првом реду са судбом државе, којом је управљао, и срећом и напретком народа, коме је стајао на челу. У томе и јесте велика разлика између људи, који су по овако утврђеним начелима управљали државним пословима, и који никада нису пали у противуречност речи и дела својих, у какву падају људи који мисле једно, обећавају друго, а после раде сасвим треће. Фаталне последице ове недоследности и сувише су се осветиле Србији, оставивши неизгладиве трагове великих потреса и честих трзавица, којима она, после премена у коме смо сад, тек иде на сусрет. —

Али до тога времена, — коме идемо, ускоро и непосредно у сусрет, — влада је имала пред собом још два велика задатка, који су такође проистицали из ратних времена и Берлинског уговора, и чијем је повољном решењу морала поклонити сву своју пажњу.

То је било питање о подизању железнице у Србији и питање о закључењу трговинског уговора са Аустро-Угарском — два питања, која су дубоко засецала у привредне интересе земаљске. У познатој својој тежњи да не покреће и не решава многа питања на један мах, влада је, после свих познатих посвршаваних унутрашњих и других послова на Народној Скупштини, приступила правце ка железничком питању.

VII

Ванредна Скупштина и железничка конвенција. — Као што нам је већ познато (књига I стр. 370.) у Берлину је, за трајање Конгреса, закључена 26. јуна 1878. засебна конвенција са Аустро-Угарском: да ће Србија приступити грађењу железница, и да ће приступити закључењу трговинског уговора са Аустро-Угарском. Знамо и то: да су обе ове дужности проистицале за Србију и из самог Берлинског уговора; а да је заступник Србије при конгресу Јов.

Ристић, ступио у преговоре са аустро-угарским Министром спољних послова, графом Андрашијем, и споразумно са владом у Београду закључио ту засебну конвенцију да не би, са опозиције аустро-угарске на Конгресу, дошли у питање велики територијални интереси Србије, при одређивању нових граница на спрам Турске и Бугарске. Ми смо ову страну питања и сувише довољно објаснили, а сем тога у књ. II Дипломатске историје од Јов. Ристића има до крајњих детаља сачуваних момената за историју тога доба, да се ми овде на томе не можемо устављати. Још већу допуну свега тога чине „Записи" Јеврема Грујића, књига III.

Сад је на реду било извршење те конвенције од 26. јуна 1878, и то у првом реду у погледу железнице, пошто се показало у току преговора, да се питање о трговачким уговорима морало одвојити од питања о железницама.

По ратификацији берл. уговора, с јесени 1878. отпочели су преговори са аустро-угарским министарством спољ. послова, но они дуго нису довели ни до каква резултата, ни о железници ни о трговинском уговору. Одговарајући на интерпелације о преписци са аустро-угарском владом, у нишкој Скупштини 2. фебруара 1880. Министар спољних послова изнео је ово стање ствари, како се оно од берлинског уговора, и после посебне српско-аустријске конвенције (од 26. јуна 1878.) развијало, и како је дотле трајало. Он је то учинио у великом документованом говору, који је обухватио оба питања: железничко и трг. уговора.

Сутра-дан по овом говору редовна Народна Скупштина за 1879. закључена је у Нишу; а после два и по месеца — 16. априла 1880. год. — излази указ, којим се на дан 11. маја 1880. сазива ванредна Народна Скупштина, да се састане у Крагујевцу, ради решења железничке конвенције, закључене и потписане у Бечу дана 28. марта 1880. године.

*

Ванредна Скупштина састала се одређенога дана и конституисала се, изабрав за Председника Вују Васића а за подпредседника Атанасија Бабовића[1], а за секретаре: Ђорђа Ж. Ђорђевића, Илију Стојановића, Аксентија Коначевића и Ивана Јевтића.

Сутра-дан, 12. маја, Скупштина је отворена читањем књежевог указа; а потом је, — после дебате о броју чланова — изабрат одбор од 27 чланова, за оцену конвенције, коме је она, по прочитању, упућена.

Конвенција, потписана у Бечу 28. марта (9. априла) 1880. год. има 21 члан са закључним протоколом.

20. маја одбор за преглед и оцену конвенције поднео је Скупштини свој извештај. Али су се пре тога одигравале извесне ствари

[1] При гласању за председника гласови су пали: Вуја Васић 120, Ат. Бабовић 120, Владислав Вујовић 116, Мијалко Раденковић 113, Милоје Блазнавац 109 и Никола Радовановић 108. Зашто нема на листи и старог председника Скупштине Туцаковића, видеће се даље.

у Скупштини, од чисто политичкога значења, а с тога заслужују нарочиту пажњу.

Сем поздрава Кнеза, који је члан опозиције Алекса Поповић, на првом редовном састанку тражио, да Скупштина учини, наште је и Председник Министарства одговорио „да се предлог г. посланика ариљског може примити", што је преко нарочите депутације и учињено; сем оверења четири накнадно извршена избора, који су сви 15. маја одобрени као уредни (међу њима и избор Ђ. Топузовића у Шапцу, где су се либерали уздржали од гласања, и од 202 фактичка гласача 195 гласало за њега, од укупног броја правих гласача 1476) — јавио се у Скупштини и један акт чисто политичке природе.

То је био акт целокупне опозиције — од 37 посланика — датиран у Крагујевцу 14. маја 1880 — а изнесен у Народној Скупштини на њеном III редов. састанку 20. маја. Пошто је вођена дебата о томе: да ли да се читају без разлике сва акта у Скупштини њој упућена и пошто је Председник мин. савета непосредно пред појаву акта опозиције, а поводом других неких „изјава" и „поздрава", дао ову начелну изјаву: „Ја налазим, са мојим друговима, да би било на свом месту, да се чита све што је на Скупштину упућено, сем ако би било у томе непристојних израза и грдње, и Скупштина, ако је вољна да то прими, примиће, а иначе одбациће (Сва Скупштина виче: врло добро! Тако је!)" — приступљено је, без икакве сметње, читању и овога акта целокупне опозиције, упућеног „Ванредној Народној Скупштини".

Акт је дуг. Он говори о многим уставним и парламентарним правима и дужностима: владе, скупштине, народа и т. д. Како је тенденција акта та, да је ова ванредна, па чак ни обична редовна Скупштина ненадлежна за решавање и железничке конвенције, то се ту налазе и сви разлози, често најапстрактније природе, који би посредно или непосредно могли довести на тај закључак који се и жели. „Представничка система, или Народно Представништво, Скупштина, најсавршенија је онда, — вели се на једном месту у акту — кад народ изабере за свако појединo питање и за сваки посебни акт нарочите представнике. Што су народни представници на дуже време опуномоћени од народа, да га у свима предвиђеним и непредвиђеним питањима и случајевима заступају, тиме се народ за дуже време лишава свога права, да сам управише и руководи судбу своје отаџбине..." Наравно, да би оваква надлежност појединe Скупштине, по којој би требало да народ изабере „за свако појединo питање и за сваки посебни закон нарочите представнике", одвела и Народ и његово право и Скупштину у апсурд!. По томе се може ценити и извесна натегнутост целога тога акта, на коме као да је радило више њих и вероватно не само из средине оних 37 потписника његових, који су и у овом „свечаном" тренутку представљали целокупну опозицију.

Главна, пак, мисао обухваћена је при крају акта у овим речима његовим:

„За то потписани народни посланици предлажу Народној Скупштини да донесе следеће закључење: поднесена је железничка конвенција од ванредне и огромне важности за земљу, и право решавања о њој припада Народној Скупштини и Кнезу.

„Но, ако Народна Скупштина не усвоји поднесени предлог, и ако сумња да у сагласности стоји с народним мишљењем и да право решавања припада великој Народној Скупштини, онда предлажемо: да сви посланици положе своје мандате и да даду уставне прилике и нашем Љубљеном и Омиљеном Владаоцу, да сазна право расположење и мишљење целога народа о поднесеној конвенцији, и да нашим пренагљеним решењем не предухитримо народни суд!"

Опет, дакле, посредно нека врста адресе „нашем љубљеном и омиљеном владаоцу", који је из овога требао да види и да се увери, са колико се усхићења и оданости у радикално-конзервативној опозицији говори о њему. И то све у једном врло прозаичном предмету, где овако династично, верно или само привидно, апострофирање нема никаква смисла. Али сервилност у извесне групе политичких људи одавна игра у свима њиховим сличним манифестацијама велику улогу. Конзервативцима су се ево сад придружили и Радикали.

Дебату, која је следовала прочитању овога акта, и која се кретала, с једне стране да су предлози у њему изнесени умесни и да их ваља усвојити, а с друге, да су ти предлози неуставни и неумесни, завршио је сам Председник Министарства Јов. Ристић, кратком изјавом, у име владе. После кратког увода Ристић констатује:

„Ја, господо, сматрам с мојим друговима, и ни мало се не устежем да изјавим: да је овај предлог противан уставу. Он има у себи два дела: први иде на то, да се сазове велика Народна Скупштина, те да реши питање о железничкој конвенцији; а други је део, да Скупштина закључи да сви посланици положе мандате.

„Кад се сазива Вел. Народна Скупштина, то је изложено у чл. 98. устава. Има четири случаја, у којима се мора сазвати Вел. Скупштина. Ни један од тих случајева није овде наступио. Има један пети случај, који опредељује да се може да сазива Велика Скупштина, но то није Скупштина, која је позвана да решава, већ владалац.

„То је његово право, његова прерогатива. Он сам може да узме иницијативу у томе питању; а Скупштина ако би му предлагала, вређала би његово владалачко право. То Скупштина треба да избегава исто онако, као што и Владалац избегава да вређа права Скупштине. Због тога и сам претрес о овоме питању противан је уставу. Доста да се констатује да је против устава, па да се и не претреса даље (чује се: Врло добро!).

„Друго је што садржи овај предлог то, да се Скупштина сама распусти. И то је противуставна радња (одобравање). Кад би била реч о томе, да посланици појединце, по свом убеђењу, сами поднесу оставку, то би била друга и њихова лична ствар, то могу они решити изван Скупштине, а не да Скупштина у редовној седници претреса и решава да сви посланици дају оставку. То је распуштање Скупштине самом собом, а то је противно уставу, јер чл. 78. вели:

„Кнез може Скупштину и да распусти, па да нареди други избор посланика народних".

„Дакле и један и други део овога предлога, суштаствено су природе противуставне, и по томе влада мора и да изјави: да не може узети никаквог учешћа у претресању његовом (чује се: Врло добро! Да се одбаци!)".

Скупштина је, непосредно за овом изјавом, решила: да се преко овога предлога прелази на дневни ред. Протокол скупштински не констатује никакву грају. Потписници акта примили су решење Скупштине без поговора; без сумње, што су и сами могли бити убеђени у натегнутост својих разлога. Историјска вредност овога акта своди се, дакле, једино на карактеристику српских опозиција нарочито ове од 1876—1880 године; а то посредно и појава овога акта сведочи: шта је све тада угодно било и у — двору, коме је тадашња опозиција желела такође бити угодна. А зашто, разложили смо раније.

*

Најпосле се дошло на прави предмет: Железничку конвенцију и Извештај одбора двадесет седморице о њој.

Сви су ови извештаји ефемерне вредности. Они упознају Скупштину са предметом и предлажу јој закључак, који Скупштину не обавезују, пошто је она и у дебати и у доношењу одлуке потпуно независна и од владе и од свог одбора и од извештаја.

Но извештај одбора о конвенцији, датиран 20 маја, који је истога дана на III ред. састанку и прочитан, чини част перу, из кога је потекао и по својој техничкој и привредно финансијској и политичкој страни. Известиоци су били: Димитрије Стојановић и Вукашин Ј. Петровић, они су му и писци, сваки по својем делу. Акт је тај врло опширан и врло детаљан. После анализе чланова конвенције и закључног протокола њенога, извештај се завршује овим речима:

„Пошто је на овај начин свршен претрес конвенције у Одбору, објашњивана је иста у целости.

„При овом раду, одбор је дошао до уверења, да су сва питања, која састављају садржину ове конвенције, расправљена на такав начин, да су интереси Србије потпуно сачувани. И само питање о свези с Турском које се из обзира на друге интересе наше земље морало формално оставити нерасправљено, има тако јаких изгледа на повољно решење, да не оставља никаквог разумног основа зебњи и страховању.

„С тога је одбор с 26 противу 1 гласа, који се уздржао, нашао и има част предложити Народној Скупштини, да изволи ову конвенцију усвојити".

Дебата, која је почела идућег дана, 21 маја, трајала је до 24. т. мес. закључно. Она је била врло интересантна у многом по-

гледу, нарочито у парламентарно-тактичном, пошто опозиција није оставила непокушан ни један свој разлог, да докаже штетност конвенције. Дебата је ова важна и за саму Либералну Странку, пошто су се и пре састанка Скупштине, и на њој самој, и за њена трајања, показали неки знаци, који су јако истицали поново извесну подвојеност оба историјска дела те странке: тако званих „Свето-Андрејаца" и Ристићеваца, при чему су неки Свето-Андрејци, нарочито бив. председник Акционог Министарства Стевча Михаиловић, формално изгубили компас и сваки такт и просто ступили у службу опозиције. Тодор Туцаковић, истина, у Скупштини, задржав, као и увек, свој самостални положај, није се удружио с опозицијом, која га је обасула свеколиким ласкањем својим, али није ишао, у овом случају, ни с владом, што ћемо видети и при гласању. Само Јеврем Грујић, који је од краја септембра 1878 био ван владе, као и Стевча, и није био у Скупштини, остао је и напољу исправан. Он није чинио никаквих изјава, као Стевча, па за њим и владика шабачки Јероним (прећашњи прота Јова). На жалост сви су они, можда не ценећи замашност својих манифестација, само лиферовали материјал за опозициони лист Видело, које се једино умело тим користити и користило се, и ако не са особитом коришћу за саму опозицију.

Писмо, које је под 20. маја 1880. године упутио Стевча Михаиловић свом старом пријатељу Тодору Туцаковићу, посланику на Скупштини, већ је сутра дан, 21. т. м. и објављено у „Виделу" (бр. 62). Оно је магловито у својој садржини, али је одиграло своју улогу у служби опозиције, ма да није ништа пореметило у главним бројним и партијским односајима у самој Скупштинн. Да ли је ово писмо одлучило Туцаковића да само можда не дезавуише свог старог пријатеља и да буде против конвенције, није нам познато. Ми смо навели, мало даље, и разлоге које је сам Туцаковић за своје изнео; а и он није ништа пореметио у односајима скупштинским. Он је имао, при гласању, као што ћемо видети, само још два друга од либералних посланика у Скупштини. Стевчина диверзија је, дакле, потпуно пропала, и главни успех свега покрета у Скупштини, можда је био једино изостанак зета Стевчина, Јефр. Гудовића, који није дошао на Скупштину. Остаје нам још да видимо нешто из самога писма, и онда смо са овим парламентарним интермецом готови: „Не могу да се довољно начудим — писао је Стевча Тодору — гледећи како се ово питање врло олако узима. Изгледа, као да људима не остаје ни часа за испитивање праве вредности конвенције жељезничке за народне интересе. Они нагињу за политиком управо не партијском пошто нема данас у Србији једне политичке партије, која би примила конвенцију такву каква је Скупштини предложена, него за некаквом политиком, коју ће ваљда они сами знати крстити." Толико Стевча! А ко су то „они"? То је Ристић и влада, т. ј. људи, с којима је заједно Стевча, као предс. министарства, пристао био на предложену му „Берлинску конвенцију" од 26. јуна 1878, из које проистиче и ова о којој се

сад на Скупштини решава. Стари Стевча — сем што је учинио акт нелојалности према дојучерашњим друговима с којима је баш у овом био солидаран — и сувише се подао био утицају Пироћанца и Кујунџића, који су му то писмо и сугерирали, одузели и у Виделу објавили. Доносећи текст његов, Видело (бр. 63), доноси и овај телеграм „из Крагујевца": „Писмо г. Стевче Михаиловића г. Тодору Туцаковићу, учинило је силан утисак, нарочито код оних, који су за конвенцију". При гласању ће се видети резултат тога „силног утиска", који је — ми то са искреним жаљењем бележимо — био и последња манифестација политичка старог „Свето-Андрејца" Стевче Михаиловића.

Ове су појаве од значаја у толико, што би се имало умесно запитати: да ли су оне случајне, или је и овде било за леђима владе каквога намерног дослука и вишега утицаја налик на онај, какав је од две године амо куражио и опозицију на онако велики отпор, — што све скупа наговештава догађаје који ће ускоро доћи..... Свето-Андрејци, нарочито Стевча, осетљиво су, изгледа, примили к срцу догађаје после Берл. Конгреса и промену владе крајем септембра 1878., ма да је стари Стевча имао довољно разлога да заслужени одмор претпостави даљем потезању своме по политичкој борби у којој је он и као активан, био и сувише пасиван. Јер он је и за време акционог Министарства био само по имену у политичкој борби, чије су огромне терете и за време рата, и у Скупштини после првог (1877), и у Берлину, и на Скупштини после Конгреса (1878), носила широка леђа Ристићева, уз јаку потпору Грујићеву и Радивојеву и осталих чланова владе, док није, последње две године и две нишке Скупштине, све спало на Јов. Ристића. Њега видимо и на овој ванредној Скупштини од 1880. и њега ћемо и овде познати још боље из његове велике беседе од 24. маја, у завршној дебати пред само гласање о конвенцији.

У дебати која је дакле трајала четири дана, опозиција је живо учествовала. Није остао ни један мало бољи њен члан, да није узео реч и говорио страсно чак и жучно. Ваљало је влади на овом питању лиферовати одсудну битку, а услови су за главни јуриш били за опозицију у толико угоднији, што, као што мало час видесмо, она имађаше и нове савезнике. Није чудо, да је падало крупних речи и приступало се тумачењу појединих места у конвенцији на најчуднији начин. Све је то изискивало да буде одсудно демантовано од стране владе, или боље од њеног Председника. Али то је, у исто време, доприносило и објашњењу положаја, и износи поједине моменте од историјског значења.

Тако, одговарајући посланику Н. Пашићу, Председник Министарства, на крају свог одговора, казао је ово:

„Међутим, ради споразумљења још једну реч.

„Наши односаји с Аустро-Угарском дошли су били до те тачке или да се кидају или да се до неког закључка дође. Прекидати односаје то је крупна одговорност и ризична стзар; влада није смела то на себе примати, него је закључила ову конвенцију,

а Народно Представништво ако хоће да узме на себе одговорност од прекида одношаја, оно нека их прекида.

„Ми вам нећемо прикрити ни једну ствар, а ви ћете решити. И ја сам уверен да ће и г. Пашић, — који припада колу оних људи, који су рекли да њихова њива неће бити већа, ако се с Турском рат отпочне, — гласати бар за економски рат с Аустро-Угарском".

Изазват говорима посланика ужичког и ваљевског, Председник Министарства ближе обележава положај владе у овом питању, које је на решавању:

„Ја имам да кажем посланику ужичком ово: Ја нисам рад, да Скупштина просто на моју реч каже: примам ову конвенцију! Ми смо конвенцију ову пред Скупштину изнели; дужни смо да је потпунце објаснимо; дужни смо да ону господу посланике који би имали какву сумњу и зебњу убедимо. А вашој памети и патриотизму, господо, остављено је да оцените све то и ствар да решите (Вичу: Врло добро! Тако је!)

„Видите, да тим није речено да ћемо ми да избегнемо одговорност него се признаје, да ћемо и ми с вама заједно делити одговорност. Ово је земаљско велико и важно питање. Ми смо избегли да кажемо да је предмет овај питање кабинета и поверења. Кад ме је г. Глишић изазвао, могу му и то казати: да је заиста било у овим преговорима једног трепутка, кад сам ја и подносио оставку, и она, и ако није примљена, опет је помогла те су неке концесије учињење више него што је Аустро-Угарска хтела и мислила учинити.

„Може бити, да би нам лични рачун захтевао, да ми на овом питању и одступимо. Ја не бих могао наћи згоднијега питања него ово питање о конвенцији за одступање, и то просто за то, да би дали прилике и другима, да покушају, хоће ли моћи што боље и корисније постићи. Заиста бих ја с те стране био спокојан и задовољан, ако би Скупштина решила да ова конвенција падне. Рачун би наш био да падне конвенција, а допуштају ли то интереси земаљски, то ћете ви решити (Вичу: тако је!)"

Необично је било укупно учешће посланика у дебати. Скупштина је, по броју својих говорника и за конвенцију оправдала захтев Председника Министарства, да он неће да се она прими „на веру".

Сем извештаја, за који смо рекли да чини част перу из кога је потекао; сем говора заступника Министра грађевина;[1] сем говора оба известиоца одборска; сем објашњења владиног стручног повереника Фрање Вшетечког,[2] узели су учешћа у говору и врло су

[1] Указом од 14. априла 1880., због болести Министра грађевина генерала Рајка Алимпића, одређен је „до даље наредбе" за заступника: инжињерски пуковник Стеван Здравковић.

[2] Чех пореклом, професор војне Академије, па индустријалац У своме одговору на многе приговоре од стране опозиције, тихи и одмерени Вшетечка завршио је свој један велики говор овим речима: „У целој конвенцији, господа, која су против ње, нису нашла других мана, но све што сам набројао. Међу тим —

опширно износили своја мишљења више посланика из већине. Но по броју јављања за реч, опозиција се трудила да надмаши по броју чланова далеко надмашнију већину, од које је, у овом питању, као што рекосмо, стајао одвојен посланик за вар. Крагујевац, Тодор Туцаковић. Он је се у свом кратком говору изјаснио: „да је свагда мислио да нама треба јаче право ћумручко, па онда жељезница. Али кад је Конгрес рашио, она се мора правити. И док се веза не осигура, он — вели Туцаковић — налази, да ће по овој конвенцији Аустро-Угарска да извлачи корист, а ми штету. За то је противан овој конвенцији".

Коста Алковић — друг известиоца Дим. Стојановића, а оба стручни техничари, и доказано самосталии људи — узео је реч, која се у погледу сузбијања приговора опозиције одликује прецизношћу, а у погледу саме конвенције савесним посматрањем, али зато не мање одлучним изјашњењем за њу. После дугога говора, Алковић долази до овога закључка:

„Господо, још би само ово напоменуо. Ми овде не радимо на сигурно. То је чиста ствар. Ја само могу да кажем да ми је мирна савест, кад тврдим да је за нас боље имати железницу и с овом конвенцијом, но допустити да нас обиђу и да останемо без железнице (Вичу: тако је!). Очевидно је, да ми у овом питању радимо доста на ризик. Но, господо, насигурно нисмо ми ни оне радње отпочињали, којима смо наше политичко ослобођење добили, него и то је било већином на ризик. Ми да нисмо ризиковали, не би се политички ослободили. Тако и сад мора бити. Ја, господо, мислим да треба да примимо ову конвенцију, и да саградимо српску жељезницу, јер се надам да ће нам она исту услугу учинити у рату за економско ослобођење, какву су нам услугу учинили градови за наше потпуно политичко ослобођење и независност. (Чује се: Тако је! Врло добро! Да се реши!)".

Но време је да чујемо реч главног говорника, и да видимо, дакле, какав је положај, каква улога била Јов. Ристића, Председника Министарства специјално у питању о железници, од Берлина — што већ знамо — па до Крагујевца.

Та реч у знатно скраћеном изводу гласи:

„Господо,

„Више посланика, који су говорили противу ове конвенције, представљали су, да је цео овај предузетак, то јест грађење железнице па следствено и сама ова конвенција, последица туђих, а не наших домаћих потреба. Ово гледиште није исправно.

„Питање о српској железници у опште, и питање о овој конвенцији, која је пред нама на претресу, на по се мора се ценити са два гледишта: унутрашњег и спољашњег.

додаје најпосле владин повереник — ми смо овде много говорили, но сви говори односили су се на жељезницу у опште, а не о конвенцији, па сам се и ја морао од ње удалити и следовати вашем примеру (смех, вичу: врло добро!)". Овим је речима најбоље окарактерисан и правац дебате. Махом се, дакле, говорило опозиционарно и политички, а не стварно, још мање стручно; више апстрактно мање о самом предмету.

„Нису то само спољашњи обзири, који нас морају определити за грађење жељезнице, но и наши рођени интереси позивају нас на тај задатак. Да ови интереси нису тако моћни, не би се ово велико питање почело претресати још пре 16 година у Србији.[1] Од тог доба па до сад у разним видовима покретало се оно, као што је г. Голубовић лепо разложио. Сам тај појав доказује, да ово није потреба, која нам је само натурена са стране, него да она има извора и корена и у самој земљи. Која је та потреба, која је у нас изазвала овај покрет мисли? Пре свега та, да и ми сами дођемо до бржих саобраћајних средстава; друга је потреба да еманципујемо нашу трговину и наше економне односе. Ми смо готово сви сагласни у томе, да се наша земља налази у економној потчињености према суседу. Неки иду даље па у овом погледу веле, да се налазимо у васалству економном. Ја нећу да употребим тај израз, свакако се налазимо у економној потчињености (вичу: тако је!). Хоћемо ли да се ослободимо од ове потчињености, онда је прека потреба, да тражимо себи још један излаз, који ће нас у пространи свет водити, нас и наше производе. Ми сад имамо само једну капију, кроз коју можемо ићи у свет. Но сусед, који ту капију држи, отвара је и затвара кад хоће. Какав пут имамо да нађемо себи и другу капију? Хоћемо ли Цариграду? Тамо се иде кроз Бугарску и Турску, кроз земље, које све производе, што и ми производимо. А шта нам треба? Треба нам море, које ће нас водити у бели свет (вичу: врло добро! тако је!). Тек из Солуна решићемо ми повољно сва наша економна питања, па и само питање о трговачким уговорима.

„Ко, дакле, хоће еманципацију наших економних односа, тај треба да изађе одважно, па да приступи делу. Да смо срећом пре рата саградили железницу, пошто се већ 16 година тим питањем бавимо, ми не бисмо дочекали, да се у наш посао туђа рука умеша. Ми смо и онда знали за потребу њену; али за нас није било то доста него смо се упуштали у теоријску расправу: да ли ће железница у основу бити корисна земљи или не? И ми, који смо се размишљали 16 година, да ли нам треба железница или не, ако останемо још 16 година да се размишљамо, онда треба да смо сигурни да ће нас железница и обићи.

„Имајући већ једном оволику потребу, да што пре видимо железницу кроз своју земљу, ми се морамо трудити, да јој обезбедимо и други њен карактер, каратер међународни, који она има. И заиста, будући је најпреча и најкраћа између Запада и Истока, она има сигурне изгледе, да обрне трговачку струју на себе, од Хамбурга до Солуна; да понесе индијску пошту, која је до сада већ неколико путова остављала, тражећи свагда најбржи пут, а ми смо у тако сретном положају, да јој најкраћи пут можемо понудити. Отуда је потреба свезе са Аустро-Угарском, Турском и Бугарском.

[1] Под Кнезом Михајлом, у његовој Беседи при отварању Велико-госпоинске Скупштине 1864. (Књ. I. стр. 106).

„Дакле као што видите, у првом реду нагоне нас на овај задатак наши домаћи интереси и унутрашње потребе, а тек после у други ред долазе обзири спољне природе. И да није ових других, они би први били довољни, да нас определе, да већ једном приступимо делу.

„Но и што се тиче питања спољног, оно још није довољно расветљено. Погрешно се узима, да је грађење српске железнице, па и ова конвенција, која је сад на претресу пред Скупштином, последица наше барлинске конвенције. Ствар ова има даљег и дубљег корена. Она лежи у Берл. уговору. Члан 38. берл. уговора гласи: „На Кнежевину Србију прелазе, у колико се ње тичу, обвезе, које је В. Порта уговорила како с Аустро-Угарском, тако и са дружином (компанином) за експлоатацију железница у Европској Турској односно довршетка везе и експлоатације гвоздених пруга, које имају да се подигну на земљишту које је сада Кнежевина задобила".

„Пошто је Порта према друштву примила обвезу, да сагради железницу до старе српске границе (односно Алексинца), то је ова обвеза услед тога члана прешла на Србију. Шта више, било је утврђено и само време, у коме се та обвеза имала да изврши, а то је трогодишњи рок, за који се Порта обвезала према Аустро-Угарској.

„Берлински, дакле, уговор ставио је Србији у дужност да сагради железницу на своме поводобивеном земљишту за три године.

„Одавде тек потичу за Србију обвезе, које је она примила на себе конвенцијом за своје старо земљиште. По овој конвенцији ми смо се обвезали, да и на старом земљишту од Алексинца до Београда извршимо ову грађевину за три године.

Ова, дакле, конвенциона обвеза само је природна последица оне прве, коју нам је Конгрес берлински наложио. Јер имајући да саградимо железницу од нове границе до Алексинца, би ли могли да је оставимо без продужења до Београда? Јер, ако то не бисмо учинили, онда бисмо тек имали пут без изласка (ћорсокак) (вичу: тако је!).

„Није ту славољубље, као што неко рече[1], руководило владу, већ ју је руководила наша унутрашња потреба и чиста патриотска дужност. Ми смо устали били да ослободимо нашу браћу с једне, а с друге стране да ојачамо Србију. Па је природно било да прихватимо све што се може узети за оснажење наше земље и ослобођење наше браће (Вичу: врло добро! Тако и јесте!). Ми смо

[1] Нешто пре овог великог говора, Председник Министарства, изазван познатим сељачким послаником из Драгачева, Р. Тајсићем, дао је, на нека питања Скупштини свој одговор. Том приликом рекао је и ово: „Читајући нам (Тајсић) мој говор, који сам ја из своје побуде понудио Скупштини (разуме говор у тајној седници од 1878. о Берл. уговору) да се јавности преда, навео је, како конгрес није питао заступника српског — хоће ли или неће да прими оне услове — а у исто време помиње, да се њему чини, да је све учињено из славољубља.. Не из славољубља, но радио је да спасе оно, што је српском краљу стечено. (Бурно одобравање)."

имали уверења да се све потребе људске могу временом мењати; бар се лакше мењају него тековине земљишта. Ви знате врло добро, да земљиште нити се добија, нити се губи без крви (Вичу: тако је!). Дакле, најпре је требало да осигурамо оно, што је најтеже добити, оно што сачињава снагу једног народа, па зато смо се у томе правцу и кретали.

„С тих узрока, и ни за што друго, пристали смо, да потпишемо конвенцију.

„Према томе јасно је, очевидно је, да наш задатак, који нас данас занима, потиче из берлинског уговора, а и из берлинске конвенције. Берлински уговор донео нам је железничку обвезу, а берлинска конвенција спасла нам је ратне тековине.

„Ово је нужно било да објасним, те да се види, да је берлински уговор извор данашњег питања. А ко би хтео за овај велики међународни акт да обара одговорност на српску владу, са њим се не би могло озбиљно говорити (Вичу: тако је! Одобравање у Скупштини!).

„Мени су скоро сви чланови Конгреса у Берлину честитали, говорећи, да смо ми сретније прошли од свију народа, којима је судбина на конгресу берлинском решавана (Вичу: тако је!). И, господо, ја слободно остављам историји да оцени наш рад; она ће да говори онако како јесте, а не под утицајем страсти и тренутних потреба (Вичу: Живео Ристић! Хвала вам на искреном раду).

„Сад је наступило време, да се изведу последице, које смо примили; предстојао је влади задатак, да их она уреди на начин, који би био по земљу најкориснији. До њене добре воље и труда није зацело ништа запело. Ствар је руковођена озбиљно; то показују дуги трудни преговори, које смо водили са Аустро-Угарском. Никада можда у овом реду стрвари није Србија имала тако тежак, тако сложен задатак, као што је овај.

После изношења детаља у преговорима, о вези са Бугарском и остало, Ристић наставља:

„Треба отворено да знамо шта хоћемо, па да бродимо напред, а не да тражимо ствари противуречиве, или да чекамо да нам што готово дође. Ко хоће еманципацију, па ма и економну, треба да је готов и на жртве. Ко хоће Велику Србију и ослобођење народа, тај се не сме уставити на томе, што ће да плати после по неколико динара прireза. Тако нису радили народи, који су дошли до свога ослобођења. Италију стаје скупо њено ослобођење и уједињење, па ипак нема никога у њој, да се тужи, што има да плаћа државне дугове. Треба да будемо следствени, па кад један пут у овој сали засучемо рукаве и викнемо „рат Турцима!“ не треба после, кад се вратимо с „Буниса“ да кажемо: рат је дело владино, а не дело народно! (Вичу: тако је!). Сваки треба да има куражи свога мишљења, па што један пут изнесе и исповеди, не треба да се одрече тога ни у недаћама, особито у овако великим питањима (Живо одобравање!)“

Пошто је говорник даље изнео узроке, са којих није могао доћи до писаних уговора о вези железнице, ни са Бугарском, ни са Турском, Мин. председник улази у анализу свих стварних чињеница, које ће својом тежином пресудити и вези наше железнице и с Бугарском и Турском, пут Цариграда и Солуна.

Те су чињенице општи и непосредни интерес свију ових држава, као и „Оријенталног Друштва“, које је саградило и експлоатише железнице у Турској (нарочито пругу Солун—Митровица). Везе железница ових, са српском као средишном, која их спаја с Европом, диктују сами интереси дотичних страна.

Ову је важну околност разрадио нарочито и извештај скупштинског одбора у шест тачака, на које и говорник скреће пажњу Скупштини.

У осталом, време је потврдило све ове наводе и наде Предс. Министарства, који наставља своја разлагања:

„Сад питам ја господу, који очајавају, да ли сви ови елементи не вреде више од сваког писаног уговора? Кад бих ја имао да бирам између ових шест тачака, које сам поменуо, и писаног уговора са портом, ја се не бих ни мало устезао да се решим пре за оне фактичне ослонце, но за формалне уговоре. Јер поред уговора могли бисмо ипак зидати на песку, а поред ових јемстава стојимо ми на сигурном темељу. Морала би се природа људска променити, па да нас сва ова јемства на један мах изневере. То заиста није вероватно. Изгледи су тако добри, да нас могу успокојити.

„Кад смо, дакле, све ове вероватности узели на ум, ми смо се склонили да потпишемо ову конвенцију, видећи још, да се све то, што се у њој садржи, налази и у другим подобним конвенцијама.“

Веза нове железнице српске са суседном аустро-угарском на Сави код Београда, мостом, положај и оглашење београдске станице, донекле за заједничку (чл. 4—8 конвенције) као и део пруге од станице до моста, били су предмет живих напада од опозиције у штампи и у Скупштини и потребавала су нарочита објашњења. Њих је такође дао Председник Министарства у једном ранијем говору (20 маја), који је вредна допуна његовом главном говору. Стога је потребно овде навести и од његове стране дате разлоге на V. састанку од 20 маја. Председник Министарства рекао је том приликом ово:

„Господо! Има заиста једна тугаљива тачка међу оним, које је г. посланик ужички изнео. Ова је тачка заиста помутила многе и ван Скупштине, па може и у Скупштини неке да помути. То је тачка, која се односи на комад земљишта, што се даје под закуп друштву аустро-угарском. Није овде реч о давању земљишта, но је реч о уступању земљишта Аустро-Угарској. У том случају знате, да би то требала Скупштина да реши према простору — велика или обична; него се даје под закуп аустро-угарској железници (вичу: тако је!).

„Сад да видимо за што то бива, има ли разумног основа да се то захтева? Између нас и Аустро-Угарске стоји река Сава. На

Сави стоји мост. Сад кад дође влак на половину моста, природно је да се растоварити не може на половини моста, него мора да иде под кров у станицу. Док иде отуда и дође до главне станице, аустро-угарска води бригу о еспапима и људима на њему; она одговара и главом и имањем за људе и еспапе; то, што одговара до саме станице Ђумручке, носи собом право, да може од половине Саве до Ђумручке станице поставити своје чуваре. Дакле то је узрок, а оно друго само су последице. Да смо пристали да не буде станица главна Београд, него Земун, они би нам дали простор много дужи, него ми њима.

„Србија је на том месту, почињући од половине моста, задржала потпуно своје суверено право, рачунајући ту и право суда и полиције."

За тим наводи достављена му мишљења министара спољних послова Русије и Француске, о промишљеном закључењу ове конвенције.

„Господо,

„Ја мислим — наставља Јов. Ристић — да ове повољне оцене од стране ових благонаклоних сила не могу нам бити равнодушне. Оне су у праву да разбију и последњу бригу свакоме, који би се још могао бојати, да није учињено све, што је требало, те да се очува недарнута наша млада независност и наш стари народни понос (вичу: живео! живео!). Кад се магла страсти и агитација разиђе, видеће се, да влада мале Србије није на достојанство земље заборавила (вичу: Тако је! Живо одобравање!).

„После свега овога, господо, ја мислим да сам казао све, што се имало да каже; мислим да нису остале више никакве нејасности, ни сумње (вичу: тако је!).

„Сад је, господо, на вама ред да оцените. Изволте то учинити хладно, по савести и убеђењу. Ми вам свога мишљења не намећемо, ограничивши се да вам само ток послова изложимо. Ми мислимо да је све постигнуто, што се постићи могло; а ако има кога, који би имао вере и могао на се примити одговорност покушаја, да више постигне, ево нас готових да одмах одступимо, па да га препоручимо Његовом Височанству за свога одменика. Још није доцне, још није гласано! До сад се није нико јавио за тај покушај; многи је радо критиковао, а нико није хтео одговорност на се примити, да што боље изведе.

„Кад је тако, онда нека Скупштина реши, као представник народа. Ко није убеђен да је све постигнуто, што се у даним приликама постићи могло, од тога нема нико права тражити да гласа за конвенцију. Она није ствар владина но ствар земаљска од велике важности. За то у свечаном тренутку, који сад наступа, уклонимо све друге обзире на страну, и пустимо преда се своју савест и интерес земаљски. Нека нас то једино руководи при гласању (вичу: врло добро!).

„Најпосле молим, од стране владе, да гласање буде поименце".

Приступљено је поименичном гласању.

Протокол скупштински (стр. 153), пошто су у њему наведена имена свију посланика, са означењем како је ко гласао, прибележава резултат гласања овим речима:

Председник за тим објави: да је гласало 165 посланика, и за конвенцију су гласали 122 посланика, а против ње 40 гласова; 3 се уздржала од гласања, а 7 није дошло. И тако огромном већином конвенција је усвојена, како је поднесена".[1]

---

[1] Народна Скупштина, која је произишла из избора у октобру 1878. године, и која се за минуле две године и два своја редовна састанка бавила толиким важним питањима, која су се односила на консолидовање разних тековина, у свом овом ванредном сазиву решила је једно у многом погледу врло важно питање. С тога ћемо овде навести како је ко поименце гласао, те да се уједно очува и лични састав Скупштине. Тако су гласали:

За конвенцију: Аврам Јовановић, Аксентије Ковачевић, Алекс. Грујић, Алекса Петковић, Анта Нешић, Анта Пантић, Аранђел Станојевић, Арсеније Симић, Борисав Милановић, Вукашин Петровић, Владислав Вујовић, Војин Радосављевић, Груја Гавриловић, Груја Лаушевић, Гаврил Поповић, Давид Петковић, Димитр. Голубовић, Димитр. Милојковић, Димитр. Михаиловић, Дим. Стојановић, Дим. Протић, Дим. Цветковић прота, Драгутин Ж. Петровић, Живко Ивановић, Живко Недић, Иван Јевтић, Илија Живковић, Илија Стојановић, Јаков Павловић (митрополит Инокентије), Јанићије Нешић, Јевта Велајић, Јеремија Илић, Јеремија Пашић, др. Јован Валента, Јован Јуришић, Јован Симић, Јован Николић, Јован Бошковић — библиотекар, Јован Радосављевић, Јован Радуловић, Јован Протић, Јован Поповић, Јосиф Марковић, Коста Алковић, Коста Денић, Коста Рушчуклић прота, Коста Црногорац, Лазар Денчић, Марко Радивојевић, Мата Кара-Марковић, Мијат Ивљанин, Миладин Бралић, Мијаило Јеремић, Мијалко Раденковић, Михаило Терзибашић, Миладин Манчевић, Милан Брачинац, Марко Пауновић, Милан Вукашиновић, Милан Миловановић, Милан Станковић, Милија Поповић, Милован Спасић, Милоје Блазнавац, Милоје Жисић, Милосав Вукомановић, Милосав Марковић, Михаило Адамушевић, Милосав Трифунац, Милош С. Милојевић, Милош Милић, Милош Сретеновић, Милутин Стокић, Митар Катанић, Мита Миловановић, Младен Миленковић, Мих. Герасимовић, Нађа Трајковић, Нешко Митровић, Никола Радозановић, Никола Стајевић, Павле Ивковић, Павле Тутулић, Паита Срећковић, Пајча Вељковић, Петар Илић, Петар Непадовић, Радивоје Живановић, Радисав Тодоровић, Радојко Лазић, Радисав Мркић, Рака Кукић, Рафаел Маринковић, Риста Живановић, Риста Илић прота, Риста Панић, Радул Поповић, Сава Станковић, Светозар Карапешић, Сима Живковић, Симон Стојиловић, Спасоје Костић, Светозар Милојевић, Станко Подовић, Стаменко Стојковић, Стеван Поповић. Стеван Ценић, Стојилко Ђокић-Борподолчевић, Стојан Станковић, Стојан Ђорковић, Таса Костић, Тома Михаиловић, Тома Стајић, Филип Недељковић, Цека Крстић, Тира Андрејић, Ђорђе Булић, Ђорђе Ж. Ђорђевић, Ђорђе Малетић, Атанасије Бабовић (подпредседник) и Вујо Васић (председник Скупштине).

Против конвенције: Алекса Поповић, Арса Дреновац, Васа Стошић, Василије Павић, Гл. Петронијевић, Дим. Димитријевић, Дим. Катић, Иван Миловановић, Иван Дамњановић, Иван Протић, Илија Матић, Илија Туцаковић, Љуб. Дидић, Марко Лазаревић, Марко Петровић, Милан Ђурић, Милан Жукић, Милош Глишић, Милош Ристић, Мата Ђорђевић, Новак Милошевић, Никола Мандић, Никола Пашић, Обрад Антонић, Павле Самуровић, Павле Поповић, Петар Васић, Петар Стевановић, Раденко Јовановић, Ранко Тајсић, Риста Поповић, Сава Обрадовић, Сима Илић, Сима Милошевић, Сретен Мићић, Стаменко Симић, Тодор Туцаковић, Филип Јосиловић, Цвијо Осатовић и Ђорђе Топузовић.

Уздржали се од гласања: Миленко Јоксимовић, Радован Милошевић и Радојко Димитријевић.

Нису били на Скупштини: Благоје Цветковић, Дим. Цветковић, Јеврем Гуповић, Илија Стошић, Јеврем Мијатовић, Никола — Коле — Рашић и Раденко Драгојевић.

То је било 24. маја. Сутра дан, 25. маја, закључио је Кнез лично ову ванредну Народну Скупштину Престоном беседом. Као што знамо, Скупштина је отворена кнежевим указом. Сад тек, на закључку, обележена је кроз Престону беседу и важност предмета, који је на овој Скупштини решен.

„Велики значај предмета, — говорио је Кнез — који вам је на решавање изнесен био и озбиљност прилика, којима су и радња моје владе и ваша саветовања руковођена, осветљују потпуно оно искрено старање и онај патриотски дух, који провејава свуда, из обавештења моје владе, као и из мишљења и гласа, који се од вас чуо."

Тако је, дакле, ударен темељ једном великом предузећу, коме се имало приступити, и коме се, поред комуникација стичу и привреда и култура и стратегија. Историја наше прве железнице део је културне историје Србије. Данас, кад Србију пресецају железничке пруге у свима главним правцима, који су и предмет ове конвенције, видимо са колико је увиђавности од стране владе руковођено ово велико дело. Све се у току времена испунило што је Ристић у свом вел. говору предсказао. Али се, опет, није испунило ништа од онога, што су противници ове конвенције износили. Она никада, за трајања Аустро-Угарске, до њене пропасти у 1918. год. није била извор сукоба, већ сталан регулатор соабраћаја на све стране. Конвенцији је имало да следује и грађење железнице. Да видимо шта је влада даље урадила у том правцу.

Из скупштинске дебате, а нарочито из говора Председника Министарства Јов. Ристића, видели смо довољно, колико је много резерве уносила влада у преговоре око конвенције са Аустро-Угарском. Она је, приступајући даље послу, радила са још више резерве. То је била стална особина Либералне владе, да је необично спора и обазрива, кад год су материјалне жртве земаљске биле у питању. Тако је било и са грађењем железнице.

Пошто су измењене ратификације, конвенција, потписана 3. јуна, објављена је тек 8. јуна 1880. године. Од тога је дана она била званичан обавезан акт за Србију, о чијем се извршењу имало сад водити старање.

Сутра дан 9. т. м. креирано је „Железничко Одељење" при Министарству грађевина, када је за инспектора тога одељења постављен Димитрије Стојановић, професор нацртне геометрије на Вел. Школи, нама већ познати члан Скупштине. Он је дуже време, и за време припремних радова, био једини чиновник тога одељења, који је имао само једног свог подручног млађег.[1]

[1] Дим. Стојановић, доцније први директор српских државних железница, за тим Министар финансија и грађевина, па најзменце опет директор, учинио је, право при грађењу железнице, за тим при организацији железничке службе, своје име нераздвојним од ове велике тековине. Својом спремом, савесношћу и енергијом, он је био незаменљив, прво у министарству, а после у дирекцији. На том великом послу, он је преживео многе владе и многе Министре грађевина, који су га сви без разлике ценили. Јер, кад је настала, доцније, како при грађењу тако и при експлоатацији железничара борба између страначких (предузимачких) и државних интереса, Дим. Стојановић био је веран и поуздан чувар ових других. Под његовом је руком у служби железничкој, кад је ова (1889.) одузета од странаца, одгојен читав подмладак одличних службеника Срба, који су могли прихватити и одржати железницу у пуном полету њеном — до данас. Овом примедбом не мислимо претицати догађаје, који су се баш у железничком питању, при промењеним приликама, веома чудно и интересантно развијали. Но, све ће доћи на свом месту.

Пошто је се влада решила начелно да грађење нове железнице даде као концесију, приступљено је у железничком одељењу изради услова под којима се та концесија даје, а за пругу: од Београда до Ниша, и два огранка од Ниша ка Врању, и ка Пироту. Но пруга Београд—Врања сматрана је увек као главна и преча. На састављању ових услова радили су: Дим. Стојановић, као главно стручно лице и Фрањо Вшетечка такође стручни и владин повереник на ванредној скупштини за конвенцију. Њихов рад претресан је у заједници са заст. мин. грађевина пуковником Ст. Здравковићем. Услови су рађени веома брижљиво, детаљно и разговетно.

Тај нацрт Услова за грађење, како је израђен у мин. грађевина, поднесен је Министарском Савету, који га је дуго ценио и разне измене у њему учинио, усвојивши га. Тако је дефинитиван акт, који је садржавао услове за концесију за грађење и експлоатацију српске државне железнице, објављен у „Срп. Новин.", тек пошто је претходно опет био на оцени једне велике комисије. Ова је комисија у услове унела и знатну кауцију за предузимача (по чл. 10. услова), и то за пругу Београд—Врања 6,000.000, а за пругу Ниш—Пирот 2,000.000 динара.[1] Грађење је имало одпочети најдаље до 3. децембра 1880. године, бар на свима тежим местима.

На овако објављен конкурс јавили су се предузимачи, међу којима Француз Фремије и Рус Пољаков, и др. Њихове пријаве влада упути одбору од 21. члана под председништвом предс. Савета Ђ. Ценића, да их размотри, и о њима даде своје мишљење. Одбор нађе да поднесене понуде нису корисне за наше државне интересе, и тако први конкурс остане без последица, јер влада усвоји то мишљење.

Остало је, дакле, да се, према расписаним условима, сачекају нове понуде, још корисније за земљу од досадашњих.

*

Чим је потписана железничка конвенција, која је била резултат једне колико тешке и озбиљне толико и важне радње,

[1] Доцније се показало, да је одбор овде подлегао извесним непознатим и то чисто дворским инспирацијама како се мисли у циљу, да се онемогући да ова влада дође до дефинитивне погодбе, но да тај значајан посао остане за друге неке људе. Ако би ова претпоставка, коју је писац чуо и од Дим. Стојановића, била истинита, онда се и успело у том. Стручни су људи, као Дим. Стојановић и др. били против ове кауције, а и од владе није потекао тај захтев, пошто нико неће да веже свој онда огромни капитал у кауцију место које стоји, сам објект, железница. — Али, као што рекосмо, то је потекло од одбора, а влада, избегавајући непосредно ангажовање, пустила је ствар тако.

владине, у тадашњем њеном личнов саставу — следовала је реконструкција Владе од 5. јуна 1880. године после оставака, коју су поднели министри: правде Стојан Вељковић, грађевина генерал Р. Алимпић, унутр. дела Јак. П. Туцаковић, просвете Ст. Бошковић и финансија Ил. Маргетић. Од седам чланова кабинета, пет су смењени, а остали су: Председник Министарства и министар иностраних дела Јов. Ристић и министар војни пуковник Јов. Мишковић. На место одступелих чланова[1] ушли су у обновљени кабинет:

За министра унутрашњих дела Радивоје Милојковић, просвете Ал. Васиљевић, финансија Влад. Јовановић, грађевина пуковник Стев. Здравковић (дотадашњи заступник) и правде Јов. Ђ. Авакумовић. Сем последњег, који је био нов, и предпоследњег, видимо да се понова враћају на власт три члана негдашњег „акционог министарства".

То није било без узрока. Доиста је предстојала једна нова акција за власт, тешка и важна у исти мах. То је било закључење трговинског уговора са Аустро Угарском — питање, које је и у преговорима о закључењу железничке конвенције, и на обе претходне Скупштине, редовној за 1879. и следећој ванредној, избијало на површину. Скинувши са дневног реда железничко питање, у колико је се имало оно расправити са Аустро Угарском, влада је стајала непосредно пред питањем о трговинском уговору у свој наготи његовој, како је то већ и у ранијим говорима Ј. Ристића наговештавано. За то се и она, у самој себи морала појачати, и у погледу ауторитета и стручне и шире спреме неких чланова

[1] О генералу Алимпићу опширно је писала одлична супруга његова, духовита Милева у поменутој већ књизи ширега значаја. На овоме месту да се уставимо на Јакову Туцаковићу, млађем брату Тодора Туцаковића, а блиском другу Радивојеву. — Јаков Туцаковић рођен је у Гружи, син је доцније саветника Петра Туцака. Свршив основну школу и гимназију, ушао је у Лицеј и свршио права. Главну каријеру имао је у полиц. струци, као старешина у народу, за тим као управитељ вар. Београда (нарочито у време ратова с Турском) са кога је положаја постао министар унутр. дела, а за тим и саветник. Био је поштен човек, савестан чиновник и добар Србин.

Дошав одмах по трагичној смрти Кнеза Михаила од помоћника начелства окр. алексиначког за вршиоца дужности управитеља вар. Београда (место дотадашњег Мих. Барловца, јула 1868.), на ком је положају доцније утврђен, са кога је (1873.) долазио за министра и опет се на исти враћао. Он је, по дужности, морао доћи у додир са тад. немирним људима, додир кад кад и немио за ове, са чега су га они које кад на свој начин у новинама и иначе на свој начин износили. Међу тим права слика Јакова Туцаковића као управника Београда налази се у интересантним фрагментима, у „Тасином Дневнику" (службени дневник вишегодишњег члана београ. полиц. Тасе Миленковића). Ту ће се наћи, као што рекосмо, слика честита човека, — добра Србина и исправна чиновника. По традицијама своје породице био је Обреновићевац; али то га није као и толике друге закањало да, при промењеним приликама (од 1880.) буде један од првих, које ће Кнез послати у — пензију!

Од Јакова Туцаковића, као министра унутр. дела, а за време једне од нишких скупштина, када му је тад. опозиција нешто манисала, остала је следећа класична изрека, која се трајно одржала у предању: „Нити сте ви (довикнуо је Туцаковић дотичним посланицима): Нити сте ви Енглези, ни ја Гледстон. Какав народ, онакав и министар!"

њеним, нарочито за финансијску струку, где се и имала сад извојевати главна битка. Мобилизација је почела још поодавно, а одмах по реконструкцији кабинета та је битка почела у пуном јеку. Док не пређемо на анализу овога знаменитог догађаја, уставићемо се на другом једном, опет у области спољашње политике. То су односаји Србије према Бугарској.

VIII.

Први односаји с Бугарском. — Кнежевина Бугарска, у својим првим границама између Дунава и Балкана, производ је у првом реду руских жртава, а за тим Берлинског Конгреса. Русија је ослободила бугарски народ, а конгрес је поставио границе бугарској кнежевини, као и одељеној самоуправној области, јужно од Балкана, која је добила назив Источна Румелија. Кнежевина Бугарска била је берл. уговором опредељена као вазална према Турској, а Ист. Румелија сматрала се као провинција Турске, са гувернером хришћанином на челу, иначе самосталне управе. И Кнежевина Бугарска и Источна Румелија остатци су од велике Светостефанске бугарске државе, која је од Дунава и Црнога мора ишла до обале Јегејскога Мора, са пристаништем Кавала, а на запад све до Охридскога језера, обухватајући, као што знамо, чак и Пирот и Врању. Једним потезом пера, припремила је Русија и ослобођење и уједињење „бугарског" народа. Стварајући Свето-Стефанску Бугарску и изводећи је на целом западном пространству њеном из њених природних и народних граница, учинила је то велико дело на рачун и историјских и етнографских права Српскога Народа. И дан данас је остала необјашњена ова историјска неправда, ма да је на Конгресу у Берлину пало све оно, што је створено у Сан-Стефану, док се није дошло до нешто уравнотеженог стања и расположаја снага на Балканском Полуострву, док није 1885. извршено и фактично присаједињење Ист. Румелије кнежевини Бугарској, да тек 1908. године у једној аустро-бугарској конспирацији, уз анексију Босне и Херцеговине буде и формално признато.

Остављајући на страну овај предмет, са којим смо се довољно бавили у претходној књизи I., и о коме ће историја наћи довољно и аутентичних података на познатим изворним делима, која о томе времену говоре, ми ни за тренутак нећемо потцењивати сву величину жртава и великодушности руског цара Александра II., и руског народа, наспрам Бугарске. Јер је доиста редак пример у Историји, да је једна, и ако сродна и једноверна држава, тако из ничега, и скупим жртвама, подигла један народ и створила му државу, снабдевши је свима гаранцијама и с поља и унутра, потребним за развој и живот, као што је то 1877—78. учинила Русија за Бугарску. Посредно има ту и наше српске заслуге и наших жртава, и кад се буде Историја у будућности уставила на рођају Бугарске и њене слободе, неће ни српском народу, а поименце Србији, отказати ту заслугу. Као што доиста не би можда, ни дан данас

било Бугарске, да није било руских жртава, у равној мери не би било ни тих руских жртава ни подвига, да српско племе није годину дана раније, 1876, прво отворило крваву игру велике источне драме у осмој деценији XIX. века! И каква трагичност судбе! Србија је, после свршених и српско-турских и руско-турских ратова, имала прво да брани своје пределе и своје интересе и од саме суседне Бугарске, и то Бугарске још у повоју, над чијом је колевком са толико ревности бдила велика братска нам Русија.

Али и ако је све ово по себи разумљиво, неразумљиво остаје ипак, за што је од свега тога протекционизма руског према Бугарској, требало да трпе интереси српског народа, тако оданога Русији и то да трпе баш онде, где је српски народ, према савременом политичком стању најаче истакнут и претављен — у Србији. Требала је да дође даља будућност, и догађаји из великог светског рата 1914—1918. па да се тек и Руси и сва Европа увере о величини бугарске незахвалности и да виде зашта је све способна ова сумњиве крви раса.

Ми ове историјске моменте, изнесене у књ. I. и на овом месту истичемо, колико да у правој светлости изнесемо следећу фазу српске ондашње политике, према новом „словенском" суседу, Бугарској. После берл. конгреса, није се ништа више дало ни за длаку мењати на свршеном чину, оличеном и у новој држави Бугарској. На против, сад је ваљало озбиљно увести у своје политичке рачуне и овога новог чиниоца и, сходно интересима Србије и доброг суседства и поступити. То је ценио и руковалац спољне политике Јов. Ристић, кад је у Скупштинама, које су претходиле, увек истицао потребу добрих односаја са Бугарском. Тако је Ристић, поводом једне интерпелације о злостављању Срба сељака у Кули (видински крај), који су према новој граници остали у Бугарској, 16. децембра 1878 год. у Скупштини говорио, између осталога и ово: „Ми можемо сажаљевати то што се догодило на тој страни, али се не можемо мешати тамо. По томе не би било благоразумно да покрећемо таква питања, јер што год би ишло да ремети оне границе које је берл. уговор утврдио, могло би створити претходни случај (преседенцију), који би могао и нама штетан бити. Тако је покушавано, на путу дипломатском да се поремети на једној тачци наша граница која је берл. уговором утврђена, па су вел. силе тај покушај сузбиле... Поврх свега, ми као старији на пољу препорођења, треба да будемо умеренији од оних, које споминье интерпелант (Бугара). Ако се између Бугара налази таквих људи, који нас вређају, не треба том појаву велику важност да поклањамо. Младе су државе као и млади људи! Ми смо старија држава према Бугарској, ми имамо више искуства и за то треба да им дамо пример умерености и да радимо тако, како ћемо имати међусобног поверења. Ми од Бугара немамо никаквог ближег и сроднијег народа (чује се врло добро!)."

Но пре но што прибележимо моменте првог званичног додира са новом кнежевином, потпуности ради, споменућемо овде још неке

податке о развоју односаја у самој Бугарској, до њеног конституисања као државе.

Заузимајући део по део дунавског, у рату 1877., а по том 1878. једренског вилајета, Русија је у завојеваним пределима уводила и своју управу, прво војничку, а за тим и грађанску. Овој последњој стављен је на чело кнез Дондуков Корсаков, који је и извршио прву организацију администрације у новој земљи.

Док су се вршили дипломатски преговори, а за тим утврђење нове границе, Русија је упоредо с тим чинила све припреме за потпуно конституисање Кнежевине, из које је она постепено имала повући своју војску и оставити је да живи својим животом. Те припреме састојале су се у тражењу погодног кандидата за бугарског кнеза, и у састављању Устава за Кнежевину. Кандидат је нађен у лицу Александра Батенберга принца хесенског, нећака цара руског Александра II. Други кандидат био је дански принц Валдемар.

У половини децембра 1878 изабрато „Народно Собрање", састало је се и свечано отворено 10. фебруара 1879 у староме престономе граду Трнову. Отворио га је као царски комесар, досадашњи цивилни управник завојеване Бугарске, кнез Дондуков Корсаков, определивши Собрању и циљ његова рада, и пошто је одредио Лукјанова за свога заступника, оставио је Собрање да само определи даљи рад. Под председништвом егзарха Антима, Собрање прво претресе и усвоји свој пословник, а за тим и сам Устав Кнежевине Бугарске.

За тим је Скупштина, сообразно Уставу, понова састављена и отворена, ради избора кнеза. Пошто је саопштена порука цара руског да он не жели да се бира какав руски принц, приступљено је избору, и 17 априла 1879, у тајној седници буде изабрат принц Батенберг, као Александар I, који се тада бавио у Берлину, одакле оде у Ливадију руском цару, где му скупштинска депутација преда од целе скупштине потписани изборни протокол, од ког је тренутка он већ почео радити као Кнез бугарски, положив у Трнову и заклетву на устав.

На истој скупштини дефинивно је решено, да престоница кнежевине буде Софија, стари Средац, дотле незнатна варош на цариградском друму, испод Витоша, пошто је нађено, да је стара престоница Трново у планинама и у тескоби. Нема сумње да су и чисто политички узроци дејствовали да се тежиште државно пренесе на запад, било да се нађе тачка даља од ударца турског, било да буде ближа пределима будућих бугарских аспирација у западној страни Турске. Свакојако она је тиме и ближа чисто српској сфери, са свима добрим и лошим странама те близине, што су будуће прилике потврдиле.

Тако је дошло, да је у времену у коме се налазимо са посматрањем политичких прилика у Србији, вазална кнежевина Бугарска била већ организована држава, и која је, као таква тражила и добила први додир са својим суседом са западне стране. Ма како да су ти први додири били и израз куртоазије, ипак начин

како су изведени, сведочи о духу братске принадлежности и о мудрој политици, коју је Србија са првих дана почела водити према Бугарској.

Већ 20 јула 1879 наименован је српски дипломатски агенат и генерални консул у Софији „код његове светлости Кнеза бугарског". То је био артиљеријски пуковник Сава Грујић, као што знамо претога министар војни. Бугари одговоре одмах постављењем Кировића у Београду.

Но ни нови Кнез бугарски није пропустио да учини своју дужност. На седам дана после овога (27 јула) први ађутант кнеза бугарског, јавља се у Нишу и предаје Кнезу српском писмо кнеза Александра, којим овај јавља о ступању на престо. У јесен 1880. следовала је његова посета у Београду, коју је српски владалац вратио посетом у Рушчуку, када се између оба млада човека зачело и лично пријатељство, од кога су остали трагови у њиховој доцнијој кореспонденцији.

ПАД ЛИБЕРАЛНЕ РИСТИЋЕВЕ ВЛАДЕ (1880).

Навршило се, у времену у коме смо са својим посматрањима, прве две године од Берлинскога Конгреса, од прогласа државне независности. Беху то, као што смо видели, две године озбиљнога рада, с једне стране око извођења берл. уговора утврђењем нових државних граница, с друге стране око консолидовања ратних тековина у опште, у самој земљи. Одржане су две плодне редовне, и једна ванредна Народна Скупштина, на којима су расправљена многа питања, које је ратно стање за собом оставило или ратни успеси донели. На ванредној Скупштини решено је и велико питање о железници, и тиме скинут са дневног реда један крупан предмет, који је посредно проистицао из Берл. уговора, а непосредно из засебне српско-аустријске погодбе, закључене 26. јула 1878. у Берлину између српског министра Јов. Ристића и аустро-угарског Јулија Андрашија, коју је и Народна Скупштина, једновремено кад и Берл. уговор, усвојила. (Књ. I. стр. 383.)

Но из те исте погодбе као и из Берл. уговора (чл. 37.), проистицало је и друго једно, до сад несвршено питање: о закључењу трговинскога уговора између Србије и Аустро-Угарске.

Члан 87. Берл. уговора утврђивао је за Србију у свему затечени „статус кво" како у погледу на трговинске и консулске одношаје спрам Аустро-Угарске, тако и на спрам свију осталих држава. Ваљало је према томе новим погодбама или уговорима са појединим државама и на том пољу што пре дати израза и следства новопридобивеној независности Србије.

И доиста, као што смо већ видели, српска влада утврђује са Вел. Британијом, Италијом, Русијом, Шведском, Белгијом, привремене погодбе (декларације), које ће важити до закључења нових уговора; и са Великом Британијом закључен је 26. јануара 1880. и „Уговор о пријатељству и трговини између Србије и Велике Британије", потврђен у Крагујевцу 12. маја 1880. године.

Докле су се тако постепено и правилно развијали трговински одношаји са појединим државама, дотле је са Аустро-Угарском стајало све по старом. Сем онога што је у Берл. уговору утврђено

за све државе, и сем погодбе од 26 јуна 1878, није учињен даље ни један позитиван корак за утврђење новога уговорног стања. Једино што је у преговорима, који су до сад, поводом закључења жељезничке конвенције вођени, обострано констатовано: да између Србије и Аустро-Угарске не може бити царинскога савеза, о коме је била реч у члану 2 посебне погодбе од 26 јуна 1878, као о једном од начина по коме би се нови трговински односаји засновали, и који ће се — како се у тој погодби каже — „проучавати". Тако је, у току преговора, најзад дошло, да је питање о железници одвојено од питања о трг. уговору; прво је решено, друго је с јесени 1880 постало акутно.

И ако, као што смо рекли, за читаве две минуле године, питање о регулисању српско-аустријских трговинских односаја, не само није крају приведено, но није се ни с места помакло, ипак то не значи да са обе стране није ништа за то решење чињено. На против, радње и дипломатска преписка била је жива и врло је интересантна за доба Министра Андрашија, као што је доцније постала врло карактеристична, нарочито за аустро-угарску страну.

Међутим десило се нешто, што је без сумње утицало погоршавајући на целокупност ових важних преговора. Гроф Јул. Андраши Министар Спољ. Послова престао је то бити, а тај положај заузео је барон Хајмерле, други заступник Аустро-Угарске на Берл. Конгресу. Са Андрашијем, кога Ристић на једном месту назива правим мађарским каваљером и у добром и у лошем смислу те речи, као да је нестало и добре воље, коју је овај руковалац аустро-угарске спољне политике, и ако са предохраном интереса своје државе, увек у довољној мери уносио у све преговоре са Србијом. Барон Хајмерле био је у том погледу нов, непознат човек; али он није дао дуго на се чекати, да се буде одмах на чисто, с ким се има посла.

Нови министар спољних послова у Бечу, пребацио је трговинске односаје Србије и Аустро-Угарске на сасвим другу, нову основицу. Управо, он је ставио у покрет сасвим нове полуге, не да то важно питање унапред помакне, већ да га просто искрене, да га претури, да запречи пут сваком сношљивом преговору у опште, и ако га је формално продужавао, и да тако Србију, и пре сваког уговора, принуди на потпуну капитулацију; и тек онда, пошто Србија капитулира, да се, са положеним оружјем, поведу преговори о закључењу трговинског уговора, пошто би унапред признате све користи биле на страни Аустро-Угарске.

Тај изненадни захтев за капитулацију Србије садржан је у ноти од 4. јуна 1880, коју је Барон Хербет предао Министру Ристићу и у којој се налази и овај пасус:

„У смислу наше трговачке конвенције са Високом Портом од 22 маја 1862, која утврђује поступање највећма повлашћене нације и сообразно гаранцији Status quo садржаној у чл. 37 берл. уговора стоји слободно аустро-угарским увозницама да бирају између примене царинске тарифе, којој њихова роба потпада сада у Србији

и полагања дажбине ad valorem, како је то у енглеско-српском уговору утврђено, и даље од српске владе тражи „да изволи царинским властима Кнежевине дати упутства, која ситуацији одговарају, како се ова сада аустро-угарским увозницима указује".

Насиље, које је овим актом извршено и сувише је очевидно, да би га ваљало даље доказивати. Али, да би се спасла привидност, барон Хајмерле, потом од 29. јуна 1880. скреће пажњу аустро-угарском посланику у Београду, Хербету да: „сад не стоји више с наше стране на путу никаква препона, да се преговори отпочну. Ми мислимо да можемо да узмемо у изглед за отварање преговора дан 10. идућ. мес. Изволте по томе неодложно управити позив на кнежевску српску владу, да своје изасланике до 10. идућ. м. у Беч пошље".

Тако је српској влади ваљало прво сузбити захтев Аустро-Угарске, или боље, тврђење њено: да се она према Србији већ налази у положају „највећма повлашћене нације".

То је учињено потом министра Ристића, упућеном 2. јула 1880. барону Хербету, коју нам, као важан документ у овом критичном обрту, ваља ближе познати. Она, између осталог, у уводу и даље садржи и ова места:

„Кнежевска влада испитала је ноту ваше екселенције са свеколиком пажњом, коју она заслужује.

„Услед овог испитивања мислим да морам вашој екселенцији приметити, да чл. 37. берл. уговора, опредељујући, да се на садашњим условима трговинских односаја Кнежевине са другим државама ништа неће мењати, просто на то ограничава да, до закључка нових погодаба, одржи status quo, то јест стање ствари, какво је у Србији у времену закључења уговора постојало.

„Кнежевска влада мишљења је, да кад би Берлински Конгрес хтео да Аустро-Угарској осигура привилегије опредељене конвенцијом од 1862, он би за Србију утурио у уговор ограду (клаузулу). сличну оној која је у чл. 8. за Бугарску уметута, са садржином, да остају у важности трговински и пловидбени уговори, као и све конвенције и погодбе између страних сила и Порте закључене, а које су данас у снази.

„Још Париски уговор осигураваше Србији потпуну слободу трговине; а кад чак ни овај уговор не би постојао, не би уговор Берлински својим чл. 37. допуштао, да се конвенција од 1862. узме као основа за примену поступања највећма повлашћене нације за аустро-угарске држављане, јер конвенција од 1862. садржи одредбе, које су сличном тумачењу противне.

„Доиста и стоји у чл. 2: „Равним начином утврђено је, да се одредбама, данас 10.-22. маја 1862. закљученога уговора није смерало, да се што измењује на status quo, који постоји у кнежевинама Молдавији, Влашкој и Србији, односно права увоза и извоза".

„Ова ограда (клаузула) показује, да је Србија изречно била искључена из промена, које је Аустро-Угарска у комерцијалном односу са Турском створила. Status quo, који доказује чл. 37.

берл. уговора, може по томе бити само примена тарифа, које од закључка уговора постоје и на којима од стране Србије није ништа измењено.

„Из претходних посматрања произилази да артикли аустријског порекла не могу злоупотребљавати одредбе конвенције од 1862. и у погледу царине тражити за се поступање највећма повлашћене нације."

На завршетку своје ноте српски мин. иност. дела, прихваћајући поруку са аустријске стране, да не стоје на путу никакве препоне да се приступи закључењу трговинског уговора, вели са своје стране: „Мислим, да би даља дискусија ове ноте једва била опортуна, но да би се ми пре требали да подухватимо како би убрзали закључење дефинитивних погодаба, из којих ће, као што се ми надамо, проистећи осетно побољшање наших садашњих трговинских односаја".

Српска влада не само да није примила, већ је одлучно и разложно вратила натраг добачени хитац. Пренашајући тежиште питања на закључење новога уговора, министар спољ. послова Ристић, после пет дана, 7. јула, извештава аустро-угарског посланика барона Хербета: „да је кнежевска влада наименовала г. државног саветника Панту Јовановића, г. Косту Јовановића, помоћника у министарству унутр. дела, и г. Стевана Р. Поповића, начелника привременог одељења мин. финансија, да у име владе преговарају ради закључења трговинског уговора између Србије и Аустро-Угарске и да исти закључе. Делегати су добили налог, да 10. ов. мес. као о дану предложеном од стране ц. и кр. владе за почетак преговора, буду у Бечу."

Ствари су биле на прекрету, и да је Аустро Угарска ма колико била надахнута добрим вољом, лако би јој било вратити их у правилан колосек. Али не само што тамо није било добре воље, већ је, на против, владала зла воља. Последице тога нису дуго изостале. Место преговора, ушло се у фазу управо пакосне полемике са аустро-угарске стране, која је одавала сву злу вољу бечке владе.

До ког је степена недопуштене растегљивости терала аустро-угарска влада у обарању навода српског мин. спољ. послова, нека послужи овај пасус из њене ноте од 18 (30) јула, у којој одржава своју ранију аргументацију, додајући и овај монструозан пасус:

„Али нека би српско схватање било правилно, и одредбе уговора од 1862. биле потпуно искључене од примене на Србију, то би — вели барон Хајмерле — наш правни захтев на поступање по највећем повлашћењу ипак постојао услед старих портиних трактата и капитулација, као што је то и Пожаревачки уговор од 27. јуна 1718, које воде порекло из времена када Србија не имаћаше никакве аутономије, и које садрже већ у нашу корист принцип највећег повлашћења".

Апсурдност и овакве аргументације и сувише одскаче од допуштене одбране својих интереса, да би се ваљало на овоме даље

устављати. Ни акт ослобођења Србије од Турске после Пожаревачког мира, ни Париски уговор од 1856., ни Берлински уговор, који Србији признаје независност, нису аустро-угарској дипломацији још довољни да је одрже у границама правде и логике, већ се она са својим „празима" враћа пуних сто и шездесет година натраг да их и тамо нађе за се!!!

Но то није још све. Оваквој аргументацији природно да је следовала и отворена претња. „Ако по томе кнежевско српска влада остане на негацији нашега правног захтева, морала би цар. и кр. влада не само поднећи формалан протест, већ би себи задржала да предузме све оне мере, које су јој постојећим законима прописане, и њој иначе буду нужне са обзиром на интересе монархије".

Да би ове погледе пренела и на онај други пут редовног преговарања, и учинила и саме евентуалне нове погодбе зависне од овог траженог претходног „права", влада аустро-угарска, у истој ноти, чини и ово саопштење: „Аустро-Угарски делегати већ су се, према томе у првој информацији (са српским) видели побуђени да изјаве: да се они, све док се не испуне од стране Србије отказани наши постављени захтеви признања на поступање по највећем повлашћењу, држећи се упустава, стављају ван могућности да преговоре даље продуже".

Аустро-Угарска је дакле и преговоре прекинула. Тиме је се потпуно демаскирала, и питање права учинила питањем просте силе и права јачега.

Српска влада и са своје стране престала је са писањем нота. Она се ограничила да учини нужне изјаве преко својих изасланика у Бечу. Те су изјаве биле скроз у духу помирљивости, са избегавањем прекида са српске стране, ма и са закључењем привременог уговора. Аустро-угарски министар спољ. послова, у ноти упућеној Пинтеру 11 (23) августа рекапитулира раније постављене захтеве аустро-угарске и одбијајући и учињени му предлог о привременом уговору, излаже рад српских делегатм за време њихова бављења у Бечу, завршујући: да су они у бечком министарству спољних послова пријавили свој повратак у Београд на дан 25 (13) августа.

Преговори су, дакле, и са српске стране обустављени, пошто су претходно исцрпљене све мере предусетљивости и добре воље, а учињени предлози, који, и ако аустро-угарску владу нису могли задовољити, опет су јој нудили златан мост за повлачење, а уједно без жртвовања српских интереса и напуштања икојег права.

После повратка српских изасланика из Беча и последњег саопштења, које је 11 (23) августа учинило бечко министарство своме посланству у Београду о последњој фази преговора и усмених предлога српских делегата у Бечу, настала је пауза у преговорима, која је трајала, сем августа, цео септембар, све до 5 (17) октобра, када је из Беча следовао — ултимат.

Узгред буди речено, да је у току овога лета, а у време измене нота између српске и аустријске владе, кнез Милан два пут

путовао у стране бање. Први пут 14 јуна за Ems, други пут 21 јуна, за аустријску бању Ишл. Оба пута Кнез је прошао кроз Беч; и друго путовање скопчано је било са необично дугим бављењем. Кнез је се вратио тек 10 септембра у Београд у 4. сата по подне.

По себи се разуме, да је упоредо са овим дипломатским дуелом између бечкога „Балплаца" и београдских „Теразија", вођена велика полемика и у самој бечкој и пештанској штампи. Мора се признати, да је бечка штампа била објективнија од пештанске, која је заступала интересе мађарских аграрацa, магната и спахија, којима је Србија, као пољопривредна земља, била озбиљан конкурепат.

„Спор се врзе око признања једног старог уговора — вели Neue Freie Presse № 5807 — који ни Аустрија не жели више задржати, јер онда не би ни било речи о прављењу новог уговора, и око одупирања Србије, да призна једну правну обвезу, чије ће терете земља фактички сносити. Такве компликације могу једино постати, кад се један привредни односај сматра политичким погледом, при чему тада разногласица (диференција) постаје чисто питање силе и велики намеће маломе своју вољу."

Далеко би нас одвело ако бисмо из бечко-пештанска штампе овде цитирали све оно, што из тога доба имамо при руци. Овај навод из „Нове сл. Пресе" и сувише и тачно и довољно карактерише ситуацију.

Иста „Нова сл. Преса" бр. 5809. од 15 (28) октобра коментаришући положај, вели од речи до речи: „Оријентална политика Аустрије уди њеној националној привреди, и чини, да се врата малих држава подупиру, чим ми само закуцамо, да наш еспап понудимо. Oderint dum metuant, може ова или она за „акцију" усијана глава мислити, али би ми увек радије видели Аустрију окружену све самим пријатељима и из дубине срца сажаљевамо кад видимо да се противу нас гомила страшна мржња, коју је произвела не каква нужност, већ наш слободно изабрани правац, и који се и мимо тога још и нашом привредном политиком појачава". Подсећајући на речи српског државника, раније речене једном „Аустријанцу", „Нова сл. Преса", цитирајући их вели: „На море Србијо! Тамо ће наћи она купца, тамо задовољења своје индустријске потребе, путем природне размене, тамо не ометају добит ни саобраћај, никакве царине, тамо најпосле почиње царство Енглеске и Гледстона — Ристићевог политичког савезника...."

Енглески ће премијер, наставља „Н. сл. Преса" имати право, кад је једном рекао: „Покажите ми на земаљској мапи једно место, где је Аустрија слободу засновала!" Трговинска политика и политика узајамно се условљавају, и кад се њихове погрешке збратиме, то из тога мора за државу несрећа произаћи."

Тако један лист не само из противничке, већ из туђинске стране. Ми смо све ово изнели, као момент-фотографију за илустрацију положаја у једном конкретном питању, и то у моменту, кад су још четири дана раздвајали аустро-угарску дипломацију од жељеног и потпуног успеха, да омрзнутог и опаспог Ристића види — збачена с власти.

И кад се у сред Беча ипак са оволико објективности, па чак и несебичности говори о једној земљи ,против које је бечка влада истурила на позицију топове најтежег калибра; у тренутку, кад се крхају и преламају крупне ствари, које се искључиво тичу животних интереса земаљских — како се понаша отачаствена репрезентативна штампа у српској престоници?

„Виделo" бр. 125 од 17 октобра, овај познати орган опозиције, на четрдесет и осам сати после предњег бечког листа — правећи се потпуно невешто главном питању око кога се чини такав лом и јуриш на Србију и њену економску независност — узвикује са чудним тоном и још чуднијом злурадошћу:

„Је ли доиста избијају последњи часови на кули чамовања народног? Или се сужањ изводи на слободу само за то, да се одмах по том гурне на губилиште? Или је све ово само једна варљива појава лукаве византијске игре?!..."

Наследници Либералне владе постали су већ нестрпљиви. Они се боје, да неће влада успети, или да неће она учинити оно, што ће њена блиска последница хтети учинити, те и у једном и у другом случају остати Ристић на челу државне управе. То је органу опозиције било главно, а главно му је питање споредно.

Но ми смо предњим напоменама за десетак дана претекли догађаје, који су већ дошли у одлучну фазу. Вратимо се, дакле, завршним актима и једне и друге зараћене стране.

После прилично дуге паузе, и пошто је српска влада, као што смо већ рекли, престала са писањем нота, то је био сад аустро-угарски министар спољних послова, који је узео иницијативу, да преко барона Хербета, а у ноти својој — која ће бити уједно и последња — од 5 (17) октобра 1880, поново ресумира своје досадашње разлоге и да им придода и своју последњу реч, своју последњу меру, и да стави у изглед репресалије. Ово је последње, у облику ултимата изражено, у тој ноти у следећем:

Прелазећи, даље, на анализу чл. 28. Париског уговора, на уговор с Турском 1862 и побијајући раније аргументацију српскога Министра спољних послова, нота барона Хајмерла завршује ову своју историјску акцију речима:

„Налаже вам се, господине бароне, да влади Њ. Величанства Кнеза од Србије изјавите: да не може бити ни речи о поновном прихватању преговора за закључење трговинског уговора или какве конвенције, било то о консуларној јурисдикцији, било то о ветеринарним мерама, догод се пре тога не васпостави, безусловном изјавом српске владе, најважнија основа наших комерцијалних односаја, која је нотом господина Ристића од 2 (14) јула 1880 у сумњу доведена. Ова изјава треба на формалан и јасан начин да садржава поновно признање, да се нашим држављанима поново враћа поступање највећма повлашћених нација, без буди каквог ограничења.

„При првој повреди овог принципа, сматраће ц. и кр. влада да има повода, да примени закон од 27 јуна 1878.[1]

[1] То је закон о општој царинској тарифи.

„Влада задржава себи право, на случај да у кратком року не добије жељену изјаву, да примени даље такве мере, које она буде сматрала као целисходне за поуздану одбрану својих интереса.

„Ви сте ауторизирани, господине бароне, да ову депешу Председнику Министарства и Министру спољних послова прочитате и да му од ње копију оставите."

Не зна човек, чега има више у овом акту, да ли нелогичности, да ли оне праве аустријске ароганције, или простог насиља.

Влада српска имала је сад да бира: или да напусти до сад тако разложно и одлучно брањену позицију и жртвује једном осионом прохтеву животне интересе земаљске, и да „безусловном изјавом" и „без буди каквог ограничења" капитулира, или да приступи објави економног рата и оправданог отпора.

Влада се решила, у колико је до ње стајало, на ово друго, и то одмах по пријему ове ноте.

Акт који је, под потписом Председника Министарства, предат Владаоцу, садржавао је у себи предлоге владине у смислу отпора, и, на случај да владалац те предлоге не уважи, акт је, уједно, био и оставка целе владе, но на самом завршетку свом тако стилизован, да се све то Кнезу подноси „на највишу оцену и коначно решење".

Тај историјски акт у целини гласи:[1]

Господару,

„У преговорима, који су са Аустро-Угарском отпочети о закључењу трговачког уговора, изненађени смо претенсијом, коју је аустро-угарска влада изнела на среду, захтевајући да јој се од наше стране призна право највећма повлашћене државе на основу уговора, који је она закључила са Турском 1862 године.

„Влада Вашега Височанства, сматрајући само Уговор Берлински, као правну основу садашњег међународног положаја Србије, држала је, да је у праву одбити сваку претенсију, која би се доводила из уговора са Отоманском Портом закључених. Не смерајући, међу тим, никојим начином, ни суседну монархију да искључи из положаја, који другим државама признаје, влада је изјавила готовост, да закључи и са њом, као што је учинила и са неким другим државама, привремену конвенцију, на основи највећма повлашћених држава.

„Ну Аустро-Угарска је одбила ову понуду с тога, што је она обухватала начело узајамности. Тиме је обелоданила да не смера на положај највећма повлашћених држава, но да хоће, ма којим начином, да заузме у Србији положај искључан, привилегисан. Ову је тежњу она још јасније обележила, кад је аустро-угарски Министар Иностраних Дела положио посланику Вашега Величанства захтев, да дамо изјаву, макар и не поминући турских уговора, да ће „Србија и од јако респектовати право Аустро-Угарске на положај најповлашћеније државе, као што га је и до сада респектовала". Но пошто нам је Аустро-Угарска нотом једном већ објаснила, да ово право изводи из Турског Уговора, а с друге стране она не пристаје на узајамност, то влада Вашег Величанства налази, да би се признавање и таквог права у ма којој форми нанео тежак удар и младој независности Србије и материјалним интересима њеним, па не може и не сме да га призна.

„То најмање могу и смеју учинити они људи, који су били срећни да окружавају Престо, онда, када сте Ви, Господару, развили заставу независности; људи, који су већ наишли на путеве, који, по њиховом мишљењу имају одвести Србију и до економне независности; докле, на против, они држе, да би признање претенсија аустро-угарских дубоко поткопало ту независност. И заиста, привремене трговинске конвенције закључене са другим државама, изгубиле би значење своје према привилегисаном положају, који би се признао Аустро-Угарској. Никоја држава не би више имала интереса да са Србијом закључује трговинских уговора, јер они не би могли никада у живот ни ступити, па ни сама Аустро-Угарска, јака својим изузетним положајем, не би имала интереса, да тај уговор закључи, јер би се користила и садашњим нашим ћумручким стањем, које јој годи, и свима уговорима, ако би каквих Србија с другим државама закључила, бирајући из њих, по својој привилегији, најповољније стипулације за себе.

„Коначни ресултат тога стања био би, с једне стране озаконьен монопол економски аустро-угарски у Србији, а с друге, укоченост, под којом би пала и последња нада на економску еманципацију Србије.

„Ми смо се, Господару, питали, да ли има изгледа да би Србија концесијом, која јој се тражи, дефинитивно задовољила суседну монархију? У вези управо с овим гледиштем и добија ово питање виталну важност за Србију. Концесија, која се сад тражи била би само почетак читавог једног низа концесија. После овога питања долази на ред питање о слободној пловидби на Дунаву. Аустро-Угарска тражиће нам и ту концесије; после тога искрснуће друго какво питање, и т. д. Искуство, које смо од Берлинског Конгреса стекли, довољно је, да нас увери, да апетит суседне монархије према Истоку расте, да њено пријатељство ми Источани, а нарочито Србија, не можемо задобити. Пре а после, мора Србија ући у политику отпора, одбране. Па ако то има бити доцније, пошто се бесплодно поднесу толике жртве; пошто нам руке нашим присанком буду везане; пошто ми изгубимо можда и право на потпору и благовољење других Сила, које би вољне биле бранити нас — онда је мудрије да Обреновић IV још сада својим патриотским гласом повиче својим верним и послушним Србима: „Немајмо се, бранимо се"!!!

[1] Оставка либералне владе од 1880. године, чији је оригиналан концепат писан руком Јов. Ристића, аутор је њен једном показао писцу ових редова, позната је широј јавности у целини тек на пуних петнаест година доцније. То је било 1895 године, када је Јов. Ристић, у полемици са М. Пироћанцем објавио свој спис: „Последња година спољашње политике Кнеза Михаила". У том спису на стр. 69, где је реч о мери одговорности Министара према Владарима у вршењу дужности налази се, придодат, и овај акт у целини.

„Немамо се, Господару, ни мало бојати, да бисмо у источном заплету били оштећени одсуством аустро-угарског пријатељства. Ако и наће наш сусед интереса, да нам на којој тачки укаже своју потпору, он ће нам је скупо продати.....

„Ништа нас мање не би чекало у таквим евентуалностима но — „унија" ђумручка, „унија" војна и т. д.

„Ово су, Господару, мисли и разлози, којима сам нашао задахнуте Министре Вашег Височанства, кад сам, по налогу Вашем, изнео пред њих ово питање у јучерашњој седници. Ја сам се трудио да све ове погледе ресумишем. Налазећи за излишно, да из њих изводим закључке, ја се ограничавам, да их поднесем на највишу оцену и коначно решење Вашега Височанства.

у Београду
9. октобра 1880.

Вашем Височанству слуга понизни
Јов. Ристић с. р."

Пуних десет дана, пошто је овај акт поднесен Кнезу, настала је нека врста тишине. Влада је чекала, а преговори су од стране Кнежеве вођени, но то не беху преговори с владом за њено одржање, већ са опозицијом за њену замену.

Октобра 19. године 1880. Кнез је дефинитивно поднесени му акт сматрао као оставку и Либералну Владу Јов. Ристића — отпустио. Јавно мишљење окарактерисало је ово одступање владе, назвав га падом. Она је, и кад је пала, свакојако остала себи доследна: у борби је се, 1875—76, родила, у тешкој народној борби је постала великом и заслужном, у борби је и пала. Историја и тој влади и свима људима који су је у разним приликама тога знаменитог доба састављали, неће и не може одрећи оне велике заслуге, којима је она себе и своје доба овековечила.

Треба ли да кажемо да је услед вести о датој оставци владиној — у Бечу, и у целој Аустро-Угарској триумфовано, о чему је у савременој аустро-угарској штампи остало речитих трагова, почев од инспирисаних официозних органа, па до оних сензационих листића, намењених за ширење државне радости у индиферентне ниже слојеве.

Либерална Странка остала је до краја верна и доследна својој прошлости; а влада из ње произишла, остала је верна своме патриотском програму, и када је пала, то се догодило опет у новој борби, овога пута за економну независност Србије.

И ако је тај пад, као што ћемо видети, имао недогледних последица за саму Либералну Странку, он је сјајно обележио крај једноме великом добу у нашој историји: добу патриотична рада, пожртвовања и државничке увиђавности, којим је родољубивим плодовима и далеко доцније, зачињаван многи горак час, како оних, који су у толико тешкоћа провели најлепше дане свога живота, тако и целога народа, који је, не једном, очајавао после и за саму судбу своју.

Не одричући унапред родољубље ни свима другим јавним радницима, политичким људима и Странкама, које ће имати да од-

мене Либералну Странку, ми можемо констатовати ипак, да улазимо у прилике, које ће до непознавања изменити целокупно наше стање и све наше политичке односаје.

Као што смо једном већ рекли, то опет, на завршетку понављамо: Октобарским догађајима из 1880 године, није само на дуго време запечаћена судба Либералне Странке, већ је, с предумишљајем инаугурисана са свим нова система у свима правцима јавнога живота и рада у Србији.

Ту нову систему хтео је, нико други, до сам Кнез Милан. Ми смо напред већ изнели прилике и случајеве, у којима је кнез Милан на несумњив начин испољавао те своје намере. Ни успеси, који су до сада, и у унутрашњој и у спољашњој радњи постигнути, ни парламентарни рад досадашње Владе и Скупштине, ни каква неодољива моћ опозиције — која је и била само с тога онако офанзивна што је од Кнеза подстицана! — не оправдаваху промену која је настала 19. октобра 1880. године, одпуштањем владе Јов. Ристића. Изгледа, да су се смерови кнежеви и налети опозиције ма и ненамерно срели са политичким плановима аустро-угарским, јер су сви скупа концентрично управљени били, и дејствовали у једном истом правцу и циљу: да се Влада Либерална обори. Уважење оставке Либералној Влади, према поводу на ком је она поднесена, значило је: од стране Кнеза, повлађивање прохтева Аустро-Угарске, или управо њихово усвајање унапред; а готовост опозиције да ситуацију, каква је падом Либералне Владе настала, прихвати, отворено је показивала, да је она била решена, да по сваку цену прими власт.

Кнез је мислио да се ослобођава „туторства" Ристића и Либерала; Аустро-Угарска је ишла за својим користима; а опозиција је желела да дође до превласти, за којом је — кроз више година, нама већ довољно познате борбе — толико жудила. И сви троје су успели. А како је овај „успех" имао да задовољи нека три „победиоца" то је, као што ћемо ускоро видети, крупна била и цена и у земљи и на страни, која се, у жртвовању великих државних интереса, имала платити за овај чудан „успех" у борби — против Јована Ристића и Либералне Странке. Догађаји који настају, и сувише ће јасно потврдити ово што рекосмо.

ПОЈАВА РАДИКАЛИЗМА У СРБИЈИ.

Кад ова књига II. буде угледала света, Радикализам у Србији биће навршио пуних педесет година својега политичког бића, узимајући за свој почетни датум дан 8. новембра 1873. Тога је дана у Крагујевцу угледао света први број „Јавности", листа, који је материјално узев био дело месне „Штампарије ске Дружине", а иначе духовно чедо „оца" Радикалне Странке Светозара Марковића.

Ми смо већ, посматрајући политичке догађаје још од првог и другог устанка, видели како су постајале, развијале се и радиле политичке странке у Србији све до године 1880. Кроз целу књигу I. и кроз претходни први део ове књиге II, ми смо пропратили живот и рад свих политичких странака, каквих је дотле било у Србији.

Видели смо, како већ од знамените 1858. ступа на јавну политичку позорницу Либерална Странка и доминира у јавном животу безмало четврт столећа, све до свог пада са владе у 1880. год.

Три конзервативна министарства, од краја 1873. до половине 1875. наизменце састављана и из старо и из младоконсервативних представника, прекидају за мало дуги континуитет влада Либералне Странке, да овој у августу 1875. поново уступе првенство и сав утицај на држ. послове, све до октобра 1880. године, до њеног пада.

Управо за трајања поменута три конзервативна министарства (књига I. стр. 280—319.) почели су се јављати прво као публицисте разнога порекла и без претходнога политичкога родословија у Србији, а за тим и у самој Народној Скупштини, људи, који, не беху ни Либерали ни Конзервативци, изражавајући своју акцију у правцу опозиционом, прво владама конзервативним, под којима су се и зачели, а после српско-турских ратова и влади либералној. То беху, дакле, нови људи, са новим идејама.

Све те појаве и ти нови људи, поред огромне и моћне Либералне, а исто тако поред старе и младе Конзервативне Странке, не представљаху Бог зна шта. Али, при свем том нове публицисте новога правца задаваху трима конзервативним министарствима ипак доста посла, док се представници исте струје у Скупштини сматраху само као quantité negligeable и беху без икаква утицаја на правац самих Скупштина, сматрани више као гомила махом сељачких демагога.

Наравно, што се даље одмицало у времену (од 1873), што су се више компликовали политички догађаји у Србији, нарочито настанком ратова (1876—78), све се више осећало и присуство, број и дејство нових људи и нових политичких идеја, све и да оне — нарочито за прво доба јавнога рада Светозара Марковића — нису излазиле из круга обичног политичког обавештавања, које је, наравно, било принципијелно увек супротно свему, што је до тада као политичко веровање и сматрање постојало у Србији.

Ти, дакле, нови људи беху зачетници Радикализма у Србији, а њихове, у први мах несређене, али увек свему досадашњем супротне идеје, беху прве клице програма треће, нове Странке у Србији, странке Радикалне.

Идеје се зачињу, као и облаци на небу, за које се нигде не може определити право место зачећа. Почињу са неприметним заметцима атмосферске паре, да после брзо порасту и прекриле цео хоризонат и изврше своје метеоролошко дејство. Кад кад натапају земљу плодном и благодатном кишом и доносе изобиље и богатство, кад кад долазе са олујом, громовима и тучом и пљусковима, који руше и односе све, остављајући за собом пустош и несрећу.

Тако је, у осталом, било са зачећем и појавом свих нових политичких странака у Србији. Тако се из једнога малога јата домородачке младе лицејске интелигенције од 1848. до 1858. зачео Либерализам у Србији, из кога је постала моћна Либерална Странка; тако се, ево, зачео и један други нови политички правац, који је, и ако још неорганизован, већ од самог почетка дао себи име Радикализма. Прелазећи на излагање како се појавио и развијао Радикализам у Србији, ми смо тиме у неколико ближе сфери још живих савременика, који би, можда, били у могућности да наша излагања и допуне, чему би се ми само радовали, и ако смо уверења да су наши податци тачни. Али, у сваком историјском излагању остане још увек чињеница, које су познате само ужем кругу или и самим још живим појединцима, а корисно је, и кад кад и врло важно, да и те чињенице буду сачуване од заборава.

Порекло Радикализма у Србији је публицистичко. Он је прокламован новинама, од једног, скоро усамљеног човека. А томе су ишле у прилог и нове прилике у Србији, од доношења Устава од 1869. и закона о штампи 1870. Може се Уставу од 1869. и његовим законима са теоријског гледишта много што шта приговорити и разни недостаци пронаћи. У погледу, пак, дејства њиховог на јавни живот, ствари сасвим друкчије стоје. И тај Устав и његови закони, дигли су све дотадашње бране и дали су неизмерног полета новим политичким агенсима. А познато је у опште, да је у политици увек факт једно, а његов ефект друго. Тако је често један мали факт, узрок огромном ефекту. Један обичан паланчански листић, који је постао под окриљем Устава и зак. о штампи, у новембру 1873. у Крагујевцу, и коме је уредник бивши студент, по ондашњим појмовима „човек без занимања", Светозар

Марковић, постаје, кроз кратко време, знамење читавог једног новог доба у српској партијској политици, све и да је новој странци и њеним првим начелима и оснивачима идејно порекло далеко ван Србије, као што ћемо у даљим разлагањима видети.

Као што је, између осталих, и Волтер тврдио, да је за првих сто година од смрти нашег хришћанског оснивача вере у нову веру прелазио само најнижи ред савременог људства у Палестини и даље ка Солуну и Риму, куда је хришћанство узело првог полета, тако је слично било и са појавом Радикализма у Србији.

По појави његових првих оснивалаца у Крагујевцу, који и сами беху нови, без политичке прошлости и традиција, са начелима донесеним из туђине, први привrженици Радикализма беху радници државне фабрике у Крагујевцу, ђаци и други „сиротни и потиштени народ", како су то сами ти оснивачи утврдили.

Све оно што се далеко доцније диференцирало у екстремне социјално-политичке странке, као „социјалиста", „комунац", и што је означавано од савременика и другим домаћим именима, како се у нас преводила н. пр. француска реч sansculotte и т. д. то беше прва војска Радикализма у Србији. Тек доцније прилазе њему поред првих омађијаних младих интелектуалаца и поједини незадовољници из других редова друштвених или даровити ловци за политичком славом, док нису идеје Радикализма нашле пријема у најмногобројнијем реду нашега народа: у сеоском становништву, који му је једини, најзад и дао тако дуго неодољиву моћ, оличену у броју. Није ли тек 1902. из растурених елемената организована у Београду засебна Социалистичка Странка, чији су привrженици дуго били први стуб Радикализму, који је, по идејама својих оснивалаца и сам био чист социализам, па и комунизам. И ово је издвајање социализма дефинитивно тек било када је из Пожеге сишао у Београд један талентовани организатор, вредни и мудри Драгиша Лапчевић, који је организовао нову странку, одвојио је дефинитивно од радикалне и створио тако нову политичку организацију, супротну радикалној. У то време — у очи једног неочекиваног и страховитог прелома у Србији 1903. — Радикална Странка, за минулих тридесет година од својега зачетка, беше већ преживела многе метаморфозе и беше и делом и речима далеко од својих старих проповеди, поставши постепено и по вођству и по привrженицима и по главном свом кадру у потпуном смислу буржоаска; а по својим вођама, старим и новим, у потпуном смислу још и Господска Странка. Од 1903. године тако знатне и за Радикалну Странку, ове су се особине у њој само потенцирале. И даље у педесетој години свога постојања, Радикална је Странка најистакнутији представник буржоазије и плутократије у земљи, околност која сама собом избацује за будућност једно озбиљно питање, па име питање: да ли ће српски народ, по оцени свега што је за пола столећа било, имати узрока да Радикалној Странци више благодари, или да јој пошта??

Тако време и живот дејствују на људе и на људске организације. Не само да изгледаше, већ беше и сувише јасан и видан знак, да је Радикализам за првих тридесет — а још више за пуних педесет — година реално схватио живот, разумео га и прихватио у његовом правом земаљском смислу. Оно, што је Радикализам у том правцу приновио, и тиме сам себе из основа изменио, није нигде исказано као његов крајњи смер, није унесено ни у један писани програм. Али је то практичан живот и лако поводљив људски нагон за бољим, лакшим, угоднијим, сам собом за читаво пола столећа тако неопозивно извршио, да је нови препорођени и буржоаризирани Радикализам далеко за собом оставио све оно, што је тако звана „буржоаска" прошлост у Србији — против које су устали први оснивачи његови — у скромном 19. веку у опште имала. Тако је Радикализам, постепено, али и за дуго време, вратао на себе прву политичку улогу. Но, дужност нам је рећи: да је Радикализам ово своје првенство, кроз своју не кратку прошлост и врло скупо плаћао. Да ли ће се, и кад, Радикализам сетити — као и сви његови претходници — и пролазности земаљске среће, то није наше да погађамо.

Развој такве једне политичке среће, заслужује да се ближе упозна, како би се поставили критерији за коначни суд о једној политичкој појави, која и по пореклу и по развоју нема своје паралеле у Србији.

I.

Српски ђаци на страни. — Два су места била, где се јављају први апостоли нове странке: Русија и Швајцарска; или ближе речено: Петроград и Цирих. Први, пак, зачетници нових идеја, којима је суђено било да у даљем развоју и бујању своме уздрмају цео традиционални политички склоп Србије, били су махом државни питомци, које је, у већини случајева, влада Кнежевског Намесништва почев од 1868., шиљала у поменуте и друге стране земље на науке.

Светозар Марковић, заједно са Ал. Кнежевићем буде послат у Петроград у „Институт саобраћајних путова", да се спреми као техничар. Ту су још били од Срба: Сава Грујић и Дим. Ђурић, млади официри и добри другови, Светозар П. Видаковић, М. Дучић, млађи брат архимандрита Дучића, Јова Дреч Херцеговац и других неких двадесетак Срба, који су још ту, у руској престоници, образовали једно удружење — коме беше председник Сава Грујић — да се као целина знају и одрже у туђини.

Од интереса је по правац мишљења ових младих људи, да су то своје удружење назвали: „Српска Општина", дакле заједница и моралних и материјалних добара, и ако се ово последње ограничавало на један заједнички ручак у једној српској ашчиници, коју је држао неки Стева из Шапца. Морало је то бити доба бујнога рада и тежње за напретком, као што је било и време

искреног узајамног и моралног и материјалног помагања. Учило се најако руски, а сваки је по својој струци друдио се на своме послу. Али се још ту, зарана, осетила сласт „забрањених плодова", каквих је нарочито у апсолутистичкој Русији било увек много. Све оно, што је руска цензура гонила па чак и спаљивала, или што се крадом уносило са Запада, то је у сласт читала и млада српска интелигенција, која је, најпосле, дошла до закључка: да је провиђење њој досудило да „избави" свој народ из некакве беде и невоље, и да га пробуди, како би прогледао очима и видео нови свет нових идеја!

Није, дакле, био западњачки социализам идеал њихов у прво време, колико нека врста чисто словенског, сељачког комунизма како је он у по нечем оличен био у Русији, или како су га руски „реформатори" замишљали и проповедали. Али, ми ћемо видети како се са променом места и прелазом из Петрограда у Цирих, мало помало, модификују ови први погледи српских ђака и како постепено и западњачки социализам, оличен у савременим писцима, постаје предмет њиховог проучавања, па и тежњи за остварењем. Марксов „Капитал" постаје ново еванђеље људи, који од тада сваку тековину и имовину сматрају као производ греха.

И та је промена места ускоро дошла.

Болешљивост принуди неке од Срба ђака, да у току 1869. оставе Петроград. Са самог почетка те године остави с тога Петроград Светозар Марковић и оде право у Цирих, куда у августу исте године, дође и Свет. П. Видаковић.

У Цириху је тадашња српска ђачка колонија била бројно знатна. Ту су се заједно нашли: Светозар Марковић и Видаковић, Ник. Пашић, Пера Велимировић, Ђура Љочић, Л. Пачу, Сима Лозанић, Пера Ј. Живковић, Милош Ђурић, Јов. Бадемлијић, Мита Ракић. За тим су придошли: Марко Леко, Риста и Јова Данићи (и Леко и Данићи били су тамо доцније у заједници са целим подмлатком својих фамилија и мајкама), Стева Гричаревић, Мата и Светозар Хрваћани, Пера Степић, Милан Мостић, Милош Андрејевић (погинуо као официр у првом рату 1876.) са својом сестром Милевом Стојиљковићевом, која је учила медицину; две сестре Нинковићеве, које су доцније и своју личну судбу везале за своја познанства у Цириху; а придошли су тамо још доцније и Пера Тодоровић и Јован Жујовић.

Овде видимо имена, која ћемо доцније сретати тако често у бурним приликама наше земље; познати их неке као истакнуте зачиниваоце Радикалне Странке, неке као њене обичне, мање истакнуте чланове, а неке као виђене чланове Либералне или Конзервативне (доцније напредњачке странке). То циришко ђачко друштво, у већини српско, имало је у себи и Руса (Бакунин, Начајев и др.) и Пољака, и назове се „Словенски Скуп" за разлику од „Српске Општине" у Петрограду. И још жешће но у Петрограду кренуло се на препороћајну акцију, за коју се сматраху предопредељени.

Удружени Срби ђаци у Цириху толико беху понесени новим апостолством, да купе и српску штампарију ранијег полит. емигранта за владе Кнеза Михајла, Владимира Јовановића, коју из Женеве (где је Владимир раније издавао лист „Слободу") пренесу у Цирих, ма да Владимир није знао да су то Срби били, који су штампарију откупили. Одлазећи из Женеве, он штампарију остави код неког Пољака, који му пише да један Рус тражи штампарију, што Јовановић одобри, док је она стварно прешла у руке српских ђака. Тако су доцнији радикали, са добитком ове штампарије, били у генетичкој вези са својим либералним предходницима. Ово је истина био прост случај, али је та Јовановићева штампарија ипак од историјског значаја по развитак нових политичких идеја импортираних у Србију.

Оскудни да имају и српске слагаче у туђем свету, циришки српски ђаци сами су слагали у својој штампарији и сами штампали шта су за сходно нашли. То нису биле новине, јер за то им је била на расположењу „Застава" у Новом Саду, а као ђаци нису их ни могли издавати.

Они су штампали књиге, које су одговарале њиховој новој политичкој вери. Писац је имао у рукама две књиге, које су постале у тој штампарији, обе превод с руског, од којих је једна руски оригинал: „Отшчепенци" или „Отпадници" од Н. В. Соколова; а друга је „Шта је држава?" од В. Л. Енгелсона, преведене обе с руског на српски. Од „Отпадника" смо видели и рукопис, превод Св. П. Видаковића, а штампали су их (слагали) наизменце Видаковић и остали, па докле један сложи, он то у рукопису обележи, а кад други дође, он настави даље! Каква истрајност и труд!

На штампаном примерку „Отпадника" стоји да су штампани „1872. у Пешти", међутим, они су штампани, на горњи начин, у Циришу те године, са једног руског примерка, који је избављен од спалишта у Русији. На другој књизи: „Шта је држава?" означено је да је штампана такође 1872. године, али место није никакво означено, а био је Цирих. Ова је књига штампана пре „Отпадника"

„Отпадници" су књига социално-философског садржаја, у којој се не говори о модерном пролетаријату, нити о обичним револуционарима противу данашњег друштвеног склопа, већ се ту у историском прегледу износе: Стојици, Хришћанство и Христос, разне секте и велики верски беседници, као Златоуст, утописте, социалисте, Фурије и Прудон. Сви су ови били „отпадници" од друштва и уређења у коме су се јављали, било као философски, верски или политички „отпадници" или прекршиоци (refractaires) постојећег реда.

Далеко се више чисто револуционарна проповед огледаше у другој књизи: „Шта је држава?" Одмах на првој страни њеној налази се исповест: да је влада и држава „Завера оних, који имају сопствености, против оних, који сопствености немају", а то је само проширена дефиниција једне, на истој страни наведене краће, по

којој је влада и држава: „Тајно друштво, завера". На питање: „Шта је сопственост?" одговара се у тој књизи кратко, јасно и разговетно: „Крађа!" По овоме се може знати, каквим су се духом надахнули будући српски политички апостоли, шумадијски „отпадници".

На истој књизи; „Шта је држава?" на последњој страни стоји означено: „штампају се" (у истој штампарији): 1. „Отпадници од Соколова" (које смо напред споменули) 2. „Избављење патећег људства" по др. Штаму и 3. „Сељацима и другим привредним радницима". — Као књиге за читање, ту су биле опет све на руском језику: И. Чернишевски „О општинском руковању земљом", „Грађански рат у Француској 1870.—1871. од Карла Маркса 1871. (већ у руском преводу!). Светозар Видаковић, који се види као врло раден члан ћиришке дружине ћачке, преводио је даље, сем „Отпадника", још „Манифест Роберта Овена"; „Општина уралских Козака"; „Историја плебисцита" — коју је, доцније, довршио Пера Тодоровић.[1]

Руска књига, оригинална или преведена, била је дакле прва, која је надахнула прве српске радикале у духу чисто револуционарном. То је од значаја, ма да на томе није остало. Прешавши у Цирих и живећи и учећи на Западу, на међи два велика народа, француског и немачког, који се додирују у Швајцарској, сваки је од њих и литературом ових народа проширио своја знања и своје погледе у започетом правцу.

При томе није ни главно квантум прочитаних књига; главно је тенденција, дух и правац, којим удари млад човек, или цео један нараштај у времену рађања нових идеја. Христос није писао ништа; а у писаним предањима о његовој проповеди, како су не обилато сачуване у Еванђељима, за које се означују као аутори, четири његова апостала (Лука, Јован, Марко и Матија) такође нема баш тако много, а најмање у систем какав сведено. Па ипак је Хришћанство са ослонцем на јеванђеље овладало већом половином земљине кугле.

[1] Дужност нам је да кажемо и то: како се тако вредни сарадник Светозар П. Видаковић — од кога и имамо ове податке — разишао са својим друштвом и то не својом кривицом но већ са једног добра, које им је учинио. Кад се вратио 1869. из Русије, због болести, Видаковићу изради чиновник руског посланства у Београду, Тројански, те се лично Ристић Намесник заузме и нареди да Видаковић оде, као држ. питомац поново у Цирих, где се састане и удружи са горњим друштвом, од којих су већина били држ. питомци Намесничке владе. Ови се сви обрате мин. просвете Дим. Матићу, да им се особено од благодејања накнада: школарина и екскурзије, пошто иначе не могу да изађу на крај. Та молба буде одбијена. Кад дође Видаковић у Цирих и исприча о свом познаству са Намесником Ристићем, другови обисну о њега: да он пише Ристићу и умоли га за потпору њихове заједничке молбе, коју они сви поново упуте Д. Матићу. Видаковић се одазове молби другова, пише Ристићу, и молба имадне успеха. Из овога се види, колико је Јов. Ристић желео и хтео да помаже „млађи нараштај", противно тврђењу многих. Другови онда огласе Видаковића за „либерала" и „Ристићевца", и већ самим тим за буржоа и то стога што је његова молба имала успеха код Ристића за све њих. Односаји стога охладне између Видаковића и осталих. Он доиста оде доцније у либерале и лиши се тако славе, коју су ћиришки другови: Св. Марковић, Пашић, Велимировић и други у Србији, доцније дочекали.

Но вратимо се српским ђацима у Швајцарској. Они су махом, сваки по својој струци довршили своје студије и вратили се у отаџбину, где су се примали разних службених положаја. И ако нису могли свакад бити заједно, они су у већини остајали у заједници мисли и рада који је почео избијати на видело света и који им је у Србији донео име „револуционара" и „комунаца", док су се они сами, за својега бављења у Швајцарској зарана изјаснили као привржени тадашње „Интернационале", друштва социалистичко-космополитског, које је у првом реду елиминисало, и границе разних „отаџбина" (држава) и свију народности. Кад је Владимир Јовановић, на путу из Париза за Србију 1870. године ударио на Цирих, ови Срби „револуционари" желели су један састанак с њиме. И он их је још тада видео опредељене у њиховом правцу, коме је циљ била борба са носиоцима власти у Србији, и ако је Јовановић сматрао да је Народна Мисао и Ослобођење Срспства главни циљ и правац, који млађи нараштај има да прихвати. На супрот томе нове српске социалисте хтеле су „савез слободних општина". Међу њима је већ тада се истакао жустрином својом Св. Марковић, који је налазио да се за остварење ковог полит. правца, ваља пустити у борбу и „против глупости и воље народне, која васпоставља династије (после смрти Кнеза Михаила)".

Он је први од свих тих швајцарско-руских ученика, као одиста јавни раденик, изашао на површину, и показао се највреднији од њих, и као човек од пера и од убеђења. Ми ћемо се већ срести са њиме; али овде ћемо да видимо, како се извршио у Светозаровом животу један прелом, који га је, пре времена, одвојио од школе и науке и бацио га у политички вртлог, у коме није могао дуго издржати, са својим поремећеним здрављем, али му рад није остао без последица.

Кад је извршена у Србији уставна реформа, за време Намесништва и ступио у живот Устав од 1869., природно је да је он био предмет критике нарочито у српским неким листовима ван Србије; а исто тако је природно да појаву озога Устава нису примили повољно ни млади српски револуционарци у Швајцарској. Тако изађе из пера Свет. Марковића једна критика Устава и угледа света у новосадској „Застави", која је — као што знамо — још за Кнеза Михаила, била главни орган, у коме су се српске ствари претресале, и то махом у непријатељском духу. Критика Устава није могла бити неопажена у Србији; а од уста до уста је ишло и име њеног аутора: Светозара Марковића, државног питомца у Швајцарској, ма да се сам на свој чланак није био потписао и редакција заказала да ће чувати тајну. Али је чување тајни, с малим изузетком, увек слаба страна у Срба. Тако дође и до владе заједно са чланком против Устава, наравно, и глас о писцу његовом.

Сад настаје нешто, што и влади као и Св. Марковићу чини част. Димитрије Матић, министар просвете, упути писмо питомцу Марковићу, у коме му се саопштавају гласови, који га, као државног питомца компромитују, али — додаје министар — он верује, и

тако тврди у влади: да није могуће да је Марковић писац тога чланка, дајући му на знање да очекује од њега потврду тога повољног сматрања (т. ј. да он није писац). Светозар Марковић изјави друговима, да он већ „види да неће постати инжињер", и да је већ стао на снагу да се личним радом и пером одржава. — Одговоривши министру да је доиста он писац критике на Устав — напушта државно благодејање, које му је, после његова одговора, разуме се и престало.

Тако Св. Марковић оде у публицисте, прво у Нови Сад, који је и узроковач његовом новом обрту, где је доцније, премештена и она циришка штампарија ђачка. Одатле се он као публициста, најпре прочуо у омладинским круговима, прво у Војводству, па и у Србији, куда су погледи циришких ђака и били управљени.

Али се из Новог Сада није могло јаче утицати на духове у Србији — ваљало је прећи амо, у Отаџбину, где су се, у току времена, као што смо пре казали, опет нашли на истом земљишту и сви циришки ђаци, разумемо они, који су били изјашњени приврженици социализма.

Долазак нарочито Светозара Марковића у Београд, био је догађај својега рода. У његовој личности беше, за многе представнике ондашње омладине, оваплоћено нешто ново, тајанствено, велико. Он беше нека врста месије, који долази да преобрази свет. Настале су појединачне конференције махом са ђацима онд. Вел. Школе, у којима су претресана „савремена питања" и долазила до израза нова социална наука, онако брижљиво негована у Цириху. Сва су та обавештења носила приватан карактер, већ тим самим што беху интимна. Али њихово дејство беше у толико веће, дубље, трајније; а кругови привржeника постајаху све већи.

Запаљиви материјал беше даклe унесен у Србију. Није више дуго ваљало чекати, па да се осети и његово дејство, чим Свет. Марковић и јавно побије свој нови барјак. Прилике су му ишле на руку, и то не у Београду, већ у Крагујевцу.

II.

Крагујевац, као центар нових људи и листова. — Центар духовног и политичког покрета у Србији, била је њена престоница, Београд. Ту беху највиши државни и политичко-партијски представници; ту беше главно седиште домаће интелигенције. Београд беше и књижевни и просветни центар са Вел. Школом, библиотекама, штампаријама идр. установама, па следствено и седиште главних политичких листова онога доба.

Но при свем том, и ако је Београд био престоница, дакле седиште владаоца и владе, ипак је он то преимућство престонице у шездесетим и седамдесетим годинама у нечем делио са Крагујевцем, негдашњом престоницом Кнеза Милоша за прве његове владе, тиме: што су с малим изузетком почев од доласка Кнеза Милоша у Србију и ступања Кнеза Михаила на престо, за Намесништва и даље, скоро све Народне Скупштине држане у Крагујевцу. То је трајало све до 1878 године, до прогласа независности, од тада је и новоослобођени Ниш ту почаст у многоме вргао на себе.

Но и иначе Крагујевац онога времена беше важно место, јер беше са својом „Тополивницом" центар оружне спреме земаљске; а са својом најстаријом гимназијом не мање стари расадник домаће просвете, док, од 1871 не дође у Крагујевац и други један, у Србији нов просветни завод: прва Учитељска Школа, са својим, махом младим наставницима и одраслим питомцима.

Ми све ово наводимо као важан стицај интелектуалних крагујевачких локалних прилика, које ће пресудно утицати на развој онога, што је изражено у наслову овога одељка II. у процесу, који предстоји, као нова појава Радикализма у Србији.

Но Крагујевац при свем том, не имађаше ону чудну справу, што умножава мисли људске: не имађаше штампарију. — И ако је још 1833 заснована у Крагујевцу, за владе Кнеза Милоша и по његовој наредби, прва српска државна штампарија, где су угледале света и прве „Српске Новине", она је већ 1835 враћена у Београд, где је, до данашњега дана, остала. Од тада беше Крагујевац, за своје интелектуално снабдевање, упућен, као и сва Србија, на Београд.

Но околности, о којима смо мало пре говорили, и које су Крагујевац чиниле ипак знаменитим политичким местом, учиниле су, да се, са општим полетом јавне свести и јавне речи, после Уставнога преобржаја, помисли и на оснивање једне штампарије у Крагујевцу. Године 1873 склопи се нарочита „Штампаријска Дружина" у коју уђу сви пријатељи напретка, и стари и млади, без обзира на политичке странке. Са средствима која су тако прибрана набави „Дружина" своју штампарију, а ускоро се јави и први политички лист, чије уређивање буде поверено баш Светозару Марковићу, као већ познатом публицисти. Савет за тај избор сигурно су дали његови там. млади привржeници; а и већег избора тада није ни било као доцније ни неке многобројне залишне интелегенције. Може се рећи да са Св. Марковићем у опште почиње специјално рад „новинара" у Србији. Ускоро се и то знатно променило.

То беше, као што знамо (Књ. I. стр. 288): „Јавност", чији први број изашао, лицем на Св. Аранђела 8. нов. 1873, и коме одговорни уредник беше судски писар у оставци Димитрије Ј. Стојковић, либерал. Око листа се брзо прибра сва млађа интелигенција крагујевачка, нарочито млади наставници Гимназије и Учитељске Школе, под благонаклоном заједницом старих полит. представника какви беху Т. Туцаковић, прота Јов. Јовановић и други сви оснивaоци штампарије. Беше то нека врста интелектуалне републике, у којој сви местни правци налажаху свога израза. Од значаја је, за разумевање ове сложности у Крагујевцу, напоменути: да се овај лист јавља на неких двaестак дана по паду Либералне Ристићеве и доласку прве конзервативне: Мариновић-Чумићеве владе.

Либералима беше дакле лако да ступе у заједничку сарадњу са новим неким људима; јер, по одношајима, које је сам положај диктирао, природно је било да они и прихвате дело, које ће бити у суштини својој дело опозиционо.

Први број „Јавности" (од 8. нов. 1873.) приказао се читалачкој публици објавом на челу листа: „Јавност започиње свој рад", и у којој је објави нека врста програма новог листа, и његове историје постања: „У Крагујевцу, у средишту Србије, — вели се тамо — задесио се срећан удес, да се умна снага прикупљена у већој маси и грађанство сложе у једној општој мисли: да из Средишта Србије шире просвету по народу. У тој мисли подиже се штампарија на „акције" као што се вели; али у ствари сваки, који је платио свој део за набавку штампарије, давао је као за неку задужбину, не тражећи никакву другу „добит" од своје акције, после добита у просвети народној.

И онда, између осталога, наставља:

„Ширити просвету, значи распростирати знање по народу. Знање, наука — то је нешто врло опширно. Оно се предаје народу на разне начине: зато су разне школе, за то се штампају разне књиге. За какву су циљ управо одређене новине, и то овакве новине као што је „Јавност"? Изнети на јавност све што народ тишти у извесном тренутку, што треба да се одмах, без одлагања реши, и показати како ваља то решити у корист народну — то је задатак новина"... „Новине дакле морају имати јасно разумевање народних потреба, и утврђена начела и утврђен правац и такт у сваком раду. Само на тај начин оне могу образовати јавно мњење, дати му сталан научан правац у мишљењу и створити од јавног мишљења силу, која ће имати одсудан утицај на решавање свију питања, која се тичу народног живота..." „Такав је наш новинарски задатак. Наша начела и правац видеће се из решавања свију појединих питања, из целог нашег рада; за то о њима нећемо ништа претходно ни да говоримо. Од читалачке публике не желимо ништа више но: да нам поклони онолико поверења, колико заслужимо. С овим благословом пуштамо наше првенче у свет."

То је главно, то је скоро све, што је „Јавност" рекла при почетку свога рада. Мало и много, како се узме! Мало, јер не беше ничега дефинитивног, никаквог „програма", и са потпуним игнорисањем свију политичких фактора, који су тада у земљи постојали. Али ту беше казато и много, јер у оквир свега онога „што народ тишти" и о „питањима" која ће доћи на јаван претрес, могло је стати све што се хоће, почев од врха до дна политичке зграде.

На челу „Јавности" стајао је дакле као главни уредник Светозар Марковић, човек по годинама релативно млад, по својим дотле растуреним чланцима већ довољно познат, и то познат, као проповедник нових идеја, нових мисли и нових народних потреба.

„Јавност" је ускоро имала пуно „питања" и пуно „народних потреба", са којима се бавила. Одмах по њеној појави састала се Народна Скупштина, и то Скупштина, у којој конзервативна влада

и либерална већина нису најбоље хармонирале. Јављају се питања, интерпелације, предлози и закони од значаја, и „Јавност" их све из прве руке прихвата, протреса, вазда са јасно израженом тенденцијом, не само опозиције, већ непомирљиве супротности. Чак н. пр. благотворни закон о шест дана орања, који је у децембру 1873 у Народној Скупштини усвојен, и ако је једна значајна социално-економна мера, није нашао потпуног одобравања у Свет. Марковића. У своме чланку: „зеленаши и законски предлог о шест дана орања земље", он истина устаје против зеленаша, и тражи да „порота пресуди који је дуг зеленашки, па нека се уништи"; али о самом новом закону вели, да овај не обећава много, он је, вели „као и сви полутански закони". „По нашем мишљењу, завршује Св. Марковић, за будућност, за наше околности, најбоља је општинска својина земље". Са свим по старо-руски! Не беху око „Јавности" у залуд нови људи и не вејаше без дејства из Крагујевца нови дух.[1]

Било би право чудо, да један овако уређиван лист не дође у сукоб с тадашњом, конзервативном владом и влада са њим. Мариновићево Министарство имађаше доста муке већ са самом скупштином, борећи се са већином либералном и одржавајући се компромисима — којима има да се захвали и за укидање телесне казне (батине) и осигурање шест дана орања — сад му је по незгоди дошла и сама „Дружина" штампаријска, а нарочито лист „Јавност". Није влада била без опозиције у представницима штампе, јер ту беше „Исток" кроз који су на владу нештедимично нападали либерали, али зраци који се од Крагујевца показиваху на хоризонту, беху још и много „црвени". Влада у све даљим појавама крагујевачким назираше све више организовану револуцију. Није ли 23 децембра 1873, после једва четрдесет дана од појаве „Јавности", један члан владе, Министар Војни, у својем рапорту самом Кнезу, означио „Јавност", као лист „који систематски непријатељски напада на све, што у земљи постоји, не искључујући из овога нападања, ни Народно Представништво, па ни саму личност Владаоца и његова уставна права, и који јавно проповеда, да је највећа врлина грађанска, газити законити поредак у земљи". (Књ. I. страна 288).

Наравно „Јавност" је продужила како је почела; а и конзервативна влада је се решила да зло у клици затре. Настале су оптужбе листа код суда, и то више бројева на један мах. Сачекавши више случајева, који су се појавили у току јануара 1874 године, влада је 9 фебруара т. г. оптужила лист „коме је у ствари — како вели тужба држ. тужиоца — фактички администратор(!) по овлашћењу Одбора друштвене штампарије, био до скора г. Светозар

[1] И Јагодина се такође, нарочито при избору посланика и општинских чланика одавно још за владе кнеза Михаила, у ово време, и после, истицала као место вазда опозиционо. Јагодина је са својим округом, и други завичај самога Светозара Марковића. Она је давала 1858, Стевчу Михаиловића, за тим Мијалка Раденковића, а после 1869 друге, увек неке нове људе са екстремним тежњама.

Марковић, књижевник, родом из Јагодине. Државни тужилац над роћајем Радикалне Странке био је Ђока Стефановић.

Тужба државног тужиоца, између осталога вели: „Г. Марковић, уобразивши да је он тај очекивани месија, који ће земљу ову реформисати у духу социал-политичких начела, безобзирно је својим отровним пером, као што ће се ниже видети, нападао на најважније установе у земљи, на Народну Скупштину, на народне и владине посланике, изазивао је Народну Скупштину и свакога на гажење земаљских закона, оправдавао је подизање буне против Владаоца земље, на послетку у дрскости својој, није оставио на миру ни сама уставна права владаочева, већ је и на ова напао и вређао....."

Оптужени су у један мах бројеви: 7, 13 и 23 „Јавности" од године 1873.[1] Док су оптужени и неоптужени чланци у „Јавности" само у претпоставци сматрани од публике као производ пера Светозарева, дотле га је одбрана на претресу — предата јавности — изнела цела целцата пред најширу јавност. Овај га је претрес учинио великим; он му је ваљао више, но сви ранији његови широј публици мање познати радови. Сем овог истицања личности Светозареве, ова га је оптужба начинила мучеником. Има тако случајева, где је „лек гори од болести", како говораше Јов. Ристић. То обично бива на свима политичким претресима; а на овоме је, о коме је реч несумњиво лек дејствовао горе но и сама болест. Човек који је, у онда још патријархалним приликама, у времена династична, оптужен за увреду и Кнеза, и Скупштине, и Посланика, који је оглашен од стране владе посредно, кроз тужбу државног тужиоца, као револуционаран реформатор и противник целом по-

[1] Оптужена места схваћена су од стране државног тужиоца: као увреда посланика, тврђење (у бр. 7. Јавности), да се владини посланици „пред народним посланицима размеђу својим параграфским знањем. Они, као вајна интелигенција у Скупштини, поступају као истражни судија, који својим заплетеним питањима, хоће да збуни простог човека... на послетку, проста пристојност захтевала би, да се владини посланици уздржавају што већма од говора онде, где је реч о народним жељама. Они треба сами да знају, колико они својим присуством у Народној Скупштини понижавају српску Скупштину пред целим образованим светом, па да је бар својим говором не праве нижом и ништавном". Као увреда владаоца, означено је тврђење (у бр. 13 „Јавности") да је: „народ увек сматрао, да има право да збаци једног књаза, који му зло ради, те да постави другога, у кога се више уздао, да ће радити добро". Текст указује на прошлост, дакле је анализање и одобравање, догађаја, који су припадали историји; али је држ. тужилац нашао у томе актуелно и недопуштено право народно, применљиво и на садашњост и на будућност. Најпосле као увреда Нар. Скупштине оптужено је тврђење (у бр. 23 „Јавности"), где се прво вели како „има људи, који замерају што бранимо ову Скупштину, која је прошла кроз школу Радивојеву и претила батином сваком поштеном човеку и браниоцу слободе и напретка народног, која се кланьала свему што је излазило од владе", па онда прелазећи у истом чланку, који носи наслов: „Слободна штампа и жандармерија", писац његов наглашујући, за конкретан случај, суверену надлежност Народне Скупштине, ту надлежност овим оптуженим изразима утврђује: „У таквим случајима дужност је и врлина сваког појединог човека газити и рушити те законе свима средствима. И ако појединац често нема снаге, или не сме, да узме на себе такву моралну одговорност, да гази законе, Народно Представништво и може и сме и треба да погази мртве формуле закона."

ретку друштвеном, тај човек је морао изгледати велики у очима те публике. Противници су се морали њиме интересовати, као што су га привржени ци величали, док је простој и неискусној младежи необично морао импоновати. А што га пак у нашим очима чини видним, то је његова мирноћа и оскудица сваке претенциозности. Он је био проповедник неке нове вере, али није био бунтовник, који се бије, који подбада масу и дражи њене мрачне нагоне на отпор и устанак. Светозар Марковић био је, у осталом, још и сувише усамљен, да би из области политичког посматрања могао прећи на поље праве борбе.

За борбу је требало војске, а те војске још не беше око нове пободене заставе. Светозар Марковић наишао је скоро сам на моћан склоп државни, и није му било тешко погодити, како ће се цела кампања свршити: суд је осудио Светозара Марковића, као писца оптужених чланака на годину и по затвора, а одговорног уредника „Јавности" Дим. Стојковића на пола године затвора и шездесет талира новчане казне, с тим, да Светозар плати и судске трошкове. Пошто је Светозар Марковић већ био болешљив, то је пуштен из затвора у који је претходно био стављен, и суд му је саопштио, да му се досуђена казна има рачунати „од данас", т. ј. од дана пресуде. Виши судови свели су ову казну на половину.

Није без неке иронији саслушао Св. Марковић ове осуде, пошто су оне потекле на тражбу Министра унутрашњих дела — а тај беше Аћим Чумић — који је 22. октобра 1873. у свом приступном министарском распису објавио: „Слобода мисли, слобода оцењивања закона, и државних послова, поуздан је покретач сваког озбиљног и истинског напретка, и по том влада Његове Светлости неће овоме никакве препреке полагати."

Светозар Марковић, пошто је прешао из судских у полицијске руке, отправљен је одмах на издржавање затвора у Пожаревац; новчана замена, коју је нудио, била је одбијена; она је одбијена и после, у току издржавања затвора, кад је се болест његова погоршала. Казну је морао издржати до краја пуних девет месеца.

„Јавност", коју су други прихватили, није дуго преживела одсуство својега првог уредника Св. Марковића. Већ је у априлу 1874. год. морала престати. Власт се беше на њу навалила свом тежином да је угуши и угушила ју је. Министар унутрашњих дела Аћим Чумић, изда 3. априла под својим потписом „Јавности" прву своју „опомену", по чл. 46. зак. о печатњи, а на чланак њен у бр. 36, који је Министар оквалификовао као „убитачан за јаван мир и поредак"; а већ је идући бр. 37. донео и другу Министарску „опомену" опет под потписом А. Чумића, на један чланак, што „изопачава дела државних власти". Најпосле, следећи бр. 38, узапти полиција, нашавши у „више од пола дописâ и чланака" повод за узапћење. Власници и сарадници листа, морали су обуставити даљи рад.

Довољни су били таман пет месеца (од 8. новембра 1873. до 8. априла 1874). да се огласи као опасна „дружина штампаријска",

да се оптужи, осуди и ухапси главни уредник, и, најпосле да се угуши и лист. Крагујевачке „Јавности“ није, дакле, више било! То је све извршио Аћим Чумић. Он је очевидно сматрао да треба да буде савеснији као министар, но као политички агитатор.

Али се није могла угушити струја, која је за ових пет месеци већ створена била. Нашла се већ и четица радника, која је се поново прибрала, и већ у јулу исте 1874. године појави се опет у Крагујевцу нов лист „Глас Јавности“, под уредништвом Стеве Милићевића; а нешто пре тога, ниче у Београду лист „Рад“, коме беше уредник Пера Тодоровић, и оба ова листа помагао је својом сарадњом и из затвора опет вредни Светозар Марковић.

Циришки ђаци данас све више искачу на површину. Њихове идеје, којима су се напајали у Цириху, сад све јаче налазе своја гласила и оне, који их ослушкују, кад више кад мање.

Али, довољно то, да је континуитет одржат и за оних девет месеци, колико је Св. Марковић провео у затвору, одакле је изашао крајем 1874. године. Од пријатеља је дочекан раширених руку. Брзо је учињен споразум за нову акцију и ми видимо Св. Марковића поново на старом ратишту његовоме, — опет у Крагујевцу.

Првог дана месеца јануара 1875. године, јави се у Крагујевцу опет нов лист, коме је на челу био и као власник и уредник Светозар Марковић. Он му је дао име својега скорашњег радосног доживљаја после изласка из затвора: назвао га је „Ослобођење“.

„Ослобођење“ је затекло оно стање, које је „Јавност“ оставила, т. ј. власт готову да га згужва. У бр. 7. „Ослобођења“ вајка се већ Светозар Марковић, под својим потписом, и брани се од потварања, од стране полиције, да је ова још у бр. 1. „Ослобођења“ нашла „ни више ни мање, но припрему за издајничко предузеће“, и „сејање мржње противу владајућег Кнеза и династије“. Министар унутр. дела беше тада опет Аћим Чумић, но с том разликом, што сад беше Чумић председник министарства (од 26. новембра 1874.).

„Ослобођење“ је ишло у корак са радом у Народној Скупштини и на свој начин истицало нарочито све изразитију појаву крајње опозиције у Скупштини, дајући јој тиме полета и потпоре. Но „Ослобођење“ није пропустило да тој опозицији обележи неку општу нову директиву:

„Ова је опозиција, вели се у бр. 13. „Ослобођења“ од 29. јан. дакле по паду Чумићеве владе, поникла просто из пробуђене свести народа, који је досадањом практиком навикао да осећа мане онога глупог и штетног страхопоштовања спрам господе, и који је, познавши своје природно право да сам собом и својом имовином располаже, окуражио се да у брк господи каже: Народ је !“

Народ је „господар“, хтело је рећи „Ослобођење“, али је мудро оставило народу, да он сам погоди — шта је!

Но Светозар Марковић није више падао у руке полиције. Он беше јако оболео (од црвене туберкулозе) да већ више није могао подносити терете уредништва, и на таквом ударцу. Он је морао тражити лека и у скоро су многобројни читаоци „Ослобођења“ могли читати, на њих упућену, на челу листа крупним словима печатану, ову поруку:

„Јављам, да ћу због болести неко време бити удаљен од уредништва листа. За то време замениће ме г. Срета Анђелковић, као заступник одговорног уредника, а радиће на листу иста дружина, која је и до данас радила. Лист неће ништа изгубити ни у правцу, ни у садржини — о томе читаоци могу бити сигурни.

У Крагујевцу
20. јануара, 1875. год. *Светозар Марковић*“.

После једва месец дана, бр. 26. „Ослобођења“ објавио је смрт својега оснивача. Светозар Марковић умро је у грађанској болници у Трсту, 26. фебруара 1875. у 4 сата по подне. Пријатељи су се састарали да му не остану кости у туђини; пренешен је и сарањен у Јагодини. Далеко доцније (почев од 1889. године) пријатељи су му прибрали и у неколико свезака средили и издали његова „Целокупна дела“[1], у осам свешчица, трошком књижаре Љубе Јоксимовића.

Али и „Ослобођење“ је ускоро прошло као и „Јавност“. Оно је једва пола месеца преживело свога оснивача, и престало је са својим бројем 32, на дан 14. марта 1875 године — сутра дан, по распуштању Скупштине, коју је, као што знамо, онако демонстративно распустио чича Данило Стефановић, последник Аћима Чумића (од 22. јануара 1875.)

III.

Светозарева жишка разбуктава се у пламен. — Али — дело је било свршено, изведено; а и прилике су му знатно ишле на руку. Још тада се, после годину и по јавнога рада, оличеног нарочито у „Јавности“ и „Ослобођењу“, могло тврдити: да у Србији постоји једна нова странка, један нови политички правац. То беше Радикализам. Највиђенији први носиоци његови беху — негдашњи циришки српски ђаци. Семе је бујало, и Радикализам је хватао корена. Он, истина, не беше организован; он не имађаше ни вођа, ни правака, на против и његов претпостављени духовни вођа не беше више међу живима. Али су остали многи, који беху већ напојени новим идејама. Још „Јавност“, а још више „Ослобођење“ беше захватило сву млађу интелигенцију крагујевачку, младе наставнике гимназије и учитељске школе. Раздвој са либералним

[1] Слободан Јовановић, професор Велике Школе, издао је нарочиту опширну студију под насловом: „Светозар Марковић (1903), подаргавши критичком расматрању његов рад и значај. Ми читаоца упућујемо на тај извор.

месним преставницима и у „дружини“ беше давно свршен, још за првих дана „Јавности“.

Поновна појава Светозара Марковића и „Ослобођења“ у Крагујевцу беше сасвим самостална од сваке примесе са старијим елементима. Али је у толико више хватао везе са млађим, па чак и са недораслом омладином. Већ бр. 6. „Ослобођења“, почиње доносити нарочиту офансивну расправу под насловом „Учитељска Школа“, у којој се износи живот овог Завода. Но Светозару Марковићу, власнику и уреднику „Ослобођења“, чинила се ова расправа, као што је и била, веома тенденциозна, с тога ју он — што сведочи ипак о његовој исправности — већ у другом продужетку баца у „Приослано“, с напоменом да за то уредник не одговара. Колико је и у томе Св. Марковић био одличнијег схватања од многих својих последника.[1]

Прво су дакле (1874.) личне амбиције — у борби око управитељског положаја Стеве Д. Поповића, противу Симе Живковића — пореметиле нашу прву Учитељску школу при чему је млади проф. педагогије узео на руку извесне немирне главе, па се чак и дописивао с њима, чиме су га доцније његови „млади пријатељи“ просто уцењивали. А за тим су, (око 1875.) месни политички таласи запљускивали у Учит. школу, док је нису потпуно увукли у свој вртлог, да већ није далеко време, да ђаци Учитељске школе, лично и активно учествују у јавним уличним демонстрацијама, какве ћемо већ ускоро имати у Крагујевцу.

Ова напомена о развоју недисциплине у Учитељској школи у узрочној је вези дакле са развојем и новог политичког правца у срцу Шумадије, у Крагујевцу, са развојем Радикализма у Србији. Увучена у 1875. години у политички вртлог, Учитељска школа и после ратова, који су 1876. настали, и после себе у Београд (1877.) није више из тог вртлога излазила. Деценијама је тај васпитни завод, из кога су излазили млади и живога темперамента учитељи народни, био најглавнији расадник Радикализма. Стотине па и хиљаде младих васпитача народне омладине, постадоше несавладљиви апостоли Радикалне Странке, које није више могла сломити ни зауставити никоја препрека.

По већ уврђеној историјској истини: да су последници свију оснивача нових религија, увек већи фанатици од самих оснивача, и последници заснивоца нових политичких идеја и праваца, увек су већи фанатици од зачетника нових праваца у политици. То је, сасвим природно, било и у процесу развоја нове Радикалне Странке у Србији. Док је Светозар Марковић био у главном само критичар затеченог полит. стања у Србији, последници су његови постали прави рушиоци.

Но та бурна времена тек имају да дођу. За сад, у времену у коме смо са својим посматрањима, ствари се одигравају погла-

[1] Ова је расправа требала да важи као израз самих ђака учитељске школе, пошто је носила потпис: „35 сада ђака учитељске школе“, а то она није била.

вито само у Крагујевцу. С тога да продужимо даље где смо стали напред.

Политика која је налазила израза кроз радикалне, или, како се онда говорило, комунистичке крагујевачке листове, „Јавност,“ „Ослобођење“ и остале, била је у главном теоријска. Начела и погледи, којима је тумач био до сада Светозар Марковић, беху његова начела и његови погледи. Он их је називао тумачењем „народних потреба,“ као што смо то видели у првој приступној речи „Јавности,“ с јесени 1873. Исти дух је владао и у „Ослобођењу“, јер исти човек беше главни писац и уредник оба листа. Све писање Св. Марковића носило је у главном, мање офансивни, а више обавештајни карактер.

Но убрао се прешло на поље практичне политике, оне којој беше главни носилац Влада и Народна Скупштина. Било то случајно или намерно, и појава „Јавности„ и појава „Ослобођења,“ падају као што смо видели, у доба сазива и рада Народних Скупштина. И што је од не малога значаја, те Скупштине (за Мариновићеве, Чумићеве и Чича-Данилове владе) беху у Крагујевцу, месту где је и радикализам побио своју заставу.

Питања, предлози и све појаве, које су се јављале у Народној Скупштини, прихватане су тако рећи из прве руке, одмах у штампи и ту је све дискутовано, наравно — са опозиционог гледишта. Дотичне су владе при том лоше пролазиле; а све, што је од појединих посланика, нарочито у духу опозиције или као новине, у облику предлога или интерпелација изношено, било је симпатично пропраћано, одобравано, распростирано и мало по мало таложио се резултат свега тога у јавности, у пространим слојевима читалачке публике. Симпатије, које су „Јавност“ и „Ослобођење“ појединим посланицима — дотле можда политички још недовољно опредељеним! — на сусрет износили, нису могле остати неодговорене. То лежи у природи човековој, да му је мило да чује, или још боље да у новинама види о себи лепо мишљење, и да тиме почне уображавати о својој важности. А како је вазда већина наших посланика, који за се првенствено претендују назив „народни,“ са мање политичке сталожености, а са више жудње за популарношћу, то су ласкави мамци из опозиционе нове штампе брзо нашли топла одзива. Сродни су се духови убрзо срели и здружили.

Тако је, постепено, дошло да је нова политичка струја имала, ма и усамљених, представника и у Скупштини; наравно с том резервом, да та струја није потекла из Скупштине у радикалне листове, већ је било обратно: неки су посланици пошли за том струјом, прво овлаш, од случаја до случаја, док се узајамно стапање није потпуно извршило. А представници те нове групе, и у Скупштини и у поменутој штампи, са самог су почетка огласили себе као представнике „народне“ по превасходству, која се догма и даље стално одржавала. Све остало, што је представљала огромна већина свију наизменичних Скупштина и пре и после појаве радикализма, као и сав остали државни апарат, то не беше, по њиховоме схватању,

израз народа, то беше, „власник," „богаташ," „ћифта," „бирократа," све друго пре, само не „народ." А како ове „старе" врсте становништва Србије, и на селу и у вароши, беше ипак много, како тај домаћински део нашега народа беше оличен и у скупштинској већини, то нови људи нису имали куд, ако су хтели да остану логички доследни, но да се огласе за представнике „сиротиње" и „голотиње"; а то управо по њима и беше „јадни и преварени народ," коме је ваљало свима средствима отворити очи. Ми ћемо већ ускоро видети, да је први борбени контингенат у Крагујевцу радикализму и дала „Тополивница" својим радницима.

Са свим је дакле у духу тога схватања био у Скупштини предлог, који су 6 фебруара 1875. поднели: Адам Богосављевић, Милија Миловановић и Димитрије Катић, и који је гласио: „Да у Србији не може никакво звање, без разлике, бити плаћено скупље од 1000 талира годишње, ни пензија већа од 500 талира. У ред тих звања долазе и владике".[1]

У истом је духу био и други предлог, који је сутра дан — 7. фебруара 1875. — такође поднесен у Скупштини и који је тражио: „1. Да се округла начелства са свим укину; 2. Власт полицијску од сад да врше среске власти и општински судови," којима су дакле главним тачкама додате још три, више прелазног карактера. На овом предлогу, који су потписали њих 24 посланика, у осталом разних политичких праваца, видимо поред горње тројице још једног сељака, а то је Рачко Тајсић из Драгачева, такође један од познатих доцнијих привржсника новога радикалног правца, но чије је демагоштво прелазило границе савесности.

Нешто пре тога — 30. јануара 1875. — пада и предлог о промени Устава, који су потписали посланици: Аксентије Ковачевић, Сима Несторовић, Милош Глишић, „са још 61 послаником" („Ослобођење" бр. 17. од 7. фебруара 1875). Предлог овај, сем своје појаве, био је значајан нарочито с тога, што је у својој мотивацији огласио за неуставан а, по томе неупутан раније поднесени (18. јануара 1875.) предлог Милутина Гарашанина такође о промени Устава (Књ. I стр. 306.).

Предлози су ови одјекнули и у земљи, од куда су стизале честитке народним посланицима, и то: из Књажевца „преко Адама Богосављевића", — Глишићу, Катићу, Кујунџићу, Ковачевићу, Миловановићу, Несторовићу. Стојановићу; из Јагодине: Адаму, Мил. Глишићу, Сими Несторовићу, Милији Миловановићу, Алекси Здравковићу, Сими Милошевићу, Илији Стојановићу, Ранку Тајсићу, Аксентију Ковачевићу и — што је значајно — „и свима осталим посланицима, који искрено и савесно заступају права и интересе народа и Књаза." У овим честиткама видимо наглашене поред „интереса народа" и „интересе Књаза", као што видимо да су исте управљене на посланике обе боје: на либерале, и нове радикале. Народ је, види се, у ово време знао за противност конзервативној влади, али није још појимао политичку деобу својих посланика, као што ни међу самим посланицима тога доба не беше тако непремостиве провалије, те им је лакше било срести се и удружити на појединим корисним предлозима, и сем ових које напред наведосмо. Теоријски политичари, негдашњи ћирилски ђаци, још не беху све освојили. Али су се трудили. „Ослобођењу", у коме су ове честитке изашле, било је, види се, до тога да себе учини носиоцем и изразом тога опозиционог духа, па и ове честитке доноси заједно са „интересима Књаза" — на челу листа. Рађено је и са увиђавношћу и са тактом.

Тако је „Ослобођење" примало и дописе од незадовољника свију врста, отпуштених чиновника, кажњених појединаца, незадовољних грађана без разлике, као и од политичких новајлија сваке врсте, који су се желели истаћи, чути и видети. Све последице конзервативних слабости и отуда произашлих неупутности, ишле су знатно у прилог радикализму.

Кад прегледамо све кругове, који су се концентрично постепено склапали и ширили око радикалног листа „Ослобођења", видимо: прво неке од негдашњих ћирилских ђака, који привлаче к себи крагујевачку млађу интелигенцију обе школе, учитељске и гимназије т. ј. њихове наставнике, па чак и ђаке; видимо да се постепено из унутрашњости земље јављају појединци, који одобравају правац новога листа и желе да се и сами чују кроза њ' у дописима и изјавама; видимо, најпосле, да ту налазе израза и неки чланови Народне Скупштине, или обратно, орган радикализма хотимично жели да се учини тумачем и гласилом њиховим, нарочито, ако се тиче каквих било нових и екстремних предлога, намера, интерпелација и свега што скреће у лево, у опозицију, и то крајњу опозицију, за разлику од моћне скупштинске опозиције Либералне, која је била и сувише јака у народу, да није имала потребе да излази из свога оквира.

Скупите у духу све ове растурене, до сад још недовољно чврсто спојене разноврсне крајње елементе, и ви ћете имати јасно обележене контуре једне нове странке.

И кад је „Ослобођење", наскоро по смрти Светозара Марковића, престало заједно са распустом Народне Скупштине, у марту те 1875 године, на један пут се осетила празнина. Та је празнина трајала пет месеца. То су оних пет месеца преко лета 1875, које је употребио кабинет чича Данила Стефановића, на припрему за изборе, који су и извршени 3. августа, и којима је следовао пад кабинета „помирљивости и добре воље", а долазак првог „акци-

[1] Предлог је овај, кад је изнесен на претрес, као и следећи о начелствима, био одбијен у Скупштини. Адам Богосављевић, бранећи га, изразио се овако: Ако се ми станемо слепо држати параграфа, онда ми никад нећемо моћи изаћи на крај са господом параграфлијама, него све ће бити како они рекну. За то и ако им сва Скупштина одобри веће плате, ја прав не пристајем, ја не дам, па макар ми се одмах рекла она реч: „не дâ Ђоса Босне!" — У истом је духу говорио и Рајко Тајсић. То су били почетнички политички радови људи, као што беху Адам, Рапко и др. којима је тек предстојало да се особитом славом увенчају око унапређења радикализма у Србији, као људи „чисто из народа."

оног министарства" Стевча — Ристић — Грујић, коме је већ претходио састанак ново изабране Народне Скупштине на дан 15 августа 1875, год. опет у Крагујевцу, о чему је исцрпно говорено у Књ. I. стр. 309. и 320.

Тачно са састанком Народне Скупштине 15. августа 1875. у Крагујевцу — јавља се, у Крагујевцу, нов „лист за науку и политику", који носаше на челу своме име: „Старо Ослобођење". То ће рећи, оно исто „Ослобођење", које је с пролећа те године престало излазити у Крагујевцу. Но, како прво „Ослобођење" беше творевина па следствено и својина покојног Светозара Марковића, то ово друго „Ослобођење", и ако творевина и својина других личности, међу којима беше и ћиришких ђака, требаше да буде објављено као по духу истоветно са претходним. С тога је и добило назив „Старо". Новим, са разних страна у Крагујевцу ирикупљеним представницима радикализма, било је веома потребно да позајме од ауторитета пок. Св. Марковића, и да се заодену њиме.[1]

Радикализам је, дакле, поново добио своју заставу. Она је поново развијена и побијена опет на свом старом месту, у Крагујевцу.

Више већ није правило никакву сензацију, кад се „Старо Ослобођење" ту појавило. И публика тога места, као и шира читалачка публика и политички кругови у целој земљи, беху већ навикли на ова гласила неких нових управо туђих начела у срцу Шумадије. Појава је и четвртог новог листа значила само једну нову бригу за месну власт, која је по дужности имала да прати шта пишу новине.

Али ми ћемо видети, да није увек остало само на писању с једне, и читању с друге стране. Настале су и мало озбиљније последице од већ двогодишњега рада и проповедања Радикализма. Првобитни радикални ембрио развијао се све брже; и ако управо није имао одређену главу, он је имао већ добре ноге и приличне песнице. Он ће ускоро постати незгодан. Он је у толико незгоднији, што није на челу свом имао никакво име од значаја, а још мање од умерености, а ту, као што рекосмо, беше и ћиришких ђака. Није међу њима ипак било никога ко би могао заменити једног Светозара Марковића, чији је извесни ауторитет, ваљала да замени дрскост његових последника.

И ако су се после не пуна три месеца у самом „Ст. Ослобођењу" јавили (бр. 35, 36, од 5 и 7 нов.) чланци: „Радикална Странка у Скупштини треба да се организује", до те организације није дошло[2].

[1] Поштовање према Св. Марковићу било је доста велико у његових последника. Он је већ важио за неку врсту свеца. Кад је тело његово донесено из Трста у Јагодину на сарану и понесено гробљу, млади су му људи говорили топле говоре; а и неприврженици су са респектом пропуштали његов мртвачки спровод. Прича се, и ако није утврђено, да је неки занесењак тада викнуо: „Кажу доле, Христос се сарањује!" Ма како да је ова епизодица незнатна, она је била ипак по себи врло симтоматична за оцену савремених осећања махом младих политичких фанатика.

[2] Писац је чланка тада млади Раша Милошевић, који је на тај начин постао као неки кум за име „Радикалне Странке."

Радило се индивидуално, и ако у духу сложно и у једном правцу, за овај мах поглавито у правцу деструктивном. Али нестајањем ранијег ауторитета, тај је се правац разорљивости још више потенцирао, баш кроза сам лист.

Ако је Светозар Марковић још и имао амбицију да говори и расправља са научно себи сличним, нови људи који дођоше за њим, не мараху за философске теорије. Они сиђоше правце доле, у масу, у простоту, у „раднички народ", они се дадоше на буђење дубоких инстиката тога свога „народа", у циљу, да га правце поведу на отпор и борбу противу свију „угњетача."

Принципи, који су негда у Цириху стекли себи поштовање својих нових српских поклоника, сад су тек дошли у Крагујевцу до правог, ничим незамотаног израза.

„Старо Ослобођење" развило је пуна једрила и живо је се пошло напред. Једна од првих тема, које је се нови лист дочепао, био је „Значај предлога Адама и Другова." То је био већ познати нам предлог о смањењу плата и пенсија чиновничких, а за тим узгред и онај други о укидању начелстава. Надугачко и нашироко расправљан је овај предлог, у коме је „Старо Ослобођење" нашло „сикиру, којом се ударало у корен бирократизму". Тако је мисао, изражена у том пропалом предлогу, постала један од чланова у символу нове вере. И то се, разуме се, лепило за свет. А и што не? Људи, који нису имали ништа да изгубе, никаква „стечена права" да жртвују, лако су и јевтино могли да буду популарни на туђ рачун; а сви, који су ову редукцију плата проповедали, нису могли у та времена бар доћи у искушење да мисле, да ће се то кадгод и њих тицати, а још мање да ће они своје скромне претходнике претећи, као што нису имали шта да изгубе, није било прилике ни да шта, бар тако скоро, добију. Стога су били разрешени од свију обзира, и ишли су право на ствар и најпречим, па дакле и најсигурнијим путем — путем негације, одрицања, уништења свега што постоји. То се огледало у сваком броју, у сваком чланку, врсти новог листа.

У сличну врсту предлога, дошао би и предлог доцнији, поднесен овој Скупштини (30. нов. 1875): да се манастирска добра одузму за земљоделске и занатске школе, а сви калуђери да се сместе у шест манастира, без парохија. Ма да су овај предлог потписали њих близу 50 посланика, печат су на њ ударили првопотписани Јеврем Марковић, Адам Богосављевић, али ту није недостајало и потпис свештеника Ник. Крупежевића и др. — У ту врсту тежњи пада и расправа у „Ст. Ослобођењу" (10. окт.) под насловом „Нашу богословију треба укинути", са завршним речима: да „реформисати нашу Богословију за сада није нужно, имамо пречих ствари — њу треба одмах затворити". А то опет није сметало „Омладини Богословије", да једва на десет дана (19. ок. 1875), под подписом њих преко педесет ученика Богословије сва четири разреда, узме у заштиту „Ст. Ослобођење" у њему самом, од напада листа „Истока" који је донео такође од других богослова

једну изјаву противу „Назарена око „Ст. Ослобођења". Ђаци Вел. Школе, Учитељске, Болословије, сваки се на свој начин јављао у овоме листу, који је проповедао рат свију противу свакога....

Идеје, којима су духови око „Ст. Ослобођења" надахнути били не потицаху из народних традиција српских; оне беху стране по пореклу своме, дакле ненародне, пре републиканске но монархијске, пре космополитске но домаће. Ми ћемо многе од тих људи, у току времена, видети и у са свим другим, промењеним улогама, али у времену о коме је реч, тако су стајале ствари и ми, ако хоћемо да нађемо и сачувамо истину, морамо их изнети онако како су се кад те ствари јављале и текле. Крагујевац је у те дане личио на Цирих управо на један логор савремених западњачких револуционара, од куда главнији од њих беху и дошли и нове идеје пренели, са којих су слични елементи и у Цириху и у Женеви обично под присмотром. Како ли је тек све то морало дејствовати и изгледати у Србији, са још патријархалним назорима и у интелигенцији а нарочито у народу!?

VI

Нове реформе у области самоуправној и у штампи и њихово дејство. — Дошло је Каљевићево Министарство. Ми смо већ говорили о њему на своме месту, у књ. I (стр. 329). Овде имамо да оценимо утицај рада овога Министарства на развитак Радикализма, јер је баш за његова трајања, било и позитивних и негативних чињеница које су битно утицале на живот већ заснованог Радикалне Странке. У позитивне чињенице те врсте долазе законске одредбе политичке природе. које су — у облику измена и допуна постојећих закона — тада изведене; а у негативне чињенице долазе мере, које је влада Каљевићева, или још боље сам председник као Министар унутрашњих дела, Љубомир Каљевић морао предузимати, односно одобравати, за сузбијање Радикализма у гнезду његову, у Крагујевцу, где је дошло до експлозије, до судара између носилаца старе и младе Странке, но који је судар потмуло одјекнуо по целој земљи.

Користећи се релативном тишином, која је настала преко зиме 1875 године у погледу устанака у Босни и Херцеговини, влада Каљевићева мислила је да јој је најпреча дужност, да изведе неке реформе у општинама, у штампи и у судству.

Измене и допуне у закону о устројству општина и општинских власти од 24. марта 1866 године — које су се, као предлог, јавиле у Скупштини још пре доласка Каљевићеве владе, — ускоро су по сеоби Скупштине у Београд, биле довршене и претресене у њој, и већ 8. октобра 1875. постале су закон. Овим изменама — које су у току претресања и пооштрене — стављена је знатна преграда између надзорне власти с једне и општинског суда, одбора и збора с друге стране. Надзорна власт долазила је у други ред, и могла се јавити у општини махом тек кад би била „позвана", свеједно, макар послови у општини и не ишли баш како треба;

она, т. ј. власт, може присуствовати н. пр. избору, „ако је општински одбор писменим актом позове" (чл. 31.). Општине су и општинске власти оглашене да „стоје под врховним надзором владе, која преко својих дотичних надлештава извршује и упражњава тај надзор (чл. 79.). То је све, што је „влада" за се задржала, а влада у Београду мучно може бити добар надзорник по свима селима и засеоцима целе земље.

По поновном састанку одложене Скупштине, влада је поднела и предлог за Измене и допуне по закону о печатњи од 23. октобра 1870. године. Децембра 15., године 1875. постале су и те измене законом. Њима се „члан 6-ти укида сасвим", и уредништва нису морала пре растурања листа, чекати за уверења полиц. власти, којим је ова тврдила да је примила примерак новина, који су уредништва дотле власти подносила. Друге измене могу нас овде мање интересовати.

Најпосле, у почетку нове 1876. године, а за трајања исте Скупштине, дошле су и „Измене и допуне у закону о поступку судском за кривична дела од 10. априла 1865 године", али како овај сувопаран наслов измена у закону „о поступку судском за кривична дела", није за прост народ довољно разумљив, влада је, да би што боље истакла тенденцију ових измена и допуна, дотурила у наслову (у загради): „у смотрењу личне и домаће сигурности". Тако је ова измена популарно добила назив „закон о сигурности", којим се такође гарантује личност од сувишне ревности представника власти и у самим кривичним делима.

Закон: о општинама, о печатњи и о сигурности били су три стуба, које је Скупштина и Влада побила као стожере за даљи политички покрет. И ако смо ту скоро, на Скупштини с јесени 1872 године, имали прилике да чујемо од једнога домаћина посланика предлог, којим тражаше да се властима „мало попусте руке" у њиховој радњи према „рђавим људима", сада у овим трима законима видимо супротну тенденцију, којом се укупно иђаше на то — да останемо при оном народном изразу: — да се властима „попритегну руке".

То се постигло, то је се убрзо и осетило, нарочито у Крагујевцу као обратно и од владе према Крагујевцу.

Једва три дана после пошто су нове измене и допуне у закону о печатњи постале закони, Министар унутрашњих дела Каљевић, одмах при обнародовању истога, одаслао је интересантан упут начелнику крагујевачком (18. децембра) јављајући му: да су Измене закона о штампи постале закон, јер их је Кнез потписао. Пошто се и чл. 6. укида, да настане, те да свагда има у рукама прве бројеве, што из штампе изађу, како би спречили растурање листова, у којима је учињен злочин.

То је наличје укидања „члана 6", које је толико ларме направило и сад и много доцније. Пракса према листовима требала је дакле, да остане иста, само је форма промењена. Пре је уредништво давало свој лист на реверс, сад га је требало „имати у

рукама" без реверса. Но брига Министра унутрашњих дела ранијег је датума, у колико се тиче „Старог Ослобођења", које опет није бирало шта ће у своје ступце метнути, само ако ће моћи компромитовати „власнике". Тако је још раније (1. нов.) Министар морао начелнику крагујевачком издати налог: да не пусти, да се у листу који у кругу његовом излази, штампају ма каква и ма која писма, која имају карактер приватни, а нема одобрења од писца писма и онога, на кога је писмо упућено. Ово значи да је Министар имао сазнање о неким писмима, која нису требала угледати света, а постојала је основана бојазан да то може бити. И сад је по укинућу чл. 6. заобилазним путем желео или невидљиву цензуру или згодну превентивну меру за Крагујевац.

„Старо Ослобођење" било је, дакле, сталан извор бриге за владу Каљевићеву, а и с разлогом. Све што је у земљи било склоно на крајности, то је се стицало ту; оштар, безобзиран дух не само опозиције, већ отпора, вејао је из Крагујевца.

Много запаљивог материјала пренесеног првобитно са стране, а умноженог у самој земљи, беше већ нагомилано у Крагујевцу.

У толико се више осећало дејство свега тога у самоме Крагујевцу. Поред знатног броја младих људи, од којих многи беху или дошљаци или прирођени Крагујевчани, службом везани за њ, а који су имали непосредног утицаја на сам лист и господарили у уредништву, беше нова Странка ухватила корена и у грађанству. Неколико трговаца, један поп, беху истакнуте личности, које дотле игнорисаним „бескућницима" почеху давати и потребну грађанску отменост. Но ту беше — као главни ослонац — једно давнашње гњездо, погодно нарочито за сваку агитацију, и за које се нарочито лепило све оно што је уговарано, рађено и писано у уредништву „Старог Ослобођења" и у интимном кругу сједињених пријатеља из уредништва и грађанства. То гњездо беше „Тополивница" или оружна крагујевачка фабрика, са својим многобројним радницима. Они, дакле, беху главна војска, којој је намењено било да изврши једну акцију, закључену у главном радикалном штабу око „Старог Ослобођења". Најпосле, и ако не ради саме активне политике, ипак ради ефекта беше скоро сва Учитељска школа, т. ј. њени ђаци на страни Радикализма. Ђаци су само следовали својим неким наставницима, а то већ не беше више тешко после давно расклиматане дисциплине или управо жалосне недисциплине овога васпитног Завода. На сам дан нове 1876. године, жалаше се окр. начелник Министру унутрашњих дела на неке појаве, које су се отимале његовом ближем сазнању: „Овде се нешто велико спрема. Готово сва је фабрика узнемирена. Тајни се састанци праве од фабриканата и познате клике крагујевачке. То исто чине и ђаци Учитељске школе. Од мене се све најфиније крије. Све чујем, ништа не могу да ухватим... Овде се и новац које коме раздаје; из Београда се и Јагодине шиље. Ја све чиним, вели начелник, али без средстава не могу да их хватам..." Нисмо ову бригу окружнога старешине навели ње ради; њему је и дужност била да је брине. Навели смо је нарочито с тога, да се аутентично види, како је већ јака била организација радикалних привржeника, да се, и код толиког броја учесника није могло ипак знати шта они хоће, шта раде и шта спремају. Ћирилски ђаци: Пера Тодоровић, Пера Велимировић, у Крагујевцу, а поиздаље и Н. Пашић беху узели све конце у своје руке. Нове војске било је већ доста.

Крагујевац је имао да осети њихову бројну моћ. На изборима, који су следовали после измене закона о општинама, радикали су успели да у новембру ове 1875. год., управу општине крагујевачке порадикале, и да је, и у суду и у одбору, узму у своје руке. Радикализам је тиме славио своју прву победу на пољу практичне политике; а Крагујевац, срце Шумадије, изгубио је ма и за неко време своје дотадашње обележје, као место, у коме су доминирали умерени, либерални, грађански елементи, са Туцаковићем на челу. Но није ефект тога пораза био само у томе што су умерени подлегли, већ више у томе што су неумерени победили. „Дођоше дивљи, да истерају питоме", говорило се тим поводом у Крагујевцу, реч која овде потпуно одговара. Нужно је додати да су се крагујевачки конзервативци у свима овим приликама сумњиво понашали. Својих кандидата нису истицали, али су радикалне потпомагали. Они, као што знамо, тада већ не беху више на влади (но беше В. Каљевић) и онда је, противу либерала свака дружба била добра и допуштена, и напољу и у Народној Скупштини. Тако су брзо заборављена гоњења, којима су зачетници и представници Радикализма били за све време до сада изложени, не од либерала, но баш од ових истих конзервативаца, њихових власти и владе.[1]

Поред уредништва, радикали имаћаху сада у својој власти и општину у Крагујевцу. То је био за ову нову странку прави град, и она је се брзо утврдила у њему и чекала — напад. Јер, без сумње, није се дало претпоставити, да ће они, који су деценијама господари у општини, на њену ни моралну ни материјалну штету, пустити без икаква протеста, да она дефинитивно пређе у руке људи, међу којима их је (разумемо у страници) било за

[1] Интересанта је, у овом погледу, изјава радик. посланика Милије Миловановића, који одговара на претходни поздрав својих бирача из среза темнићског, окр. јагодинског, између осталога и овако: „На послетку уверени будите, да ћу у раду постојан остати па ма ме полиција гонила и ван Србије као што ми рече Ђока Стефановић начелник, да ће ми бити тесна Србија"... Ђока Стефановић, држ. тужилац противу Св. Марковића, блиски род чича-Данилу, постављен је за владе овога за начелника јагодинског, да и у Јагодини и у округу, затре радикализам. Он је према циљу бирао и средства, и Јагодина га је добро запамтила, као што већ и темнићски посланик у горњој изјави вели (Ст. Ослобођење, 10. децембра 1875.). Како су одношаји били заоштрени довољно је то, да је одбор општине јагодинске издао о томе свом начелнику, на тражбу Аврама Петровића, који се потписивао „истерани практикант ћупријског окр. суда" уверење: да је „рђавог" владања и моралног поведенија, о чему је и у „Ослобођењу" било речи.

које се није знало ни ко су, ни од куда су, или бар не беху Крагујевчани.

Тако је дошло до другог знаменитога збора на дан 15. фебр. 1876, на коме се имало гласати о неповерењу новој радикалној општинској управи (кметовима и одборницима) и обратно о поверењу од стране оних, који су желели да се та управа одржи.

Сад су се спремили и једни и други. Сударе је био неизбежан; јер, ако је раније било добре воље у радикала да позицију освоје, било је сад два пут више да је одрже.

Ми ћемо пустити саме радикале да говоре о овом догађају. Слика, како је она овековечена у „Старом Ослобођењу" бр. 27. од 17. фебруара, а у чланку „Изборна борба", који је писао „један гледалац", у многоме је веома занимљива. Ту је описана једна битка између „раденика" с једне и „богатих људи" и „надувених газда" с друге стране, који су, вели се ту, говорили: „Шта ће нам голаћи? Зар да нам суди фукара? Немају ни гаћа на г....., а ође и они да нам се плећу у изборе и да буду општинска власт".... Стил нов, необичан дотле у домаћој журналистици.

И онда „један гледалац" прелази на опис самог збора. „Још одмах у почетку људи се поделише, вели чланак у „Ст. Ослобођењу", у две партије, у „сиротињску" и „богаташку", како су се оне саме крстиле". И онда се даље нашироко описује гушање и бијење око општинске судница, које су сцене у сва времена исте или сличне. Овде је разлика само у томе, што је ово први физички бој између једне старе и једне нове политичке вере. Резонима нове странке, придружена је сад и песница, као у осталом природна последица свега, што је у Крагујевцу за већ више од две године претходило.

Окршај се свршио освајањем и заузећем биралишта, и доксата и авлије, јуришем радикала. Кад је већ дошло до оваквог решења, исход није могао бити сумњив. И ово је резултат како се у чланку описује: „Гласање се сврши у општинској кући. Објави се резултат. Свега гласача било 403. За одбор гласало 402, а против одбора само 1"! Умерени елементи су се повукли испред гомиле и боја.

Одбор је дакле имао поверење; радикали су пребројали своју војску, ставили је на чврсту пробу, и одржали победу, наравно, запрахујући од начина којим је све то свршено.

Од јутра до подне 15. фебруара, трајала је ова борба око општинске куће, где је било и гурања, избацивања чланова бирачког одбора, и песничања, и правога боја батинама, и одступања једне поле грађана са биралишта и, питаће ко год: где је власт? Она просто није смела доћи на биралиште, пошто је није ни одбор ни општ. суд позвао „писменим актом". Она је била гледалац свега, а грађани су сами расправљали своја права, и они су их расправили на начин, који до сад није био виђен у Крагујевцу, па сигурно ни на другом ком месту у Србији. Осетило се, да су нове силе ступиле у акцију. Последње измене у закону о општинама,

које су искључиле власт из општинских зборских послова, дали су нужну заштиту овом самосталном покрету нових сила. С те стране формално и радикали су били у свом пуном грађанском праву, и они су га исцрпели до краја.

V.

Црвени барјак и његове последице. — Сад настаје нешто ново, неочекивано, што није спадало у област рада ни збора, ни одбора, ни општинског суда. Настала је једна театрална сцена свога рода, којој је, на жалост, било суђено, и ако је на први поглед тако обична чак и наивна, да буде фатална, и за победу тога дана извојевану, па, у даљим консеквенцијама, и за саму младу Радикалну Странку, и за развој догађаја у Крагујевцу, па и мимо Крагујевца у ширим круговима. докле је већ допирало дејство Радикализма и нови дух нове странке, која је говорила дотле наизменце кроз „Јавност", „Глас Јавности", „Ослобођење" и „Старо Ослобођење".

Као и довде, да пустимо и даље „Старо Ослобођење", односно његовог „једног гледаоца", да нам кроз исти свој чланак „Изборна борба" прича све како је било.

И ево шта је било:

„Пошто је збор овако лепо свршио све своје послове, он одушевљено неколико пута поздрави одбор са усклицима „Живио! Живио!"...

„У том банда засвира „пред прси!", на улици у одушевљеном народу, који је излазио из општинске авлије, залепрша се велика црвена застава са белим натписом „Самоуправа".

„Људи презрени од богаташа, људи гоњени бедама живота, људи задављени борбом за самоодржање — осетише у овом тренутку свој човечански понос и достојанство!

„Они су грађани, они су били на збору, они су победили...

„Боже мој, како је велика моћ Самоуправе!

„И ова се моћна реч вила на црвеној застави, која је водила за собом преко 500 грађана".

Сад се даље у чланку описује куда је ишла ова необична литија под знамењем црвене заставе, а под окриљем Самоуправе. Обишав многе тамо побројане улице, па чак и пољске путове око Крагујевца, литија је свратила кући кмета Паје Вуковића, где је лепо дочекана: „Ту се играло, пило, певало", вели кроничар у чланку своме.

Одатле се цео поход вратио опет општинској кући, одакле је и пошао.

„Њих неколико попеше се брзо и привезаше на кров своју заставу...", вели „гледалац", писац чланка.

„Одатле се грађани с песмама разиђоше на ручак. То је било око 3 сата по подне...

„Око 5 часова свирала је банда у сред чаршије, и код „Крста" је играло народно оро.

„Ово опште весеље, ову дивну свечаност, ово лепо и родољубиво одушевљење покварили су у вече пакосни људи.

„Побеђени противници обратили су се у Београд за помоћ. Хтели су силом да отму оно, што су по праву на избору изгубили. Стајаћа војска око 8 часова у вече изађе у варош..."

„Кад је војска крстарила по вароши, на више места се догодио бој и сукоб. Ова је војска измарширала у варош и крстарила по улицама, а општинској власти није ништа о томе јављено. Шта ово значи? Је ли Крагујевац у опсадном стању? Је ли задатак српске војске да крстари по мирној вароши, и хвата, туче и апси грађане".

И овај мирољубиви опис целога догађаја констатује тучу на збору, чашћење и пијанку на литији, бој и сукобе по вароши. При свем оптимизму овога извешћа, ситуација је пред вече, и по самом њему, била у Крагујевцу озбиљна.

Како је нама стало до истине, у једном догађају, значајном не толико по себи, колико по скорим последицама, то смо хтели чути и другу страну.

Упитан о „Црвеноме барјаку" и М. Прокић — тада окр. начелник — ово нам је казао;

„Збор од 15. фебруара 1876., држат је у авлији општинске судинце. На збору су радници из фабрике, подговорени, лармали, викали нападајући најугледније грађане, најпосле растерали либерале са збора. Кад се ово догодило, дотрчали су ми на жалбу неколико отмених грађана, међу којима је био и пок. Мика Вуловић,[1] но ја сам им казао, да по закону могу радити само кад ме председник збора позове. А Павле Вуковић је председник, па неће да зове државну надзорну власт, јер му једномишљеници, кметови, Пера Велимировић и Илија Новаковић, трговац, и други управљачи масом, Пашић, Пера Тодоровић, поп Милоје Барјактаровић не дозвољавају.

„Кад су на збору направили неред, Павле је прекинуо збор, управо распустио, но пошто су либерали отишли, Павле са другима опет настави гласање, примајући глас ко му се год јавио, па и од самих ђака, који су гласали само да испадне већи број гласова..." Сад начелник описује ток литије, пијење уз пут, марсељезу и т. д. и наставља како је литија отишла кући Паје Вуковића, „где су се добро напили". Ту је било пењање на астал и сваковрсних здравица.

„Од Павла је литија продужила кући Степића, где су се доправили како треба, па су онда зашли по кафанама тући мирне

[1] Мика Вуловић трговац, један је од првих домаћина у Крагујевцу, у чију је кућу (спрам нове цркве) одседао и Кнез за време неких Скупштина, и у чијој је кући 1859. извршен и избор Михаила, дотле владике шабачког, за Митрополита српског. Био је велики шаљџија, и многе су га анегдоте и лепе његове досетке надживеле. Умро је 1878, у новоослобођеним крајевима, куда је отишао да очима види шта су Срби у рату заузели, пренесен и сахрањен у Крагујевцу.

грађане. У „Шишковој" кафани и у „Талпари" била је права туча, где су тукли, између осталих, и Вељка Нешковића и брата му Милојка најодличније грађане, и Миљка палбантина. У кратко речено, било је све онако, како је било у Београду „14. и 15. маја".[1]

„Кад су се од „Талпаре" (једна стара, прво од талпи направљена, доцније лепа нова, велика пивница но са првим именом, налази се на углу спрам нове цркве) кренули ка Ћуприји, где је сада нова Гимназија, почели су пуцати. Мало ниже Шапоњића куће, пред садашњом новом Гимназијом, сретну се са неким Старосрбијанцима из „Ердоглијске мале", с којима су се неки од њих преко дан на љуљашци завадили (а била је бела недеља), опале из пушака, те од оних мирних ван литије двојица на месту мртва остану, једнога ране, који сутра дан умре, ране две женске, и од њих буде један рањен, кога ја пошљем у окр. болницу на лечење, а он преко ноћ утекне, и више се није могло дознати, шта од њега би, ваљда је пребегао у Турску.

„Кад се она погибија пред садашњом Гимназијом догодила, било је у сам залазак сунца. У то је доба беснило црвено-барјачко достигло највећи степен, а у то сам доба и ја дошао кући и народ у авлији застао да траже код мене заштите. Но бојећи се да преко ноћ не наступи прави покољ, наредим те војска поседне варош.

„Чим је се војска појавила, све је пресло као манастирске мачке. Војска је те ноћи само неколико упорних ђака учитељске школе затворила, више никога.[2]

„Мир није више поремећен. Војска је још три ноћи патролирала и више није.

[1] „14. и 15. мај" значи један далеко доцнији крвави догађај, чак из 1889. г. приликом напада на један јавни збор Напредне странке сазван на дан 14. маја у Београду. Неред и туча трајали су и сутра дан (15. маја). Но о томе ће бити реч на своме месту.

[2] Ђаци Учитељске Школе, који су почетком прошле године били задовољни да се о њима само говори у „Ослобођењу", сад су ушли лично и активно у политички вртлог, какав се, ево, створио у Крагујевцу. Они су били са свим на страни „црвеног барјака", па су, наравно, били и у сукобу с војском у вече 15. фебруара. Сутра-дан, 16. фебруара, написали су и „Изјаву", која носи потпис „43 питомца Учитељске Школе" (број 27 „Старог Ослобођења"), и у којој се говори о сукобу њиховом с једним официром и одредом војске. За тим се у „Изјави" од речи до речи наставља:

„Ми знамо и за што се ово хтело. Истога дана (15. фебруара) сиротиња је славила свој тријумф, где смо и ми учествовали. Али нека их; ми нећемо и од сада увек бити уз народ.

„У Ерцеговину, бре жене! а не у мирној вароши и по сокацима се јуначити. А други пут немојте овако тајно и у мраку нападати, већ отворено, па да се огледамо. Ово износимо на јавност за то, да народ види, шта је се хтело учинити са његовим синовима, и то само за то, што они хоће да раде за његов напредак; јер знају да за ову школу народ даје и последњу своју црквицу".

Далеко се доиста дотерало у растројству духова, кад су из средине једнога државног завода (уз то интерната) могле потицати и овакве изјаве на адресу војске, све једно да ли су баш ти ђаци сами исту писали, или да је то за њих и у њино име други ко учинио. Знак времена.

„Сутра дан су ми достављене главне коловође, и да се под црвеном заставом викало: „Живела република", те ја наредим да се притворе њих до 30 главних. А ради веће правилности изиштем од суда судију и предам му дело на ислеђење. Све што је даље било, судијино је, ја сам само водио надзор над притвореним".

То су сећања тадашњега окр. старешине, како нам их је писмено саопштио на неких двадесет и седам година доцније (1903.).

И рапорти његови Министру унутр. дела, кретали су се у истим мислима, местимице су били блажији.

Истог дана 15 фебруара, јављено је Министру унутр. дела о свему што се десило, на збору, после збора на литији, о црвеном барјаку и узвицима, који су се ту чули. И још истог дана Министар наређује начелнику, да ако је до боја дошло, онда му је дужност да немир стиша, иначе да се не меша; али, за сваки случај да се споразуме са гарнизонаром. Сваки дан од тада Министар Каљевић је желео да буде о томе обавештен: о бројu и злостави, о мртвима, о узвицима да „живи република", о учесницима на литији и у нереду, нарочито о чиновницима и т. д. — Други дан по нереду, 17 фебруара пита Министар начелника и да одмах јави: је ли могао добавити заставу, која је ношена и је ли сва црвена, као и који су трговци и грађани у руљи учествовали? Начелник овога пута јавља, да заставу није добавио, али мисли да ће моћи, но с тим, да је она сва црвена, а на среди од беле хартије изрезано „Живела Самоуправа". Тек 24. фебруара, могао је начелник о застави дословце овако одговорити: Сва је застава црвена, нема ни једног конца белог. Дугачка је шест, а широка два аршина. Због истраге не може се пратити".[1]

Као што видимо: отпочета је истрага поводом свега овога. Ствар је постала озбиљна. Озбиљност ту чинила је појава „црвеног барјака", свирање „марсељезе" на литији, и узвици: да „живи република"...

Већ 20 фебруара, пети дан по извршеноме догађају, а са озбиљнога обрта, који овај догађај узима, „Старо Ослобођење" осећа потребу да брани и догађај и учеснике у њему. То је учинило у чланку под насловом: „Крагујевачке прилике" (број 29).

[1] Од интереса је, без сумње, у чијој је глави прво никла мисао да се изнесе и понесе „црвена застава" у Крагујевцу? Један од учесника у догађају, Срета Стојковић после 25 година примерни директор гимназије у Београду (гимн. Вука Караџића), упитан, мисли да су заставу шиле две сестре Нинковићеве, Милица и Анка, обе из Швајцарске напојене духом републиканским.

Ближе нам о томе налазимо, после 28 година, у „Огледалу" св. 7 стр. 94, а из пера Пере Тодоровића, који ту описује, како су у поноћи (сигурно у ноћи 15 фебруара 1876) а у кући попа Милоја Барјакторовића, кришом у потаји спремили ову заставу пок. Мита Стојановић, који је те исте године погинуо као добровољац на Пријиловици 11. августа и писац тих редова, „П. Тодоровић". Ту заставу носио је напред, високи, стасит снажни младић, радник фабрички, Алекса Поповић, а од то доба прозвани „Аца Барјактар". Творац „црвене заставе", тадашњи републиканац Пера Тодоровић, на истом месту, сведочи, да је „оно црвено платно", рано ујутру предато мајстор Крлу, најстаријем мајстору и вођи радника из Крагујевачке тополивнице.

Стављајући се у положај излагача догађаја, а не оптужиоца и остајући стално на томе гледишту, ми ћемо, пишући о томе, и овде пустити оптужену — радикалну — страну да се изјасни. То је и било у поменутом броју „Ст. Ослобођења" од 20. фебр. Чланак у почетку износи како се „у Крагујевцу догађају смешне и жалосне ствари", и онда продужује да изнесе невиност певања „марсељезе" и безначајност, управо легитимност, црвене боје, какве је био и барјак, истакнут код општинске суднице и обнешен кроз Крагујевац.

„Ваљда неће бити — вели се даље у чланку — да још има будала, да је код нас и то нешто казнимо, кад се свира „марсељеза". Марсељеза се свира сваки дан у Београду, марсељеза је преведена на српски и штампана у Београду лане негде". Сад чланак прелази на прави corpus delicti:

„Црвена застава!" Боже мој, шта ли је то тако страшно у црвеној боји? Зар већина наших црквених барјака нису црвени, зар наши сељаци не праве барјаке од црвених марама, зар полицајци не носе црвене знакове, зар кнежеве гардисте не носе црвено одело, па све то није ништа страшно; а кад грађани прођу кроз варош са црвеном заставом, онда је то страшно!

„Али црвена застава нешто значи, вели промућурни грађани. Шта ли то значи господо лармације!?... А јесте ли ради да знате шта је значила црвена застава у рукама крагујевачких грађана, који су победили на избору? Значила је радост; а значила је оно што је на њој крупним словима било написано, значила је — Самоуправу".

Ово је био последњи вапај пред опасношћу. Јер истога дана 20. фебруара, почела су затварања учесника на литији од 15. фебруара, и то су први ухапшени кметови Пера Велимировић и Ил. Новаковић; сутра дан дошао је на ред персонал уредништва „Ст. Ослобођења": уредник Ил. Тодорић и штампар Пера Тодоровић. За тим се број похапшених, из дана у дан (22, 23, 24, 25 и 26 фебруара) повећавао, међу којима су били даље и наставници Учитељске Школе и Гимназије: Илија Душманић, Михаило Поповић (Бончић), Срета Стојковић, Пера П. Ђорђевић (који су одмах по том били разрешени од дужности); даље Светозар Атанацковић шлосер, поп Милоје Барјакторовић, Дим. Димитријевић поштар, Ил. Кандић поручник у останци, Јован Нешић сарач, Сима и Риста Степићи (отац и син), Мија Ристић трговци; Љуба Миливојевић, Владимир Сорамандић адвокати, Јован Јеличић адвокатски писар и тако даље, равно њих 30 међу којима, сем именованих, имаћаше још неких занатлија из вароши и сразмерно знатан број фабричких мајстора и радника разних заната, које је на дан 15 фебруара пустио да учествују на збору управник војне фабрике — у службу враћени — Сава Грујић, чије су симпатије за радикализам доцније добиле конкретан облик, а датирају се још из Петрограда. Раденици из фабрике и били су, бројно, главни кадар прве радикалне војске у Крагујевцу, која је добила прву пол. битку на отвореном пољу.

Сви су стављени у притвор, и под ислеђење, које је поверено било једном од судија окр. суда.

Лист „Старо Ослобођење" није ни узапћаван ни обустављен. Он је и даље уредно излазио, и у његовим ступцима, из дана у дан, огледа се свака фаза ове афере, која је одмах добила свој симболичан назив „Црвени барјак". Међутим тај радикални лист узвикује: „Бирократско-ћифтинска сојгарија уз очигледно повлађивање београдске владе, још једнако бесни по Крагујевцу . . .", а цела афера добила је, и на тој страни, за тим назив „великашке подвале" и „великашке завере".

У том се јавља једна нова личност. То је Никола П. Пашић. По напред наведеном опису догађаја од окр. старешине и Пашић је био на збору 15. фебруара и утицао, између осталих, на председника Вуковића, да не зове надзорну власт поводом нереда на збору; а кад је и он требао бити стављен у притвор, нестало га је, вели Милош Прокић. Међутим он је био 23. фебруара и у Београду одакле је се опет кренуо на пут у унутрашњост. Јер тога дана и Министар унутр. дела и управитељ вар. Београда (Јоксић) јављају у Крагујевац: да Пашић оде из Београда, и у претпостави да ће у Крагујевац и нарећује министар да се уклони одмах из вароши, као човек без занимања (Пашић је био инжињер у Крушевцу и дао оставку). И доиста 25. јавља начелник, да је Пашић стигао у Крагујевац, с напоменом да „по закону начелство не може да га протера, но општински суд; али у садашњим приликама ни овај не може, јер је у њему само један члан" но ипак додаје: „пазиће се на њ." Цела је криза тако прошла мимо Николу Пашића, он није имао тада прилике да подели судбу са својим друговима, — нешто, што се понавља и доцније у његовој политичкој еволуцији.[1]

Министар унутр. дела као што смо и из досадањих његових наређења видели, мучио је голему муку са целом овом ствари. Он је желео да се дође ствари до дна, да се похватају сви конци.[2] С тога се ваљда он и чуди (23. фебр.) да начелник не јавља: је ли

[1] Појава ова Николе Пашића у Крагујевцу пада у дане, кад је већ сав штаб радикални био у затвору. Он је желео да попуни ту празнину поглавито код листа; а на ову пропаст дошли су и други неки једномишљеници у Крагујевац, из чега се види њихова солидарност и другарство. Тако је окружни старешина могао још и 12. априла јавити о томе Министру унутр. дела од речи до речи ово „У овдашњим новинама пише Пашић. Долазно је Јеврем Марковић овде са механџијом Ђоком и кметом Ђикићем (из Јагодине) све комунцима. Ја нисам био овде, но чујем да су струтнули, што су осетили да општинска Управа (нова) оће да им тражи као подозривим пасош.

[2] При свем том, Љ. Каљевић далеко доцније пишући „Моје успомене" (објављене 1908. год.) кад говори о „демонстрацији са црвеним барјачетом" (стр. 48. и даље) прави се много које чему и невешт, што је као Министар наређивао. И ако вели да му је „врло непријатно што се то догодило у Крагујевцу, баш онда, кад сам шеф кабинета и Министар полиције," он ипак вели Кнезу: да је „једина казнима кривица њихова (т. ј. радикална) била, што су носили црвено барјаче, а не земаљску заставу," прави разне ограде, али остаје на влади, и тврди да је само „наредио да се кољовође испитају". Али тај је „испит" и сувише дуго трајао, са великом патњом похапшених.

претресао куће похапшених, и попа Милоја; а ако није, да то учини одмах и изненада. Начелник сутра дан (24. фебр.) одговара, да ако нема каквих нових опасности, које би са овамошњим приликама биле у вези, он, добро их познавајући, не би чинио претресе по кућама из више узрока. Тако се одустало од претреса. (Но доцније је судски чиновник претресао стан једнога од њих, који је могао имати даљих каквих веза. То је био Пера Тодоровић, штампар, а у ствари главни и најписменији радник на „Ст. Ослобођењу," чија ће делатност у току година тек настати. Констатовано је да „ништа није подозриво нађено." То је дало повода изјави претресенога, која је носила наслов: Истина се јавља!).

Но иза личности председника Министарства и министра унутр. дела, Каљевића, помаља се и личност кнежева. Кнез Милан мора да је озбиљно био схватио прве вести о нереду из Крагујевца, где је он и раније једном видео гомиле сељака, које су, подстакнуте од Јеврема Марковића, из Левча, за време једне Скупштине, силазиле у Крагујевац. Кнез, који је био млад, мора да је гајио неповерење, да не речемо страх, према свему што се дешава у Крагујевцу. Он је лично долазио и у телеграф да се непосредно обавести о стању ствари. Тако и сутра дан по догађају, имао је начелник потребу да успокојава кнеза преко Министра: „Уверите се и уверите Кнеза, да ћу најлегалније и најоштрије радити," вели начелник своме министру.

Казали смо да је „Ст. Ослобођење" излазило и даље пошто су и уредник и штампар стављени у притвор и под истрагу. Казали смо, да је оно писало пламеним језицима, одупирући се свему, што се дешавало. Установљена је и нарочита рубрика „Из суднице и апсане," у коју је уношено све што бива са притвореним, у суду и т. д. То као да је изазвало чуђење код Министра унутр. дела Каљевића, као надлежног, који 9. марта даје на знање начелнику: Да се не може ни чим оправдати пуштање новина без икаквих мера противу бунтовних чланака у последњим бројевима; тужите их, вели, за сваки такав чланак, и постарајте се да израније добавите бројеве, како бисте могли узаптити лист пре но што се растури. Ко уређује новине, кад је уредник у затвору, и како се оне могу издавати, без уредника, а и штампара? На журно тражење Министрово, начелник одговара истога дана и јавља, да по чл. 28. зак. о печатњи, притворени и уредник Тодорић и штампар Тодоровић могу да уређују и издају новине, до пресуде. А кроз два дана (11. марта) начелник се ближе изјашњава о листу овако: да поред све своје воље не може по закону о печатњи да сада узапти ни један број; јер се по чл. 21. може узаптити само онај, у коме има злочина или увреде Кнеза, кнегиње и кнежевог дома, или у случају чл. 44. што до сада начелник није нашао.

Но од ширег је интереса за оцену ондашњих прилика и положаја виших органа власти и ово даље изјашњење окружног крагујевачког старешине, упућено такође овом приликом Министру унутр. дела. Пошто је горње казао, начелник дословце продужује

даље: „Овај закон (о печатњи), закон о личној безбедности и са моуправи, оће да упропасте ову земљу. Како у народу стоји, прека би потреба била ове све законе изменити, и то што пре, јер ће неизбежно наступити опасне последице за ову земљу, и тако може доћи до грађанског рата. Где год који неваљалац у општини има, заузели су општинску власт, па поштенима убиством и паљевином прете. Све се препало, па јавно говоре, да нам гори Турци не требају."

Страшан одговор. На њега је Министар, председник владе, који је све ове законе и донео, могао једино одговорити телеграфским смењивањем окружнога старешине. Али то није било. Да ли са уверења, да је ова оцена услед брзог искуства које је и Министар председник владе могао имати, правилна, и следствено услед кајања Министрова, да је овакво стање и својим пренагљеним законима створио, не можемо ми пресудити. Ми износимо само факта; а сем ове начелне оцене једног окр. старешине, који је правник, и доцније судија Касације, ми смо имали прилике, да у току ове афере видимо, да је се он у три маха оградио не извршивши поруке из министарства: да претресе куће притворених, да протера Пашића и да угуши лист „Ст. Ослобођење." А ако би у овим случајевима било инволвирано и евентуално одбијање каквих и кнежевих жеља, онда је ствар у толико интересантнија. Свакојако начелник је сматрао да за све ово нема законског ослонца, да би дакле погазио закон и о печатњи и о општинама и о личној сигурности. Није без неке ироније цео овај одношај службени између министра реформатора и начелника. Међутим наступило је горко разочарење и код радикала. Док су, на основу измена у закону о општинама ове владе извојевали победу у Крагујевцу, и док су 15. фебруара натписом на црвеној застави глорификовали тај закон у речи „Самоуправа" — сад видимо да „Ст. Ослобођење" 10. марта громко узвикује: „Доле са оваквим Министарством."

Међутим док се све ово дешавало, у општини Крагујевачкој повраћен је status quo ante. На збору 3. марта изабрана је нова општинска управа, која је била либерална. За председника је изабран Тодор Туцаковић, али је он суграђанима захвалио и дао оставку на избор, која му је и уважена. На тој страни није било више никаква ремећења.

Исто тако дефинисан је и положај позатвараних радикала. Суд је 21. марта, после дакле неких месец дана ислеђења, све дотле притворене ставио под суд и у притвор „за издајничко предузеће", „али без окова", како је гласило судско решење. Априла 12. касација је одобрила ово решење окр. суда. Настао је монотони затворенички живот у судском притвору, живот, који је у истој судби изједначио на тридесет које представника интелигенције, које трговаца, које раденика фабрике. У „Ст. Ослобођењу" а у рубрици „из суднице и апсане" прекидана је ова монотонија изношењем појединих случајева, од којих је најважнији био протест један противу поступања војника према онима, који од поро-

дица појединих затворених долазе да их обиђу: „Већ је 50 дана како нас чува војничка стража!..." узвикују позатварани. Педесет дана, и ако је после тридесет дана већ било донешено решење о стављању под суд и у притвор. Суђења још није било; и није га било — још и за других педесет дана. Преко сто дана остали су сви ови људи у судском притвору, при суду, коме је био председник Милош Трпезић, иначе конзервативац по политичким убеђењима.

Кад је већ било за затворенике извесно, и то одмах после пзог решења о стављању под суд, да ће тек после суђења и јавног претреса бити или слободни или осуђени, они су се јавили са једним необичним актом у најширој јавности као „политички притвореници при суду окр. крагујевачког". Управо, била су два акта, два апела, од којих је један био управљен „Правозаступницима у Србији" (после чега долазе имена свију главних вароши и адвоката у њима); а други: „Адвокатима г. г. др. Св. Милетићу, др. Политу Десанчићу, др. Миши Димитријевићу, др. Илији Вучетићу, др. Касапиновићу и другим српским адвокатима у Аустро-Угарској, које ми не знамо да именујемо", са наглашењем, да је „већина од нас сиромашног стања". Једна необична прилика за националну солидарност Срба с обе стране Дунава и Саве!

Проглас овај, и један и други, изашао је у бр. 52. „Ст. Ослобођења", 24. марта и поновљен и 27. т. м. И јавили су се, постепено као браниоци: Милентије Симић из Опорнице, Урош Кнежевић из Београда, Јефрем Јерковић из Крагујевца, Мих. Мршић из Београда, Аца Радуловић из Пожаревца, Пера Драговић из Ваљева и Драгутин Недељковић звани Параћинац из Јагодине. Да ли су сви дошли и да их бране, не знамо.

Тек 6. маја саопштена је оптуженима тужба држав. тужиоца Сретена Делића. Она је износила 15. табака. Белешку о томе доноси последњи број 81 „Ст. Ослобођења", од 9. маја 1876. Престало је, дакле, и оно.

Међутим биле су извршене крупне промене у политичким круговима, и предстојали су велики догађаји. Априла 24. одступило је министарство Љуб. Каљевића — под киме се и одиграла цела ова афера са „црвеним барјаком" у Крагујевцу, са свима последицама које смо довде навели — а дошло је поново либерално Акционо Министарство Стевча—Ристић—Грујић.

Рат је био на прагу. Све је живо било у покрету, а дело крагујевачко још не беше окончано. И рат је ускоро, 20. јуна 1876. био објављен.

Јуна 23, после дуготрајног претреса, и пошто је главни сведок опорекао сведоџбу,[1] суд је нашао да нема дела за које се окривљени

[1] Срета Д. Стојковић о томе вели: Сава Лазаревић полиц. писар затворен је сл нама као сукривац; међутим, он је био главни сведок противу нас, и за то смо га избацили између себе као басамаке. На самом претресу опорекао је своју сведоџбу (нарочито о „републици") изјавивши и да се каје што је тако сведочио.

оптужују, и све их истога дана пустио у слободу. Државни тужилац изјавио је вишем суду жалбу на овакво решење окружног суда.

Како су, у те дане, већ били бојеви на граници, то су и у слободу пуштени „комунци" упућени сваки у своју команду, куда је који припадао, махом у саставу шумадијскога корпуса. Они су тамо и отишли и — ратна хука, као да је заглушила била минулу крагујевачку вреву; а убојне заставе ускоро су бациле у присенак жалосни крагујевачки „црвени барјак", заједно са њиховим барјактарима, који су сад имали довољно прилике, да на сасвим другом пољу осведоче и своје јунаштво и свој патриотизам.

Многи су то доиста и показали. Афера „црвеног барјака" свршила се, тако, нечујно, са великим контрастом свршетка, према своме бурном почетку.

Но, она је тек идуће године коначно стављена у акта, када је после свршетка првог српско-турског рата, жалба државног тужиоца дошла на расправу у Апелациономе Суду, који је пресудом од 21. априла 1879. у неколико преиначио пресуду крег. првост. суда, осудивши на затвор уредника „Ст. Ослобођења", Ил. Тодоровића; а оба Пере, Велимировића и Тодоровића и на полицијски надзор, после чега су оба отишла из земље, да овај последњи са Л. Пачуом оснује социалистичку „Стражу". Под протекцијом конзервативаца и у промењеним приликама враћају се и прихваћају, као и сви остали њихови политички другови, своје засновано дело и улоге, од којих ће нарочито бити видна улога Пере Тодоровића, са далеким, на свој начин трагичним, свршетком.[1] Но то већ пада у доба, кад Радик. Странка стаје чврсто на своје ноге и на снагу.

Та нова политичка вера, — која је сад већ имала и своје прве мученике — која се у Србији, у Крагујевцу јавила, и за непуне три године дефинитивно утврдила, беше Радикализам. Носилац њен беше трећа нова странка у земљи, Странка Радикална. То беше факт, с којим се од сад и у влади, и у народу, морађаше неминовно рачунати.

Духови у Србији беху запаљени новом ватром. Нарочито је омладина: Учитељске и Велике Школе, па, као што смо видели, и саме Богословије, била прва жртва овога пламена. Пожар је прелазио даље, на шире слојеве лако поводљива сеоскога народа;

[1] А да би се како треба схватио значај већ скоро трогодишњег партијско-политичког Радикализма у Крагујевцу, и да је ту била душа његова и да сва ова борба, која је кулминирала у „Црвеном Барјаку" није случајан локални револт противу реда у старој српској престоници, најбољи је доказ у томе, што су имена, оних, које смо довде споменули, и оних хапшених и суђених и оних, које је та судба мимоишла, у току времена постала имена вођа и агитатора доцније организоване Радикалне Странке, и њени носиоци највећих титула државних, као Председници Министарства (Пашић, С. Грујић, Велимировић), Министри (као Пачу, Душмановић), Саветници, као сви предњи скупа (и Пера Ђорђевић), Касационе судије, окр. начелници, народни посланици и т. д.

а догађаји ратни, који су ускоро настали, само су му својим последицама у народној изнурености ишли у прилог.

Чим су ратови минули, опозиција у Скупштини постала је осетнија, живља, нарочито на Великој Нар. Скупштини бираној у фебруару 1877, која је имала да гласа о миру. У тадашњој Скупштинској опозицији (књ. I стр. 346.) било је већ доста представника Радикализма, који је потенцирало ратно незадовољство.

Онај изненадни препад опозиције у редовној Скупштини после првог рата у јуну 1877, када она (књ. I стр. 357) цела демонстративно полаже „оставку њих 25", њу чине подједнако конзервативци и радикали. Број ових последњих је скоро већи од броја конзервативаца, али се тај број не издваја још од целине опозиције.

Најпосле избори од 29. октобра 1878. године извршени под новом владом Јов. Ристића, дали су нешто мање од четрдесет опозиционара, међу којима беше опет нешто више Радикала, но Конзервативаца. Ми смо на предњим листовима ове књиге II видели рад и држање ове опозиције према Либералној влади, на обе Скупштине у Нишу, као што смо је уцело имали сједињену и на ванредној Скупштини, при решењу железничке конвенције у мају 1880. у Крагујевцу.

Знамо из предњих расматрања и за одношај Кнеза Милана према овој здруженој конзервативно-радикалној опозицији. Кнез ју је целу подржавао и подстицао противу своје Либералне владе; она му је, у оба своја дела, била подједнако добра, све и да је он лево, радик. крило опозиције, називао „социалистима", али им је држао отворена врата. Тек наклоност његова припадала је представницима Младоконсерват. Странке, на челу којих беху, и у минулим Скупштинама, до рата и у време пада Либералне Владе (у окт. 1880.) М. Пироћанац, Мил. Гарашанин и други.

И ако Младоконсервативни Странка имађаше чувенијих имена но што беху тада н. пр. имена Пашића, Адама и др. сеоских посланика из Радикалне Странке или њених попова — кроз све време, Радикализам је био бројно, релативно већ јаче заступљен и у народу и у Скупштини. И кад је, по паду Либералне владе крма државна, 19. октобра 1880. пала у руке Младоконсервативцима — на чију владавину одмах за овим непосредно прелазимо — ова је диспропорција у броју оба дотадашња савезника постала ускоро подједнако фаталном и за нову владу и за њену радикалну опозицију.

СЕДАМ ГОДИНА ВЛАДАВИНЕ НАПРЕДНЕ СТРАНКЕ (1880—1887).

I.

Министарство М. С. Пироћанца. — Ново министарство, које је одменило Либералну владу, састављено је из Конзервативне Странке. Ова се странка још недавно делила на Старо-конзервативце, које је оличавао Јов. Мариновић и сви старији још живи људи онога доба, који су сматрани као противници либерала; и на Младоконзервативце, чији су представници и владу од 19. октобра 1880 године образовали. Ми их, и једне и друге, већ знамо и на влади (Књ. I стр. 280). Кабинет Јов. Мариновића из 1873 и Кабинет чича Данила Стефановића из 1875 имађаху печат староконзервативни, док кратковремени кабинет Аћима Чумића, који је био између прва два, пошаше печат младоконзервативни, састављени од људи млађих, са вишом школском спремом, али за то и са недовољном политичком срећеношћу. И овога пута, савремена хроника зна, Кнез се обратио прво на Мариновића, који беше тада посланик кнежев у Паризу, да образује владу, но обазриви стари политичар избегне. Тежиште политичких прилика накрене се, после тога са свим на страну младоконзервативаца. Као што знамо, преговори око образовања владе трајали су пуних десет дана од 9 октобра кад је кабинет Јов. Ристића поднео Кнезу свој знаменити акт, па све до 19 октобра, кад је Кнез сменио владу Јов. Ристића и нова влада образована.

У њу су ушли:

Председник министарства и мин. правде Милан С. Пироћанац, члан касације; мин. војни, генерал Милојко Лешјанин; мин просвете и црквених дела Стојан Новаковић, проф. Вел. Школе; мин. иностраних дела Чедомиљ Мијатовић; министар унут. дела Милутин Гаршаанин, тада официр у оставци и председник општине грочанске; мин. грађевина Јеврем Гудовић, начелник мин. финансија; а за заступника министра финансија именован је Чед. Мијатовић.

Ми познајемо главније носиоце ових имена. Пироћанац, Новаковић и Мијатовић већ су бивали министри, а Пироћанца знамо

и по његовом опозиционом држању, са дружином, на ранијим Скупштинама, нарочито оне од 1877; Лешјанин не беше политичка личност, а најмање беше приврженик групе, у којој је члан владе. Њиме почиње практика, да су министри војни мање солидарни и политички слични са осталим члановима владе. Гаршанин, кога знамо из Скупштина до рата, уношаше у владу име свога оца Илије, чији је утицај у политици Србије био и дуг и осетан, као и он заслужан државник. Гудовић, до скора члан Либералних Скупштина, беше политички неистакнут. Али као зет Стевче Михаиловића, познатом изјавом свога таста у железничком питању (за време ванредне скупштине у мају ове године) објављеној у Виделу, беше без сумње избачен из досадањег колосека, и прими портфељ мин. Грађевина, да остварује оно, противу чега је таст његов на онако неочекиван начин устао био.

Већ и сама десетодневна криза, до образовања ове владе, учинила је да њен долазак није никога изненадио. Влада и партија које су пале, могле су по ономе што је претходило знати, да је тај пад неповратно учињен; а није било ни мало двоумице, да решење кризе треба да је такво, које ће задовољити узроке који су кризи претходили. Онда пак, кад су биле у главноме две признате странке на политичком бојишту, друга је, без обзира на њену слабост, била наследник прве. Трећа странка, која ће се ускоро јавити као самосталан чинилац од великога значења по даљи развој догађаја, не беше још ни самостално организована, нити јој постанак и традиције надмашаху порекло њене доста блиске другарице, и као што ћемо видети, у моменту образоване владе још њене савезнице, Конзервативне странке. Та трећа странка, која се помаља, беше Радикална Странка. Обрт од 1880 године имађаше и у том погледу може се рећи историјски значај. Поверавање владе најслабијој страници, дакле једноме само делу дотадашње опозиције, са игнорисањем радикала, беше фатално, по својим последицама, јер од тада, и услед тога, настаје расцеп у духовима, који је донео страшне седмогодишње трзавице и несреће у Србији. Ми ћемо већ видети како су се ствари и у том правцу даље развијале, а сад да се вратимо на оно што је промени од 19 октобра 1880 непосредно следовало.

Кад се прелистају стране „Видела", органа целокупне радикално-конзервативне опозиције, а сада већ органа владе, јасно се види, да је нова влада себе сматрала избавитељком и народа и отаџбине. Све што је дотле било, не ваља, све што ће од сад настати, то ће бити како треба; а нову владу — која ће по речима „Видела" бити влада „чисте" или „истинске" „уставности" — ваља само још жалити, што је снисходила да после смењене либералне владе прими тешко бреме на се.

За то је орган Либерала „Исток" (бр. 126 од 22. окт.) овако окарактерисао нови догађај: „Влада скупштинске већине одступила је од управе земаљске.

„Напуштена места заузели су нови министри. Не завидимо вам, господо нови министри. Дошли сте услед притиска стране политике, услед навала опасних за Србију, у погледу политичком и економном.

„Ви сте људи нови и још неискусни у државној радњи, а особито у тежим и већим пословима, у којима се државничка снага најбоље мери. Ми вас до сад још најбоље познајемо из начина, којим сте водили у „Виделу“ опозицију влади, коју сте случајно одменули.

„Ви сте добро знали, да је после берлинског уговора настала у Европи нова политичка констелација, која је положај наше земље јако отежала....

„У тако опасном тренутку прва и најсветија дужност свију синова отаџбине српске била је та, да, одрекавши се свију личних обзира и метувши за часак на страну све међусобне зађевице, покажу се у одбрани животних народних интереса сложни, једнодушни и одважни. То је био једини начин, да се туђа организација суз-бије у границе прописане међународним правом. Тако би код свесних народа била поступила свака патриотска опозиција; али ви, господо, и само ви, тако поступили нисте. Сасвим напротив! Кад се влада већине борила са највећим тегобама, које су са стране долазиле, кад је она водила превасходну народну политику, ви сте на ту политику тако нападали, да су се неки бечки и пештански листови на ваш орган често позивали, а то су били баш они листови, који на сва уста вичу, да се Србија мора ма и силом савладати; ви сте тако у њиховом духу поступали, да је ваше „Видело“ често изгледало као аустро-угарски орган у сред Српске Престонице! Ви сте писали да влада хоће да изигра уговор. Шта сте том саблажњу урадили? Дали сте земаљским противницима да осете, да и у животним за Србију питањима може бити међу нама раздора, којим се они могу користити. Стављајући им дакле успех у изглед, ви сте им повлађивали ароганцију и ободравали сте их на непопуштање.

„Али све то бреме, ето се сад свалило на ваша леђа! Да видимо како ћете га издржати, а прилике у којима га носите много су лакше од оних, у којима су га носили ваши претходници....

„И ако сте у пуној слободи нападали на дела минуле владе, и на разне личности, које влади припадају, ипак сте се тужили, да вам је мало слободе оставила, да видимо сада каква је то слобода, коју ћете ви практиковати; и ако од стране владе већине није ни једног вашег, ма да су сви познати били, ни прст заболео осим једнога, који је своју званичну дужност дрско погазио, ви сте се тужили на гоњење; да видимо сада вашу толеранцију и вашу умереност. Наша опозиција неће бити ни нелојална ни тесногруда, него озбиљна и доследна. Ми ћемо је водити противу вас, али не од беса или ината и из властољубивих тежњи као ви, него да одговоримо својој савести и да одужимо свој дуг земљи, која у садашњим тешким приликама више него икад иште од својих синова: љубави, патриотизма и пожртвовања.“

Тим су се начином на управи земље раздвојиле две странке и две владе. Тим је речима обележен и раздвој двају владавина у Србији. Ови су белега два, може се рећи сасвим супротна, доба у Историји модерне Србије, као и рада две политичке Странке, које су толико, свака на свој начин, утицале на судбу земље и народа. Чланак овај, у колико се односи на време до промене и на све оно што јој је непосредно предходило, носи карактер формалне оптужбе нових носилаца власти пред историјом. Историји и потомству предајемо да они изрекну коначан суд о томе.

Ми ћемо без предубеђења ући у расматрања дела нове владе и њене странке, која ће ускоро, као што ћемо видети, променити и своје име, и којој је суђено да пуних седам година рукује судбом Србије, са чудном и промењивом срећом, а може се рећи без прекида. И ако су се мењале владе, странка је стајала и била потпора свију њих, јер су оне све и поницале из њене средине; или ако је било кратког и привидног прекида, и те су владе опет радиле за Напредну Странку и обратно.

Таким начином ми с правом можемо говорити о седмогодишњој владавини Напредне Странке, у који период јавног живота Србије, ево, и улазимо.[1]

---

[1] Једна напомена нужна је пре но што пређемо на ближе излагање догађаја, у току седмогодишње владавине Напредне Странке. На име, та је владавина — а пером писца ових редова — описана далеко раније, и то у две књиге, које носе овај наслов:

Виделовачки Паметар I део, владавина конзервативно напредна, од Св. Јована Рилског до св. Цара Константина (19 октобра 1880 до 21 маја 1882 год.). Прештампано из „Српске Независности“. Страна 152. Београд, штампарија „Св. Саве“ 1882 године.

Виделовачки Паметар II део, владавина напредна, после св. Цара Константина (од 21. маја 1882 до 1. јуна 1887). Прештампано из „Нове Уставности“. Страна 307. Београд, трговачка штампарија Лазара Исаиловића, 1887 године.

У те две књиге, скоро до најмањих детаља описан је јавни живот у Србији у времену од 1880 до 1887 године, са свима својим перипетијама. Ту су политички догађаји, оличени у владама, скупштинама, у јавним покретима хронолошки описани, сваки изложен у правим карактеристичним цртама својим и по узречној вези, како су један из других излазили.

Као што је горе напоменуто, Виделовачки Паметари прештампани су у две засебне књиге. Први део угледао је света, почев од краја маја па у току јуна месеца и даље у лето 1882, а у либералном листу „Срп. Независности“. Други део угледао је света тек после пет година по паду напредне владе, 1887. почев од септембра месеца и даље у јесен 1887, а у либералном листу „Нова Уставност“. Састав је тај и један и други, у своје време цењен, пошто је радо читан, да су оба дела, мимо писца, одштампани трошком партијске управе листа, у по хиљаду комада и растурени. Али их је данас, после четири, односно три и по деценије, тешко наћи. Оба ова „Паметара“ постала су по жељи Ристића (први) и Рад. Милојковића и осталих (други).

Те две књиге, само су један мањи део рада писчева на тадашњим листовима Либ. Странке: Истоку, Српској Независности, Уставности, Новој Уставности који су, најмлађе налазили за првих десет година опозиције Либ. Странке. Тај рад, после трогодишњег живљења у Београду (од 1880—83) није прекидао са свим ни премештај у Ниш 1883); ни доцније у Пирот (1887). По повратку у Београд (1889) тај је рад био само интензивнији, нарочито за време другог Намесништва и тадашње Либералне владе (1890—1893 и даље), док није с повратком Јов. Ристића на чело

II.

Први кораци владе. Избори и њихов резултат. — Влада од 19. октобра одмах је приступила послу, учинив нужне кораке, од којих су је једни водили у спољашњу, други у унутрашњу политику. Пред владом је стајало питање о трговинском уговору и предходни познати захтев Аустро-Угарске, на коме је обаљена њена претходница; а стајала је и Народна Скупштина, на коју се ослањала прошла влада. Изабрана 1878., Скупштина је имала, у свом садашњем саставу, да се састане у још један сазив своје трогодишње периоде. Да видимо, по реду, како је влада расправила оба та питања.

Прва њена саветовања била су намењена одговору Аустро-Угарској, на њену ноту од 5 (17.) октобра т. г. која је била последња у низу двогодишње дипломатске преписке са прошлом владом, и после које је напред наведене ноте следовао и познати нам акт владе Јов. Ристића од 9. октобра т. г., који је Кнез Милан узео за разлог, да изврши промену владе.

Тим саветовањима присуствовао је и стари Мариновић. Њему је, у повратку за Париз, и поверено било, да однесе и у Бечу преда одговор српске владе, на захтев Аустро-Угарске, која је тражила, као што знамо, да јој српска влада, пре сваког преговора о новим уговорима, призна њено историјско право највећег повлашћења на спрам Србије.

И нова влада то јој је признање дала, формално, потпуно и написмено. Она је и похитала с тиме, јер је већ 29. октобра Мариновић однео тај историјски акт из Београда у Беч.

Тај је акт српске владе, до данас, остао у целости непознат. Али колико је он задовољио Аустро-Угарску, имамо посредну потврду у изјави Венијамина Калаја, коју је, у име министра спољних послова, као његов помоћник, дао у делегацијама, које су у то време биле на окупу, у Пешти. Та значајна изјава гласи:

„Висока делегацијо! Пре но што одговорим на интерпелацију г. делегата Макса Фалка узимам слободу да поштованој делегацији учиним саопштење, које се односи на ствар српског трговачког уговора (вичу: чујмо!). Господину Министру спољашних послова јуче је од стране заступника српске владе предата званична нота, у којој Кнежевско-српска влада, свим оним захтевима потпуно одговара, који се налазе у ноти нашега министра спољних послова од 17. (5.) октобра ове године". (Живо одобравање!).

Добивши формално признање својега „права", Аустро-Угарска имала је да бира какве ће консеквенције из истога за се да изведе,

странке (у априлу 1895) и орган Либ. странке, Српска Застава, по одлуци Главног Одбора странке, са свим стављена у руке писца ових редова, који јој је био главни уредник све до њеног обустављања 1. августа 1898 године, а из узрока, који ће се даље, на свом месту навести. Годину дана по том, следовала је и смрт Јов. Ристића и сви преломи и у странци и у држави, са свима својим пагубним утицајима по све политичке странке и политичке људе, не остављајући ни писца овог дела ван својих вртлога.

то јест, да ли да своје трговинске односаје трајно удеси на основу највећег повлашћења и да се користи већ закљученим уговором Србије са Вел. Британијом, или да и сама приђе закључењу тргов. уговора са Србијом. Аустро-угарска је дипломација и сувиш мудра, да би својим новим јогунством хтела поколебати новостање у Србији, које се већ на овом првом кораку показало као врло повољно за њу. Добивши, по паду Ристићеве владе, признање највећег повлашћења и непосредну примену његову на свој увоз, како је узалудно тражила и за време либералне владе, аустро-угарска влада сад допусти и преговоре за закључање и особених трговинских, ветеринарских и консуларних уговора и конвенција са Србијом. Српска влада ускоро наименује изасланике за преговоре за закључење тих уговора и конвенција, који су тога ради отишла у Беч. Изгледало је, да све иде не може боље бити; али је позиција за одбрану економних интереса и самосталности Србије била напуштена. Аустро-Угарској било је сад лако да своју превласт при закључењу нових уговора одржи, и она се, наравно, није ни мало устезала да то кроз нове уговоре и оствари. Сад је то, као што ћемо видети, ишло и релативно брзо.

Требало је да прође пуних 16 година од тога доба па да се (1896-те год.) још нешто ближе сазна, како су ове ствари између српске и аустро-угарске владе ишле. Јован Ристић, одговарајући на изазивачку полемику Мил. С. Пироћанца, председника владе од 19. октобра 1880. године, додирнуо је меру одговорности владе у уставној земљи, пошто је Пироћанац ту одговорност скидао са Владе на рачун Круне. „Ја бар за себе не примам ову разрешницу; на против, одговарао је Ристић: ја примам на себе целу целцату одговорност за сва своја дела. Нема ни једног званичног акта, који је мени Круна могла наметнути. Има и Крунине иницијативе у мојој службеној радњи, али она није никада дошла до дела противу моје воље. Што сам мислио да могу усвојити, за то сам и примио одговорност, а за шта нисам мислио да могу примити одговорност, то нисам ни усвајао. Такав је случај и изазвао оставку Либералног Кабинета од 1880. Зна се да ми онда нисмо усвојили претенсије Аустро-Угарске у погледу на трговинске односаје. На против, влада је Пироћанчева нашла одмах формулу, коју је Мариновић однео собом у Пешту, а Калај је саопштио аустро-угарским делегацијама уз опште усклике њене. Чија је одговорност за овај правац Пироћанчеве владе у једној уставној земљи? — пита Ристић, на стр. 68. своје књиге „Последња година спољашње политике Кнеза Михаила".

На ово питање одговара после Пироћанац у своме спису: „Наша завршна реч поводом дискусије о политици Кнеза Михаила" (од 1896.), на чијој стр. 55. читамо следеће откриће: „Први политички акт нове владе био је одговор на ноту аустро-угарског министра споль. послова односно царине на увоз робе из суседне царевине. Тај одговор био је усвојен у министарској седници, држаној у двору под председништвом Кнеза. Јов. Мариновић, наш посланик у Паризу, у повратку на своју дужност, однео га је Филипу Хри-

стићу, нашем посланику у Бечу, да га преда министру спољ. послова Аустро-Угарске. Нико од Министара није више (?!?) о том одговору водио рачуна (!), држећи да је ствар у реду, али тако није било у ствари. Без знања владе, г. Чед. Мијатовић, мин. спољ. послова, сигурно по одобрењу Кнеза, дозволио је г. Христићу да одговору, са чијом садржином нису били сасвим (!) задовољни у Бечу, дода једну реченицу, која га је истумачила да Беч задовољи. Ми смо сазнали за овај догађај тек услед писања органа г. Јов. Ристића, који се са много задовољства бавио „формулом," коју је Пирочанчева влада пронашла да „Пешту" задовољи."

Наравно, и да верујемо на реч аутора ових речи, да је за све ово сазнао тек из органа Јов. Ристића, што би била жалосна сведоџба како за владину иницијативу у раду, тако и за владине информације, чији су старији пријатељи били и Мариновић и Ф. Христић, опет остаје тај факт, да је се председник министарства од 19. октобра 1880. године, са целом владом брзо помирио са свим тим, и остао на влади, у друштву са тим истим Чед. Мијатовићем „који нам је, вели Пирочанац на истом месту, као Краљев повереник и омиљена личност, био отворен противник...."

На жалост ово није био једини случај где је један министар мимо целу владу водио са владаоцем засебну политику. Ни ово није био само пролазни случај. На истом листу поменутог свог списа (стр. 55., 56.) наводи их Пирочанац још два финансијске природе, пошто је Мијатовић био министар финансија поред заступништва мин. спољ. послова. Но и то није све. „Али и овај тежак случај није, сигурно, ни последњи ни најтежи — из доба владавине о којој сад говоримо...." вели Пирочанац. И ми ћемо већ идуће (1881.) године наићи на још један најкрупнији, о коме ни Пирочанац није још 1896., кад је ово писао, јавно говорио. То је било опште познато тек 1902. године, а тицало се Тајне Конвенције закључене 16/28. јуна 1881. години између Србије и Аустро-Угарске, такође за владе М. С. Пирочанца.

Као што се види и ово мало ошкринуте завесе, са првих дана нове владе, износи неочекиване догађаје, који од тада стално притискују јавни живот Србије. С тога ћемо, по оцени овог првог корака нове владе, прећи и на други, који се тицао унутрашње политике њене. Кнез, а ускоро краљ Милан, већ је увелико својим „искуством" притицао новој влади у помоћ.

Петога дана по заузећу власти, влада је 24. окт. распустила Народну Скупштину и наредила нове изборе за дан 30. новембра т. г. После вишегодишњег практиковања уставности и после случаја за Чича-Данилове владе (Књ. I. стр. 315.) ово је нов случај, да се прекоредно врши тако звани „апел на народ," што је у овом случају значило само спремање земљиште за се. Све се изменило, па наравно није могла остати непромењена и Скупштина. Она најмање.

Дан раније, 23. октобра, упутио је и нови министар унутрашњих дела Гарашанин, окруж. начелницима, први свој распис, којим је изнео своје погледе на јавни живот.

„Жива борба, која се данас води, говорио је Министар у распису, на пољу полит. питања у земљи, не треба да нас обеспокојава нити забрине. Земља је у потпуном процесу полит. развића; и ако је мисао здраве уставности у мнењу народа знатно унапред коракнула, опет за то нису сва питања, која са њом у вези стоје потпунце на чисто изведена и у појмовима рашчишћена, као што ни сви интереси, који се дотичу ових пол. начела, нису дошли до нужног успокојења. Ова борба знак је живота и пол. здравља; она није никад доказ опадања народног.

„И заиста, господине начелниче, данашња влада носи у себи истиниту веру да само из потпуне и потпуно искрене уставности потиче политичко образовање народа, светао углед Престола и здрава будућност наше земље. Али дух праве уставности испољава слободу пол. убеђења, слободу кретања и пол. рада, у границама, које закони одређују."

Ни устав, ни толики органски закони, на којима и данашња влада заснива своје слободно кретање, ни неких петнаест које обичних, ванредних и великих Скупштина, које су за дванаест година одржане у Србији, нису још дале доказа да су „сва питања која с уставношћу у вези стоје потпунце на чисто изведена и у појмовима рашчишћена". То ће тек сад бити, по надању и очекивању министрову. И ми смо навели овај распис колико да потсетимо и на прве декламације ове врсте из кратковремене владе Аћима Чумића (Књига I стр. 281) пре шест година.

То није била ни последња реч новога министра. На десет дана пред изборе, 20. новембра, министар се понова јавља расписом наглашујући у њему, да „између разних недозвољених утицаја, утицај власти у опште, а полицијских посебице, прибрао је на себе моју (министрову) највећу пажњу", и наређује начелницима: да овај распис среске власти „свака у својој општини на општинском збору обнародује. Срески начелници нека ово изврше лично где је могуће, а иначе преко потчињених званичника. У вароши Београду, управитељ вароши, објавиће то уобичајеним начином".

Овај други распис, у коме се огледа и утицај још невидљиве половине и још неорганизаване Радикалне Странке, на коју се нова влада у обарању своје претходнице ослањала, први пут, од како је чиновништва у Србији, ставља органе државне под власт масе. Први пут један министар разголићава ауторитет државне власти, којој се овакве наредбе, са истим дејством, само поверљиво издају. Тако се и ради, кад се озбиљно на вршење наредбе мисли.

Улогу спутавања власти пред народом, узео је дакле на сам Министар унутр. дела. За сад је све ишло једним и истим правцем сложно и једнодушно између нове владе и њених притајаних савезника. О св. Аранђелу, а у бр. 138 Видела, изашао је велики проглас, упућен „Пријатељима Народа", у коме се и ови позивају на акцију, приликом избора, који предстоје. То је сад било дошло до речи и лево крило војске, на коју се влада ослањала. То су

били Радикали. Они се и овде јављају засебно, са чисто својим прогласом. Они су, види се, желели да се тако засебно истакну, и да се на своје привржснике обрате, као на „пријатеље народне", више но на привржснике владине. Прави имаоци „Видела" осећали су, а и знали су већ из раније, да то није крв од њине крви, и томе иначе савременом и важном агитационом прогласу нису дали прво место у листу, већ унутра, на другој страни. Потписници прогласа беху: Никола П. Пашић из Зајечара, Мил. А. Глишић из Ваљева, Паја Ј. Вуковић из Крагујевца, Јов. Ж. Јовановић из Шапца и К. С. Таушановић из Београда. То беху прваци нове странке, од којих је другопотписани доцније при коначном раздвоју ускочио у владиновце.

Николу П. Пашића видимо овде први пут означеног на првом месту у својој средини.

Но влада је и чисто својим људима, као и осведоченим приврженицима левога крила, дала да осете повољне знаке њенога пријатељства. То је било путем помиловања многих личности, осуђиваних на затвор, робију, полиц. надзор, за познате раније догађаје, као што су: „Црвени барјак" у фебруару 1876 (за владе Каљевићеве); Страховљанска побуна из новембра 1877, пред полазак војске у други рат; Алавантићева афера и др. Влади се доиста не може пребацити оклевање у овоме погледу. Влади, састављеној само из конзервативаца, било је лакше својим помагачима делити милост, но да са њима подели власт. За први мах левом крилу било је и то доста. Дан потпуног одвајања и прелазак у офанзиву по свој прилици неће бити далеко. Сад је остала само још једна потреба, коју опет влада може најбоље задовољити, а та је: да се што више чисто својих привржсника уведе у Скупштину. Радикали су са своје стране, и за се радили примерним тактом.

Цео новембар прошао је у живој агитацији. Све је живо устало на ноге. Либерална странка и њени пријатељи чинили су што се могло у приликама, када се јављају тако нове и тако примамљиве мисли, слободе и обећања, а на плодовима два недавна тешка рата у којима су Либерали оставили велики део и своје популарности.

Није пропуштено неупотребљено и још једино средство, које је и сама Аустро-Угарска пружила влади, дозволивши извоз говеди који је за последње доба либералне владе демонстративно био забрањен. Пресија, која се чинила с те стране на либералну владу сад је постала излишна. Распис о овоме допуштеном извозу читан ја и на биралиштима, на сам дан избора 30. новембра 1880.

Је ли чудо, онда, да је резултат избора био успешан за нову владу и извршену промену? Масе народне, с једне стране несхватљиве за суптилна државна питања, на којима је пала Либерална влада, а с друге стране стајале су несумњиво још под притиском трогодишњих ратних тегоба, у којима је пало много жртава и отишла многа имовина. Природна је, најзад, и оправдана била и радост владе и њених непосредних и посредних привржсника, која

се тако велегласно и на све могуће начине износила на видик, како кроз владин лист „Видело", тако и иначе.

Ово безгранично радовање, као и пре тога агитовање, дало је повода органу Либералне опозиције те је, прво поводом распуста Скупштине, и после избора такође, донео и погледе кругова бивше владе. Тако у Истоку бр. 129, од 29 октобра, налазимо следећу оцену ситуације:

„Дојакошња опозиција била је неприродно састављена из најсупротнијих фракција. Конзервативна странка, сама по себи слаба, била се придружила крајњим елементима тако, да су радикали били у њој надмашнији од конзервативаца. Радили су сви заједнички, упели су се били свом снагом да на последњој сесији одвоје већину од владе, али нису ни за длаку успели. А за што? С једне стране, што је бивша влада толиким сјајно свршеним делима стекла позитиван ауторитет у земљи, а на страни доводила у очајање оне, који су желели Србију да исцеде... Опозиција користећи се тим случајем, примила је остављену крму у своје руке. Тада се обелодани лабавост њеног састава и немогућност да на државном послу заједнички ради. На том послу не видимо ни једног радикала. Ови су очевидно изиграни, пошто повадише кестење из ватре за конзервативце. Влада ће носити на себи неправилност свога постанка, као неку фаталност, докле јој буде суђено да живи."

А после извршених избора, у истом листу опозиције, следовала је, поводом ликовања у победоносним владиним круговима ова оцена:

Устављајући се на „полузв. листу наше владе" „Виделу", које после избора „управо бесни", и даје „слику пијана човека", орган Либ. Странке наставља:

„И шта му причињава ово пијанство? Успех на изборима? Но, чији је тај успех? Ми смо већ у прошлом броју изложили да се влада нема чему радовати. Успех није њен; јер у 130 посланика десетак присталица конзервативних далеко су још од тога, да влади успех обезбеди. Неоспорно је, да су битку задобиле две фракције: радикална и безимена".

Но влада се није дала збунити. Наредивши састанак Скупштине (указом од 4. децембра) за дан 30. децембра 1880. године, а за ту годину, влада је, другим указом од 18. децембра покушала да корегира своју срећу именовањем 39 владиних посланика. Да ли је, и колико је на тај начин утврдила свој положај и осигурала правилан рад Скупштине, једном солидном већином, то ће нам ускоро догађаји показати.

Либерала је, при свима препонама и озго и оздо, ушло довољно у ову Скупштину, тако, да ће њихова група са Тодором П. Туцаковићем на челу, моћи бити од довољног, као и моралног утицаја за време рада Скупштине, која се састала на уречени дан, 30. децембра о. г. у Београду, у дому „Црвенога Крста".

III

Нова Скупштина и раздеоба странака. — Децембра 30. године 1880, беше свечан дан у Београду. Скупштина, с новим људима, с новим политичким правцима, беше на окупу. Слава нишких дана и нишких Скупштина, чисто оде у присенак, пред појавом Скупштине у Престоници „целом свету на видику", како се онда говораше. Истина је мало и потрајало, док се Скупштина конституисала, при чему су у председништво узети само искључно владини пријатељи, али је већ шести дан по састанку, т. ј. 4. јануара, нове 1881. год. могла Скупштина бити свечано отворена Престоном Беседом.

У овом се акту наглашује потреба нових дипломатских представништва Србије на страни; износи се блискост нових уговора са Аустро-Угарском, о чему се већ воде преговори у Бечу; наглашују се предлози о железницама, да се грађење без даљег одлагања предузме.

„Управа земаљска, судство, настава, јавни саобраћај, војна снага и њена спрема, а поглавито основни закон земље, Устав, били су предмет моје озбиљне и непрекидне владалачке пажње. Налазио сам за потребно, да се у тако важном земаљском питању, како је питање о унутрашњим реформама, и земља изрази, па сам се послужио уставним правом мојим, те сазвао нову Нар. Скупштину".

Програм, доиста обилан, на врхунцу тога стоји и сама промена Устава, која се, ево после осам година (први пут за Мариновића владе 1873.) понова и опет у Прест. Беседи износи, са каквом срећом, то ћемо већ видети.

И адреса Народне Скупштине није дала на себе дуго чекати. Она је већ била готова доста брзо, тако да је после два дана, на Богојављење, већ објављена.

„Благословен је час — почиње Адреса — у ком слободно Представништво народа једнодушно стаје пред лице свога узвишеног Владаоца да се у име напретка драге нам Отаџбине обазре на прошлост, обавести о садашњости и промисли о будућности...

„Љубљени Краљу! Нар. Представништво осећа потпуну радост што може у име народа изјавити, овде пред престолом твојим, да народ од свога славом увеличаног, првог после Косова независног владаоца Србије и потомка заслужених Обреновића, није ни очекивао друкчија дела, дела величине, племенитости и искрености.

„Поуздање си нам потпуно запечатио узвишеним поздравом својим, у коме — Првак слободе Српске! — указујеш руком на Устав земаљски, који ваља, у име Бога, да утврди истинске основе слободе и законитости. А као подножје овоме храму, са одушевљењем поздрављамо наговештај непосредних предлога о уређењу штампе, збора и удружења, општине и судства, у духу истинске слободе".

Ова адреса има као главну црту своју: потпуно порицање све прошлости. Историја Србије тек ће од сад почети и тек ће сад она добити могућности „да своје право лице покаже". Са свим је онда доследно, кад сутра дан, 7. јануара 1881, Видело бр. 3. у првом чланку, величајући први акт Народне Скупштине, чини то овим речима:

„Достојанство законодавног тела, непристрасност, уљудност и лојалност, нису ничим помућени у скупштинској адреси. Њен састав и изглед носи на себи тип савременијег и угледнијег састава саме Скупштине. И ако би ово прво дело њено било меродавно за будући рад и понашање народних посланика, ми бисмо имали права да спокојније чекамо развитак послова у Скупштини, а оставили би злослутнике да се и даље узалуд надају растројству и ексцесима у средини Народног Представништва".

Но није само жеља за истицањем „савременијег и угледнијег састава саме Скупштине", диктирала ове речи, које су потицале из средине саме владе, и ако се без сумње радо хтело рећи како и „састав и изглед" саме Адресе одскаче од адреса ранијих Скупштина. Но, и ове су раније адресе ту (спроведене кроз књ. I и II) па ће сваки моћи ценити: које су од њих писане са више достојанства и више самосвести о дужностима и посланика и Скупштина.

Друга је невоља била ту у питању, и то таква, која је угрожавала целокупан политички положај, и све мучне тековине, које је нова влада и њена странка са толико не својих колико земаљских жртава видела како тако подигнуте.

У питању је била и сама влада, ако се у опште хтео водити какав било уставно-парламентарни обзир и ред. Испунило се оно, што је у органу опозиције после избора речено, да влада нема своје већине; и да ће, како се сад види, с њоме морати мучно натезати.

Да изнесемо само догађај.

Јануара 8, други дан по објави једногласно усвојене адресе, на један пут се појави нов лист, под називом „Самоуправа". Лист се називаше „Орган Народне Радикалне Странке".

Али није била то само појава једнога листа, која је произвела толико велики утисак; ту је, у првом броју листа, било и нешто важније. То је: Програм нове странке. Он беше, по својим основним идејама доиста нов, као што беше нова и Странка, која га истицаше.

Развој догађаја пре и после оставке Либералне владе, већ нам је познат, све до састанка ове Скупштине, и до адресе од 6. јануара 1881, која је била последњи заједнички акт радикално-конзервативних удружених представника. Поред неискрености конзервативаца, да сами заузму сва места у влади, имало је и иначе сувише супротности између Радикала и Конзервативаца, већ и по самом пореклу њиховом, да би дружба њихова могла остати стална и трајна.

Морало је, дакле, неминовно доћи нешто ново, у својим последицама важно, што ће имати пресуднога утицаја и на Владу и на Скупштину и на даљу судбу њихову, као и на целокупан развој политичких догађаја у Србији.

И то је дошло, и то не више по удаљеним паланкама, затуреним селима, анонимним листовима у земљи или ван ње, и нејаким редакцијама. Нови обрт догодио се у сред Народнога Представништва, и њега су произвели људи, који су имали посланички мандат, готови да одмах и на делу, при владиним или својим предлозима, даду следства и својим назорима и своме програму.

Али до сада тога програма није било. Проповедање ма којих политичких идеја, још није и програм, као што и носиоци тих идеја још нису Странка. И сами зачетници и носиоци нових радикалних идеја, нису ни сањали да ће кад год, или не бар тако скоро, моћи говорити ауторитетом Народнога Представништва. Они су и сами своју улогу схватили као критичара свега дотадашњег политичког делања, негирајући све што као дотадашња државна организација постоји, и у чему су се год изражавала дела владина. То је била само политика негације, а у даљим консеквенцијама, политика подривања, рушења. Програми хоће да имају и позитивну основу; а место неодговорних новинарских критичара и писаца, дошли су сад ма и морално одговорни чланови Законодавнога тела. Ово су били нама махом већ познати људи из разних изборних места, округа и градова. Они су се јавили сад у Скупштини у појачаном броју, од којих већина није била на чисто са својим убеђењима, а још мање да су иста срећена била у какав државнички програм. Али иза њих, у уредништву новога листа „Самоуправе", који су и мимо писмене, полуписмене или и неписмене привржснике своје у Скупштини, били главни носиоци идеја радикалних, и главни проповедници њени, до најдоњих слојева друштвених.

И нови радикални „Програм" поглавито њихово је дело, које ћемо, у главним потезима и сами изнети, упућујући, што се детаља тиче на бр. 1. „Самоуправе" од 8. јануара 1881. године.

У „основном погледу" своме, програм је садржавао једну општу формулу, којом радикална странка хоће: „Унутра народно благостање и слободу, а с поља државну независност и ослобођење и уједињење осталих делова Српства" — дакле оно, око чега су Либерали истрошили сву своју снагу. Али одатле настаје чист радикализам, нарочито у свему што се тиче унутрашњег јавног живота у држави. Тако:

I У законодавству промену Устава, с општим правом гласања за све пуполетне грађане српске, са обичном и великом Нар. Скупштином; али укидање Савета.

II Администрација да буде што простија, јевтинија и целисходнија. Укидање начелстава па и округа, сем општина и срезова, који да буду самоуправни.

III Судство са изборним судовима за грађанска, а поротним за кривична дела, но у примени са „начелима сталних државних судова."

IV Финансије са непосредним, прогресивним порезом, са централном нар. банком на челу, и обласним банкама, којима непосредно — а посредно „свима државним приходима и расходима" — рукују грађани; и нарочити кредити за унапређење земљорадње, заната и индустрије.

V Просвета са општим, бесплатним образовањем, са неговањем грађанских врлина у школама и спремањем за корисне самосталне раденике.

VI Војска, са што већом тежњом нар. војсци. Стајаћа војска као проста школа за нар. војску; а војничко образовање да се уведе у средње и више школе.

VII Спољашња политика са чувањем и заштићењем интереса наше домовине, слога са братским суседним народима, нарочито са Црном Гором и Бугарском; помагање неослобођених делова и буђење свести о народном јединству.

VIII Пре промене Устава, као особени захтеви Радикалне Странке, који се имају остварити на овој или идућој Законодавној Скупштини јесу: 1.) Потпуна слобода штампе, 2.) Слобода збора и договора, 3.) Слобода удружења, 4.) Општинска самоуправа, 5.) Лична и имовна безбедност. — Све ово да се ујамчи и у новоме Уставу; и 6.) општа штедња у државним издатцима.

IX Опште одредбе: Програм ће се овај мењати и допуњавати сваке године о састанку Скупштине. Лист „Самоуправа" оглашује се за орган Радикалне Странке.

Овај програм носи 38 потписа посланичких поименце, после чијих имена стоји додат и овај сумаран израз: „са још 38 другова народних посланика."

А за све њих, потписнике програма, стоји ова изречна обвеза: „Обвезујемо се, да ћемо се овога Програма чврсто држати и на његовом остварењу радити, како у Скупштини, тако и у народу. Посланици српске Народне Скупштине..." (Следују потписи).

Није остала недодата и ова примедба: „Потписивање на овај програм отворено је за све народне посланике код нар. посланика Николе Пашића."

Цео апарат једне нове странке био је дакле готов у свима својим деловима и потребама.

Пред владом је стајао један важан свршен чин: Половина Скупштине — а по одбитку либералних посланика већа половина досадашње већине, на коју се влада ослањала — одвојила се у засебну групу, у особену нову Странку, са новим програмом и својим листом. Што је владу морало нарочито обеспокојавати, она је међу именима потписника новог радикалног програма видела и имена старих привржсника конзервативних, као што је н. пр. познати нам већ и сам негдашњи председник Скупштине за конзервативних влада, Ђорђе Топузовић и други. И ако ће ова појава уједно сведочити са каквом се наивношћу и лакоћом наши људи из народа прилагођавају свакој новини, ипак то није мењало накривљену ситуацију, у којој се конзервативна влада на једном нашла и према новој Странци и према неким својим пријатељима.

Владу је болело, што ју је „неверни" савезник називао још и партијом „власничком," као оличену противност новој Странци, која се називала „народном." Али, што је за владу најгоре било: она је морала ћутати. Ни једном речи није она смела, кроз свој орган „Видело," увредити потписнике програма у „Самоуправи."

Владин орган, не помињући ни једном речи ни појаву новога листа, ни новог програма, ограничио се на приговоре, на алузије. У влади и иза кулиса скупштинских знало се шта се спрема. Истога дана, кад ће изаћи нов Програм и први број „Самоуправе," 8. јануара, владин лист чини ове алузије. (Видело, бр. 5.) и то после усвојене адресе:

„Куцнуо је час, да се Скупштина са владом сретне или сударн; дошао је и тренутак, у коме има да се реши: хоће ли данашња влада да седи, или да се дигне.

„Владалац је, по свом уставном праву, учинио да данашња влада постане; али данас је требало видети, може ли та влада и да опстане. Постанак њен је ван Скупштине, али опстанак у Скупштини."

Да ово каже, влада је наредила да се изда ванредни број 5. „Видела," у четвртак, кад тај лист није обично излазио. Ни у овоме, па чак ни у идућем, 6. броју „Видела" нема ни речи о појави „Самоуправе"!!!

Хитање пак владиног органа да утврди, или управо његово похваљивање Скупштине, да је Адреса једногласно примљена, не треба да изазива чуђење, пошто је и оно, што је влада кроз престону беседу изрекла, тачно ишло у прилог радикализма. Није ли влада обећала, сем промене Устава и промену свију политичких закона земаљских? Радикали ништа друго нису ни тражили; они су и у свом програму само то потврдили. Друго је питање, да ли је то све била и владина збиља, као и то, како ће те измене у појединостима испасти? Али влада је сад тек, после појаве радикалног програма, правила добру вољу за невољу. То је у осталом редовна последица свију лажних положаја; а нова влада слаба у народу, без икакве своје прошлости, била је у по све лажном положају. Она је се на сав глас хвалила својим слободоумљем, и држала да јој то даје права, да од приговора, пређе на поље прекора. Већ идући број 7. Видела, од 13. јануара доноси први чланак у коме се ближе изражава о ситуацији:

„Има, вели, знакова, да неки народни посланици још нису начисто са својим појмовима о политичким партијама и о њеном одношају на спрам владе. Један од добрих говорника скупштинских рекао је приликом дебате о адреси, да у свакој држави има две партије: партија власничка и партија народа... И ма да је поменути говорник у два маха поновио своју фразу о власничкој и народној партији — журна дебата скупштинска прејурила је преко ње безобзирце.

„То је омашка, коју ваља (тек сад?! и зашто баш сад?!) исправити, у толико пре, што неки појави сведоче да оно мишљење

није усамљено т. ј. да има још народних посланика, који све партије у земљи деле на два табора: власнички и народни!!...

Лекција је била јасна и зна се на чију је адресу. Али од лекција се није могло живети у критичне дане. Ваљало је осигурати заљуљани положај владе, и то је учињено грдним усиљавањем. Настала је борба око броја; настало је цимање и отимање око појединих посланика. Док се на важније од њих утицало обећањима реалне вредности, дотле су простији људи са села вучени у групу владину на безобзиран начин. Настало је очевидно одабирање и јасна деоба привржсника владиних од привржсника опозиције: либерала и радикала. То је био закулисни рад. Али ваљало је учинити и какву јавну манифестацију, која би сведочила о препороћају и саме — Консервативне Странке. И она је сад желела, да и с поља важи као засебна, као и нова. А већ и сами радикали се нису могли ничему више од ње надати, после већ раније свршеног наименовања председника и подпредседника Скупштине, који су обојица (Алекса Ђ. Поповић и Мил. Кујунџић) били присталице владине, и ако је радикални Пашић по броју гласова стајао на другом месту, на листи кандидата. Либерал Туцаковић Тодор, добио је 43 гласа.

*

Консервативна странка није до сада имала писана програма; а, од како је Устава у Србији, она је и сувише мало била, и то у врло колебљивим приликама (1873—75), на раду, да би и по томе могла бити оцењена. Главни јој је рад био негативне природе, као опозиције у Скупштини за време либералних влада до 1880. год. у колико је за тих ранијих година у опште могла бити бројно представљена у Скупштини, па и ту са радикалним елементима помешана. Та се опозиција огледала наравно у штампи, а достигла је врхунац од заснивања листа „Видело" (од 2. јануара 1880.) Из тога неодређеног положаја дошла је Консервативна Странка на власт, и то са својим Младоконсервативним представницима. И ко је све ту био?

У време највећег ранијег антагонизма између Либерала и Консервативаца, т. ј. одмах после догађаја од 1858. и даље, ови последњи беху названи именом „кајмаковаца", од турске речи „кајмакам", што значи „намесник".

Беше ту сад људи са наслеђеним именом и гласом својих очева, као што је Мил. Гарашанин; беше ту амбициозних људи, који су за прве младости сматрани као неупознате величине, као што беху Чумић и Пироћанац; али ту беше људи, који су се својим личним трудом и радом заслужено истакли на површину, као Ст. Новаковић и други; беше, најзад ту и обичних и даровитих отпадака, који не нађоше задовољења у редовима либерала и прећоше к странци, која је све више почела освајати и благовољење владаочево, особито сад по доласку и на власт.

Најпосле школско другарство — које по мишљењу писца ових редова игра велику улогу у зачетку политичких странака и у груписању главних људи по партијама — допринело је и у ранија времена и доцније коначном састављању сродних елемената у поједине политичке заједнице.

Да потврдимо то и фактима.

Школски другови или блиски по школовању савремени вршњаци били су прваци Либералне Странке, као: Ј. Грујић, Дим. Матић, Белимарковић, Јов. Илић, Јов. Ристић, Радивоје Милојковић, Милован Јанковић, Ст. Бошковић, Влад. Јовановић, Ст. Вељковић, Ал. Васиљевић, Јак. Туцаковић и др. као Митрополит Михаило, Влад. Јероним и т. д.

Школски другови или блиски по школовању савремени вршњаци били су прваци младо Конзервативне Странке: А. Чумић, М. Пироћанац, М. Гарашанин, Љ. Каљевић, Ст. Новаковић, Ч. Мијатовић, М. Кујунџић, д-р Владан Ђорђевић, Вук. Ј. Петровић и др. одмах за њима.

Школски другови или блиски по школовању савремени вршњаци били су и прваци нове Радикалне Странке (старије коло): Светозар Марковић, Никола Пашић, П. Велимировић, Адам Богосављевић, Пера Тодоровић, Мита Ценић, Светозар Милосављевић, Светомир Николајевић, и други, као и (млађе коло): М. Вујић, Пера Ђорђевић, Илија Душманић, Стојан Протић, Добра Ружић и др.

Школско другарство било је, у извесним моментима, толика привлачна сила, да је, у току времена отрзало појединце из састава појединих странака, где су раније они или њихови очеви припадали, и одвлачило их у друге странке. Школско другарство чинило је, рекли бисмо, ди при свем, кад и кад и крвавом сукобу између Младоконсервативаца и Радикалаца ипак остајало, међу првацима обе групе увек толико личних симпатија, да су се они у датој прилици свакад пре разумели па и сносили, но што је то могло бити према, рецимо, старијем јату Либералном.

Може у појединостима ова поставка о моћи школског другарства у странкама, бити и корегисана, али она ипак остаје у својој снази. За то су сведоџба наведена имена и њихова заједничка судба. Ово у толико пре, што су то баш имена оснивалаца и истакнутих првака сваке од ових странака.

Свако од ових јата јавља се у извесноме добу. Младићски идеали Либералног јата падају у доба српско-народног покрета од 1848 када је утицај младих људи допирао до у саму народну Петровску Скупштину 1848, као што их видимо и на бојном пољу у Војводству исте 1848. После десет година 1858, јављају се представници његови у епохалним догађајима, да после даљих 10 година, после трагичне смрти владаочеве, 1868, прихвате судбу целе земље, до пунолетства младог наследника, а као да достижу пун развој своје снаге у великим догађајима од 1876—78 у свеопштем српском ратном покрету за слободу и уједињење, и кулминацију своје парламентарне разграђености кроз две године даље (до 1880).

Младићски идеали Младоконсервативаца падају у доба бирократске владавине Гарашанин — Христићеве од 1861—68. У колико многе и од њих није био обухватио Омладински талас (1867), пре коначне полит. опредељености. Господство, оличено у сталним ауторитативним министрима тога доба, учинило је утисак на њих. Изоштрени у критицизму, који је настао и слободно се развијао после прокламована Устава од 1869 и укидања цензуре, они се у то доба, и у Скупштинама и ван ње, јављају само као критичари и опозиционари увек и једино тада моћној Либералној Странци. Писани документи т. ј. новине ове будуће странке не сведоче о тиранији и притиску закона о штампи.

Оштрина њихова пера терала је до безобзирности, игноришући често и саме границе објективности, а кад кад прелазећи и у цинизам, чему је н. пр. представник писмени рад М. С. Пироћанца, нарочито његови полемични списи последњих година. Је ли важило да се одбрани своје гледиште, или своја политичка корист, глас или рад, ту онда није било аргумената, који при буди каквој иначе својој квалификацији не би били добри да се у потврду својих назора наведу. За све ово налази се потврда у ступцима њихових новина, њихових политичких списа, брошура, интерпелација, и свију политичких актова у Скупштинама и ван ње.

Такви су остали Младо-Конзервативци до последњег доласка свога на власт. Наравно, ми овим нисмо хтели искључити постојање и објективних људи у њиховој средини; али у захукталости политичких бојева овакви људи, у срединама те врсте, махом теже долазе до речи а још мање до пресудне речи.

Радикално јато, у свом зачећу не мање је испуњено духом критицизма. Рат свију против свакога, била је, могло би се рећи, у прво време њихова девиза, као што је то девиза свију младих бурних природа нарочито у добу политичкога фанатизма, а особито у земљама где се систематски чак и од самих владалаца ишло на рушење свакога континуитета.

И ако би се повукла нека разлика између Младо-Конзервативаца и Радикала у времену о коме је реч, онда би се та разлика састојала у њиховом разноликом пореклу. Јер док појава радикализма личаше на страну инвазију, која представљаше собом нешто ново, управо нешто туђе, и која доносаше у Србију идеје црпене на туђем извору — дотле Младоконсервативци имађаху своје чисто домаће порекло. То је се порекло огледало и у имену њиховом. Они и према старијим Либералима, и према младим Радикалима представљаху странку застоја, Конзерватизма. Лична младост њихових представника није ни мало потрла сам карактер странке конзервативне. То је и спречило да се радикали утопе у ту странку, чији прваци у многоме беху вршњаци радикалним првацима. То је учинило, да сад настане и потпуна деоба међу њима, која ће се, како ћемо видети, развити у крвно непријатељство. Први знаци

овог развода јавили су се почетком јануара 1881, и беху прва невоља конзервативне нове владе.

У политичком процепу, у који је запала влада појавом напред наведеног радикалног политичког програма и засебног, самосталног листа „Самоуправе", наишле су на владу озбиљне бриге за своје самоодржање. Сем израза срдите немоћи, која се огледала у владином органу после предаје адресе, и појаве радикалнога програма, ваљало је учинити и нешто стварно за спасење ситуације, прво у Скупштини па, наравно, и у Влади. У радикале нису могли ићи министри ни њихови најближи пријатељи; томе су се противиле — поред воље владаочеве — и саме њихове традиције и лични понос. Ту беху и српски „оцаковићи". Моментана превласт броја, оличеног у потписницима и присталицама објављеног радикалног програма, била је поправљена привлачењем појединаца поново у владину групу. Равнотежа је како тако, поново васпостављена; али, као што се зна, има равнотежа, а у политици нарочито, које се необично лако ремете. Такав је случај био и овде.

Ваљало је, дакле, учинити нешто јаче. То што су сад намерни били да учине Конзервативци, било је кидање са политичким традицијама оличеним у том имену, па следствено кидање и са самим именом својим. Шта је од овога двога — да ли неозбиљно напуштање ствојих традиција или озбиљно пригрљавање новог имена — било важније, то ће блиско време показати. Овде нам треба само изнети, како је та, за конзервативну странку важна метаморфоза извршена у једном принудном положају.

Равно десет дана по појави Радикалнога Програма, доноси „Видело" бр. 11. од 18. јануара 1881 протокол образовања „Збора Напредне Странке", и његову организацију као скупштинског клуба, са председником и осталим часништвом[1]. Мора да су ово били десет мучних дана, јер на документу, који је утврдио ову промену стоји да је „тако утврђено у Београду 10 јануара 1881 год.", док је све то објављено тек 18. јануара т. г. Ту се тицало поред обустављања процеса распадања и опуштења конзервативне владине групе у Скупштини, још поглавито и повраћаја у крило странке оних, који су се били залетели и потписали нови радикални Програм, на коме су се могла видети имена Ђ. Топузовића, Н. Крупежевића, В. Јаковљевића и др. а то су људи који су од вајкада били срасли са владином странком, као што је, обратно, нови предс. напредњачког клуба Мил. Глишић био увек уз крајње елементе.

Нарочити политички програм није влада ни нова странка изнела у свом прогласу, који је имао десет махом конститутивних тачака. Програм је, како се рекло тада, већ био изнесен у Престоној Беседи, и сад га је ваљало само вршити. Влада је се сад

[1] Председник је био познати посланик ваљевски, који се држао дотле са радикалима и друго потписани на изборном прогласу Милош А. Глишић, потпредседници: Љ. Каљевић и М. Жујић, секретар поп Н. Крупежевић. Кум је „новој" странци Милан Кујунџић-Абердар.

мудро чувала да се ближе и на даље обвезује. Али је се много очекивало од политичког препорођаја, који је странка променом имена извршила.

И тако смо сада имали у Србији:

Странку Либералну, са Јов. Ристићем на челу;

Странку Радикалну, са посланичким клубом на челу;

Странку Напредну, са данашњом владом на челу. Јер док Либерална Странка имађаше свога признатог вођу, дотле питање о дефинитивном вођству у ове обе странке не беше пречишћено. У радикала сметаше томе приближна једнакост њихових првака, од којих се не беше ни један особито истакао; у напредњака томе истицању воље сметаше више суревњивост. И док се у прво време уступало прво место М. С. Пироћанцу, као председнику владе, тек је доцније вођство дефинитивно прешло на Милутина Гарашанина.

Не може се рећи, ни да је за сада било нарочите организације ни у једне од странака. Заставе су престављали дотични партијски листови, а организација се односила више на скупштинске клубове. Свака је од њих заузела положај одбране или напада, како је моментана ситуација налагала. Странке су у практици ипак предвариле закон о удруженьима, јавивши се пре њега као колективне политичке јединице. Доцнија организација могла се тицати само детаља; а странке, као политичке војске, биле су фактички већ ту, и у потпуном бојном поретку. Њих је даља и ближа прошлост већ формирала.

Главна борба, у моменту при ком смо, водила се поглавито између Владе и Радикалне Странке.

Предводници Напредне Странке бојали су се од евентуалнога повратка Либералне Странке на управу земље, и тим су изговором правдали сва своја закулисна попуштања, у стварима где би свака друга влада неоспорно одступила. Међутим тај је страх био неоснован или боље рећи: он је само притворно изношен од стране владе и њених привржeника, као нека врста баука према све више агресивним радикалима. Кнез је био решен на сваку другу комбинацију, а у првом реду на одржање Напредне Странке на влади, само не на повраћај Либерала. С те стране нису ни Либерали могли ништа очекивати. Време је потврдило ове предпоставке.

Но није то била за Либералну Странку никаква несрећа, што није могла поново доћи на владу, са које је тек сишла; на против, она је могла само желети и желела је, да се њени давнашњи противници покажу на делу колико вреде. Само је ту и могла наћи Либерална Странка праву сатисфакцију за све оно што је дотадашња опозиција у току минулих година урадила, и према њој и према државним интересима на одбрани којих је Либерална Влада и пала. Несмишљени радови Напредне Странке, само би ишли у прилог ојачању Либерала.

Опасност је за Либералну Странку долазила од појаве нове, Радикалне Странке. Сама по себи, можда не би била тако опасан противник, а налазећи се обоје у опозицији према Напредној Странци,

нису једна другој ни биле на ударцу. Али је важан и пресудан био сам психолошки моменат, у ком се јавља Радикална Странка. Она се на позорници јавља, кад је Странка Либерална, истрошена и заморена у великој историјској борби, сишла с власти; док се, с друге стране, на власти налази странка, која, немоћна бројем и снагом и да би се на власти одржала, чини велике и крупне погрешке, које такође иду у прилог тактици Радикалне Странке.

Тако је се Радикална Странка нашла у центру свега окршаја, који је избио. Бујна, млада, са новим примамљивим програмом она је привлачила у своје редове све што је млађега и неоријентисаног у народу; а патње још не беху за њу настале. На тај је начин она несумњиво и чврсто са самог почетка ухватила корена, и апсорбовала у се све оне живе елементе, којима би се, за владе напредњачке, природно појачала Либерална Странка, чији се кадар састојао у угледном делу народа, међу земљорадницима, трговцима, у свештенству и старијој интелигенцији. Док је тако Радикална Странка бројно одвлачила у себе и елементе из народа и млађе интелигенције, а на штету Либералне, дотле је опет Либералну Странку у врховима њеним, саламала напредна влада, избацујући en masse из државне службе Либерале, и замењујући их својим људима. Ми ћемо видети како је влада још на овој Скупштини тражила велике кредите за „пречишћавање" прво полицијске, па за тим и судске струке, у чему су имали и потпору радикала, који су такође помагали сваку радњу владе, која је ишла на то да се руше стари бедеми либерални, нарочито у државној организацији. Најзад, нису радикали, ма и у интимним круговима само, једном исповедали: да је останак напредне странке на влади услов за њихово јачање у народу. Ми ћемо ускоро имати прилике да видимо (и у пријему Бонтуовог уговора) да Радикали формално омогућују опстанак владе. Док би Либерали својом умереношћу, штедљивошћу и мудром управом брзо потисли Радикализам у природне границе, дотле су Напредњаци, у току пуних седам година, својом неумереношћу, расипањем и све безобзирнијом управом, радикале само појачавали. Напредњаци су доиста просто мотком терали народ у радикале, у буквалном смислу те речи. Тако је та странка дошла до такве бројне снаге, која је била у стању да издржи све потресе и гоњења, која су за њу доцније настала; тако је она могла примити на се борбу са целокупним државним апаратом, почев од самог Владаоца па доле до напредњачког кмета, и преживити дане тешкога искушења и патњи, које су, као што ћемо већ видети, и за њу настале.

У тој борби стоје стално два закрвљена табора: радикални оздо и напредњачки озго. Усред те борбе стоји као елеменат умерености Либерална Странка, која је, истина изашла из ње некомпромитована и цела, али без пресудног утицаја на ток саме борбе. Из те је борбе произашла многа несрећа, која је преживела и толике своје узроковаче; али је, у последицама својим, оставила дубоке трагове на целом животу државном, на њеној спољашњој и унутрашњој политици; у свом пак финансијском расулу, које има своје порекло у овој седмогодишњој владавини Напредне Странке, која тек настаје, оставила је политика тога времена на врату народа торбу тешкога камења, која је надалеко спутавала сваки полет наше државе. Једном речи: недогледне су недаће, које имају своје порекло у томе бурном седмогодишњем добу.

Тешко је управо и оценити сву величину несреће, коју је ова тешка и дуга борба за собом оставила. Камо среће за земљу, камо среће за народ, камо среће и за политичке странке, па и за саме напредњаке, да те борбе није било. Али је тако суђено било. Судба је била једном јаком руком, — а то беше рука Миланова — пошто је одгурнула Либералну, приковала Напредну Странку на њен незавидан положај, и држала је у пркос свима покушајима дотле ту, док је таласи заталасаног мора нису најпосле збрисали тако, да се већ није имало шта више ни држати. С тога рекосмо, истинито убеђени: камо среће и за саму Напредну Странку, да ју је та судба мимоишла.

Али док се сва та драма одиграла, ваљало је да прођу пуних седам година, управо пуних девет година, које су понеле са собом много добро народно и оставиле за собом само пустош и развалине, у којима је с позорнице нестало и главног сарадника на овоме — самог краља Милана.

На реду је, дакле да, после ових општих погледа, прићемо ближе разматрању ових догађаја. Што смо се пак више и дуже задржали на овом разматрању политичког положаја, какав је после промене од 19. октобра 1880, створен почетком године 1881, то смо учинили с тога: што је ситуација политичка, тада створена, доминирала свима догађајима, за пуних девет година, све до 22. фебруара 1889. године, до дана абдикације Краља Милана. И овај знаменити акт најновије наше историје многи с правом сматрају као последицу бурних догађаја који пред нама стоје, и у чије разматрање сад ближе улазимо.

IV.

Доба слободоумља владе. — Један фаталан уговор. — Са оваквим расположајем политичких сила почео је прави рад Народне Скупштине, у којој беху сад три подељена политичка логора: либерални, радикални и напредњачки. За њима стајаху, ван Скупштине, дотични органи партијски, савремени листови: Исток, Самоуправа и Видело. Радикална и Напредна Странка, по могућности коју им је давао Устав и Закон о пословном реду скупштинском, први путем избора, уз протекцију владину, други путем именовања, беху увели у Скупштину све своје прваке. Прваци Напредне Странке беху, као што знамо, и у влади. Либерална Странка, на против, не имађаше у Скупштини својих првих људи бив. министара и других, већ беше представљена својом групом само од народа изабраних посланика, са Тодором П. Туцаковићем на челу. Ова је група не мање вршила своју патриотску дужност,

готова да у датом моменту пре напусти и саму Скупштину, но што би гласала за тешке ствари које долажаху, а беху штетне по интересе земаљске. У толико је била живља радња Либер. Странке ван Скупштине, у штампи.

Пре но што бисмо побројали главније послове, које је ова, у многом погледу знаменита прва напредњачка Скупштина посвршавала, да укажемо на једну главну тенденцију и владе и њене већине, као и радикалне опозиције. Тако све политичке законе: о штампи, о зборовима и удруженьима, као и измене у скупштинском пословнику, који су давали све већег маха опозицији, прихватила је ова оберучке. Тако исто и законе, као и предлоге, који су ишли на прорећивање или потпуно уклањање дотадашњег чиновништва, које је стало на снагу за прошлих година Либералне владавине, прихватала је радикална опозиција са исто толико готовости, са колико их је воље напредњачка влада подносила. Свака је партија од ове две гледала свој рачун; а обе опет смерале су на штету треће, Либералне. Код предлога пак, који су задирали у чисто материјалне државне односе и радикална опозиција заузимала је одмах чисто опозиционо гледиште, одупирући им се из чисто тактичких разлога, да тиме задобије што више терена у народу, коме је она довикивала, да ће му дације свести на стару демагошку меру: „дукат и цванцик!" То је она главна црта, која се као црвени конац провлачи кроз цео рад ове Скупштине.

То ће се потврдити и предлозима, како су по реду поднашани Скупштини.

Као један од првих предлога (20. јануара 1881.) који се тицао чисто унутрашњег рада скупштинског, било је: укидање допуне чл. 50. пословника скупштинског, по којој је, при интерпелацијама, имао права да у име свију потписника узме реч у Скупштини или од потписника овлашћени, или првопотписани посланик. Ту је доскорашња радикално-напредњачка опозиција остала и формално доследна. Укинули су допуну, против које су били у последњој нишкој Скупштини на којој је она озаконьена. И то је било у реду. Али, ми ћемо се већ уверити и са колико је искрености влада поднела овај предлог. Јер је, 22. марта о. г. већ у овој Скупштини, посланик радикалац поп Марко, довикнуо Председнику скупштинском Алекси Поповићу (напредњаку): „ви сте врло издашни у опоменама и забранама, и ви имате добар апетит да тлачите наша посланичка права." А то значи: док је формално укинуто једно ма и привидно ограничење пријављивања за говор при интерпелацијама, дотле је оно замењено личним нахођењем председника Скупштине при целокупном раду скупштинскоме. Али и то није све. Ми ћемо имати прилике, у Скупштини која за овом долази, да влада у једном крупном финансијском питању игнорише једну интерпелацију подписану целом либерално-радикалном опозицијом, и тера најзад целу опозицију на излаз из Скупштиие пре, но што се решила да на интерпелацију одговори, а није имала државних разлога да на њу не одговори. На против, као што ћемо видети, сви су разлози били

да влада одговори. Добу неодговорних декламација негд. опозиције ево је следовало доба опорога рада, и негдашњи слободњаци, изметали су се у упорне реакционаре.

Но то је све било доцније, кад је влада срушила била све мостове између себе и опозиције, у колико је у њој било и њених доскорашњих савезника. До сад је пак влада продужила подношење слободних предлога.

Тако је одмах (23. јан.) следовао предлог закона о удруженьу и зборовима; даље (28. јан.) предлог закона о судијама или како се онда то називало „о независности" судиској; најпосле (13. фебр.) и предлог закона о штампи. Сви су ови предлози, којима је влада коректно искупила реч дату у Престоној Беседи, лежали на скупштинском столу. Али они еу имали и своје наличје. Предлогу закона о судовима, следовао је, мимо буџета, захтев министра правде (Пироћанца) за кредит од 100.000 динара за извршење закона о судовима; други захтев министра полиције да му се, опет мимо буџета, дâ кредит од 50.000 динара, који су одмах и одобрени, били су прва ратна опрема противу Либералне Странке, јер су старе опробане судије у колико су били либерали, ваљале, са новим законом, да иду напоље, као и многи дотадашњи полицијски чиновници. У обе струке, судској и управној, настало је чисто партијско регрутовање. Док је либерална влада имала у служби, као касационог судију, једнога отвореног свога противника какав је био А. Чумић, М. С. Пироћанац, и др., дотле Пироћанац, подносећи свој предлог о судовима, ревносно гони своје доскорашње старије, а у политици далеко мирније другове.

Закон о штампи, и ако беше далеко од негдашњег предлога младих конзервативаца, да цео тај закон треба да има само: „члан први и једини: Штампа је у Србији слободна!" — усвојен је одмах акламацијом. И то је било доследно и од владе, као и од радикално-напредњачке скупштинске већине. Док су напредњаци желели да конкуришу радикалима, дотле су ови оберучке грабили свако оружје које им влада пружа, да га одмах противу ње и обрну. Ми ћемо већ видети, да ће доћи и време одузимања онога, што се сад давало, и време бруталне реакције, која ће потврдити речи Јов. Ристића, изговорене у Нишу приликом дебате закона о штампи, а на приговор да тадашња влада „иде путем реакције"! На те ћемо речи подсетити, кад будемо имали прилике да на делу констатујемо повлачење исте напредњачке владе у свима правцима, којима је она сада тако оптимистички ишла напред, доследна своме новом имену.

Врхунац владине тежње да огарантује слободне установе, обухваћене овако посебним законима, огледа се у Предлогу о промени Устава, који је и усвојен: 4. априла 1881. Овим предлогом — који је око половине марта, и после бурних сцена поднесен — хтела је влада да демонстративно заврши прву полу рада ове Скупштине, која је баш тога дана (14. априла) прекидана, да се поново састане у Београду 4. маја. Ми се на овом, по себи тако важном

предмету и предлогу о промени Устава, овде нећемо задржавати, једно с тога, што он у себи и није садржавао ништа више до једино намеру владе „да се устав од 1869 измени", без икаквих предлога и како те измене имају да гласе. Овим је погажено и само наређење Устава, који је прописао и начин промене његове. Нећемо се на овом предлогу устављати већ и с тога, што је он, у својим последицама, као што ћемо видети, био — беспредметан. До уставне промене није ни дошло. А влада је овај предлог поднела, сем тога, и из тактичних разлога, да ублажи дејство досадашње своје радње, услед којих је дотле било великих окршаја у Скупштини и ван ње у јавном мишљењу. Повод за то био је злогласни „Бонтуов уговор".

Као што знамо, прошла Либерална влада, после усвојења српско-аустријске конвенције о грађењу и вези железница између обе суседне државе, расписала је била и конкурс за грађење железница. Знамо и то, да прве понуде нису могле бити примљене; шта више, влада, предавши их нарочитом одбору на оцену, није те понуде ни узимала у дискусију, пошто их је тај одбор нашао као некорисне за државне интересе. Казали смо том приликом да је остало да се чекају нове повољније понуде. У том је дошао и пад Либералне владе.

Нова влада сасвим умесно прихватила је железничко питање, али није прихватила и начине своје претходнице, како, с ким и пошто да се сагради железница. У првом реду нова влада, из непознатих разлога, напустила је у опште пут конкурса. Она је нашла човека, с киме је готово тајно ступила у преговоре, и брзо се и погодила. Још ова Скупштина имала је да прими ту погодбу с тим човеком.

Тај фатални човек био је Евжен Бонту, из Француске, који је био финансијер, а не и техничар, и стајао је на челу француске финансијске куће или групе, која се звала „Генерална Унија" (Union générale). У њој су, како се онда говорило, сконцентрисани били капитали западњачких клерикалаца и њихових католичких пријатеља, који су и на том чисто финансијском пољу, ради отпора антиклерикалним модерним струјама, хтели да имају свој ослонац.

Но било то како му драго, влада је нашла Бонтуа; и изгледа, да он није дошао да се у Београду тек погађа, већ је дошао са већ унапред довољном сигурношћу, да ће грађење српских железница несумњиво припасти само њему.[1]

Нови концесионар имао је, дакле, јаких протекција и у нашој земљи и на страни, јер без њих он не би могао тако насигурно рачунати на успех, којим је његов труд у сваком правцу био богато крунисан, за што се обратно и он богато одуживао. Први покровитељ Бонтуов био је сам Кнез Милан.

[1] Како је у јануару 1881, кад је Бонту већ био у Београду, било зимње доба, кад бродови не раде, Бонту је дошао у Базјаш, узео нарочити пароброд, и са доста опасности провукао се кроз санте, које су Дунавом ишле и стигне у Београд. Али му је претрпљени страх довољно и награђен.

Уговор је постао јаван тек кад је 6. фебр., а на XXVI састанку Народне Скупштине, њој поднесен. Већ сутра-дан, 7. фебр. изабрат је био нарочити одбор скупштински од 15 чланова, да уговор, као владин предлог, оцени и Скупштини извештај поднесе. Одбор, према важности предмета, није радио сразмерно дуго, т. ј. до 4. марта. За све то време беснио је пожар јавног претресања конвенције у штампи, са којим је упоредо ишло закулисно убеђивање о корисности уговора међу онима, који су, сем владе, која је била раније већ убеђена, имали да реше о његовој судби,[1] прво у одбору петнаесторице, а за тим у Скупштини. Ова је јавна и закулисна агитација и припремала духове у Скупштини и ван ње, док борба није достигла свој врхунац у самој Скупштини, почев од 4. па до 19. марта. Тада је у $1^1/_2$ час по подне, поименичним гласањем, са 97, противу 57 гласова решена, усвајањем, ова по својим последицама несрећна конвенција. Њих 6 уздржали су се од гласања. Посланик крагујевачки Тодор Тупаковић и још неки од Либерала иступе из Скупштине, пошто овај корак не хтедоше овога пута учинити посланици радикали и ако су за то дали реч либералима — чиме би и сама Скупштина била онеспособљена за решавање. Радикали су истина гласали против уговора, али су останком у Скупштини омогућили да она донесе решење, што не би могло бити да су и радикали иступили, када би Скупштина спала бројно испод две трећине од укупног броја посланика, колико је по Уставу нужно да је у Скупштини присутно посланика, па да она може решавати. Тврдило се, да је Кнез сам плашио и напредњаке и радикале, да ће, на случај одбијања и распада Скупштине, звати опет Либерале. По резултату судећи, ова је, у осталом неискрена претња, имала силнога дејства на родољубиве и привржснике и противнике Бонтуовог уговора из напредњачко-радикалне странке.

Замашај решења од 10. марта, којим се држава задужује са 100,000.000, није нужно даље објашњавати. Значај је овога дуга у толико већи, што држава нема, по уговору, никакве гаранције за своје толике обвезе, које она даје предузимачу: за зајам, за грађење, за експлоатацију. Једном речи, држава је дала све, а није имала ништа, сем имена предузимачева и железнице, која, да нешто вреди, треба прво да буде сграђена, и тако скупо плаћена.

Но ни у радикалним круговима још се није знало или бар није се веровало, да је променом од 19. октобра пр. год. отпочела ера протежирања аустријских интереса у Србији, и да је она имала својих и сувише моћних представника, да би их могуће било тако лако сузбити, јер на челу њиховоме беше сада сам Кнез Милан. Свесно или несвесно, све се томе правцу било ставило у службу. Израз је тога правца био и резултат гласања Народне Скупштине

[1] Упорне посланике, на пр. Т. Туцаковића и др. звао је сам Кнез, саветовао их и ломио да гласају за уговор. Кад је Тодора питао његов брат Јаков Тупаковић, после таквог једног позивања у двор: је ли Тодор бар добро одговорио? — Овај је, у присуству писца ових редова, у лепој фигури лаконски одговорио: „ако није препрљено, није остало недопрљено!"

од 10. марта, која је тако мало личила на физиономију расположења, каква су се, за то време на пољу, ван Скупштине, развијала.

Све јавно мишљење било је устало противу онога, што се у Скупштини дешавало. Пред зградом где је Скупштина, у здању „Црвеног Крста" заседавала, дошло је до отворене туче између народа и полиц. органа. А сам Министар унутрашњих дела, М. Гарашанин — који је речито говорио за усвајање уговора, у уверењу да ће да се „сруче" у Србију толики милиони приликом грађења железнице — да би дао израза негодовању према свима демонстрацијама, које су се ван Скупштине вршиле, узвикнуо је у сред Скупштине: „И заиста, господо, врева, која се у ових последњих 20 дана подигла у јавном мњењу, била је жива, тако напрегнута, тако безобзирна и дозволите ми — у извесном моменту — тако безобразна...."

Милутина Гарашанина цене они, који су га ближе познавали као човека добра срца, али и лака на исказу. То сведоче горње речи његове, од којих се нарочито и датира напад јавних опозиционих гласила на њега лично. Опозициони листови дохватили су се израза о „безобразном јавном мњењу" и, као представници тога јавног мнења, засипали су аутора тих речи одговарајућим епитетима, тврдећи да је М. Гарашанин том речи дезавуисао себе и целу своју политичку прошлост.

Али, ма како да је ова реч незгодно испала, она на уста једног по занимању бив. војника изговорена, ипак, са своје отворености не карактерише тако ружно свога аутора и ако компромитује слободоумље његово, — као што је врло карактеристично стално ћутање Председника Министарства Мил. С. Пироћанца. За све време претреса овога важног предмета, овај човек, који је са толико претензија о свему хтео да изражава своје мишљење, није ни речи хтео јавно у Скупштини проговорити. А он је био дужан то да учини, као Председник Министарства, које се идентификовало са овим тугаљивим питањем. Ништа њега није могло поколебати у позицији ћутања, ни силни отпор у Скупштини, ни окршај ван ње, ни сама величина и важност предмета. Имало је доста перфидије у овом ћутању Председника Министарства. Оно је било срачунено на будућност — када је М. С. Пироћанац, по одступу с владе — постао адвокат друштва и предузимача срп. државних железница, са свима добрим и лошим странама тога лукративнога положаја[1], који је при страначкој дирекцији нових железница једно и могао постати из потребе спорова и борбе супротних интереса између српске државе и страног предузимачког друштва.

Троглави уговор са Бонтуом добио је, пошто је изгласан у Скупштини, ускоро и нужну потврду. Он је постао закон.

Још истога лета (1881.) почели су радови око доњега строја железничког. То је била нарочито организована свечаност, 21. јуна. Кнез, влада и сви преставници виших власти, са железничким предузимачима, скупили су се тамо где Мокролушка речица пролази испод топчидерског друма за у Саву. Сам је Кнез, нарочитим сребрним будаком, закопао у обележено место нове трасе, и одмах су даље радници почели дизање насипа. Свечаност је ова имала да обележи једно ново културно дело, што је оно и било у ствари, али са толико предходних и следећих недаћа, жртава и губитака. Радови, овако почети, даље су и продужени; али тек су настала страшна искушења и права катастрофа још пре истека једне године од потписа овога фаталног уговора. Но о том, кад дође на ред.

Имали смо прилике да већ кажемо, да је ова знаменита Скупштина од 4. априла до 4. маја прекидана. Кад је се поново састала, да рад продужи, тек се онда видела тешка морална исцрпелост и малаксалост посланика. Неколико дана узалуд је председник заказивао састанке: посланика није било у довољном броју. Они се нису тако лако решавали да дођу у Београд. Тек 16. маја могло се приступити послу.

Али су не мање важни предмети чекали Скупштину.

Поред једнога зајма од 30,000.000 који је изгласан 1 априла а за одужење ратнога државног дуга — о чему ћемо ми доцније говорити код других зајмова — Скупштина је се по повратку имала да бави са крупним привредно-финансијским предметима.

После скоро тродневне дебате (16, 17 и 18 маја) Скупштина је са 111 противу 22 гласа (њих 6 уздржали су се од гласања) усвојила све нове уговоре и конвенције са Аустро-Угарском, и то: трговински уговор, са важношћу од десет година, ветеринарску конвенцију, као и погодбу о издавању криваца, о извршењу судских пресуда и о наслеђима. Гласало се о свему „ћутуре", како је то један од посланика из већине избацио у дебати. На тај начин је истина створено између Србије и Аустро-Угарске уговорно стање али, као што смо већ имали прилике да напоменемо, са жртвовањем свију привредних позиција, на чијој је одбрани и пала Либерална влада пр. године. Сем повлашћености аустријских индустријских предмета на штету наших заната, Аустро-Угарска је заузела доминирајући положај над нашим преважним сточним извозом (рогате марве, свиња и др.), потчинивши га сасвим својој контроли, са центром за свиње у Пешти, и правом да затвара границу кад

[1] Милан С. Пироћанац, који је од члана Касације постао Председник Министарства, важио је, као чиновник, за човека, који је живео од своје плате, често са напезањем, док му се срећа није осмехнула. Милан Ђ. Милићевић, политички пријатељ Пироћанчев, у своме Додатку Поменику од 1888. године, износећи биографију овога свога пријатеља, између осталога, што је он на њему и у његову раду доброга нашао, вели: „Кад је Пироћанац дошао у пензију, онда је отпочео рад адвокатски, и ту се врло скупо умео наплаћивати, а клијенти су му били све имућни људи и удружења." Биограф је пропустио додати: и судови, које је он у личном саставу саставио, с нарочитим обзиром на своје личне и политичке пријатеље. На завршетку Милићевић вели: „Пироћанац је врло миловао да зида лепе зграде. И озидавши три веће куће, показао је да има и укуса и довољно техничког знања за такве радове.... На плаћању био је врло тврд, јер се често и пружао даље од свога губера..."

год за сходно нађе. У току времена, она је чинила употребу од тога свог „права" и сасвим без обзира на наше привредне интересе, користиће се њиме као чисто политичком пресијом.

Нова задужења изискивала су и нове изворе. Тако су на овој Скупштини решени, донесени или допуњени разни финансијски закони, као: закон о таксама (поднесен у Скупштини још 30. марта), зак. о таксама на дуван, на дућанске радње и крчмарина.

Но све то, с обзиром још на једно читање предлога у Скупштини, није дуго трајало. Дошав 4. маја, а већ је 22. маја закључена свечано, као Скупштина за годину 1880. Посланици су пожњели признање за своје труде и пожртвовања. Ако се цени по мери моралног напрезања, и према послушности, коју је већина показала према свему, и крупном и ситном, што је влада у Скупштину на решавање изнела, то је признање потпуно заслужено. Али је у исто време овај сазив дефинитивно утврдио антагонизам између владе и већине с једне и осталих партија у Скупштини и ван ње с друге стране. И ако је у почетку рада скупштинског при адреси и при изгласавању политичких закона, о штампи, зборовима и т. д. још и било додирних тачака између владе и опозиције, нарочито радикалне, по закључењу ове Скупштине, обе су стране већ стајале као непомирљиви противници.

Али и влада и већина нашли су за то богату накнаду у безусловном благоволењу владаочевом, које је указивано како у гостољубивом двору, где су сваке недеље по једном приређиване игранке и весели састанци, сем што су стајала вазда отворена врата појединцима из Напредне Странке; а то се благоволење и Кнеза и Кнегиње указивало према Напредњацима и на сваки други начин. Један допис из Београда, датиран 5 (17) априла 1881, дакле у време кад је Скупштина одложена, који је изашао у Новој Слоб. Преси бр. 5981, и који је врло поучан и за познавање владаочевих погледа на ново стање и нову владу. С тога ћемо понешто, као момент фотографију изнети из овога дописа. Тако се ту — после речите похвале влади и Скупштини — може читати следеће:

„Највеће поуздање у овом одношају показује Кнез Милан. Из једног разговора његовога са једним патриотичним посетиоцем држим да треба следеће да саопштим: „Професор Николајевић тврђаше[1] да је то ненародна политика, коју ми водимо. Он нема право. Ова је политика исто тако народна, као и она, коју је господин Ристић водио. Опозиција се боји, да Србија не може истурити колико јој треба за ануитете. Не шест, дванаест, шта више двадесет милиона више може Србија поднети, а да се финансијски не исцеди, кад се само пронађу извори, и ми смо их нашли".

[1] Светомир Николајевић, тада проф. Вел. Школе и владин посланик, који је важио као радикалац, говорио је противу уговора, бацивши се на чисто политичко поље. Говор је био доста разметљив, као што доцније није аутору сметао да се својим поступцима (1894) дезавуише. Доцније се с правом рачунао у интимне пријатеље владаочеве и био је у политичким преломима јак ослонац његов.

Говор дође на Ристића. „Ја морам искрено признати, рече Кнез, да су ми моји садашњи министри симпатичнији, можда с тога, што су то млађи људи, а ја сам млад; то можда утиче на моје суђење. Ја сам ипак убеђен, да господин Ристић не би никад то могао протурити, што је ова влада извела и прокрчила. Међутим ја сам далеко од тога, да господина Ристића потцењујем. Ја ценим његов таленат, његова знања, његова искуства, његову енергију, а и његову частност. Заслуге су његове несумњиве. Други рат, са свима својим последицама, његова је заслуга. Кад смо се о томе саветовали, да ли треба да се упустимо у други рат, и да ли можемо, не беше још на Плевни пало решење. Нико се не одважи да говори за рат, ја сам бејах несигуран, а господин Грујић, тада министар правде, говораше одсудно против. Тада удари Ристић љутито песницом у сто и викну: „Ми морамо у рат!" Он нас повуче све за собом и — беше добро. Али је сад друго време. За мирно подизање на добивеном темељу, позвате су друге, млађе снаге."

„Напасти Ристића с новчане стране, — продужује Краљ — са самог је почетка промашена ствар. Није ли комисија коју је Скупштина одредила да испита употребу диспозиционог фонда[1] нашла: да је Ристић од својих 60.000 динара за десет месеца подигао само 18.000, па и од ове суме једва половину потрошио, док су његови последници за једва два месеца цео остатак упутили. Но овим нећемо Ристића да похвалимо, јер његова штедња не беше врлина, она беше порок, тврдичење. Али у овој земљи то ипак увек импонира. Ако је у опште могуће да се васпостави репутација Ристићева, у староме сјају, то је — завршује допис — упоређење његовога газдовања са садашњим, најсигурније средство за то."[2]

V.

Влада и тајна конвенција са Аустро-Угарском. — Успех Аустро-Угарске приликом промене владе 19. октобра 1880, није био везан само за питање о трговинском уговору, који је, као што знамо, склопљен у Бечу, и примљен у Скупштини. Независно од овог

[1] Што се тиче прегледа диспозиционог фонда до одступа Ристићеве владе, о чему се и у овом допису говори, њега је Скупштина одмах кад је рад отпочела, желела и наредила. Писац ових редова имао је прилике да чује од самог Ристића, кад он о том говораше: „Имао сам између осталога више хиљада дуката управо 10.000 за које сам наредио да стоје. Наступала су озбиљна времена и сукоб с Аустро-Угарском, па сам полагао да се то нађе у приправности. Но нова влада све је то дигла и утрошила". По извршеном прегледу, један од познатих противника либералних, који је тражио такође тај преглед, кад је видео резултат, говорио је: „Сад ме је срамота да оном човеку (Ристићу) у очи погледам". Али за то ни своју нападну тактику није променио.

[2] Аустро-угарско Министарство спољних послова је имало обичај, да поверљиве извештаје својих посланстава, у виду дописа у дотераном облику а кроз важне листове пусти у ширу јавност. Сва стилизација и овога дописа указује на то порекло.

уговора и целокупна политика Србије била се накренула према Аустро-Угарској, а за толико се опет удаљавала од Русије. Представник и носилац овога правца био је сам Кнез, а извршилац његова нова влада. То се, наравно, није могло одмах видети, али су догађаји посредно утврђивали овај факт. Требало је да прође неких двадесет година, па да у ширу јавност избије вест: *да је године 1881 склопљена тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске, на двадесет година.*

И овом приликом, у почетку 1902 године кад су опширније избила на јавност саопштења о томе, опет се сазнало више за начин како је та конвенција постала, али не и за сам текст њен. Она није, дотле, нигде у целини објављена.

Од интереса је, за оцену напредњачке владе, уставити се на постанку те конвенције, у колико је о томе било речи у јавности, а поглавито у листу *„Дневнику"* од 1902 године.

Повод полемици дао је Чед. Мијатовић, министар спољ. послова и финансија из 1881 године, коме је кроз „Дневник" добачено, да је он бољи но што је, он не би 1881 потписао „ону издајничку конвенцију". Ово је дало Мијатовићу повода да се правде, и већ у бр. 19. „Дневника" од 20. јан 1902, он се не само ограђује од овога драстичног прекора да је издајник, већ из свога поступка изводи заслуге за себе: „Не само да сву одговорност за ту конвенцију ја носим, него ја — вели Мијатовић — ту конвенцију сматрам као најозбиљнију, најважнију и највећу услугу, коју сам ја мојој отаџбини за све време моје политичке каријере учинио." И за тим подсећа на проглашење Краљевине, чему се Аустро-Угарска није противила и посредовање Аустро-Угарске у корист Србије за време српско-бугарског рата (1885).

Тешко је анализати мотиве, који су Кнеза Милана — јер је он иницијатор ове конвенције — навели да је закључи. Тек кад би се нашао његов мемоар, какав је он дао доцније своме сину, или други какав аутентичан акт или објашњење посвећеног лица (као што је Чед. Мијатовић главни повереник кнежев за све ове недопуштене послове његове тога доба), могло би се основаније судити о узроцима постанка и конвенције од 16/28 јуна 1881 године. Но, у колико се тајном конвенцијом гарантује престо династије Обреновића, који се обвезује Аустро-Угарска да чува и штити, биће, да је страх од несигурности за престо и династију, у првом реду определио Кнеза Милана да ту конвенцију закључи, и онда се није скомрачило ни у жртвама, које су на рачун Србије и народних интереса, тада уступљене Аустро-Угарској.

Кнез Милан је већ самом променом владе осведочио куда нагиње. Он је и при грађењу железнице и уговора Бонтуовог, као и при склапању трговинског уговора, већ јасно заузео гледиште Аустро-Угарској наклоно. Али, да ће јој се он сав предати, или боље да ће се он, а с њиме и Србија учинити васалом Аустро-Угарске, на то се није онда могло помишљати. Међутим тајна је била и

дуго и добро очувана, и од Краља и од владе, који се, у осталом, и нису имали чиме похвалити.

Јер, ни замишљени узроци за ту конвенцију ни сама она, нису служили на част својим ауторима. Ако би се као узроци могли узети споља отпад од Русије, а унутра одбрана од нових полит. струја, а то ће рећи од свога народа, обоје је зло и наопако. Кад владалац и влада слободу закључења уговора своје земље дају у руке признатом противнику државне независности Српске; и кад владалац себе и династију ставља у заштиту томе истоме противнику, онда је то доиста и жалосно и наопако, управо издајнички, нарочито с погледом и на судбину Босне и Херцеговине.

Рекосмо, да сам текст конвенције дуго време није нигде у целости објављен; али је, 1893. године, кад су радикали (после 1. априла) били на влади, главни садржај њен, кроз париски лист Temps, а у виду депеше из Петрограда (куда је такође о конвенцији учињено саопштење) пуштен у јавност.

По тим, тада још не проконтролисаним саопштењима, Србија је дала обвезу: да се одриче сваке агитације у Босни и Херцеговини, чију окупацију тако признаје као право Аустро-Угарске да те земље држи; да никакав уговор, политички или економски, ни с којом другом државом не закључује без претходног знања и саизвољења Аустро-Угарске. Обратно, Аустро-Угарска гарантује Кнезу и потомцима престо, и обећава потпору Србији у њеним аспирацијама према Старој Србији и Бугарској и на све што би Србија у том правцу оружаном руком заузела; а, на случај пораза, гарантује јој интегритет.

Као што смо већ рекли, ова детаљна саопштења имала су тек да се аутентично потврде и ако главни факт није више у питању. Остављајући времену да оно то учини, ми се вратимо начину како је конвенција постала. Пирочанац, председник министарства, под ким је ова конвенција постала дело, у својим списима, у којима је много што шта ставио на терет своме другу Мијатовићу, за живота је прешао ћутке преко овога врло великог акта. Мијатовић се такође није ближе изјаснио.

Тек посредно се зна за исказе Пирочанчеве о конвенцији, које је овај учинио радикалном публицисти Стојану Протићу, с киме је последњих година живота имао додира, користећи се, овда онда, преко њега и радикалним листовима „Одјеком" и „Делом".

Кад је почетком 1902. почела полемика с Мијатовићем о конвенцији, изашао је Стојан Протић, а у 20. бр. „Дневника", са пуним својим потписом, износећи шта му је пок. Пирочанац о постанку конвенције саопштио. То се саопштење своди на следеће:

Кнез Милан донео је собом конвенцију из Беча (куда је доиста и отишао одмах по закључку Скупштине у мају 1881) и саопштио је Пирочанцу, Гарашанину и Мијатовићу, свој тројици заједно. Кад је Пирочанац конвенцију прочитао, нашао је, вели, да Србија њоме према Аустро-Угарској долази у положај, у коме је Тунис према Француској, и да он ни у ком случају не може на њу пристати,

па је због ње и оставку кабинета поднео. Сам акт, дакле, није био само предлог, који се могао дискутовати и мењати, већ је била дефинитивна конвенција, коју је, по пристанку владаочевом на њу, и влада имала да прими и потпише, или да је одбаци. На први мах је изгледало да ће бити ово друго.

Али да видимо како се ствар брзо даље развијала, нарочито: је ли Пироћанац остао при оставци, кад се зна да је конвенција надлежно и обавезно ипак потписана и у важност ступила?

Стојан Протић у истом бр. 20. „Дневника" саопштава овај интересантан и карактеристичан обрт:

Једног дана, дошао му је — Пироћанцу — Мијатовић и изјавио, како он и Гарашанин мисле као и Пироћанац о тој конвенцији; али, пошто је Кнез за путом, право је учинити му толико да се баш у то време не прави криза, већ да се одложи до кнежева повратка. Пироћанац пристане да продужи вршити дужност до кнежева повратка, али оставку кабинета није повукао.

Но сад долазе изненађења.

Већ два дана после кнежева одласка, Пироћанцу долази аустроугарски посланик и каже му да долази из Земуна, куда је однео потписану конвенцију. На ово изненађење, које је спремио посланик председнику министарства, обратно и посланик се не мање изненадио, кад је чуо, да је министарство у оставци баш због те конвенције.

Шта је било? Чед. Мијатовић, као заступник министра спољних послова, премапотписао је конвенцију, и она је за другу уговорачку страну тим постала потпуна и за српску владу обавезан документ!!! То се више није дало мењати.

Наравно, да би сваки логичан политичар, пре него му саопштимо шта је после било, сасвим природно закључио, да је министарство, а нарочито његов председник дао, уз бурни протест, оставку или бар растао се за навек са својим другом из министарства спољних послова. Међутим, ништа од свега тога није било! Место тога, ево како се Пироћанац изјашњава о своме даљем држању:

„Преда мном се створила сасвим нова ситуација. И поред категоричке изјаве да ни у ком случају не пристајем на ту конвенцију, и поред изјаве мог колеге, да и он тако мисли — Конвенција је постала перфектна ствар, мој ју је колега без мога знања и одобрења као министар спољних послова потписао и сад сва напања и протести нису вредили ништа."

Ова изјава не потребује коментара.[1]

[1] Сем онога што је у „Дневнику" за 1902. било; писато је: О тајној конвенцији између Србије и Аустро-Угарске закљученој 1881 године, под овим насловом, и у Бранику бр 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43 и 44. за годину 1902 где се могу наћи и друга саопштења, која се односе на даљу судбу ове конвенције нарочито у години 1893 кад су, после Намесништва, још за њена трајања дошли на владу радикали, о чему ће и писац о. р. на свом месту имати да каже интересантне податке о судбини конвенције по преносу Краљевске Власти са Намесништва на Миланова наследника.

Поред једне штете, која се десила потписом конвенције, није право да се деси и друга, да се Србија лиши Пироћанца. Јер, говори он даље: Ситуација је била таква, да су радикали били искључени, а за Ристића он је био „уверен" да ће он „одмах" примити конвенцију онакву каква је. Ergo, не остаје ништа треће но да он, Пироћанац, остане на влади, сасвим као да није ништа ни било.

И он је остао, а са њиме и конвенција од 1881. и све зло, које је она у себи носила.

VI.

Свргнуће Митрополита Михаила и епископа. — Ако је правилна поставка, да је у званичној Србији са сваким даном опадала пажња према Русији и њеној осетљивости, а да је, за то расла пажња према суседној Аустро-Угарској, с којом је Србија стајала већ и у најповерљивијим односима, онда се то скоро имало и на делу показати.

После закључења Скупштине, Кнез је учинио посету цару и краљу Францу Јозефу, који се тада бавио у Буда-Пешти, где је Кнез српски на најсвечанији начин примљен, и одсео је у „бургу" краљевском дворцу. Одатле је Кнез отишао у Беч, где је учинио подворење царици, и са престолонаследником Рудолфом у Берлин.

Од тих дана датирају се симпатије, које је цар аустријски имао према Кнезу, а за тим Краљу Милану, све до његове смрти и при свима променљивостима судбе; као што је обратно и Краљ Милан остао, до своје абдикације, као владалац, па и после, веран у пријатељству према Аустро-Угарској. То је остала једна од најсталнијих и најдуготрајнијих црта његове политике, која је нашла и чвршћа израза у тајној конвенцији о којој малочас говорисмо.

У вези са одељком, који овоме непосредно претходи, сматрали смо за потребно да у томе погледу учинимо и ове напомене. А поверљиви архиви бечког Министарства Спољ. Послова садржаће, без сумње, о свима односима Краља Милана према Аустро Угарској, и много и аутентичних података, који ће ближе осветлити ово за Србију несрећно доба.

А сад да пређемо на даљи ток догађаја.

* * *

После Скупштине, влада је била забављена поглавито увођењем у живот закона, конвенција и уговора, који су произашли из последње Скупштине. Судови су измењивани у личном саставу, полицијска струка „пречишћавана" је, царински поступци сообразно с новим уговором уређивани, а финансијско-технички радови са железничким предузимачима били су у највећем јеку. Влада је имала пуне шаке послова и била је задовољна, што јој они без

великих тешкоћа иду добро. Све је, у осталом било још у зачетку кад се препоне мање јављају. Ни све већи напади опозиције нису више владу обеспокојавали. Она је по свом нахођењу, седела чврсто у седлу. У владаоца је имала пуно благовољење, у већини нужну парламентарну потпору, а друго јој, сада, није више ни требало.

Усред тога унутрашњег рада појавила се, на један пут тешкоћа, која, свакојако, при мало доброј вољи од стране владине, не би нарасла до питања првог реда по последицама, које су настале.

Тицало се новога закона о таксама и његовога извршења. Расписано је свима, па и црквеним властима, како ће тај закон да се врши.

Највиши представник црквене власти, Архијерејски Сабор који се као и обично састао 21 септембра т. г. бавио се тим питањем и нашао је: да је закон о таксама, у оном делу, где се таксама оптерећавају и чинодејства, која се врше на основу божије благодати, у сукобу са догмама и канонима свете православне цркве.

Одлука Архијерејског Сабора о томе гласи:

„Сабор Архијерејски, водећи бригу по дужности да очува православље у чистоти, пошто је упоредио каноне са означеним законом о таксама изјављује, да је овај како у тачкама, којима се наређује да се благослов Архијерејски, као и за свештене чинове, који се добијају благодаћу Св. Духа, плаћа, противан канонима св. православне цркве, па за то тражи: да се он поправи тако, како не би противуречно свештеним канонима, које смо обвезни невредимо чувати. А тако исто Сабор сматра, да је учињена неспоразумност, што је овај закон издат без претходнога споразума са Архијерејским Сабором.

С.№ 14. у Београду 23. септембра 1881. године.

Митрополит српски, Архиепископ београдски Михаил с. р.; Епископ нишки Виктор с. р.; Епископ неготински Мојсеј с. р.; Епископ ужички Викентије с. р.; Епископ шабачки Јероним с. р."

Гледиште, које је Архијерејски Сабор заузео било је тачно. Шта се даље између Митрополита као црквеног поглавара и осталих владика с једне, и Министра просвете и црквених послова као представника владе с друге стране, одиграло за први мах, отргло је се широј јавности. Митрополит је предњу одлуку Сабора доставио министру просвете и црквених послова, са својим писмом, у коме је Митрополит извео сасвим логичке закључке из ове одлуке Сабора, а на име: да се прописи закона о таксама у колико се односе на чинодејства, не могу вршити.

Влада је ово схватила као „бунт" црквених поглавара, а парочито Митрополита, према законима земаљским и предузела нужне кораке, да овај бунт у корену угуши.

Шта је влада радила и до каквих је закључака дошла било је, на један пут свима знано и јасно, кад су 18. октобра 1881. године осванула званичне „Српске Новине" бр. 288.

Ту се налазила представка, коју је министар просвете и црквених послова учинио непосредно Његовом Височанству Кнезу, и извештај о томе, како је у Архијерејском Сабору примљен закон о таксама. Представка та садржавала је цео поредак факата и закључака, који је Митрополит у свом писму извео. Са овим претходним разлозима, вели Министар, спроводи се горе споменуто Саборско закључење С.№ 14. с напоменом: „да ће се из њега првенствено увидети да сви отачаствени Архијереји не могу примити и у својим богоспасајемим епархијама извршити закон о таксама у садашњој његовој редакцији."

„Ток овај — вели се даље у министровој представци — зачудио је владу Вашега Височанства, коју је понизно потписани одмах с овим писмом упознао. Последња логичка консеквенција и основа читавога писма јесте управо та, да Архијерејска власт хоће да буде трећи чинилац законодавства земаљског."

Но владино је гледиште било друкчије. Министар просвете и црквених послова био је његов тумач, а енергични Ст. Новаковић могао га је само још потенцирати. У колико је у предњем делу Министрове представке то гледиште делимично и изложено, оно је у завршном делу овога за српску цркву у последицама важнога акта, још речитије изашло на видик:

„Једино уверење, да је држави највећа снага у поштовању закона и да нарочито на врху црквене управе не може остати човек, који отворено нарушава законе, приписујући себи власт законом другим властима одређену; који у име другова службено влади саопштава оно, што они нису закључили, и који одриче покорност законима, могло је принудити владу Вашега Височанства да се реши: да замоли Ваше Височанство да бисте изволели потписати указ, којим се Његово Високопреосвештенство Господин Митрополит Михаил разрешава од администрације архиепископије београдске и митрополије српске."

У Београду (Потпис Министров).
18. октобра, 1881. године

„Кнез одобрава

18. октобра 1881. у Београду *М. М. Обреновић IV* с. р."

Министар просвете и црквених послова

Сп. Новаковић с. р."

Значајно је овде, да Кнез ставља свој потпис на сам извештај министарски. Јер за овом представком следују тек укази: први о уклањању Митрополита Михаила са дужности, и о постављању епископа неготинског Мојсеја за администратора београдске епархије и целе митрополије, све под истим датумом 18. октобра 1881.

Без пензије, без издржавања, без икакве потпоре, после времена од двадесет и пет година часне службе, често пута у тешким приликама, кроз које је пролазио живот Србије, удаљен је са својега

високога положаја Митрополит Михаило, први поглавар автокефалне српске цркве. Власт се постарала, у лицу новога администратора, да му прекрати бављење у Митрополији. Збачени Архијереј, са пастирском палицом повукао се у своју приватну кућу на Западном Врачару, праћен симпатијама својих многобројних пријатеља из Србије и целога православља.

Са првога дана овога жалоснога догађаја отпочела је знаменита борба, оличена у изразу Црквеног питања. Сви интелигентни представници Св. цркве стали су на страну свога Архијереја, уз кога су духовно стајали и остали Архијереји, сем Мојсеја. При свима разним изјавама учињеним у току овога процеса, остале владике: нишки, ужички и шабачки, нису себе опорекли, не хотећи, с почетка радити у Сабору без свога законитог председника Митрополита Михаила. А имаћемо прилике ускоро да видимо да и њих није мимоишла иста судба, до коначне пропасти целе т. зв. Старе или канонске Јерархије.

Догађај је одјекнуо силно и надалеко, и у земљи и на страни, и свака је домаћа политичка странка заузела положај према њему, док борба није прешла и на даље црквене кругове.[1]

Са падом митрополита Михаила није, дакле, свршена ствар.

После првог препада, који је се десио о збачењу Митрополита Михаила, остали епископи заузели су одбранбени положај. То је проузроковало читав низ потезања, саслушања, док није дошло доцније и до новчаних казни.

Главно је овде било и за владу и за саму ствар оно, што је доносио закон о црквеним властима, усвојен 27. децембрм 1882 и који је давао већу претежност државној световној власти но до сад, и што је за овај мах важно и од практичне вредности било: измењен је начин бирања Митрополита, стварањем новог „Изборног Тела“ са већином световних елемената. Закон је био ad hoc.

С тим новим оружјем пошло се у борбу даље.

Марта 20, године 1883, буде сазвано „Изборно Тело“, да бира новог Митрополита. Епископи откажу учешће у овом новом телу, и не хтедну доћи. Овога пута стао је у ред остале браће и администратор Мојсеј, названи „Владика Ћоса“, кад је био известан да напредњаци неће њега за Митрополита. Овај отпор тројице владика: Јеронима, Виктора и Мојсеја (Виђентије међутим био умро) истина учини те се избор уредно не изврши, али га ипак не омете.

„Изборно тело“ без и једног Архијереја, изабере за свога новога Митрополита Теодосија, пензионисаног старог професора Богословије и архимандрита, познатога под именом „Мраша“ (по презимену: Мраовић).

Епископи не приме овај избор као незаконит. Но од тога тренутка ствари су ишле брзо. Већ после десет дана, 1. априла 1883, епископе Јеронима и Виктора сустигне иста судба као и митрополита Михаила: и они буду „решени од дужности“, без пензије. После шест дана влада то учини и са Мојсејем, јер изгледа да је још непрестано уживао неку поштеду овај вољни „местозаступник“ збаченога митрополита.

Србија и њена црква тако остадоше без и једног Архијереја. Чудан беспримеран случај у историји српске цркве, чак и за доба турске владавине. Новога митрополита, пошто ни он, како је по традицијама увек било, није био из реда епископа биран, није имао више ко ни да посвети у Србији. Посвећење архимандрита Теодосија за Митрополита извршено је у Ср. Карловцима при патријарху Герману Анђелићу, на молбу српске владе, а по одобрењу цареву.

Сад је настало попуњавање упражњених владичанских столица, при чему су се ређали: Нестор за Ниш, Самуило за Шабац и Корнелије за Краљево, оба пречани. Сва тројица ускоро помру; а на њина места дођу: Димитрије у Ниш, и Никанор у Чачак; а шабачка се епархија привремено дода београдској.

Тако постане такозвана „Неканонска Хијерархија“ на супрот збаченој старој „Канонској“.

Митрополит Михаило узме прогнанички штап у руке и оде прво у Бугарску, па у Цариград, св. Гору, Јерусалим и најпосле се настани у св. Лаври кијевској. Цар Александар III примио га је у нарочитој аудијенцији; Владика Јероним оде у Париз, где је се и под старост учио. Виктор је се под старост потуцао, пошто му нису дали да уђе у границе своје негд. епархије, чак ни да се лечи у Соко Бањи и умро је не дочекав бољих дана. Мојсеј је доцније докотурао ипак до члана Држ. Савета и подуже је живео. Тек после више година, 1889, при сасвим промењеним приликама у Србији, дочекали су Михаило и Јероним повратак у своју паству и на своје столице.

*

На завршетку овог одељка да изнесемо и једну статистику о кретању и осталога чиновништва грађанскога реда за минулу годину дана од промене владе, каква је објављена у „Српској Независности“ бр. 36. од 5. дец. 1881.

У овом је статистичком прегледу упоредно изнесен ранији покрет чиновништва, за ранијих Либералних и Конзервативних влада, као и ове садашње Напредњачке од 1880 до пред крај 1881. Циљ је овог упоредног прегледа, да се нарочито истакне укупни покрет чиновништва у држави, за ову последњу годину, односно прву од доласка Напредне Странке на управу земље.

Ради бољег упоређења, рубрике у прегледу показују покрет за трајања сваке владе, почев од Кнежевског Намесништва 1868.

[1] Постао је и нарочити црквено-политички лист. Међутим најјачи бранилац старе, законите хијерархије био је умни проф. Богословије Јанићије Поповић, у нарочитом спису. Министар Новаковић се прибојавао, да свештеници не откажу венчања, крштења и опела; али је тај страх био излишан. Свештеници су се, истина са срцбом у себи, иначе прилагођавали новом стању и свему што ће још доћи. Само је један једини од њих, Председник Конзисторије прота Сима Петровић дао оставку на високи положај, пошукао се у оскудни живот, како је и умро. То је било готово једини пример уверења и жртвовања.

године, сводећи, ради лакше оцене, укупне бројеве на просечне „колико пада на једну годину". Један је поглед довољан да се види разлика између Либералних (рубрика I и III) и конзервативно-напредњачких влада (рубрика II и IV).

КОЈА ВЛАДА	КОЛИКО ЈЕ ТРАЈАЛА	КОЛИКО ПАДА НА ЈЕДНУ ГОДИНУ ЧИНОВНИКА					ПРИМЕДБА
		Пензионисаних	Пременетених по потреби службе	Отпуштених административним путем	Унапређених	СВЕГА укупно	
I За намесништва	4 год. 9 мес. 20 дана (од 20. јуна 1868. до 10. авг. 1872.)	6	64	1	304	375	
II Три конзерват. владе (Маринковић — Чумић — Чича-Данило)	1 год. 9. мес. 26 дана (од 23. окт. 1873. до 19. авг. 1875.)	24	126	19	413	582	
III Стевча — Ристић — Грујић и Јов. Ристић	4 год. 5 мес. 26 дана (од 24. апр. 1876. до 19. окт. 1880.)	8	97	1	331	437	У ово време пада постављање чиновника и у новоослобођ. крајевима.
IV Напредњачка	Од 19. октобра 1880. год. (т. ј. за прву годину њену)	65	179	26	579	849	

VII.

Либерална Странка у новим приликама. — Радикали и три политичка „барјака". — Ми смо већ изнели факт о постојењу три политичке странке: либералне, радикалне и напредњачке (пређе конзервативне). Знамо и за историјски развој њихов, од којих се као модерна странка прва јавља Либерална, па Конзервативна, која се — са појавом Радикалне као треће у 1881. — прекрштава у Напредну. Оне су крајем 1881. године све три постојале свака са својом ближом или даљом прошлошћу, својим делима, својим органима, и најзад са својим вођством. У погледу вођства, Либерална Странка имала је најизраженији тип једнога вођа, у лицу Јов. Ристића, кога су прилике и његове личне заслуге саме собом ставиле на чело странке.

Али ни једна од њих још није била организована онако, како је то доцније изведено, кад је утврђено да и политичке странке, као и војска, имају своје команде и штабове, оличене у разним одборима, на првом месту у Главном Одбору, под чијим је непосредним надзором партијски лист, даље у одборима окружним, сресним, месним (варошким, општинским и сеоским), који руководе локалне странкине послове и врше налоге Гл. Одбора.

Свега тога није било у Србији ни до 1880. године, па ни у току ове 1881. Постојали су у Престоници центри партијски, први људи и листови, али све је то дејствовало без икаквих „статута," већ слободном самоопредељивошћу, без принуде, без избора и изгласавања. Ко се у којој странци у току времена истакао у предње редове њене, он је ту и стајао и радио; а свака је од њих, и без пописа, имала своје одане присталице у народу. Либерална, као најстарија, а у своје време и најјача, није имала никакве нарочите организације; али ње нису имале ни остале пол. групе. Но било да је то изазвала стварна потреба, било да је јача организација нужна била ради живље одбране па и напада, тек је се крајем ове у многом погледу интересанте 1881. године, јавила у политичким странкама, нарочито у обе опозиционе, тежња за партиском организацијом.

Либерална Странка била је, може се рећи прва, која је нешто учинила за своју организацију, и ако на особен начин.

17. Септембра 1881. одржат је у Београдској Читаоници — томе вајкадашњем збориште интелигенције још из 1848. — први претходни скуп, ради образовања „Дружине за потпомагање Српске Књижевности," чија је Правила, као удеоничког друштва, потврдио Министар Финансија још 14. јула т. год. На томе скупу било је 74 представника Либ. странке.

Скуп није носио карактер јавног збора, колико је био скуп пријатеља, који су се узајамно позвали на састанак. Сообразно Правилима нове „Дружине", изабрани су на том скупу контролни и управни одбор, у који су ушли први људи из либералне интелигенције и грађанства, наравно сви дотле политички истакнути, са Јов. Ристићем на челу контролног, а са Дим. Матићем на челу управног одбора.

Из саветовања ових одбора, која су сутра дан отпочела, после дванаест дана: 1. октобра 1881. произишао је и нов орган либералне странке: „Српска Независност."

У првом броју „Српске Независности" изашао је и програм Либералне Странке, којим се после историјске анализе прошлости, почев од 1804. и 1815. па све до 1880. утврђује: Као ближи програм, и главна брига српског народа, на чијем ће се остварењу радити, износи се, уз нужну мотивацију, следеће:

да раскомадане делове и земље своје на Балканском полуострву уједини у природним етнографским границама, а у облику старе историјске славе и моћи, како на политичком, тако и на црквеном пољу;

да ради на остварењу царинског савеза са сродним народима и државама, сматрајући то као први корак ка зближењу и конфедерацији источних народа.

У погледу на унутрашња питања, творци овога програма мисле, да најпре треба чувати и развијати слободоумне тековине које је Србија у току свог политичког живота до сада добила, и које су јој духом времена, потребама народа и срећним успехом у борби за ослобођење и независност обезбеђене. Полазећи са те основе, странка Либерална стараће се и радити, да се Уставом и законима гарантоване слободе наше развијају и унапређују поступно и измерено, а у сагласности са историјским животом народа и напретком времена.

Народно Либерална Странка није никад ни мислила, да су ма које установе тако савремене да се не би могле даље развијати па ни у већим просвећенијим земљама, а то ли у Србији...

И у томе смислу Народно Либерална Странка нарочито ће настојавати да се створе што јаче гарантије за Народно Представништво, народну наставу, народну радиност, државне трошкове, убојну снагу, као основне стубове државног и народног живота.

И ако Народна Либерална Странка није нова на јавној позорници Србије — вели се у завршној мотивацији — опет је нашла да није излишно ако у овим главним потезима изнесе своје погледе на прошлост, те према њима, као и према новим потребама и приликама народним, ближе обележи дух и правац, у коме она наставља свој рад за правилно и снажно развијање и напредовање Србије и Српског Народа.

Из овога покрета, извршеног крајем 1881 године, излази на чисто: Нов Програм у главним потезима; нов Лист, као својина странке; и партијска Управа у којој су сви први људи странкини све да је то стављено под један опште-културни назив, више но прецизно политички. И ако су млађи елементи у странци налазили да је непотребно ово повлачење на неутралан терен, бар по имену, догађаји који су ускоро настали дали су за право старијим искусним представницима Либералне Странке.

Странка не само што није ничим опорекла своју прошлост и своје биће, већ је, овако организована, срећно преживела све кризе у које су запале ускоро: и земља, и странке, и народ, и држава. Уосталом није то била политичка организација, која је и нејаку Напредну Странку на власт довела, и на њој је одржавала, као што није ни оваква или онаква организација Либералне Странке учинила да она скоро две деценије остане ван власти. Сасвим су то били други узроци и друге силе, које су једну странку подизале, а другу систематски држале подаље. То смо већ из садашњег разлагања видели, а из следећег видећемо још боље. То су без сумње, и Прваци Либералне Странке, решавајући се за овај облик организације, и сувише добро знали.

„Ако икада, сад је потребно — говорио је Јов. Ристић 29. нов. исте године, на главном скупу „Дружине" у Београду — да се

надалеко осветљавају све стазе и богазе, кроз који се окреће точак нашег државног живота. Од правца, који он буде коначно узео, зависиће будућност наше земље; зависиће, хоће ли на нашем нараштају остати клетва или благослов потоњих векова".

Чудновато одскаче овај мирни управо философски тон, од вреве, која је већ поодавно била главна карактеристика политике у Србији.

Не хотећи се решити да правце „уђу у арену агитације", заснивајући нове политичке акције, као што нису веровали у добар саршетак свеколиког политичког покрета, који је настао после промене; они као да су се били решили да пусте да се започети процес до краја истутњи. А не могући се осудити на нерад, они су за свој рад изабрали облик књиге, то ће рећи критике. Али да ли ово беше критика пасивна или активна? Она по изабраној форми изгледаше оно прво, али на делу беше ипак ово друго. Ово беше дакле, политичка акција под неполитичком формом. У осталом облици, у којима се ова радња испољавала, у штампи, на биралишту, у Скупштини у одборима, били су чисто политички, а име је било споредно.[1]

У осталом и остале две странке нису биле за своју организацију учиниле још никакав корак, сем објаве својих партијских имена у јануару 1881. Либерална је била прва, која је, на предњи начин, учинила нови покушај и на том пољу.

Али се и код осталих, нарочито у редовима Радикалне Странке дизао глас за организацију.

После појаве органа либералног „Српске Независности" и Програма, који је у њој изашао, као и после образоване поменуте Либералне „Дружине", а на име, 7. новем. т. г. „Самоуправа", у свом бр. 133, тек покреће питање о организацији странке, а у чланку, који и носи наслов: „Организујмо се!" Са његове оригиналности, са начина, којом су цењене странке, своја и туђе, у радикалним редовима, ми ћемо навести из тога чланка оно, што Радикали сами о себи кажу. Пошто су рекли, које је „Барјак Либерални", ко је под њим, и ко га предводи; пошто су рекли које је

[1] Сутра-дан по одржаном скупу, 30 новембра, била је велика заједничка вечера многих пријатеља Либ. Странке. Све велике просторије тада за политичка зборишта знамените гостионице код „Златног Крста" на Теразијама, беху заузете и великим столовима постављене. Здравице ту држане, беху пријатељске и политичке. Што је ону вечеру у сећању присутних нарочито на дуже време очувало, јесте један камен, којим је неко гађао кроз прозор у салу и погодио једног госта за вечером. Јов. Ристић је дуго чувао овај камен, као спомен савремене политичке толеранције. — Писцу ових редова, остала је у сећању ова вечера, као и он сам свима присутним, што је он на њој држао, као здравицу напретку Либералне Странке, свој први јавни говор пред политичким слушаоцима. За почетак говора изабрао је моменат у 12 часова у пола ноћи између 30 нов. и 1. дец. кад је освитао дан објаве другога рата 1877, који је тако срећно изведен, и који су водили људи који сви сећаху ту. Писац је већ најако био активан око новог листа; али је овде први пут био упознат у најширем кругу својих пријатеља. Говор је на све учинио најлепши утисак. То беше сцена и доживљај млађаног доба, који се лако не заборавља.

„Барјак Напредњачки", и да су под њиме „они елементи, који би сутра припадали и партији Суље Османа, да Суља Осман, да Бог сачува, сутра постане српски министар."

Но најкарактеристичније је ипак оно овде, што су Радикали о самима себи рекли:

„Трећи је барјак наш, Барјак Радикални. Но ми немамо нарочите барјактаре, немамо вође ни шефове. Ми смо сви равни војници наших убеђења; а дужност је сваког борца да високо држи заставу странке и брани јој част. Наша је команда, наш братски договор и споразум. А наша војска? То су сви они што су трпели и страдали, што још једнако трпе и страдају од овога кобног бирократског поретка у Србији". За тим ређа ко су све из народа и интелигенције у редовима радикалне странке, па наставља: „Најпосле, ту је све отреситије и напредније у Србији, што није, било ма из којих узрока, везано за поједине министре и великаше; а наша неисцрпна резерва — то је сав сиротни народ српски, све оно што носи гуњ и опанак, сва она сиротиња, што јој богаташи нарезују данак и претоварују на њу са себе све државне терете, сви жедни правде и просвете, сви потискивани и глобљени. Овој забаченој маси још је црн превес мрака и незнања на очима, али ми ћемо га здерати, и она ће бити с нама".

У Србији се ово први пут чује чисто демагошки поклич, правим речима и на праву адресу. После Вучића, који је умео усменом речи будити у своје време успаване простонародне духове и водити их, на погибао својих противника и оних што их је он гонио, ево се на модеран начин, кроз лист једне парламентарне групе и једне политичке странке, говори „сиротном народу српском", и свему ономе „што носи гуњ и опанак". Ту у тим пространим слојевима, вели „Самоуправа", налазе се неисцрпне резерве Радикалне Странке. Можда у моменту, кад су ове речи писане, тако још није било, колико се више желело; али је блиско време показало, да је за радикалном странком пошла доиста сва „кука и мотика", сав скоро сељачки део народа нашег, кога је већ и до сад како изгледа, било доста под „барјаком радикалним". Није ли и само страно име „радикал", бивало објашњавано простом народу, да је то име онога ко „ради" „кал", т. ј. превртне земљу, оре и копа. На овакве мамце, сем других узрока, прилазили су покретљиви елементи народни јатомице у редове нове Народне Радикалне Странке. Елита је водила отворен, велики бој у Скупштини, а војска је, као што ћемо видети, слала, своје резерве, које доиста беху доцније постале неисцрпне.

Но ту војску ваљало је организовати. Томе је и намењен овај поклич, који гласи: Организујмо се! Чланак тога наслова из кога смо предње узели и навели завршује се:

„Браћо радикали, организујмо се! Организација је сила, растројство је немоћ. Велика је и света наша ствар; до сад смо јој служили појединце, колико је ко могао, и она је опет успевала. Удружимо се, ујединимо се, послужимо јој укупно, сложно и

договорно, и она ће се бујно развијати и процветати, као мирисна ружа на јутарњој роси....."

Овај поклич пао је, без сумње, на плодно земљиште. Али њему узастопце није још могао следовати какав велики организациони збор.

Напредњаци су, пак, видећи се у свом повољном положају налазили довољно гаранције и за своју странку. Тако журно нису ни потребовали организацију, коју су, наравно доцније и сами извели. Док су Либерали своју претходну организацију на познати начин већ извршили, „сиротни народ српски" потребовао је лето, топле дане и пространо поље да се у што већем броју и са свију страна скупи на збор и договор. То је и било тек у лето идуће 1882 године, на радикалном скупу у Крагујевцу.

VIII

Друга Скупштина и нови потреси. После ових слободних покрета у опозиционим странкама, дошла је опет на ред борба у парламентарној арени — у Скупштини.

То је било већ првих дана идуће, 1882 године. Сазвана „уредно" на дан 30 децембра 1881, а за ту (1881) годину, одложена је Народна Скупштина за 7 јануар 1882, када се, лицем на св. Јована и састала у Београду, овога пута у новој привременој згради подигнутој позади олтара, а преко пута Вазнесенске Цркве.[1]

Скупштина се конституисала са истим лањским председништвом. (Ал. Поповић, Кујунџић).

После три дана, у недељу 10. јануара отворена је престоном беседом, на коју је Скупштина одговорила адресом. Начин, како су постала оба ова парламентарна акта, симптоматичан је био за стање у ком су се духови већ налазили у Скупштини, а политичке странке у целој земљи.

Из непознатих узрока, напредњаци овога пута у Скупштини, при још недовољно скупљеном броју посланика, изберу (11. јан.) одбор за састав адресе, искључивши из истога опозицију, која се уздржи том приликом и од гласања. То исто учине и при избору сталних скупштинских одбора: законодавног, финансијског, и за молбе и жалбе.

Изабрани одбор од 15 чланова изнесе предлог за адресу 15 јануара на претрес у Скупштину, који је трајао, са пуно огорчења 15, 16, 17 и 18 јануара. Док се прошле године демонстративно укида допуна члану 50 пословника, да се што више може говорити у Скупштини (и при интерпелацијама), сад се пакосно добацује опозицији, да она отеже дебату да вуче дијурну. Јер и ако је

[1] Ова по самој грађи, посве привремена скупштинска зграда, подигнута је на најбржи начин и довршена управо по зими. Њено подизање „у престоници, целом свету на видику", пропраћено је у „Виделу" коментарима, како нова влада неће да „као мачка мачиће", вуче Нар. Скупштине по Крагујевцу и Нишу, где су их они, у Нишу, ускоро за тим, готово редовно сазивали, пошто се из Београда склањало.

опозиција искључена из одбора за адресу, она поднесе свој особен нацрт адресе, за који је председник Министарства изјавио у Скупштини, да је он изјава неповерења влади.

При гласању, већина влади одана усвоји предлог свога одбора. Здружена радикално-либерална опозиција имала је округло 50 гласова за своју адресу, а против адресе већине.

Но то није било све. Кад је адреса усвојена, и требало ју је потписати и изасланство за предају Кнезу изабрати, Димитрије Катић, посланик ресавски, у име опозиције у Скупштини дâ ову изјаву: „Господо, вама је познато да чланови скупштинске мањине, који нису баш малобројни, нису били заступљени ни једним чланом својим у одбору за грађење адресе Његовом Височанству. Скупштинска мањина, са оваквог поступка већине скупштинске, морала је у таквом случају да прави адресу према својим назорима, и она је такву адресу овде изнела и бранила је, али узалуд код овакве већине. С тога скупштинска мањина, према таквом стању ствари не може никако учествовати у овој почасти којом је ви, г. председниче, сада почаствовати изволесте, кандидујући приличан број њених чланова у депутацију, која ће адресу, коју је већина направила и усвојила, Његовом Височанству предати. Из тога узрока скупштинска мањина не може ни потписати адресу већине...“

Овим је створена нова до сада нечувена ситуација у Скупштини и још већа провала између већине и мањине, која је опет, као опозиција, у оба своја дела у толико се јаче здружила у једну целину.

Адреса мањине постала је лозинка опозиције у целој земљи. И док су влади и већини почеле стизати по предаји адресе, од њихових присталица, изјаве одобравања, привржени опозиције у народу, давали су израза поштовања скупштинској мањини. Ове су двостране манифестације пропраћене трвењем, сукобима, које је власт довршивала гоњењем и апшењем присталица адресе мањине, која је оглашена за бунтовну. То је после давало повода интерпелацијама.

Као што се то у политичком животу дешава, дејство (ефект) политичких актова често бива јаче од самих узрока. Тако је било и овде. Један по својој природи више формалан акт скупштински, изазвао је читаву буру ван ње. Али то је у ствари био у духовима давно припремљени судар политичких сила, које су ранијим догађајима већ пробуђене и живо надражене биле. У овој живој борби, јави се и нов један моменат.

Кнез, примајући 21 јануара адресу већине, а у одсуству опозиције, јавно је обележио и своје гледиште према ново створеној ситуацији у Скупштини.

Пошто је живо похвалио рад скупштинске већине, Краљ наставља даље, и са свога високог положаја већ почиње да силази у арену партијске борбе:

„Али не могу, а да строго не осудим што у заносу партијске борбе један део народних посланика неће да врши Уставом прописане им дужности, заборавља на поштовање дужности према основи државног организма, према самом духу уставности...

„А ја, који по моме положају и по мојој дужности пратим све што бива у земљи, и све посматрам са тачке, са које се много даље види, са које је мени у дужности да свагда даље гледам, ја нећу да вам кријем, да сам тврдо убеђен, да је тај пут опасна и клизава стаза, која само може да спречава правилан развитак државни и земаљски. На том путу се тек много више рескира, бацају се на коцку много светије ствари, него што они могу да угледају кроз маглу своје неодмерености.

„Па за то, што ја много даље и много боље видим, баш за то не могу и нећу да заборавим ни тренутка на моје дужности према земљи, и ја ћу их све до последње испунити.

„Свестан својих права, као и својих дужности према народу, а скроз проникнут љубављу према њему и земљи, ја ћу вазда стајати као поуздани и решени чувар реда, правде и среће наше миле домовине.

„.....А ви, господине председниче, носите ове моје речи Народном Представништву, а и ви сви, г. г. посланици, памтите их, сећајте их се вазда у Скупштини, у народу, кад будете у његовој средини“.

Из овога говора већ провирује поуздање, које је Кнезу Милану дало постојање тајне конвенције. Рат противу народа већ је почео, и владалац се лично истиче „као поуздани и решени чувар реда!“

Влада је имала потребу да овај кнежев говор објави и најширој јавности, изневши га непосредно по предаји адресе, у бр. 15. „Српских Новина“ од 21 јануара. После једва године дана јавнога рада, влада је, ево, потребовала овако демонстративну потпору владаоца, да своју отежану позицију поткрепи. А од како је уставности у Србији, ово је први случај такве потребе, која је на горњи начин и указана. Суђено је било, да они, који су својим предходницима често пребацивали заклањање за Круну, сада тако еклатантно тај заклон потраже у мери и на начин, каквога нема записаног у аналима српске уставности. — Од сад ће ти случајеви бивати не више тако ретки, ма да се сад више но икад и непрестано истицало да је Србија тек сад и у пуном јеку у ери „чисте“ и „истинске“ „Уставности!“

*

Но и у политици недаћа не долази никад сама. Док је сукоб на адреси долазио из просте политичке супротности и антагонизма већине и мањине, несрећа је хтела, и то не само несрећа владе и већине, но несрећа државна, да се јави и један конкретан случај, који је био повод за све даљи расцеп у Скупштини, са недогледним и материјалним последицама.

То је био пад финансијске групе Société de l'union générale у Паризу, у име које је Бонту равно пре годину дана закључио са српском државом познати нам уговор: о зајму, грађењу и експлоатацији железнице.

Једновремено, кад су се преламале у Скупштини ствари око адресе и њене предаје, стигао је, 19. јануара, или 18 у вече, преко Беча, први глас: да је суд огласио „Генералну Унију" за банкротирану. Два дана доцније, 21 јануара, Бонту, лањски добар познаник владајућих кругова, и који је стајао на челу ове групе, био је ухапшен. На жалост до владе српске допро је овај несрећни глас и сувише доцкан; и при свем том, што је Србија имала свога посланика у Паризу (Мариновића) а и нарочитога комесара (Аћима Чумића), при другој уговорној страни за железничко грађење, први глас је допро тек посредно преко Беча.

Он је ужасно дејствовао. У влади и у Скупштини изазвао је упрепашћење, панику. Осећај узнемирености и неспокојства пренео се на најшире кругове јавности, на опозицију у првом реду, која је доживела ту жалосну сатисфакцију да види потврђене све оне наводе, који су, пре годину дана, у штампи и иначе изнесени против владиних изјава о сигурности Бонтуовој.

Прво питање, које се само собом наметало, било је: има ли штете за Србију и колика је она? И док је у публици кружио глас, да је Генерална Унија падом својим озбиљно закачила Србију, полузванично се постојано тврдило да нема штете, или да је Србија за онолико колико је дала обвезница банци, довољно осигурана. Но прво што је било, влада је упутила у Париз министра финансија, Мијатовића, да тамо на лицу места види шта је и како је, а као што ћемо видети, имало се и сувише разлога за озбиљну бригу и страховање. Под 18 јануаром датиран је указ којим је, због одсуствовања мин. финансија, одређен за његова заступника мин. просвете Новаковић. И као год што је, равно пре годину дана, Бонту преко Базјаша дошао кроз санте леда у Београд, тако је сад, после годину дана, министар финансија прешао Дунав на Вишњици, да преко Панчева и Вршца допре до железничке пруге Базјаш—Пешта и што пре стигне у Париз.

Гласови су стизали и као уље на ватру падали у Скупштину. Да би се дошло до извесности, има ли и колико штете, опозиција 26. јануара упути раније датирану интерпелацију на владу, и у неких тринаест тачака изложи своја питања о заложеним српским државним обвезницама. Али да влада не би стојала под једностраним притиском опозиције, и њени неки важнији пријатељи, истога дана, поднесу такође интерпелацију о стању, које је пад „Генералне Уније" проузроковао. Интерпелација опозиције носила је појачан карактер у толико, што је одредила и рок у коме тражи одговор и објашњење од владе, кад га она сама, ради успокојења духова, није хтела дати и без интерпелације.

Влада одговори негативно. Заступник министра финансија (Ст. Новаковић) прочитао је у Скупштини изјаву владину, констатујући

да је „криза у Паризу, услед које је и Ген. Унија пала, дошла потпуно изненада", и како је већ „четири дана како је г. Министар у Паризу". „И ми, изјавио је министар Скупштини даље: нестрпљивије него ико чекамо час, кад ћемо бити у стању да вас о овоме известимо", закључујући најпосле: да „из ових разлога влада држи, да у општем интересу није, да на интерпелацију одговори у року, који су поставили интерпеланти друге (т. ј. опозиционе) од горе наведених интерпелација..."

Док су околишним путем стизали нови гласови о самој штети, стигао је и други један глас: да министар финансија ради у Паризу, да уговор закључен с Бонтуом пренесе на неко ново друштво. То даде опозицији повода да ускори и са другом интерпелацијом, у четири тачке, о том преносу. Ову интерпелацију упути „на председника кабинета". Али и ова је интерпелација остала без икаква одговора. Дани су пролазили, гласови се ширили, министар финансија радио је нешто у Паризу, а влада је упорно ћутала. Опозиција је наваљивала за одговор, док тек 15. фебруара председник Скупштине, на поновљено питање, даде овај одговор: „Ја сам питао г. министра о томе и он ми је одговорио овако: на ово питање, као и на раније питање о паду Генералне Уније, уједно ће се одговорити, јер оба питања имају везе."

Међутим влада је још пре одласка министра финансија била у пуном сазнању за већи део жалосне и штетне истине, на коју није могла дати јавна одговора, а да саму себе не прекоље. После много година (1896) тадашњи председник министарства, М. С. Пирочанац, у својој „Завршној речи", из које смо већ по нешто цитирали, а на стр. 55. набрајајући дотичне случајеве узајамног проневерења солидарности међу члановима владе из тога доба, вели о паду Генералне Уније, од речи до речи ово:

„Трећи је случај с Генералном Унијом...

„Чим су акције Генералне Уније почеле претерано скакати тако, да су од 250 динара прешле 3000, ми смо саопштили министру финансија Чед. Мијатовићу наше зебње, да овај завод не улази у несигурне берзанске операције, које могу једног дана обалити његове акције на нулу. На то нас је мин. финансија уверавао, да наша држава ни у ком случају не би могла ништа претрпети од кризе, у коју би могла доћи Генерална Унија, јер су наши новчани односи с њом сасвим правилни; а министар грађевина изјавио нам је, да он вазда има више израђеног посла у рукама него што је исплаћено. За овим је на скоро наступила криза у Генер. Унији, и на питања наша, министар финансија поновио нам је иста уверавања. Услед пада Генералне Уније и услед гласова, који су се разносили по кавanама београдским, ми смо могли присилити министра финансија, да нам каже нешто од истине, и он је признао: да је издао Генералној Унији за двадесет милиона облигација, на просто задужење у књигама њеним. Кад је министар отпутовао у Париз, сазнали смо да је издато више од двадесет милиона; а тек, кад се вратио из Париза у Београд, могли смо сазнати, да је

Увији било издато око четрдесет милиона у облигацијама, које нису биле чак ни потписане. Разуме се да министар, ма како био лакомислен, без одобрења владаоца, чији је био љубимац, не би смео овакој опасности земљу да изложи."

А сума у четрдесет милиона, била је у оно доба за српске финансије енормна. Није ли целокупни државни буџет за 1880 био мањи од половине ове цифре?!

Наравно, да није нужно додати, да ни после клаузуле у одговору на ноту аустро-угарску, из октобра 1880, коју је исти члан владе уметуо; после потписа тајне конвенције, коју је исти члан владе потписао; и сад, после овакве злоупотребе са државном имовином, нити је дотични члан владе престао то бити, нити је Председник Министарства нашао за нужно да одступи. Он је све те големе недаће само нотирао и — остао на влади, да их после, на доколици, употреби литерарно, као — просте успомене!

Тако су таласи незадовољства и у скупштини и у земљи високо запљускивали владу и целу Народну Скупштину у фебруару 1882 године. Ако је икада била истинита народна реч, да је „зло рађење готово суђење", то је био сад случај! Гласови су се множили, министар финансија није се враћао из Париза, а олуја незадовољства беснила је у целој земљи. Влада је, на све то, упорно ћутала.

IX.

Проглас Краљевине (1882). — Услед тога несретног стицаја прилика и суморногâ расположења народнога, топови испред „велике касарне" у Београду, око 11 сати пре подне дана 22. фебруара, својом јеком пробудише радозналост грађана Престонице, који се на све стране питаху: Шта је?! Шта је?!

Пре тога и истога дана, свршен је, сасвим неочекивано, један свечани чин у Народној Скупштини, који су овог тренутка топови објављивали:

Србија је проглашена за Краљевину!

Председник Скупштине, разуме се у договору с владом, мотивисао је предлог, који је он лично изнео пред Скупштину, која га је одмах и усвојила, оглашујући Србију за Краљевину, и Кнеза за Краља, као Милана I. Влада је известила Кнеза о одлуци Скупштине, и Кнез примивши одмах затим Скупштину in corpore, прими њену одлуку, овласти владу да поднесе и формалан предлог, који Скупштина одмах и усвоји, и владалац потврди. Све је то свршено било, кад су топови објавили готову одлуку.

Још истога дана, 22. фебруара 1882, Краљ објави народу овај догађај Прокламацијом, у којој се, између осталога, налазе ове мисли:

„Драги мој народе!

„Са данашњим даном ја примам наследну круну Краљевску, коју си ми, преко твојих представника пружио... Оно, што је никло радом и напрезањем свију генерација нове Србије, данас је

одушевљеном вољом Народнога представништва добило толико жељени израз, који нам је завештан од наше прошлости, који је сагласан са нашим положајем у садашњости, и који ће моћи бити вазда крепко и неодољиво јемство будућности...

„А отварајући ново доба у историји обновљене Србије, обновимо, драги мој народе, своја срца осећањима племенитости, родољубља и пожртвовања, која су једина и помогла Отаџбини, да овај положај заузме".

Све су велике силе одмах признале овај акт, а владаоци су Краљу непосредно изјавили своја честитања, акредитујући ускоро своје посланике попова, код „Краља Србије".

Интересантно је, да је Аустро-Угарска била прва, која је овај чин признала и честитала. То је у владиним круговима нарочито наглашивано — о чему је и Ст. Новаковић писцу о. р. говорио — као нека особито повољна околност и благонаклона пажња. Међу тим Аустро-Угарска, имајући већ тајну конвенцију, није могла ништа имати противу повишења ранга — свога тајног савезника. Али овај прави мотив био је онда за ширу јавност потпуно непознат.

Настало је весеље: у двору, у престоници и у целој земљи.

Плодови ратова, дотле оличени у Независности, сад су добили ново оваплоћење у Краљевини.

Од интереса је, како су опозиционе странке прихватиле овај догађај.

Српска Независност, бр. 32. од 23. фебруара, доноси овај чланак од дана прогласа Краљевине:

„Данас је извршен важан и значајан догађај у земљи: Србија је проглашена за Краљевину, а Кнез за Краља Србије.

„Ми искрено и одушевљено поздрављамо нашу Отаџбину као Краљевину, јер се радујемо што смо доживели, да се рад Србије, који се развио од почетка овог столећа, крунише успехом."

За тим се у чланку наводи, шта су Либерали писали 31. августа 1881 кад је Румунија ближе приступила мисли о прогласу краљевине: „Ако румунски патриоти могу рећи, да се испунио златан сан Румуније, са много већим правом може Србија тражити, писали су тада Либерали, да се и њен сан испуни, јер га она снива од Косова, снива га неколико стотина година, снива га у историји, у поезији, у цркви, на сабору. Србија треба, Србија мора да се прогласи Краљевином..."

„Овако смо ми писали, и онда, кад наша странка није била на влади, док су на против наши противници који данас управљају Србијом, били противни рату за независност и ослобођење, а и самом прогласу Краљевине, кад је рат био свршен. Ми нећемо наводити њихове речи, да не бисмо поновили те жалосне успомене. С тога нећемо да узима ни у претрес питање: да ли је добро изабран тренутак и да ли тај чин није требало раније извршити; он нам је добро дошао, па ма то било у које доба."

Тако је писао орган Либералне Странке. Чланак овај, који смо у изводу донели, није била проста журналистичка дневна појава

он је био израз и формалне одлуке првака странке, донесене на позив Јов. Ристића.

Самоуправа, орган радикалне странке у свом бр. 33, такође сутра дан, 23. фебруара, на челу листа, истакнутим словима, донела је ову изјаву:

„Народна Скупштина на свом састанку од 22. фебруара, донела је на предлог свога председника одлуку: да се Кнежевина Србија попне на ступањ Краљевине, а Кнез прогласи за Краља, под именом Краљ Милан I. Пошто је владалац ову одлуку примио, она је одмах за тим и озакоњена.

„Са гледишта општесрпског, историјског и међународног значаја наше државе, Радикална Странка очекује, да ће се овим актом, који има историјску важност за Српски народ, боље ујемчити и на сигурнији пут извести вођење наше спољне политике; и у том смислу поздравља ову одлуку Народне Скупштине, не пропуштајући да и у овој значајној прилици не изјави:

„Како радикална странка у свима спољашњим и унутрашњим питањима, нарочито у тешком финансијском питању, остаје и даље у свему на гледишту за које је до сад била срећна наћи колико свесног, толико живог одобравања у народу".

Народ српски, у Србији и ван ње, који је вековима живео у традицијама своје сјајне прошлости, до Косова а за доба Немањића, прихватио је са искреном радошћу ово ново знамење Србије. Али је и најпростијем човеку пала у очи изненадност овог значајног акта, који се јавља у једном политички смућеном и пуном сукоба времену.

X.

Ултимат опозиције. Али на пет дана, када се у свечаним расположењима рачунало на предусретљивост владе, опозиција је се срела са песницом и владе и већине, јаче можда но и једном до сад.

При општем политичком стању послова с једне, и распаљености духова с друге стране, пословна страна овога скупштинског сазива у јануару и фебруару 1882. била је врло мршава. Неки предлози долазили су у Скупштину, примани су или су остајали у одборима, као разни уговори о пловидби и трговини са више држава, а услед уговора закључених са Аустро-Угарском, разни накнадни кредити, и др. ситнији предлози.

Тако је до на дан 5. марта вегетирала Народна Скупштина, проводећи наизменце своје дане час се спуштајући у бару равнодушности, да одатле узлети на високе таласе бура и сукоба. Зла коб пропале „Генералне Уније" лежала је непрестано на њој.

Већ 19. фебруара искочила је једна ствар у Скупштини, која је сама по себи изгледала као један прост интермецо, управо ларма, како ју је и сам председник Скупштине назвао; али на чему је влада са већином доцније засновала акцију спасења за себе а ослонац за разорење опозиције. Случај овај, интересантан

за историју српске парламентарности, овековечен је на страни 1144 стенограф. бележака. Са његове важности, ми ћемо га овде у изводу саопштити.

Био је на претресу чл. 29. т. 5. закона о општинама и општ. властима. Стара, омиљена тема посланика, нарочито са села, или како се вели „из народа". Док су се из опозиције јављали многи за реч, дотле је из већине довикивано: „довољно смо обавештени. Ставите питања". Дође и до гласања устајањем и седањем, и свака страна хоће да има право. С левице вичу: већина седи, т. ј. противна је; с друге стране вичу: већина стоји, т. ј. за усвајање је. Усред те ларме, многи с левице дижу се с клупа. Нова ларма, а на то се проламао у Скупштини поклич: Нема више довољно посланика.

Председавао је потпредседник Милан Кујунџић. Он сад ступа у акцију:

„Господо! (окренув се опозицији) Ако хоћете у уставни живот да уводимо такву практику, да излазимо из Скупштине онда кад треба радити и одлучивати питања, која су у Скупштини претресана, онда нам допустите да употребимо ми другу тактику: Ја предлажем дакле, да се огласи, да су упражњена места оних посланика, који с намером хоће да осујете рад народног представништва и који после опомене председника излазе из скупштине у тренутку, кад се поставља питање за решавање. Прима ли Скупштина овај предлог? Вичу: прима се, прима се! На левици ларма". Настаје неизвесност, у којој председавајући није на чисто, је ли усвојено или не. Средина и десна страна вичу: Усваја се, а са левице се продужује ларма и чује се узвик: „Нећеш тако, тирјанине!" Опет неизвесност за председавајућег, и опет он понавља свој узвик: „И опет понављам предлог: овлашћује ли Скупштина председништво да поступи онако како сам исказао?" Вичу: овлашћује! Ларма... „И по трећи пут стављам питање... је ли вам јасно? „Ко овлашћује председништво да огласи места за упражњена..?!...

Настаје релативна тишина. Председавајући ће опет почети: „Господо, још није било примера у уставном животу, да је Скупштина допустила да је при закључењима терорише једна мањина. Е, па што сад не бисте из Скупштине, као што сте почели?!... А да не би нико рекао, да у овој вици није разумео питање, предлажем Скупштини и ако влада пристане, да гласање о тачци 5. чл. 29. зак. о општинама оставимо за сутра. (Влада пристаје).

Шта је сад овде решење и има ли каквог решења? Почело се с лармом, продужило с претњом, а свршило се гласањем о т. 5. чл. 29. зак. о општинама. Па ипак, овај неодређени случај узвишен је доцније на ступањ скупштинске одлуке, и примењен је према опозицији у прилици, која је ускора настала.

Свечаности приликом прогласа Краљевине, које су узастопце следовале за овим немилим сценама, беху потисле за неко време опозиционе интерпелације и друге узроке раздражења у привре-

мени заборав, да после са још већом силином избију, наравно у самој Скупштини.

Дана 3. марта сједињена опозиција Радикала и Либерала, њих 57 на броју, учини изјаву у Скупштини: да ако влада за 24 сата не одговори на обе раније интерпелације о штети услед банкротства Ген. Уније и о преносу грађења држ. железнице на неко друго друштво, онда ће опозиција чинити своју дужност.

То је, дакле, био ултимат, који је произвео утисак на шире кругове ван Скупштине, и све је са нестрпљењем очекивало освит 4. марта и отварање састанка скупштинскога.

Влада није хтела да одговори на интерпелације, али није остала без изјашњења. У Скупштини је, 4. марта, прочитано писмо Председника Министарства, у коме он, у име владе, саопштава: да влада неће давати одговора на интерпелације, да она не може допустити да јој се у томе ставља и одређује рок, пошто је то повреда њеног достојанства, већ ће она на интерпелације одговорити кад она нађе да јој је то могуће.

Опозиција се ограничи само на кратку изјаву, да за све даље сад више на опозицији нема кривице.

Сутра дан, 5. марта, мучно се пуни скупштинска сала. Клупе опозиције зјапе празне. Од радикала су ту само Раша Милошевић из Пирота и Р. Тајсић из Драгачева. Од либерала пак ту су: Тодор Туцаковић, Кундовић, Кукић, поп Павле Радивојевић и други.

Седница се отвара. Тајсић тражи реч, и усмено мотивишући изјављује да има да положи оставку свију својих другова, која се оставка налази у његова присутна друга Раше Милошевића.

И они полажу оставку пред председника у сред тишине скупштинске и удаљују се.

Сад приступа председничком столу стари Тодор Туцаковић, посланик за вар. Крагујевац, и он полаже оставку, за њим и остали либерали. Напредњаци сад почеше викати, да те оставке неће да приме, правећи ваљда разлику између колективне оставке радикалне и посебних оставака либералних. Но то није променило ствар. Из Скупштине се удалише и Либерали.

Скупштина је онеспособљена за даљи рад. О оставкама и радикала и либерала није ни донесено решење, и није ни могло бити донесено, јер је Скупштина спала испод кворума. Једино правилан излаз из ове ситуације било би сад распуштање Скупштине и наређивање нових избора.

Но напредњаци су се тога добро чували. Место тога сутра дан је изашао указ, којим се Скупштина одлаже до 21. маја т. г. а, по прочитању истога, председништво саопшти Скупштини: да ће на основу решења од 19. фебруара о. г. позвати владу да „чини своје" и да нареди изборе за попуну упражњених места у Скупштини. Напредна странка беше решена на све, само не на правилан пут, јер би је он одвео и сувише брзо у пропаст.

„Шта сад?!" — „Жица је пукла! Збило се оно — говораше Срп. Независност 7. марта — на чему су свом умном и безумном силом својом радили они људи, којима је, од како су на влади, у свима власничким начелима било вазда главно начело: „Куд пукло, да пукло!" Ето вам.

„Није то првина ни у нашем народу — говораше Срп. Независност 7. марта — није то првина ни у Србији. Први, који је у Србији пошао тим путем, то је — шта мислите?! — то је сам Председник напредњачке владе, то је главом Милан С. Пироћанац. Он је 1877. године у Крагујевцу, са још двадесет и неколико друга напустио Скупштину, па још без икаква повода, само за то, што је видео, да је у мањини. Да је он лично повео своје друштво на тај пут, о томе нема сумње; јер он је био најобразованији, тако рећи једини школован човек у дружини. Па ко је и сад, ко је и овом јучерашњем чину опозиције најглавнији узрочник, непосредни чинилац? Нико други, него тај исти човек, опет главом Милан С. Пироћанац."

Настала је „Политика Пркоса" у најпростијем смислу те речи, како је и названа у даљим чланцима, који су, аналишући рад Напредне Странке, за тим излазили у органу либералном. На несретне последице овакве политике, није се више морало дуго чекати.

XI

Краљево путовање по Србији. Пропаст железничког предузећа. После месец дана, од слома у Скупштини, кренуо се Краљ Милан 7. априла на пут по Србији, и, у пратњи најважнијих чланова владе, прошао необично велики део Краљевине, почев од Шапца, где је, из Београда стигао првог дана свога пута, па на Ваљево, одакле је намеран био у Ужице, где је Краља, у име цара Фр. Јозефа, имао поздравити генерал Давид, који је тога ради дошао из Вишеграда, из окупиране Босне.

Но Краљ не оде ипак у Ужице, где су биле подигнуте триумфалне капије, од којих је на једној био натпис: „Овуда је пут у Босну!". Молбе ужичке депутације нису могле склонити Краља да своју одлуку измени и у Ужице дође. [1] После онога што знамо да се Краљ тајном конвенцијом, а у погледу Босне и Херцеговине обвезао Аустро-Угарској, јасна је ова упорност краљева да не оде у Ужице и да триумфално прође испод „капије" на којој је стајао горњи натпис.

---

[1] „Краљево путовање" носе наслов писма, у којима је у „Српским Новинама" описан овај у многом погледу интересантни пут Краља Милана по Србији. Бр. 88 званичног листа од 21 априла, доноси писмо из Чачка, датирано 14 априла, у ком се о непохођењу Ужица и налази саопштење, — како је:

„Краљ је у дугој беседи, речито и гласно да га свак чује и разуме, разложио шта значи и куда води радња оних, који данас управљају општином ужичком и изјавио је да је његова дужност не само да не иде на руку којекаквим демонстрацијама и пустим агитацијама, него да их сузбије и у интересу отаџбине на пут им стаје; да Ужичани својим поступцима не заслужују да их Краљ походи и да ће га видети у својој средини онда, кад се увери да су пошли другим путем, и да су опакви, као што су и други крајеви Краљевине." — Док је Краљ тако све дубље улазио лично у борбу, влада се трудила да то и објави.

Ударајући на Добрињу, Краљ стигне 13 априла у Чачак, одакле поздрави цара и краља аустро-угарског, који је на поздрав одговорио и упутио свој топал отпоздрав у „Чачак или где буде." Даље је Краљ походио Карановац, који добије (19. априла) име „Краљево", Жичу, Студеницу, Крушевац и преко Топлице, Куршумлије и Прокупља у Лесковац, Врању и тек 27 априла у Ниш. Из Ниша Краљ пређе у Тимок, и походи редом Књажевац, Зајечар, Неготин, одакле се, после равно месец дана путовања, 9. маја врати у престоницу. Знало се, да је ово краљево путовање било чисто агитационо, пред накнадне изборе (15. маја о. г.).

Антагонизам између владе и радикалне опозиције у народу, избијао је често и на самом овом путовању. С тога је влади с основом пребачено, да је она прво путовање Краља по краљевини јако експлоатисала као агитационо средство пред изборе на више од педесет упражњених места посланичких. Влада је доиста знала шта јој све стоји на коцки у овим изборима. Солидарна у томе с Краљем, она је имала сву његову потпору. Тако је она и прелазила и на овоме путу преко свију обзира. Свуда су, доиста, одбијани прваци из опозиције, долазило је и до немилих сцена, а истицани напред посланици из тадашње већине и прваци напредне странке. —

Док је Краљ још био на путу, у пратњи председника Министарства Пироћанца (који је 4. априла одликован „Леополдовим орденом", који у Аустрији доноси собом „баронство"), владини пријатељи, који су у Београду остали, приредили су били на доколици за себе опет једну разбибригу. То је, по својим последицама чувено представљање „Рабагаса" у Народном Позоришту у Београду, 28 априла т. г. Приређивање представе носило је карактер демонстрације против опозиције. Ова опет није пустила да се то тек тако и без њеног живога садејства „одигра". Ту су били толики први људи напредне странке, који су, кад је настала туча бегали ходницима испод позорнице. Из позоришта се пренесе бој на ширину пред позориштем, где је за то било згодна материјала. Копан је темељ за споменик Кнеза Михаила. Многи су се нашли за час у тој рупи. Сву ноћ је трајало вијање око позоришта и по околним улицама. Апшењем великог броја лица свршила се ова жалосна престава, у којој је, најпосле оружана сила однела победу. То је било увертира за изборе, који су предстојали.

Још док је Краљ био на путу, потписан је у Нишу, 2 маја т. г. указ за изборе, којима би се попунила у Скупштини упражњена места, њих преко педесет, упражњених оставком опозиције од 5. марта. Избори су требали да буду 15. маја; а састанак Скупштине 21. маја т. г.

*

Сад су убрзо стизале и друге новости. Оно што влада није хтела саопштити у Народној Скупштини, на интерпелацију опозиције, ни иначе, сад је у пуној наготи изнесено кроз „Српске Новине" бр. 100 и 101, од 6. и 7. маја, т. г.

Питања су се, још у Скупштини, сводила на два главна питања: Колика је штета за српску државу услед пада Генералне Уније? И је ли истина да министар финансија ради у Паризу на томе, да уговор о грађењу железнице пренесе на неко друго друштво?

У два особена акта, објављена у „Срп. Новинама", садржан је пун одговор на оба питања, која је опозиција поставила: Укупна штета износила је 42,921.721 дин.

Но то није обескуражило ни владу у Београду, ни Мин. Финансија у Паризу, да приступе предаји израде српских железница новом једном друштву.

Ново друштво скљопљено ad hoc за продужење грађења наших железница, са примањем уговора с Бонтуом од 23. јануара 1881, само се пак склопило са капиталом од 15 милиона франака.

Уговор са овим друштвом потписао је Министар Финансија Чед. Мијатовић 29. марта 1882 у Паризу, и он само показује, колико је скупо плаћена српска железница уговором с Бонтуом, да су, и после свију штета и несрећа, сви могући финансијери, предузимачи и подпредузимачи имали богата рачуна, да са великим ћаром за себе прихвате, и кроз неке даље 3—4 године још, споро и лагано, са нашим отплатама, продуже грађење железнице, која је при грађењу уговора с Бонтуом задужили Србију са 100,000.000 — док су последници Бонтуови склопили своју прло мешовиту конзорцију са капиталом од цигло 15,000.000... Но, да завршимо.

*

Са изборима од 15. маја, који су пред нама, не само Напредњачка странка и Влада, већ и сам парламентарни живот у Србији, улази у једну нову фазу. О овоме ће већ бити речи одмах за овим.

Али овде, пре уласка у ту нову фазу, потпуности ради, да наведемо реконструкције, које је у прошлој и овој години претрпила влада од 19. октобра 1880.

Пре навршетка прве године те владе, 10. октобра 1881, без сумње услед познатих нам поступака Чед. Мијатовића као заступника мин. спољних послова, учињена је ова измена портфеља и попуна кабинета:

Председник министарства М. С. Мироћанац прима портфељ мин. спољних послова; на његово место, за мин. правде, Дим. Г. Радовић, као нов члан кабинета; Чед. Мијатовић остао је, с познатом срећом, мин. финансија. — Ове пак, 1882 године, 12. фебруара, дошао је за министра војног генерал Тих. Николић, место ген. Милојка Лешјанина. Остали су министри остали сваки на свом положају, на коме су, сваки у свом правцу, пошли догађајима на сусрет.

XII

Искључење опозиције. Први и други допунски избори. „Двогласци" у Скупштини. — Изборну борбу отворио је овога пута Главни Одбор Напредне Странке, као чисто партијска власт.

Маја 7. изда Главни Одбор свој велики проглас на „Грађане, Браћу“, у коме се износи сви греси опозиције, која осујећава најбоље намере владине зе срећу народа, и позива све слободне грађане да „казне“ тако непатриотичну опозицију. Опозицију окривљују и за евентуални неуспех у намераваној промени Устава, о чему је Скупштина (4. априла 1881. год.) већ једном решавала, а о чему од 25. јануара о. г. већ постоје и нови предлози у Скупштини.

Влада, наравно, није себи много обећавала од ове штампане акције. Она је имала свој апарат, и он је стављен у покрет силније но икад до сад.

У првом реду је створила „законску“ основу за ове изборе. Она је, за владу, била у писму Председништва Нар. Скупштине од 5. марта о. г. Бр. 686, којим је председништво „известило владу, да су, по решењу Народне Скупштине од 19. фебруара ове године, уважене оставке народних посланика“... које су они положили на петнаест дана доцније т. ј. 5. марта исте године, пошто је до тога дана била цела опозиција у Скупштини, неискључена и сарађивала.

Све једно, избора је морало бити, пошто је влада то хтела јер је у њима гледала свој спас, и расписала их је. Народ, жељан да се понесе с владом, прихватио је те изборе. И они су извршени у целој земљи и резултат је био победа опозиције на целој линији. Лозинка је била за све гласаче, и либерале и радикале: „Сви за старе!“ Сама околност натерала је све на сложан, заједнички рад на биралишту. Од 50 бираних посланика 45 буду поново изабрани од оних, коју су 5. марта напустили Скупштину; њих 5 било је „нових“, но којима се није могла подмладити ни влада ни Скупштина.

У одређени дан, 21. маја, на Св. Цара Константина, дошли су и стари и новоизабрани посланици у Београд, у Скупштину.

Но ни један од посланика опозиције, ни радикал ни либерал (којима нису хтели уважити оставке), не хтедне ући у Скупштину, нити предати своја нова пуномоћија.

Скупштина остаде и даље неспособна за рад; а нешто се морало радити. Тако је прошло пет дана од 21—26 маја. За то време чињене су понуде опозицији, предлагани су компромиси, чак са уделом опозиције у одборима, у председништву, у влади. Но све узалуд. Опозиција остаје постојана, а ради предохране од искушења, сви су радикални посланици предали своја пуномоћија Дим. Катићу, посланику ресавском, на чување.

Кад су се преговори разбили о упорство опозиције, прешло се на званични терен. Сваки ново изабрани посланик добије од полиције београдске акт Бр. 7755 од 24. маја, као позив од „одбора за преглед пуномоћија“, да дођу у Скупштину, иначе ће и њихова места бити упражњена, и на иста бити наређен избор „других посланика“.

То учини, да се опозиција изјасни. Она особеним актом од 25. маја упућеним на Скупштину изјави: да у Скупштину неће доћи; да сматра „решење од 19. фебруара“ као незаконито, нити је пак могла Скупштина уважити оставке од 5. марта; наређење избора оглашује за незаконито, као и извршени пренос железничког уговора. Својим уласком у Скупштину, опозиција би потврдила сва досадашња безакоња, и посланици из опозиције остају на гледишту: да се и остатак Скупштине разиђе, како би се дошло до нових општих избора. После свега овога набрајања, акт опозиције завршује овим речима: „Овај наш акт да сматрате као оставку на наша посланичка места, ако држите да сте за то надлежни; а у исто време, као протест, противу тога, што су влада и већина скупштинска повредили Устав и законе земаљске.“

Сутра дан, 26. маја, имала је „Скупштина“ или боље Клуб Напредне Странке, с владом да се реши: или на растурање и овог остатка Скупштине, или на што друго. Оно прво било би за владу и странку једно самоубиство у најтежим приликама, а то они нису хтели. Ваљало је, дакле, да дође што друго, чиме ће се спасти ситуација.

Покушани су ипак пре тога нови преговори, за које клуб одреди: Ал. Поповића, Топузовића, Крупежевића, С. Обрадовића и Ур. Кнежевића, али без успеха. Опозиција, поузданим ослонцем у народу, одбила је све. Тако су напредњаци били упућени на саме себе; и сутра дан, 26. маја, извели су своју ствар на чисто.

„Одбор за оверавање пуномоћија“ послужио је као надлежна чињеница за такво решење. Узевши за ослонац чл. 5. и 6. закона о пословном реду[1] одбор предложи и „Скупштина“ одмах „реши“: да се њих 39 изабраних посланика „искључе“ из „Скупштине,“ и на место њих да се нареди избор „других посланика.“ Овај израз у закону протумачили су влада и већина тако, како га нико никад и нигде до сад није разумевао. Ту се нису — по разумевању владе и скупшт. већине — као што ћемо видети, више разумевали као „други посланици“ они, који би из нових избора са већином гласова произашли; већ, ако би били са том већином поново изабрани „искључени,“ онда би се као „други посланици“ сматрали они, који из истих избора после ових долазе и по мањем броју гласова, на ред!!!

---

[1] Чл. 6. тадашњег пословника гласи: „Посланици, који и после овог позива (који предвиђа чл. 5.) не дођу и изостанак не оправдају довољно важним узроцима, те тиме Скупштину од законе радње задрже, биће решењем Скупштине искључени, и на њихово место наредиће се избор других посланика.“ — Милан Ђ. Милићевић, члан напредне странке, а тада и посланик, на стр. 128. свога „Додатка Поменику,“ о овој ствари вели ово: „Кад оно опозиција, изласком из Скупштине, онемогући даљи правилан рад скупштински, а опасност бејаше очевидна да ће на новим изборима добити већину гласова баш они, који сад из Скупштине излазе, онда јагодински председник суда, краљев посланик Лаза Петровић изуме досетку (!): да се приме у Скупштину и они, који макар по два гласа добију на изборима.“ Ова „досетка“ би заиста узвишена на ступањ скупштинскога решења, и била је прихваћена од владе после других избора 31. маја и у дело приведена, са свима својим чудним последицама.

Истог дана, 26. маја, влада би о овоме извештена писмом Председништва бр. 741., и после два дана, 28. маја, изађе и Указ у „Срп. Новинама“: да се избори „других посланика,“ наређују на дан 31. маја; а док се они не сврше и „други посланици“ не стигну, сви остали посланици остаће у Београду, при скупштинској згради.

Са напрегнутом пажњом ишчекиван је резултат избора. И он није дао на се дуго чекати. Још 31. маја у вече знало се у министарству унутрашњих дела, у влади и већини: да су напредњаци свуда понова пропали. Стари посланици из опозиције сви су понова изабрани. Сав терор није помагао ништа; средства нису ни штеђена, ни бирана, али су свуда оманула.

Но, нужда закон мења. Напредњаци су свој пораз једном простом игром речи, и тумачењем на свој начин, преокренули у сјајан успех.

Утврђујући тако, да су понова изабрани они посланици, који су 26. маја искључени, други извештај верификационог одбора о резултату избора 31. маја, додаје: „А за њима добили су већину гласова, који по закону вреде и дошли на Скупштину ови посланици (ређа имена посланика и изборних места и срезова)“. Од ових, вели извештај даље: имају само двојица пуномоћија од председника бирачког одбора потписана, а један само има пуномоћије, које је цео одбор потписао.“ „Према овоме одбор налази, да сви гласови, који су пали на искључене посланике, имају се сматрати као да нису ни дати, и по томе да се и бирачи који су за такве посланике гласали сматрају, као они, који никако ни гласали нису.“ „То онда излази, вели одбор, да се при рачунању и поређењу гласова само они гласови броје, који су пали на друга лица, а не на она, која су искључена.“

Нашавши, опет по свом рачуну, да је број присутних посланика довољан за решавање, присутни усвоје и овакво тумачење и ово решење.

Тако су постали „двогласци.“

Ово је име дао народ посланицима, који су и са по два гласа, а са полицијским пасошима и без пуномоћија бирачких одбора, ушли у Народну Скупштину, и постали чланови законодавног тела. У бр. 127 „Српских Новина“, министарство унутр. дела, обзнанило је овај исход избора и скупштинских решења, констатујући кратким и сувопарним речима да су: „на место оних народних посланика, који су, не хотећи долазити у Скупштину, решењем Народне Скупштине од 26. маја о. г. искључени — изабрани за посланике (набраја њих 38 „других“), а данас се констатује: да није свршен избор у 9 места „што су у свима тим местима бирани искључени посланици“ т. ј. ту се није могло истерати ни два гласа за ког „двогласца“, а и у Ресави „због нереда“.

Тако је 7. јуна спасена ситуација; а уједно створен неисцрпан извор за регрутовање посланика, према потреби. Са ових 38 „двогласаца“ покрпљена је потреба, да није ни требало више хитати, да се и на оних десет места, где није ни двогласаца било, наређе

нови избори. Цела ствар не потребује коментара. Она је сама собом јасна, као што ће и у далекој будућности изазивати чуђење!

Остало би још да видемо, шта је било са правим посланицима из опозиције, који су са неодољивом већином гласова или чак без и једног отпалог гласа изабрани 31. маја. И они су дошли у Београд са уредним посланичким пупомоћијама, исто као и после избора од 15. маја. Доследни својој ранијој изјави, они опет не хтедну ући у Скупштину, која се, међутим, на начин који смо изложили, попунила, и не водећи више никаквих обзира према опозицији. Они су просто отерани из Београда. Лоши пријатељи владини, каквих на жалост свака влада има, нештедимице су нападали на ове људе, који су били по закону у пуном свом праву, а уз то поносити поверењем, које им је народ у пуној мери и попово и при свима тешкоћама посведочио. У те лоше пријатеље тадашње владе има се урачунати и лист „Садашњост“. Ево шта је тај лист писао о правим посланицима сутра дан (8. јуна) по скупштинском решењу о „двогласцима“, чиме је објашњено и шта се на влади о правим посланицима мислило и како је с њима поступљено:

„Разбегли су се! Ових се дана виђало по вароши неколико беспосличара, који су се скупили у гостионици код „Прага“ да терају високу политику. На пример, био је ту Дим. Катић, Сима Несторовић и други, којима кад су показали да немају приступа, и нису скупштинари, за какве су себе уобразили, и кад им је, као што чујемо, полиција саопштила да се беспосличари не трпе у Београду, они су се, услед тога јуче у јутру сви разишли својим кућама, чиме су избегли да се са њима не поступи по закону о скитницама“.

Ружан завршетак једног ретког, управо херојског подвига народнога на пољу уставном и парламентарном, који се разбио о просту њуд самовлашћа. Скитницама и беспосличарима назвати су прави представници народа, а на њина места у Скупштини сели су „двогласци“, људи, од којих многи није смео чак ни отвореним правим путем ударити, да из свога „изборног места“ дође у — Законодавно тело!

XIII

Реакција на помолу. — Треба ли већ да кажемо, да је реакција била сад на реду.

Прво је допуњен пословник скупштински новим чл. 6-а по ком су посланици, који би недоласком ометали рад скупштински имали да плате „дисциплинске казне сваки по 1000 динара“; а за тим је дошао на ред и закон о штампи.

Настало је доба бруталне самоодбране. Влада и већина нису се више могли осећати заштићени својим „правним“ положајем, требало је и других гаранција. То су биле измене у закону о штампи. Министру унутрашњих дела, М. Гарашанину, припада за-

слуга, да је изнео праве мотиве за ову измену, која се место некадашњег „члана првог и јединог: Штампа је у Србији слободна!“ ослањала и на цео кривични закон. Јер, док су у допуни чл. 10. зак. о штампи узети на нишан листови „који распростиру нихилизам и комунизам“ или учине дело означено у § 91в кривичног закона, дотле чл. 18. подвргава закон о штампи кривичном закону.

Под „нихилизмом и комунизмом“, о коме се први пут у законима говори у Србији, има се рачунати радикализам; а већ и да не коментаришемо метаморфозу кривичног закона у закон о штампи.

Али то све није више никога изненадило. Овде је сад преча била нужда од закона и од слободоумља.

„Дакле, господо, ја вам кажем — говорио је у одбрану ових измена Министар унутрашњих дела, — ви можете решити како хоћете, то је ваша ствар. Ми који остајемо овде у Београду, ми ћемо зар и мање бити изложени грдњама; ми смо мало и вични перу и новинарској борби, па дакле и бољој могућности да се бранимо, па најпосле, и ми можемо, кад су такве прилике, да погрду погрдом враћамо, али ви, господо и браћо моја, ви кад се вратите у своја места не враћате се у њих онаква каква су била кад сте отуда пошли, не налазите комшије и пријатеље ваше онако расположене као што су били. Пре вас је отишао тамо злонамерно пуштен глас, који је све поцепао, све у омразу довео... да сте Бранковић, да сте продали земљу, да сте издајице... „И онда наставља: „То је пред вама господо! Немојте се варати, ви ћете видети да вас то чека. А ви сте вични да се од тога браните. С тога ви изволте решити, хоћемо ли томе стати на пут, јер дојакошњим путем ко иде — нема напретка!“

Гарашанин је бар поштено говорио. Он је отворено упозорио своје скупштинске пријатеље, за што се чине ове измене у закону о штампи. Њему је било до сигурности његових пријатеља, и то је колико отворено, толико чак и похвално.[1] Друга је ствар, како ће све ово изгледати на осетљивом мерилу слободоумља у опште, на коме су баш људи из Напредне Странке увек, за време Либералних влада, бриљирали у Скупштинама. Ово нас упућује, да се упореде беседе, које су опет о штампи потицале из средине Либералне владе, особито од њеног Председника, на Скупштинама

[1] После непуних двадесет дана по разлазу Скупштине, упутио је министар унутр. дела, 1. јула т. г. распис, полиц. властима, који необично илуструје стање духова у земљи и положај вићених људи из напредне странке у народу. То је био чувени „распис о звонењу“.

„Од неко доба извесне појаве у земљи задржавају моју пажњу — говорио је министар у распису у „Срп. Новинама“ бр. 148 — у толико, у колико су они од уплива на јавни ред, на општу безбедност и на спокојство појединаца.

„На неким местима није могуће извесним људима изићи на улицу, а да се око њих не подигне ларма, дрека, звонење, клепетање и т. д. И с тога вам најозбиљније наређујем, г. начелниче, да вашу и ваших потчињених пажњу обратите на појаве, о којима сам напред говорио, да их одсудно по закону спречавате, да мене тачно извештавате, као и о мерама, које сте противу њих предузели...“

у 1879 и 1880. у Нишу, са беседама које се данас у Скупштини чују, и да се измери начелност и једних и других.

Но и то је 12. јула, прошло.

Даља мера, било је установљење „чувара јавне безбедности“ једним кратким законом од једва три члана. То је имала бити нарочита трупа оружаних коњаника, који би, као нека летећа легија, не припадајући ни једном округу, срезу или месту, хитали увек тамо где је угрожена „јавна безбедност“, чији би они од сад били „чувари“, наоружани пушком, револвером и сабљом. Они би имали и да чувају границу и гоне хајдуке, да сузбијају нереде, јер „јавна безбедност“ беше сад за све главна брига. „То ће бити, говораше М. Ђ. Милићевић, тада помоћник министра унутр. дела и посланик, људи, који ће имати уредбу, да кад им се каже десно — десно, лево — лево!“ Предлог о „чуварима јавне безбедности“ поднесен је 19. јуна, оглашен као хитан и 21. јуна већ је прошао кроз Скупштину. Интимна, неисказана тенденција овог предлога, била је намера: да се у чуварима јавне безбедности нађе сигурно средство за сузбијање сваког незгодног и јаког опозиционог покрета. Са искључењем опозиције из Скупштине, где она није више имала прилике, да даде одушке свему ономе, што се кроз опозицију може да сазна и олакша, запушен је и онај једини „вентил сигурности“, који предохрањива од експлозија. Сад је ваљало још једно ново и необично средство, ради боље сигурности.

И то је, без поговора, прошло 21. јуна, и ескадрони „чувара“ брзо су регрутовани и формирани. Министар унутрашњих дела, коме су стављени на расположење, прописао им је по чл. 3. закона, и „правила“ за вршење службе.

И ускоро су друмовима пролетали у својим маркантним униформама „чувари јавне безбедности“, које је народ брзо назвао „сејменима“, за сећање на турске зулумћаре из доба устанака. Ово име постало је опште, и надживело је своје носиоце, који су се за свога трајања, а под безобзирном командом, дубоко урезали у памћење народно. Нарочито је Тимок био предео, где су се често јављали, одмах, а нарочито идуће бурне 1883 године, одигравали своју необичну улогу, при угушивању буне.

После више финансијских мера и зајмова[1] примљен је, после објашњења мин. финансија Мијатовића, просто на знање, с прелазом

[1] Законом о аграрном зајму, ставила се држава између дужника сељака и бив. имаоца непокретних имања Турака. Чл. 1. новог закона гласи: „Новчане суме које народ у новоослобођеним крајевима, по решењима аграрних комисија или по поравнању, које су аграрне комисије одобриле, дугује на име накнаде за земље, које по закону аграрном од 3. фебруара 1880 у своје руке добио, плаћаће државна каса“. Чл. 2. даље гласи: „Држава постаје за те суме поверилац општина и приватних лица и ступа у сва права, која су поменутим законом од 3. фебруара 1880 г. повериоцима дата“. — Доцније је постепено изашло, да је све више финансијски оптерећивала земља, повукла и штете овога непотребног зајма. Исплативши Турке и њихове незајажљиве повернике, држава није од дужника уредно наплаћивала отплате, и после су, из чисто партијских разлога, разне владе и Скупштине „опраштале“ заостале исплате.

на дневни ред, пренос уговора са пропале „Генералне Уније“ на „Друштво за грађење железница“. Објашњења министра финансија изнела су у најлепшој светлости целу ову жалосну и скупу аферу. Одбор, који је изабрат тога ради, јавио се, 17 јуна са својим извештајем у Скупштини, са закључком: „Да је влада радила правилно, у границама закона и сообразно уговору и да је тако исто пренос уговора железничког, који је закључен 3 априла прошле године, са Генералном Унијом, правилан, законит и у корист наших интереса. С тога одбор предлаже Народној Скупштини, да ово прими к знању и пређе на дневни ред“.

Овде пада у очи, да се, без сумње не случајно, један у сваком погледу важан предмет решава као што би се решавао буди какав мали парламентарни случај, где се нешто кратким путем „прима к знању и прелази им дневни ред!“ Али ипак је тако било! Није овде ни било озбиљне намере да се иде ствари до дна, да се пронађу виновници штете, проузроковане издавањем државних обвезница, ни да се оцени озбиљност преноса уговора — већ само и једино: да се како тако закрпи једна зјапећа несрећа, и сведе у најобичније „законске форме“. А напредњаци у стању и положају у ком су били, имали су само једну пословну политичку паролу: Усвојити све што се поднесе и ћутати о свему — то је онда била сва врлина једног посланика и целе Скупштине.

Не мање вратило се спокојство у Народну Скупштину, владу и Странку. То је констатовано и у Престоној беседи, кад је 22 јуна 1882 закључена ова, у историји српске парламентарности и уставности тако значајна скупштина, позната под именом „двогласачка.“

Набрајајући успехе, које је ова Скупштина постигла, престона беседа особено констатује: „Јасан доказ, да постојано и с дубоком мишљу желите озбиљна јемства за развитак здравог политичког живота у нашој отаџбини, дали сте и другим решењем о промени Устава, којим су, за тај посао сви претходни кораци извршени.“

Влада, колебајући се између нужде и врлине, није можда ни спазила, каку ружну сведоџбу издаје себи, односно свога слободоумља и чистоте политичких убеђења својих. Јер док једва после године дана од свога доласка већ мења и пооштрава закон о штампи, док самоопредељивост посланика — ову најлепшу гаранцију поштена рада једнога члана Народне Скупштине — спутава нарочитим казнама, дотле још увек одржава на дневном реду „промену Устава“. Ми ћемо већ видети, какве је судбе била ова усиљено одржавана намера да се Устав „промени“. Но, не желећи влади закинути никакву заслугу њену, коју је она бар у покушају стекла за јавне слободе и развитак уставне свести, ми ћемо тај предлог ниже у целини навести.[1]

[1] Владин главни и поновљени (4 априла 1881 и 22 јуна 1882) акт о промени Устава, и који, по други пут објављен у бр. 143 „Српских Новина“ од 2 јула 1882 и гласи у целини а у тексту којим га Краљ 28 јуна потврђује:

„Решење Народне Скупштине од 22 јуна 1882 које овако гласи:

„Чл. 1. Да се Устав Књажевства Србије од 29 јуна 1869 године промени:

„Чл. 2. Ово решење ступа у живот, кад се потпуно испуни и изврши чланом 131 Устава прописани поступак о предлозима за промену Устава“.

(Следују потписи: Краља и свих Министара.)

XIV.

Радикали се организују, Либерали прибирају. — Политички покрет, ван Скупштине, био је овога лета и јесени, по закључењу Скупштине, живљи но икада, и одржавао владу у сталној бризи за његово сузбијање.[1] Настало је доба партијских реорганизација и организација у напреднијем смислу и у тежњи боље везаности свију делова Странке, како око својих програма и органа, тако и око нарочитих управа, Главних и помесних одбора, који су опет имали радити на основу Статута своје Странке. Не само истакнути прваци појединих странака, познати по свом јавном раду, већ и сваки члан, па ма то био и онај козар у планини, ваљаше да буде јавно обележен, у спискове уведен, са партијском картом снабдевен члан. Може се рећи, да је скоро нестало неутралне масе народне, која се у датим приликама слободно решава за овај или онај правац, за овог или оног новог или старог кандидата за Скупштину. Место тога, све беше унапред ангажовано, пописано, обвезано и стајало је уз коју од три наше савремене странке. То савршенство постигнуто је нарочито у овој години, а понајистакнутије у Радикалној Странци.

Ми смо видели шта је у погледу организације и концентрације странака учињено с јесени прошле 1881 године. Знамо у каквом смо стању оставили обе опозиционе Странке: Либералну и Радикалну, које су истакле своје политичке програме, основале своје партијске листове, и имале, свака на свој начин, и своје партијске центре, Главне Одборе. И Напредна Странка није у овом погледу изостала. И она се организовала, и у бурним изборима у мају ове године већ видимо да Главни Одбор те странке, поред званичног апарата, издаје свој изборни проглас, од кога је као што знамо, мало ваљде видео.

Док је Напредна Странка дошав на владу, очевидно губила и оно мало ослонца у народу, дотле га је опозиција, нарочито радикална, све више добијала, док није дошла до оне неодољивости, која је превазишла бројно сваку другу странку и све њих укупно и која ју је осмелила да се на свима местима ухвати у озбиљан

[1] То сведочи и распис Мин. Унутрашњих Дела од 1. јула 1882, у коме (у „Срп. Нов.“) он потсећа на дужност своје потчињене, који опет држе, да им је дужност да седе у канцеларијама: „И док полиц. власти спокојно седе у канцеларијама, дотле многи, користећи се овом некажњивошћу иде кроз народ и у њему шири и утврђује разне обмане и заблуде. Тим начином и догодило се, да се у извесним срединама и окрузима утврдиле многе неистине и обмане. Тим се путовима казује народу, како има политичких људи, полит. партија, пол. програма, по којима се неће плаћати ни порези, ни прирези, неће правити путеви, неће бити војничке службе итд.“ — Распис је овај управљен противу радикалне неодољиве агитације, и странке, са којом је до пре две године и у народу и у скупштини и у штампи била неразјављена и — данашња влада и њени пријатељи.

коштац са властима, док већ не дође и до отворене, оружане буне у години, која за овим иде.

Усред лета, на дан 26, 27 и 28 јула 1882 године, сазват је први и велики Главни Скуп Радикалне Странке у Крагујевац, на коме се имао: 1) поднети извештај о стању странке и 2) мере, које ваља предузети за ојачање странке, као и све остало на што Главни Партијски Скуп има право. Скуп је био необично многобројно посећен. Уз познате прваке, посланике и раднике око листа, беху дошле велике масе народа из свију крајева, тако, да се скуп није могао одржати у „затвореном простору", већ га је требало држати „под ведрим небом", око чега се изроди сукоб с влашћу, која ово последње није допуштала. Најпосле, услед жалбе и наредбе из Београда, држање Скупа у слободи би дозвољено. За председника буде изабран Ник. Пашић, од када се датира његово првенство у странци, у којој је и већ увек више мање требао да буде само „први међу равнима". Настало је објашњење „Програма", које је заузело рад Скупа и пре и после подне 27 јула. Ова је улога пала у део Пери Тодоровићу, главном сараднику „Самоуправе", човеку подједнако оштра пера и оштра језика, који је са оба та својства много допринео разбукталости партијских страсти и полету Радикалне Странке. Он је имао особину не само да популарише политичке мисли своје и странкине, већ да их управо вулгаризира, и учини их приступачним и оном најпростијем сељаку, глорификујући, са Пашићем упоредо, „гуњ и опанак", као једине стубове у држави. С програмом, какав је већ истакла Радикална Странка, по коме је „народ извор и утока власти", а са оваквим апостолима, какве је Радикална Странка у младом нараштају имала, дало се шта постићи у дотле целомудреним масама народним, и доиста се постигло. На овоме првом свом Скупу у Крагујевцу, Радикална Странка, од негдашње „радничке" представнице, ишчаурила се као странка и господарица пространих маса нашега сеоског становништва. И на том скупу, као и пре и после њега, уливене су у душу српског сељака, дотле нечувене и необичне мисли: о његовој снази и важности, о дужностима и дажбинама према држави, о грађанским правима, и односима грађана према држави, тако, да је „народ" сва та права и дужности махом схватио у обрнутом смислу, према дотадашњим појмовима о том. Рад тога скупа, на коме су јавно и дефинитивно пречишћени и усвојени и Програм и Статути странке, објављен је преко „Самоуправе", па и особено одштампан, и тако учињен доступним свима и свакоме. Скуп усвоји предлог, да Странка спреми и изради нови Устав, за идућу Велику Народну Скупштину. После заједничког, општенародног ручка на „Илијној Води", разишли су се присутници збора сваки у свој завичај, са новим надахнућем, са појачаном ревношћу за свету ствар народну, коме је, од сад, једини и прави представник Народна Радикална Странка. Она је, у досадашњој борби већ имала својих жртава и својих мученика, тако да је у ово доба примљен предлог за оснивање „Фонда за потпомагање

гоњених радикалаца" и почето купљење прилога. — Овоме Главном „Скупу крагујевачком" из кога је произашао и нови Главни Одбор, као врховна власт странке, следовао је низ: окружних, срески и помесних зборова, на којима су главни људи објашњавали Програм и уводили у живот Статуте странкине и тако, до крајњих граница извели организацију њену, са свима њеним и манама и врлинама. Тако организована и дисциплинована Радикална Странка пошла је новим унутрашњим догађајима на сусрет, у којима ће она већ следеће 1883 године бити прво победилац, а одмах за тим и жртва.

И Либерална Странка на свој начин и у своме духу креће се такође.

Ове 1882 године, 17. октобра, видимо скупљен опет Главни Скуп Либералне Странке, као скуп „Дружине", одржан у Пивари, у познатој историјској сали Свето-Андрејске Скупштине. Скуп је овај учинио прве кораке за чисто партијску организацију.

После свршених послова саме „Дружине", покренуто је питање о реорганизацији странке и после измењаних мисли, примљен је предлог Јов. Ристића: да стара и нова[1] управа, овога пута изабрана, изради „Правила" за редовно и правилно састајање и обавештење Народне Либералне Странке како у Београду, тако и у унутрашњости. Пројект тај да се, по том, поднесе на оцену и коначно усвајање Главноме Скупу Народне Либералне Странке. Овим је нова реорганизација Странке у начелу изречена и усвојена, да се и формално изведе, пошто је у пракгици Странка у пуном смислу већ вршила свој политички задатак.

Какав је дух већао у то време у Либералној Странци, колики је био њен утицај на ток јавних послова и политички савремени покрет, какве су биле њене савремене политичке тежње и намере за даљу акцију, најбоље се види из „Говора", којим је председник Оснивачког Одбора г. Јов. Ристић поздравио Главни Скуп држан 17 октобра 1882 год. у Београду. Са његових опширних погледа, ми ћемо главне мисли тога говора овде навести:

„Несрећа је за државу, кад јој се партајни односаји тако поремете, да странке своје компасе погубе: кад конзервативци пређу најпре на поље радикализма, па после на поље реакције; кад странке изађу на поље лицитације, па се стану најпре надметати са начелима политике и државне управе, а после повлачити се за старе бедеме своје. И саме ове кризе, које, од неког времена, нашу земљу потресају, чини ми се, да ће не мало наћи свога објашњења у томе, што је партијска равнотежа изгубљена.

„И ако ми спадамо међу оне, који држе да наглост и неискуство могу и најсавршеније установе да окрену на штету земље; и ако ми сумњамо, да би се у самој промени устава, а без суделовања других чињеница, могло наћи коренитог лека стању, на које

[1] У нову партијску Управу, која се није више делила на контролни и управни одбор, ушли су: Јов. Ристић, Алимпије Васиљевић, Ј. Авакумовић, Јак. Туцаковић, Коста Алковић, Јов. Бошковић, Ђока Ђорђевић, Свет. Карапешић, протосинђел Никанор, Ст. Ивковић и Никола Јовановић звани „Американац".

се сви жалимо, — ми ипак и сами налазимо, да је и уставна реформа постала неизбежна. Да, морамо реформисати и људе и установе.

„Господо! И ако странке треба да остану верне својим основним начелима, тиме још није речено, да оне морају остати и непомичне: са преображавањем друштва и оне се преображавају. Онај општи покрет, који креће људско друштво унапред, креће и странке, као његове саставне делове. Ако је у начелима либералне странке искључена наглост, није искључена и непрекидност; да, не само што није искључена, но је, напротив, битно условљена. Валовита река времена не зна за застој."

У даљем расматрању политичког стања у земљи, говорник са осетном намером вели: „Није тешко заталасати народ, али је тешко стишати га без жртава; није тешко посејати ветрове по земљи, али треба бити спреман и на жетву. Ако ко и може наћи задовољства, да жање олују, то не може бити наш посао. Ми смо елеменат реда. Ми хоћемо плодне реформе, које, као ђурђевска киша, из тиха и сигурно земљу натапају; ми тежимо да се исправе неправде, где их год има; ми желимо, да не буде самовоље и обести партијске, — а не очајавамо, да се све то може постићи редовним и правилним путем."

Алузије су на стање духова у земљи и на екстремно држање остале две странке и сувише јасне. Али овако коректно и мудро држање Либералне Странке није могло зауставити међусобни налет власти с једне и усколебаних маса народних с друге стране.

Све је у земљи ишло неком магловитом циљу, који се није могао сагледати, али је људима увиђавним све то уливало не неоправдану зебњу: шта ће најпосле бити?!

Напредна странка, стојећи већ такође на савременој висини у погледу организације, поред чисто политичких тегоба као странка на влади, имала је и недаћа чисто моралне природе. У јесен те године, а на име 10. септембра, пуче први глас у Београду, да је комисија за преглед реквизиционих признаница ставила у притвор председника Народне Скупштине Алексу Ђ. Поповића, као саучесника у једној на велико заснованој завери противу државне касе, у којој је био председник општине кушићске у срезу моравичком, један трговац из Ивањице и окружни благајник ужички, као главни кривци. Ми знамо, да је напредна влада начинила, сем железничког, још један зајам државни за исплату ратних дугова, у које је поглавито спадала реквизиција учињена у првом, и куповина на почек, учињена у другом рату српско-турском. Као документа за исплату реквизиције биле су реквизиционе признанице, потврђене општинском влашћу, а издате оном лицу, од кога је што узето за исхрану војске, као: стока, жито, варива, сено и т. д. Шпекуланти су такве признанице од сељака често буд за што откупљивали и на исплату подносили. Тако се на окружној благајни у Ужицу појаве на исплату признанице из веома сиротне општине кушићске испод Мучња и Јавора са врло великим сумама и количинама реквирираних предмета. За бржу исплату ових признаница, које је и сам у великом броју купио, јако се ангажовао и посредовао је председник Народне Скупштине Ал. Ђ. Поповић, и у свом месту Ужицу као и при Главној Благајни у Београду, наваљујући и код мин. финансија, да се оне исплате. Први који је спазио да су признанице додавањем нула фалсификоване и количине баснословно увећаване, био је рачуноиспитач Гл. Контроле, Илија Марковић (либерал), после чега се све и наплаћене и ненаплаћене подвргну прегледу, фалсификат буде откривен, од главних криваца и признат. Обично су правим сумама додавате по три нуле, те су од стотине постојале стотине хиљада!! Решење комисије од 10. септ. одобри и суд ужички и тако Председник Скупштине дође у притвор у ком је остао неколико месеца, и буде стављен под суд и доведен на оптуженичку клупу као саучесник, али после отказа ранијих признања осталих криваца о њему, буде ослобођен „из недостатка доказа". Суђење је било у Београду, око Божића т. ј. крајем 1882. године, које је учинило да је А. Поповић био политички мртав. У овом немилом процесу Напредна Странка имала је доиста похвалног самопрегоревања, и ако не потпуне резигнације до краја. Доцније је Поповић обновио парницу, у циљу да скине са себе љагу, пошто је пуштање са „недостатка доказа" равно оквирљењу, у коме само недостаје и изрицање и издржање казне. Алекса Ђ. Поповић формално је се, поновљењем парнице, рехабилитовао и после много година, понова је, као посланик, играо видну улогу.

XV.

Атентат на Краља Милана. — Један од најглавнијих догађаја ове променљиве године 1882. био је атентат на Краља Милана, извршен 11. октобра т. г. у београдској Саборној цркви, који је усколебао духове у Србији. Краљ се враћао са своје посете, коју је — враћајући посету учињену му с јесени 1880. — учинио бугарском кнезу Александру Батенбергу, у Рушчуку. По обичају, Краљ је, долазећи са Саве, где је пароброд стигао с пута, свратио у цркву. „У тренутку, кад је Његово Величанство ступило у Саборну цркву и целивало еванђеље — вели се у „Српским Новинама", бр. 226, где се описује тај догађај — жена стрељаног у Аранђеловцу Јеврема Марковића (Илка, Јелена) на одстојању од 3 корака опалила је из револвера на Њ. Величанство, но провиђење је учинило, да је убилачко зрно промашило, те је сачуван неповређен живот првог српског Краља, сачувана историја српска, од једног најцрњег листа, сачуван развитак и будућност српска од недогледних жалосних заплета".

Атентаторка Илка Марковићка, која је своје дело већ самим извршењем признала, била је с места ухапшена и под истрагу стављена. То је учињено и са другом једном женом, Леном Книћанком, која је означена као саучесница. Обе су ове жене биле за-

творене у граду и биле под јаком стражом, док једно јутро није саучесница Лена Книћанка нађена обешена о чаршав у своме затвору. Ускоро је за тим погинуо из пушке и војник, који је чувао стражу те ноћи, кад ће се Книћанка обесити. Атентаторка Илка, осуђена по том на смрт и помилована на затвор, који је издржавала у Пожаревцу, нађена је такође мртва, са неком салветом у устима. Као год што се Книћанка обесила тако се и Илка удавила.[1]

Но полемика између Краља Милана и Гарашанина, коју додирнусмо у претходној примедби, као што рекосмо доцнијег је датума. У доба атентата важнија је била полемика, која се развила између Напредњака и Радикала, кроз „Видело" и „Самоуправу." „Видело" је окривљивало радикале као, у неку руку, интелектуалне узроковаче атентата, називајући их „Марковићевцима". Очевидно, да је се ишло на компромитовање ове Странке, која је влади била тако несносна, тако опасна. Оваква полемика била је нарочито Краљу угодна, чија је раздраженост према радикалима била давно прешла врхунац, тако да краљ Милан није више могао мирно ни само име „радикал" изговорити. Радикали, чија су тврђења са више вере прихватана у народу, нису остајали дужни својим старим савезницима, које су и они довољно познавали и према томе их познању јавно сликали. Та је полемика трајала неки два месеца, док није 8. новембра т. г. у „Самоуправи" изишао чланак под насловом: „Да завршимо препирку!" као израз одлуке Главног Одбора радикалне странке, чији је председник Никола Пашић, управио писмо „Самоуправи," бр. 155., у ком изјављује: да је Главни Одбор решио да треба прекинути борбу, а ако је друга страна продужи у „Виделу," не следовати им.

Није остало само на новинарској полемици. Атентат је, у свом дејству на Краља имао, сасвим природно, озбиљну реакцију, да је изазвао и министарску кризу, но не управљену на напредњачку владу. На против, исход кризе, да је до њеног жељеног решења дошло, пре би се могао сматрати као појачање владе и Напредне Странке, пошто би јој довео у дружбу и Либералну Странку. Тежило се дакле, савезу „умерених странака" као контрбаланс у превласти „крајњих елемената," које је владин орган већ оптужио саучесништвом у атентату и револуционарним смеровима. Но комбинација за коју се може рећи да је била лично краљева — и за коју су вођени преговори преко Радивоја Милојковића, са обилажењем Јов. Ристића, разбије се на отсудном отпору Либерала да се удруже с Напредњацима.[2]

[1] Много доцније и при сасвим промењеним приликама, имао је овај атентат и смрт обеју несрећних жена, свој епилог у јавној препирци, која се отворила и водила између Краља Милана и тадашњег Министра Милутина Гарашанина. Због важности ове појаве, овај сукоб између Краља и Министра, наћи ће своје место у књизи III. кад хронолошки буде на реду.

[2] Једног дана, после атентата, писац, као и обично, отиде Јов. Ристићу, и застане га да се порано пре подне спрема да изађе, у време, кад он то обично није

Све је, дакле, остало по старом. Странке су, Либерална и Радикална, радиле као што смо већ видели, на својој организацији, а влада је чинила све припреме за састанак Народне Скупштине, која се имала састати о Св. Климентију, 25. новембра те године, а за ову 1882. годину. По томе је то био последњи састанак ове Скупштине, изабране за периоду 1880., 1881. и 1882. године.

XVI.

Уморна Скупштина. — Указом од 10. нов. влада је сазвала Народну Скупштину за дан 25. новембра. После изађе и други указ, којим се за дан 10. децембра, одређују избори неких 20 посланика, од којих су њих 9 „искључени," 7 којима су уважене оставке, а 4 нису били изабрани „због нереда и иначе."

Но невоља је била са посланицима, који су влади на расположењу. Пошто је сва опозиција најурена, цела Скупштина је дисала једном душом: у њој беше све сам напредњак! Па ипак и на овим преданим људима осећала се апатија према послу и позиву. И ако је Скупштина сазвана у време, кад нема ни сеоских, ни трговачких, ни поповских послова (уз божићни пост) посланици у великом броју не дођоше 25. новембра. Они не дођоше ни сутра дан, ни више дана по том. Тек осмог дана, 3. децембра, Скупштина је једва била у стању да одржи „други претходни" састанак, када су пали оштри прекори на изостале другове. Никоме се сад није хитало на овај иначе тако омиљен „народни посао."

Ово стање није остало неопажено нарочито у опозиционој штампи. Истога дана „Самоуправа" бр. 163. и „Српска Независност" бр. 161., овековечили су тај моменат и истакли сву немоћ скупштинску.

Орган Радикалне Странке, у чланку „Скупштински кулук" (25. нов.) исказује погледе радикалне странке на ову Скупштину и њен значај. Чланку је стављено на чело ово мото:

„Телал виче по земљи Србији
„Ко не дође сутра на Скупштину
„Тај да плати хиљаду динара!"

и онда наставља:

„Србин је у своме државном животу претуривао големе јаде, подносио грдне терете, под којима су се и мало снажнијим народима погибала леђа. Ако је до кулука, кулучили смо ми као нико наш. Али бруку, коју смо данас дочекали, не дочека ни један народ. На парламентарни кулук нису још никога до сад истеривали.

...Кад се искупите 25 новембра у скупштинску дворану, погледајте се! Скупштинска дворана није скупштина, једна клика људи

чинио. Он је хтео ићи Радивоју, пошто, и ако су преговори преко Радивоја вођени, Јов. Ристић није могао бити у њих непосвећен. На један пут Ристић управи на писца питање: „А шта ти мислиш о овим покушајима за фузију између либерала и напредњака?" „Ја мислим, да би, после свега што је до сад било, та дружба за Либерале била немогућа" био је одговор. „Тако је, одговори полазећи Ристић: то не би била фузија, но конфузија!"

још мање. И тада, кад вам се поднесу закључци, погледајте се опет и добро се размислите шта сте у стању понети. Тешка је народна клетва, тешка је и онда, кад се „под кулуком“ носи!“

Српска Независност, истог дана 25 нов. доносаше овакав чланак под насловом: „Последњи пут!“

„После дугог затезања, после министарских криза — ево нас опет, на крају године, пред „Скупштином“ и „Скупштине“ пред нама! Напредњачки је клуб на окупу. у скупштинској згради 25 новембра. Напредњаци ево и по други пут хоће да прославе празник „Заведења“ своје „чисте уставности“. Они је уводе, трећи и последњи пут у скупштинску зграду.“

Чланак даље ређа на четири ступца све што је, за трајања мандата скупштинара, до сад било, и у иронији говори, шта ће се и сад радити, истичући поименце „заслужне“ људе, министре[1] и неминистре и онда наставља:

„Они су могли доста добра учинити. Али они то нису учинили. Сад је за све доцкан! Што год иду даље, све горе. И ко буде у томе још налазио задовољства да се маши руком да је спасе, или да се за њеним варљивим сјајем полакоми — тада ће она већ бити отишла у — парам парчиће! Срећан рад желимо!“

Ми ћемо кроз кратко време, још у следећој години видети, да су се слутње опозиционе штампе дословце обистиниле. На општим изборима, разбиће се о једнодушни отпор народни и онако трошне и нејаке силе напредњачке.

Али дотле је имало да прође још доста времена, а Влада и Скупштина и Напредна Странка имале су сад у рукама све јаке државне позиције. Они влашћу коју су имали, нису истина били јачи, али увек са силом коју власт даје у руке ономе ко је има. А у Србији, за владе Краља Милана, увек је то нешто значило. Специјално у овоме добу страховитих сукоба између владе — подразумевајући ту и Краља — с једне и Опозиције, нарочито радикалне, с друге стране, у круговима владе сматрано је: да је Држава са целом својом организацијом угрожена, и то од једне „бунтовне гомиле“ каква је Радикална Странка. Према тако постављеним и тако оквалификованим положајима, Влада је, прво за себе, сматрала да је она и правно и физички јака и овлашћена, да употреби све мере за своју и државну одбрану; а „бунтовна гомила“ да је самом својом појавом ван закона и да нема права на буди какав обзир. Према томе и Краљ, као поглавар државе, и Влада, као управљач државе у праву су, и дужност им је, да према Радикалној Странци поступе, како се и у сваком рату сматра: без пардона.

Овом сматрању и овој логици и досада је, на парламентарном терену, као што знамо, дато пуно следство; али ми тек идемо на

[1] За то је овај чланак и оптужен, као и један раније, који је под насловом „Ко сте ви?“ изашао, опет од писца у „Српској Независности“ на сам дан 31. маја 1882, када су на неких 50 места вршени познати накнадни избори.

сусрет догађајима, где се по овим тежњама и физички поступало, без икаква даљег обзира.

Скупштина је најпосле прорадила. На место ухапшеног бив. председника обе досадашње Скупштине помакао је се досадашњи потпредседник Мил. Кујунџић, а на место овога дошао је Милош Л. Глишић, 3. децембра.

Како је Скупштина јако, са недоласка посланика, и онако била закаснила то је истог дана (3. дец.) и отворена.

„Од две године, заједно са целом Србијом сведок сам — говорио је Краљ у престоној Беседи — родољубивости вашега рада, сведок сам неуморности и одсудној решености онога духа реформа, који је Србију задахнуо новим животом....

„Ви сте те доказе дали предузевши реформе у духу савременог, савршеног напретка скоро по свима пољима државног живота“, — на шта се Скупштина одазвала још топлијом адресом.

Скупштина ова, не остављајући Београд ни за време Божића, имала је сразмерно мало радних дана. Мали је и број њених свршених послова. Али су они, за то, ипак одвојили својом важношћу. Предлози законски, решени на овој Скупштини, били су, по својој садржини, од необичне важности, као што су између осталих:

Закон о основним школама (усвојен 15, а потврђен 31 децембра ове 1882 године), једно значајно дело енергичнога Министра просвете и црквених дела Стојана Новаковића. Закон и Привилегованој Српској Народној Банци (усвојен 30 децембра); закон о Уређењу Војске (поднесен 4, а усвојен 27. децембра), којим се, место досадашње, претежно Народне Војске, заводи државна војска, са општом обвезом службе у сталноме кадру у касарни. Није потребно наглашавати, колико су значајна нарочито последња два закона: о Народној Банци и о Уређењу Војске, са увођењем опште вој. обвезе и изреченом укидањем досадашње Народне Војске, установљене 1861 год. под Кн. Михаилом (књ. I стр. 75).

Тим су, по себи значајним радовима испуњени били последњи дани трајања ове Скупштине када су и Министри скоро сви одликовани највишим орденима. И она је 31. децембра 1882, у 1 сат по подне, указом, који је прочитао председник Министарства М. С. Пироћанац, закључена. Али у исти мах, читањем другог указа, у продужењу рада „имати да реши трговачки уговор и конзуларну конвенцију с царством немачким“ што је ова Скупштина — по извршеној поновној конституцији (остављајући исто часништво) — до 11. јануара 1883. године и свршила.

Тога дана она је закључена и распуштена, Престоном Беседом, и на врло свечан начин. Са погледом на нешто више но двогодишњи рад ове владе и ове Скупштине, која се састајала у три сазива (1880, 1881 и 1882), Престона Беседа одала је правду њеним чиновима, који су, као што знамо, доиста имали да много што шта претуре преко главе, и да много што шта врну на душу али да све то и стојички поднесу. Резултат тога рада између осталога, резумира Престона Беседа од 11. јануара 1883. године у врло из-

дашним речима и са јаким алузијама и на „неуставне покушаје, да се уставна права Круне и законодавног тела изиграју".

То је, у осталом, била и сва утеха иначе лично угледним људима Напредне Странке, који су се враћали кућама где су нашли на укорењено негодовање своје околине. Страшна непопуларност Напредњака био је онај жалосни резултат њихова усамљеног рада од 19. октобра 1880., до у почетак 1883. године.

*

Све се разишло кућама и настао је мир, у колико је Скупштина била центар журналистичке и политичке кампање. Сад ње није више било, и што је главно, она се у свом досадањем саставу није више ни могла појавити.

Нова Скупштина требала је да произађе из нових, општих избора. Рад опозиције био је управљен поглавито на то: да спреми народ за опште изборе. О расположењима у претежној маси народа није могло бити никакве сумње: она беху одлучно радикална. Но и влада не губљаше наду на какав такав успех. Она је имала једно особито средство при руци, које је, од сад као политички мамац истицала. То је била промена Устава, за коју су била донесена и два претходна скупштинска решења да се Устав промени. И ако та решења не беху потпуна, и не садржаваху и саме намераване измене, оне беху формално ипак ту. И Странке се бејаху изјасниле за промену Устава: влада и Напредна Странка у својим предлозима за промену изнесеним и пред Скупштину; Радикална Странка на своме збору 1882., када је Гл. Одбору стављено у дужност да и сам пројект устава изради; Либерална Странка преко свога вођа Јов. Ристића, у његовом напред наведеном говору а на скупу либ. странке 17. октобра 1882., такође се за ту промену изјаснила. Духови беху дакле већ сви обрађени и спремни за тај велики чин. Али у то је мешана и основана неверица.

Други важан предмет, који је апсорбовао пажњу владе, јесте оснивање Народне Банке, о којој је донесен закон крајем 1882. г.

У мају ове 1883. год., а у скупштинској згради у Београду, сазвата је и одржата велика конференција привредних теоричара, капиталиста, трговаца и финансијера, из чијих су саветовања произашли „Статути Привилегисане Народне Банке" или „Банке Краљевине Србије", који су обнародовани тек 17. августа т. године. Сообразно закону и „Статутима" објављен је упис 20.000 акција за дан 15. септембра т. г. али, по свој прилици, како су предвиђани пресудни и бурни политички догађаји, упис тај одложи се и изврши у целој земљи 15. октобра т. г. и даде резултате, који су превазишли сва очекивања. Место жељених 20.000, у земљи буде уписано 38.000 акција, од по 500 динара, тако да је била потребна редукција до основног броја 20.000. — Овај одзив у самој земљи, поред тога што је утврдио здраво схватање народно о овој важној установи, предохранио је нашу Народну Банку од туђе финансијске инвазије; јер је краљевим и владиним утицајем предвиђено

било, да на случај недовољних уписа у земљи, може, поред домаћих новч. завода, и каква „банка првог реда на страни" уписати остатак. Знало се онда и ком је намењена била ова бенефиција; али, хвала Богу и народу, Народна Банка остала је оно што јој и само име каже, тада и до сада.

XVII.

Владин поклич за промену Устава од 1869. — Избори 1883. Победа радикалне странке. — Одступање владе Пироћанчеве и њен полит. биланс. — Ма како да је настала релативна тишина, ипак је се ишло великом прелому на сусрет. Прелом се тај имао извршити на изборима, који су постали неизбежни. Питање је могло још само бити, као што смо напред казали, о томе: хоће ли влада омогућити изборе за велику, или ће их расписати за обичну Скупштину? Очекивање сазива Велике Народне Скупштине, налазило је оправдања у целокупној досадашњој радњи Владе и Напредне Странке, која је, поред осталога, ишла правце на промену Устава. Сем познатих нам изјава владе и Скупштине, кроз престоне беседе и адресе, донесена су и два обавезна скупштинска решења, од 4. априла 1881 и 22 јуна 1882 године: да се Устав од 1869 године промени.

Та је промена била, дакле, стављена на политички дневни ред; али је практично извођење имало за владу великих тешкоћа.

С тога је она прибегла једној проби, да види и опипа још једном политички пулс и, ако се може, окрене ситуацију у своју корист. Та се проба састојала у наређивању избора за обичну Скупштину, а за периоду 1883, 1884 и 1885 године.

Влада се није варала у дејству, које ће овај њен корак имати, кад она у место Велике бира и сазива Обичну Скупштину. С тога је осећала потребу да се јавно изјасни. Подносећи Краљу указ за наређење избора, она га је — непрестано истичући промену Устава као своју главну намеру — мотивисала особеном опширном представком владаоцу, а у писму, које је, са указом заједно, објављено у „Српским Новинама" бр. 170, на Преображење, и које у најглавнијим деловима својим гласи:

„Господару,

„Позвани на управу земље високим поверењем Вашега Величанства, ми смо примили послове с дубоким уверењем, да данашњи земаљски Устав не даје довољно могућности за сталан и правилан напредак наше земље, и да је с тога неопходна потреба да се исти замени уставом, који би јемствa, потребна свестраном развитку земље, донео у потпунијој и снажнијој мери.

„Пошто су две редовне Скупштине, следећи једна за другом, решиле да се промени Устав од 1869; пошто је Ваше Величанство својим високим потписом дало потребну силу овим решењима, влада В. Величанства не би могла приступити никаквом редовном за-

конодавном раду, са новоизабраном редовном скупштином, пре него би се састала Велика Народна Скупштина, која је позвана да реши, хоће ли се и како, предложена промена Устава учинити.

„Остајући постојано на гледишту напред изложеноме, да не приступа никаквој редовној законодавној радњи пре него што би се коначно решило питање о промени Устава, влада В. Величанства није могла да не води брижљиво рачуна о великој важности везе српске железнице са железницама суседних држава, до које се везе после толиких тегоба срећно дошло. Сматрајући дакле за своју дужност да се ратификацијом уговора осигура Србији поменута веза њене железнице са железницама суседних држава, а немајући власт да ратификацију продужи, влада В. Величанства, с погледима на то да су пуномоћства прошле Нар. Скупштине истекла, налази да је за овако ванредан случај најцелисходније, да Ваше Величанство најпонизније замоли, да би изволело дати потпис приложеном указу за сазив редовне Нар. Скупштине, но која би се имала састати само у једној ванредној сесији за претрес искључиво поменутог међународног уговора.

„Тим ће решењем влада Вашега Величанства бити постављена у стање, да би се према обавезама, које је на себе уставно узела, и према сталном уверењу своме могла што пре обратити Вашем Величанству са понизном молбом да би Ваше Величанство благоволело решити: да се Велика Народна Скупштина још у току ове године сазове ради коначног решења о промени Устава.

5. августа, 1883 год.
у Београду

Вашега Величанства, најпонизнији
(следују потписи министара)

Краљ је, наравно, усвојио предње гледиште своје владе, примио њене предлоге, и истог дана и под истим датумом 5. августа т. г. потписао указ: да се избори за периоду 1883, 1884, 1885 године изврше на дан 7. септембра; и да се Народна Скупштина састане у ванредни сазив на дан 15. септембра ове године, искључно ради решења о конвенцији закљученој 9. маја о. г. у Бечу између Србије, Аустро-Угарске, Турске и Бугарске о вези железничкој.

Узгред буди речено, овом конвенцијом преиначен је и рок за довршење српских железница од 3 јула ове 1883 године — докле оне нису биле готове — продужујући га чак до 13 октобра 1886 године, чиме је иста влада и формално поништила свој главни разлог, са кога је хитала, и којим је у марту 1881 године правдала онако несрећно закључење пропалог Бонтуовог уговора.

Краљ је, по потпису и објави ових указа, отпутовао 7. августа у иностранство. Избори су извршени за време његова бављења ван земље. Влада је имала у сваком погледу слободне и одрешене руке да своју политичку срећу корегира у своју корист. А да је краљ Милан желео потпун успех своје владе, то није нужно овде ни напоминьати.

Влада је се и користила том слободом у пуној мери, али узалуд. Избори од 7. септембра 1883. године, како се и очекивало, донели су потпуни пораз владе и Напредне Странке. Радикална Странка однела је пресудну победу.[1] Либерална је ушла у Скупштину са умереним уделом. При свем том, што је тако ситуација после избора била чиста и јасна, влада је ипак покушала један акт самоодржања тиме, што је сама, у одсуству владаоца, а по овлашћењу које је уобичајеном прокламацијом владаочевом при поласку на пут добила, 10. септембра т. год. потписала и објавила именовање 44 владина посланика, све из реда владиних пријатеља.

Али и тај покушај није спасао ситуацију. Влада је неповратно била склона паду. Од Скупштине, у којој су били из народа дошли сами њени непомирљиви противници, влада није имала шта више очекивати, ма да је ово била скупштина ванредна, сазвана ad hoc за једно питање, и по томе није за владу било опасности, да ће бити оптужена. И према томе могла је изаћи и пред саму ову скупштину, тим пре, што је била „убеђена" о важности железничке везе. Је ли влада, постављајући и своје посланике, мислила да бега испред ове скупштине или не, нама је тешко погодити. Изгледа да јој то није била намера, и да јој је за тај крајњи корак остало још да сачека одлуку Краљеву, који се још не беше вратио из иностранства. Али су међутим изабрани посланици на дан 15-ог септембра, заједно са наименованим, пунобројно били дошли у Скупштину, која је и приступила претходним радовима: избору одбора за преглед посланичких пуномоћија. У том претходном раду скупштинском, који је доспео био до конституисања, т. ј. избора шест кандидата за председништво, провела је Скупштина четири дана (15, 16, 17 и 18 септембра).

19. септембра, у 4 сата по подне, приспео је Краљ у Београд, дошав паробродом, и на Сави је свечано дочекан: влада, Народна Скупштина у свом новом промењеном саставу, били су на том дочеку. Краљ је ласкавим речима отпоздравио поздрав Министара, и прошав без и једне речи поред посланика, одвезао се у двор. Све је показивало, да је ситуација била озбиљна, мрачна и стајала у потпуном контрасту са самоувереношћу Радикалне Странке и њене пресудне већине у Народној Скупштини.

Одмах по доласку Краљеву у двор, настала су саветовања са владом, без Скупштине, коју је Краљ стално игнорисао. Резултат тих саветовања била је оставка Напредњачке Владе од 20. септембра 1883. године, која је сутра дан 21. септ. преко обичаја у целости објављена у „Српским Новинама" (бр. 204), и која гласи:

---

[1] „Српска Независност" од 9. септ. донела је ове цифре о резултату избора дотле дефинитивно објављених: Напредњака 24, Либерала 34, Радикала 62, Непознатих 8. Несвршених избора 6. — Међутим, на дан састанка Скупштине, 15. септембра до 7 сати у вече тога, дана уписало се у посланички радикални клуб 72. Овај се број нешто и повећао.

„*Господару,*

„Кад смо 5-ога августа о. г. имали част поднети Вашем Величанству представку с побудама за сазив Народне Скупштине у ванредној сесији, а у искључивој цељи да реши конвенцију о вези српских железница, ми покорно потписани налазили смо, да нам је дужност да у истој представци јасно изразимо: да је, по нашем уверењу, промена Устава неодложна потреба нашега политичког живота, и да влада Вашега Величанства сматра, да јој је то предстојећи и суштаствени задатак.

„Представка је та, по високој дозволи Вашег Величанства обзнањена у званичном листу и свакоме је у отаџбини нашој јасно могло бити, да избори за овогодишњу Народну Скупштину имају да покажу у колико народ дели владино уверење о неодложности промене Устава и у колико одобрава поменуто гледиште, за које је влада свој опстанак везала.

„Према раније овако јасно обележеном програму ми смо у праву да сматрамо, да су се и бирачи 7-ог овог месеца изјаснили противу програма о промени Устава, са којим се влада идентификовала.

„Не могући напустити свој политички програм, потписани кабинет у највећој понизности подноси овим Вашем Величанству оставку, с покорном молбом, да би је Ваше Величанство уважити благоволело.

„С најдубљом захвалношћу на милостивом поверењу, којим сте нас, Господару, благоволели одликовати, узимамо слободу, да и овом приликом поднесемо најпонизније уверење о нашој најдубљој и сталној оданости према престолу Вашега Величанства.

20. септембра 1883. год., у Београду.

Вашега Величанства најпонизније слуге: М. С. Пироћанац с. р.; Тих. Николић с. р.; Ст. Новаковић с. р.; Чед. Мијатовић с. р.; Д. Г. Радовић с. р.; М. Гарашанин с. р.; Јов. Петровић с. р.; Јефр. П. Гудовић с. р.

Јавно мнење није изненађено овом оставком. Оно је њу не само очекивало, већ и желело. Она је и била неизбежна последица не само исхода избора од 7. септембра, већ и без мало трогодишњега рада Владе и Напредне Странке. Али што је јавно мнење страшно изненадило, то је начин аргументације употребљене у оставци, по којој су се „и бирачи 7. о. м. изјаснили противу програма о промени Устава, са којим се влада идентификовала".

Влади је пребачен софизам и хипокризија. Нити је уставно питање изнесено на решење, нити је избор за ту сврху наређен, нити сама Скупштина тога ради сазвана, да би влада могла изборе од 7. септембра сматрати као битку, која је вођена, и за њу изгубљена, око новог Устава. Ништа од свега тога! За све то надлежна је само Велика Народна Скупштина, а она није ни бирата, ни звата. Па ипак влада је потурила уставну промену, на коју ће угодно да падне. Логика је била насилна и није стајала у сагласности са правим стањем ствари. Чак, да је влада расписала изборе за саму Велику Народну Скупштину, и да су ови испали на штету кандидата Напредне Странке, влада не би имала право да победу опозиције — радикалне и либералне — сматра као изјашњење бирача „противу програма о промени Устава", пошто то није више био програм саме владе и њене странке. За ту су се промену изјасниле све странке и све чињенице. Нарочито баш Радикали, који су из избора од 7. септембра о. г. најмногобројнији произашли, били су, у народу, на челу покрета за промену Устава. Док су уставну промену Либерали сматрали као логичну потребу и као нужду[1] да се спречи досадашњи начин управљања земљом, и изјаснили се за ту промену, дотле су Радикали с том девизом подупрли своју целокупну агитацију. „Септембар 7. доноће народу обрт, како у спољној, тако и унутрашњој политици", писала је „Самоуправа" у чланку „Народ је проговорио": да влада не сазове а у хитњи изненада и саму Велику Нар. Скупштину, радикали су — (како се објашњава у бр. 113. „Самоуправе" од 13. септембра о. г. у белешци „Скице за нови Устав") — вршећи одлуку свога Главног Скупа из 1882 године, хтели да главне идеје за нови Устав, у облику „скице" разашљу својим одборима на оцену и примедбе. Да би Радикалну Странку оградили од тврђења изнетога у владиној оставци, одмах сутрадан 21. септембра, преко седамдесет посланика радикала дали су и потписали акт упућен Народној Скупштини у коме, за се и за своју странку, побијају то владино тврђење. Акт тај објављен је са свима потписима 24. септ. у бр. 119. „Самоуправе". Нико, дакле, није био противу промене Устава; нико, по том, није могао из исхода избора од 7. септембра извести онај закључак, какав је влада извела. Једини закључак, који се ту могао извести, био је тај: да бирачи, који су и бројем гласова и бројем посланика, однели према влади победу на изборима, нису више хтели ни владу ни Напредну Странку.

Али Влада која се, вели, с тим програмом о промени Устава „идентификовала", падајући повукла је и њега за собом, одричући тиме народу и добру вољу и право на извођење уставне промене. Изгледа, као да је то и нарочито требало... Јер ко би био тако наиван да иза све ове велике смицалице не види главнога редитеља, самога Краља Милана, коме се није растајало с Напредњацима, а који се више држати нису могли?! Нема Напредњака, нема промене Устава, нема управо више и никаква друга народа и правнога народнога представника мимо Напредњака у Србији. То је логички закључак владине изјаве. На жалост и досадашњи ток догађаја упућивао је на ову претпоставку; али она је сад, у оставци владиној, постала факт. А ми ћемо сад видети да је ускоро, тако рећи кроз неколико сати, томе дато и даљега следства. Обрт, који је настао, стајао је потпуно у оквиру схватања исказаног у вла-

[1] На збору 17. октобра 1881 додирујући у свом говору и промену Устава, Јов. Ристић свечано проглашава: „Ми и сами налазимо, да је уставна промена постала неизбежна. Да, ми морамо реформисати и људе и установе!"

диној оставци, и дао је напредњацима у свему за право, да и не помињемо, да је и промена Устава доиста била сахрањена за читав низ година.

Краљ је у милости отпустио владу. У писму своме, које је штампано у „Српским Новинама“ (бр. 204, од 21. септембра), и које по топлини својој оставља за собом све досадашње сличне појаве, Краљ је одао правду својој досадашњој влади:

Драги г. Пирочанче,

„Заједно са својим друговима поднели сте ми данас оставку владе, којој сте председник скоро три године дана.

„Колико ми је тешко растати се с људима, који су дужност своју према Престолу и Отаџбини вазда одлично вршили, ипак ја увиђам јачину разлога, који сте навели и приморан сам уважити ваше оставке“.

За тим следује, у краљевом писму поименично набрајање свега онога, што је ова влада урадила на пољу унутрашње и спољне политике, народнога газдинства и државних финансија, просвете и цркве, саобраћаја, војске, њеног преустројства и наоружања.

„Једном речи — завршује Краљ — на свима гранама државнога и народнога живота осетила се жива и похвална делателност, готовост искрено и савесно послужити великим интересима земаљским, који су у мојим очима вазда били најпречи и који ће вазда остати пречи од сваких других обзира.“

„Па за то примите, заједно са својим друговима, топла уверења захвалних осећаја

20. септембра, 1883 год. у Београду.

Вами благонаклоног *Милана* с. р.

Износећи све ово, ми нисмо овде оптужиоци Напредне Странке, ни партизани које друге. Ми, пишући, износимо верно саме догађаје.

Историја неће, без сумње, одрећи, и као што не одричемо ни ми, стварне заслуге Напредне Странке и њене Владе, које је она доиста имала за ове (без месец дана) три године, од како је на управи земље, као наследница странке Либералне. Али ће и историја, исто као и савременици, бити у тешком положају, да утврди сразмеру тих заслуга према штетама, које су пратиле, па и претрпавале, сваку, несумњиво добру намеру Напредне Странке и њене Владе. Она је била, за ове три године, срећна да се без икаквих спољашњих потреса, преда мирноме раду око чисто унутрашњих послова, исто онако, и још у већој мери, као и влада либерална, после прогласа Независности. Док је влада либерална, продужујући послове консолидовања, непосредно после ратова и њихових тешкоћа, имала да осећа притисак тек минулога трогодишњег ратног стања, дотле је Напредна Странка и влада дошла на управу земље, кад су се и последњи таласи и одјеци ратни сасвим стишали. Она је, дакле, радила у потпуном миру и са располагањем свију животних сила земаљских, материјалних и моралних, уз то по-

дупрта и несумњивом симпатијом владаочевом, коју је Краљ Милан Напредној Странци и влади свакада остентативно на сусрет износио, предусретат, обратно и сам, од овога кола махом релативно млађих људи са готовошћу, за коју се једном рекло да је ишла до сервилности. Најпосле и онај, у минула времена једини конкурент напредној странци, Либерална Странка и њени људи, према новом стању, које је произашло утицајем и озго и оздо, не беше више никаква озбиљна сметња. Ограничена готово на само посматрање догађаја, Либерална је странка, вршила оправдану и оштру критику, свеколике и спољашње и унутрашње владине политике, али није иначе ничим нову владу могла омести ни да не учини добро, како га је влада замишљала да га ваља учинити, ни да не учини зло, како је то опозиција, оличена и у Либералној и Радикалној Странци, сматрала.

Влада напредњачка била је, дакле, после пада либерала потпун господар ситуације. А што је противу себе изазвала Радикалну Странку, своју сталну савезницу у опозицији према Либералима, то је једино и само погрешка Напредне Странке, која је била фатална за њу саму, као и за целокупну нашу политику, унутрашњу па и спољашњу. Но при свем том ми ћемо допустити и да су тежње и намере Напредне странке биле добро смишљене, као што су опет зло испадале. Није ли њен први акт у области спољне политике био фаталан? Влада је отпочела са капитулацијом у важним трговинским питањима, а одмах за тим пришла и тајним конвенцијама, које су Србију, на дуг низ година довеле у неку врсту новога вазалства. Прво износећи као неко одупирање, влада је се брзо помирила са сваким таквим догађајем, подношену оставку повлачила, на све пристајала и остала на влади — да влада, па ма по коју цену. Таква јој је била спољна политика, о којој постоје писана документа и сведоџбе самих министара.

У питању о јавним правима и слободама, влада и Напредна странка доиста су демонстративно пошле напред; али кад је њихова употреба и примена — у штампи, на зборовима, у Скупштинама и т. д. — постала њима непријатна и угрозила им егзистенцију, онда су и Напредна Влада и Странка у појмљивој самоодбрани отишле далеко, и себе идентификовале са државом, и интересе странке своје са интересима народним, и ударише су у реакцију. Ова је, при паду владе, свршила потпуним дезавуисањем и саме промене Устава, коју је влада и Напредна Странка нарочито истицала. И како је често притворно рађено при томе подједнако се декламовало о слободи и кад су давате слободније установе, као и кад су за тим одузимате. Са девизом да се „сачувају слободе од злоупотребе“ сужаване су и затечене и приновљене слободне установе, или су грубим мерама грађани спречавани да их врше, да их уживају, пошто су оглашени за недостојне тих „дарованих“ слобода, док није, најпосле, скоро сав народ увршћен у — бунтовнике, у очима и Краља и Владе. Реакционарна измена у закону о штампи; безобзирно гоњење противних Странака; сејмени; усиљено делање

власти противу сваке правне акције слободних грађана и осталих странака, који је правац рада пренесен и на само мирно црквено поље; самовоља у Скупштини, која је — увек уз певање химни слободама — ишла до најнедопуштенијих тумачења Устава и закона („двогласци"), све то појединце и скупа узето, узбуркало је наше друштво, а то ће рећи наш народ, до дна. Природно је било, да је овај начин поступања избацио кад кад на површину и сам талог друштвени, али тај талог није, како се онда обично сматрало, био само у Радикалној Странци, која је, најпосле, окривљена за све. Какав отмен, добро плаћен изменар политички, често се налазећи на важној позицији, могао је учинити више зла и пакости, но која стотина па и хиљада сиротних и оскудних присталица Радикалне Странке, све и да је она с тим делом народа (н. пр. у Крагујевцу 1876.) имала своју прву полит. победу, и дуго још с тиме кокетовала. Грађани српски чули су први пут баш од нових Министара, да су до њиховог доласка на влади били бесправно политичко робље, „сужањ у тамници," а да сад треба да ступе у пуно уживање свих грађанских и човечанских права! И кад су ти правни грађани на свој начин кренули путем, који им је сама влада назначила, онда су ускоро наишли на грубу силу, и од „правних грађана" наједном постали „политички разбојници," противу којих су била допуштена сва средства. Ми можемо, у општем интересу, жалити, да је беспримерном набујалошћу Радикалне Странке, не само поремећена већ и са свим иоништена политичка равнотежа у земљи, али њу за то кривити не можемо. Ми смо означили раније и узроке свему томе, који су се у датом психолошком моменту стекли, на штету Либералне, а на корист Радикалне странке. Она је постала силна истина путевима и начинима само њој својственим, али поглавито туђим погрешкама. Дуго година није Радикална Странка имала у рукама ни једно државно средство, власт или новац, да се њиме помогне. Она је порасла из себе саме, док није дотерала на изборима ове 1883. године до потпуне победе над Напредном Странком, која је опет, у својој одбрани све дотле располагала до злоупотребе са свима средствима које власт и државни апарат дају.

Ако је овде реч о погрешкама, на које се сваљује кривица за све доцније несреће наше, онда има две главне погрешке, из којих потичу све остале: прва је, лажност положаја по себи немоћне Напредне Странке, из које је немоћи потицала и сва притворност у питању јавних слобода; а друга је, немогућност Радикалне Странке да дође на управу земље, која је потицала из необјашњивог игнорисања једне свеже, неодољиве политичке силе, коју или није ваљало подизати, ако је могуће било њен пораст спречити, или га бар успорити, или ју је ваљало — као што је и требало — акцептирати, и повести је путем плодног рада, у коме би се она сасвим природно истрошила. Колико би несрећа било уштеђено Србији, да је са колико толико добре воље овако поступљено.

Обрт је тај био могућ нарочито ове 1883. године, на Скупштини, пред којом је Пирочанчева влада одступила, довевши по-

литичке односаје до правог уставног сукоба. Али, као што ћемо видети, није се пошло путем приближења Радикалној Странци. Није се хтело ни покушати, да ли је та млада странка доиста немогућа на влади, нити се шта учинило са самом њом или у каквом компромису да се она види и на делу. Не само да се то није учинило, докле је владаочев ауторитет био још некомпромитован, и могао је обуздавати евентуалне крајности, већ је баш, уз припомоћ тога истог владалачког ауторитета на против, узет пут томе са свим противни. Омраза са Радикалном Странком, а то је у оно доба значило са највећим делом народа, која је онда посејана, један је такође од великих грехова Напредне Странке. Тај је грех њен у толико већи, што је у њему било и неверства према својој доскорашњој интимној политичкој дружби са тим истим радикалима. —

Но вратимо се опет Напредној Странци. Поред кобних резултата, које је донело њено експериментисање са јавним слободама, њена политика оставила је непоправимих погрешака и на пољу привредном и финансијском, у питању о трговинским уговорима, у грађењу железница,[1] у прављењу зајмова под тешким условима, а обично са финансијским страним представницима ниже вредности и мање ваљаности. Није ли при одступу Напредне владе и странке дуг државни, за непуне три године њене управе, достигао величину од преко 167,000.000 — поред буџета, који је од 20, скочио већ на 35 милиона и свршавао се сталним дефицитом.

А шта да се каже за онај морални дефицит, који је заснован у чиновништву, а с њега пренесен на целокупни одношај државе према грађанима? Ми смо о томе, као и о силном чиновничком покрету, у чисто партијском духу, већ говорили раније. Ако је било неваљалих појединаца међу чиновницама свију народа и свију

---

[1] Није без великог значаја за оцену некадашње радње Напредне странке и владе на грађењу железница, и један јавац, у „Српским Новинама" објављен (бр. 68, 1902 год.) акт Дирекције наших државних железница (Бр. 3031, од 17. фебруара 1902.), а под пуним потписом директора железница, у коме се акту, са те компетентне стране, а баш о том важном питању, може читати, од речи до речи, ово:

„Господине Министре,

„Кад је требало приступити грађењу железница на основу Бер. уговора, извршено је исто на по све лакомислен начин. При томе није се хтело чути мишљење не само наших стручњака, већ се нису хтели примити ни савети озбиљних страних експерата. На тај начин само, могло се десити, да се рад преплати и да се зајам закључи под неоправдано неповољним условима. А резултат је свега тога, да је држава учинила претеране издатке и примила на се огромне обавезе, и то у толикој мери, да би се са истим жртвама могле саградити не само постојеће железнице, већ и Тимочка пруга и преко 1000 километара споредних железница..."

„Поред тога уговор, који је са друштвом био закључен односно саме експлоатације, био је тако незгодан и штетан, да по њему Друштво није имало никаквог интереса да подиже и потпомаже сам саобраћај, нити је то чинило, а последица тога била је, да је држава морала доплаћивати на самим трошковима експлоатације, што је достизало и суму од 1 и по милион динара у години..."

Овај значајан акт, који се равна јавној оптужби злогласнога Бонтуовог уговора и његових виновника, и који је дотиран на 20 година после њега, мислимо да не потребује никаквога коментара.

времена, чиновничка деморализација у ширем смислу, са деградирањем достојанства које чин државног службеника даје, датира се у Србији нарочито од превртљивих прилика после 1880. год.

Но при оцени рада ове странке, ваља имати на уму, да су и њени чланови: и они на челу и они што им следују, добри Срби.

Није дакле све и ружно што је Напредна Влада урадила. На пољу стручнога законодавства, она је одступајући оставила и позитивних тековина, као што је, између осталих, мањих и већих корисних установа: Народна Банка, војно наоружање, и ако се прелом који је, са напуштањем народне војске, а увођењем кадровскога система показао (1885), са своје недовршености фаталан. Нарочито су на пољу народнога образовања значајне реформе, које је, у закону о учитељским платама (1881), о основним школама (1882) и у опште на пољу просвете извео министар просвете Ст. Новаковић, под чијим се ударцима, или правије рећи: под ударцима целе тадашње владе и њене политике опет морала срушити цела црквена хијерархија.

Али и оно, што је несумњиво доброга било у досадашњем трогодишњем раду Народне Скупштине, није могло бити довољно оцењено у пламену политичких страсти онога усколебаног и бурног времена. Многе установе, постале у то време, имале су тек у току времена да се развију, да би своје пуно дејство показале. Али времена страсна нису никада била угодна за дубоке анализе. То увек историји остаје да коначно расправи и пресуди. Савременици знају увек више за своје патње, но за неке далеке резултате, а тих је патњи у времену, о ком је овде реч, било, на жалост, и сувише.

Мимо све патње, које су као тешке успомене остале на савременицима, и све трзавице, које су скренуле развој наш на странпутицу, време ово засновало је и оставило за собом, поврх свега још, и уверење у несталност не само јавно датих обећања, већ и у несталност самих политичких установа и са њима везаних јавних права грађанских. Све је било нестално, све под питањем. Нико више ни у чем није могао наћи гаранције, нити веровати у сталност политичких тековина или огарантованих грађ. права. Давање, па одузимање јавних права, тада уведено у практику, развило се у Србији у нарочити принцип државни, који је водио грађане из једног разочарања у друго, из права у кривицу, из слободе у заточење, и који је најпосле утврдио непоштовање и закона па и самих Устава. Заснована је, дакле, једна од најгорих практика, у којој се није више огледао континуитет у постепеном развићу уставних права и дужности, већ је управа земаљска обележена скоковима час напред, час назад. Свакој слободној акцији следовала је реакција, која је редовно изискивала своје жртве и остављала неизгладиве трагове на целокупном јавном животу Србије. Док се остентативно истицало слободоумље нових људи и нових установа, стално се указивало на назадност и људи и установа до 1880. год. и ако је све што је и новога било, стајало, и само могуће било,

на политичким, уставним, законским и материјалним темељима раније положеним. Али се, при таквим упоређењима, увек превиђала она велика разлика у политици пре и после 1880. године. Јер докле је политичка зграда, стављена на темеље Устава од 1869. истина полако, али стално зидана у вис и у ширину, никад не рушећи оно што је већ прешло у својину јавног живота, дотле је та иста зграда, почев од 1880. године, истина чешће добијала разне украсе, али који су исто тако брзо као и немилице скидани, обарани па и рушени, да се, не једном, од емблема слободе начине многобројни надгробни споменици како онима, који и сувише вероваху у ту варљиву слободу, тако и самој слободи, па ево, најпосле, и самој влади Милана С. Пироћанца. Морални је слом био општи; али слом и од физичког судара полит. сила има тек да дође.

У такав један крвави слом улазимо непосредно за одступањем Напредњачке Владе, који, и ако на први мах изгледа као једна спонтана појава од оних, који су је непосредно произвели, ипак је генетички узев непосредна последица и укупне трогодишње политике Напредне Странке, која је правце довела догађаје на овај опаки слом. Влада, која је следовала влади Пироћанчевој, и имала да се понесе са супротним силама, упала је у ту улогу сасвим без своје кривице, све и да је у главном и она састављена од чланова Напредне Странке. Њоме се, на жалост, и сувише драстично илуструје све ово, што довде о развитку права и слобода у Србији рекосмо.

XVIII.

Судба чиновништва у политичким обртима. — Било је то у време, када се навршила прва година дана владе Мил. С. Пироћанца, када је 18. октобра 1881 збачен Митрополит Михаило, и када је на месец дана после тога (29. новембра) на ванредном главном скупу Либералне Странке Јован Ристић говорио о приликама у земљи. Он је живот политички у минулој години (од промене владе) карактерисао овим речима:

„Но кобним стицајем прилика, ми изгубисмо равнотежу под ногама: оном другом низу крупних државних, и спољашњих и унутрашњих, задатака, дође те се придружи на један мах велики низ нових питања. На један мах виде Србија пред собом стављен на дневни ред сав свој државни живот, и спољни и унутарњи. Гомила задатака будућности стровалише не једно за другим, не једно поред другог, но једно преко другог."

И доиста, шта све — као што већ знамо — и није предузимано и свршено како у делокругу саме владе, као и делокругу Владе и Скупштине? И политичка, спољашња и унутрашња, и финансијска, и техничка, и трговинска питања, беху у један мах стављена у покрет. За променом толиких закона, ваљала је доћи и сама промена Устава, и то „све на врат на нос", што пре и што брже! У

сред стручних привредно-финансијских задатака, ваљало је најпосле да се роди и једно црквено питање, које је имало и својих политичких последица.

Али Напредна Странка осећала се јака, не само јака већ са својом владом и свемоћна, да их све покрене и да их по свом нахођењу и сврши. Ако влади није свакад испадало да их мирно реши, она их је просто преламала силом свога положаја. То је био са свим манир Кнеза Милана, којим је он мислио да „уводи Србију у ред културних земаља"! Влада, пак, као веран извршилац те мисије није много ни разбирала о мери ваљаности или погрешности своје целокупне политике. Она је хитала, да тиме оправда своје биће, своје ново име и своју конкуренцију Либералима, који су Напредњацима изгледали увек недовољно слободоумни. Најзад, влада је налазила у свом журном раду најбољи утук према све бурнијем Радикализму; али, као што смо већ рекли, она — ма како да је и похвална била по нека тежња њена — сваким кораком напред губила је по једну позицију за собом, коју су узастопце заузимали Радикали, ови, у очима простог народа, још једини усрећитељи његови. Стање ово, што се даље развијало, све је више личило на политички рат који партије воде међу собом.

Реакција свега овог стања, у коме се све више истицала и самоодбрана владе на спрам и Либерала и Радикала, осећала се нарочито на Чиновничком Покрету. Наследивши чиновништво из ранијих времена, Напредна Странка и Влада, употребиле су сва средства да га што више измене у своме смислу. Те измене, сем кредита у границама буџета, изискивале су и особене кредите, које је, као што смо видели, Скупштина и одобравала, у сумама за оно време врло великим. Но зло није било само у личним променама појединаца, где је нови заменио свога претходника. Зло је било и у све већем игнорисању правих чиновничких квалификација. На место ових, ступиле су квалификације чисто партијске. Док је у струкама: просветној, особито од увођења професорског испита (од 1880) тражена стално факултетска спрема, док је то начелно тражено и у струци правничкој, при последњој реорганизацији судова изведена је и она већином у духу партијском. Али у струци управној, поглавито полицијској, која је у непосредној вези са народом, прелазило се преко свију обзира. У њој је влада морала имати свој ослонац, и где га није имала она га је стварала, како је могла. Влада се није задовољавала чиновничком послушношћу и дисциплином, која је била наследна особина у дотадашњег чиновништва; она је тражила безусловну, интимну оданост, која се налази само у својих људи, везаних и другим, а не само везама чиновничке дисциплине. Пријатељи, сродници, стари партијски приврженици, као и они, који служе да би могли живети, не либећи се ма којих начина и средстава. Управа државна има извесан свој ниво јавности и отворености, на коме сваки старији, вршећи своју дужност, нема шта да крије од својих млађих, нити да тражи млађе који ће га крити. Ту је јатаковање, које потребује мучка управа, искључено.

Али кад управа државна чешће пута потребује и које мање допуштено, или и сасвим недопуштено средство, она се онда служи људима, којима сме да се повери, она онда и регрутује људе према тој потреби. Ремећење службеног, и сваког правног поретка, природна је последица ове „потребе."

Чиновништво које је затекла влада од 1880 године, производ је свога времена, са свима својим манама и врлинама. Време пак из кога је то чиновништво произишло, јесу минулих двадесет година, а два периода управна, од којих један владавина Кнеза Михаила до 1868; а други је уставна владавина од 1868. Што се полицијске струке понаособ тиче, у оној првој владавини ударио је свој печат на њу Никола Христић, који је познат са тражења строге послушности, али као државник, потпуно безличан, т. ј. који у службене послове није уносио ничега својег, личног, сем закона; а у овој другој, са познатим прекидима, најистакнутији је министар полиције био Радивоје Милојковић, човек вишега школовања, сам добро посвећен у службене односе правне и полицијске службе, био је такође љубитељ послушности млађега према старијем у служби. Држање ове обојице дугогодишњих министара било је одређено, и у погледу чиновничке дисциплине слично. Разлика је била само у „духу времена" кад је који од њих стајао на челу своје струке. Владавина до 1868 била је ауторитативна, строга. Она је мање имала да се бори са тешкоћама које министрима задаје уставно-парламентарни систем, али је имала да се бори са политичким струјама, нарочито са либералном тога доба, којој је непотедимице и дала да осети јачину њене руке. Владавина од 1868 имала је пред собом све тешкоће уставно-парламентарног система, али он је био за владу олакшан јачином странке, на коју се влада ослањала. Она није имала потребу да прибегава притиску и ванредним мерама да до своје већине у Скупштини дође. Како се онда чврсто стајало у том погледу, сведоче најбоље избори у августу 1875, када је, после двогодишње конзервативне владавине, и три промене на влади (Мариновић — Чумић — чича-Данило), народ под чича-Данилом дао одсудно либералну већину, и ако су избори руковођени у противном смислу. При таквом стању и чврстом положају и Либерална Влада није имала потребе да прибегава ванредним мерама за своје одржање. Чиновништво је имало да врши чисто службене послове, а мање да обрађотава народне масе у корист владе, као и обратно да народни посланици, сваки према некој својој личној потреби, тражи од Министра да му једног чиновника крене, а другога намести. Закорачавање ових неодговорних величина у круг одговорних власти, производ је доцнијих прилика и времена, а почиње од промене у години 1880.

Но за правилно функционисање чиновничког апарата има још више других услова. Један је тај: да Министар сам разуме свој посао, да је човек од своје струке. То је био и Никола Христић и Радивоје Милојковић, да о осталим министрима у истој полицијској струци и не говоримо. Министри су били по свима стру-

кама истина политичке личности, али не мање и стручне личности. Доцније се и то мењало. Министар унутрашњих дела на пр. од 1880. год. и даље, за Напредњачке Владе, Милутин Гарашанин припадао је по занимању и спреми војној струци. Ако је што и познавао од административне службе, то је свега било за време кметства у Гроцкој. Отуда је дошао за Министра и стао на чело Министарства унутрашњих дела. Он је био доиста политичка, али не и стручна личност за то. Експерименти, погрешке, ослањање на млађе, и све слабости старијега према млађима, ту су природни пратиоци у пословима. Нимало ту не мења ствар, ако је министар иначе спреман, па нека је и духовит. Придружи ли се томе и слабост партијска и лабавост владе према својим присталицама које су често пенасите у својим захтевима, а све на рачун службене неправилности и министара и чиновника — уз тежњу и ових за победом и одржањем на власти по што по то — онда је борба неминовна, с борбом долази и небирање средстава, а бирање органа који су на све готови. Чиновничка деморализација има онда најбоље услове за своје фатално напредовање.

Други је услов за правилно функционисање чиновничког апарата, уредно, правилно и правично унапређење. У ранија времена водио се ред о унапређењу на пр. у полицијској струци као у војсци. Било је времена, да кад је, кажу, умро неки срески начелник, знало се у напред, који ће секретар начелства доћи на његово место! Тај је поредак у унапређењу строго и скроз одржаван. Унапређења су била ређа, штедљивија, али не прекоредна. Да неко добије 50 талира, било је великих дебата у министарству, и сматрало се као особита срећа. Доцније, када су унапређења давата више приврженицима но заслужним раденицима, настала су сасвим друга мерила у овом погледу, но дотле. После дуге службе у својој струци, као и свакој класи, чиновник је дотле истина споро, али стално напредовао. И кад је дошао на положај са кога се има више да заповеда, он је умео заповедати, јер је дотле знао и слушати. Скокова није било, као ни скакања из струке у струку. Најмање је било увлачења у струку људи, који је нису сасвим познавали. То је све доцније наступило, кад су мање тражени људи за које службено место, колико места за поједине људе.

Ранија сталност у служби и рад у једној струци, надокнађивали су мањак теоријске спреме. Доцнија времена давала су многе теоријски спремније кандидате, али лошије чиновнике. То је долазило од непознавања стручних послова и онога специјалног службеног механизма, који свака грана државне службе има; то је био недостатак службене рутине, која чиновника оспособљава да предмет упути најкраћим путем и најбржом процедуром.

Овакво срећено стање у чиновништву искључивало је гоњења и ремећења позитивнога рада. Поштеда чиновништва од потреса и премештања, била је једна од старих добрих традиција ранијих влада. Кад је, по смрти Кнеза Михаила, Намесништво прихватило врховну власт, оно је у својој прокламацији од 20. јуна 1868. год.

могло с миром и савешћу објавити народу, а посредно и чиновништву ову своју одлуку: „Сви чиновници државни утврђују се у својим званијима; а поједине измене, које би се предузеле, биће у границама закона". И ако је овој одлуци претходила смрт једног владаоца, и ако је пре тога стајала осмогодишња ауторитативна владавина, скроз ненаклона новим људима после 1868, која је управо гонила либерале, Намесништво и владе, које су следовале, држале су добар ред у чиновништву као службеном апарату и строгу правичност у погледу њихова напретка. А кад је, после неких дванаест година, у октобру 1880, одступила влада либерална, она је, на три дана по одступу у своме органу („Исток" бр. 126, од 22. октобра 1880) могла рећи ово: „И ако сте у пуној слободи нападали на дела минуле владе и на разне личности, које влади припадају, опет сте се тужили да вам је мало слободе оставила. Да видимо сада каква је та слобода, коју ћете ви практиковати; и ако од стране владе и већине није ни једног вашег, ма да су сви познати били, ни прст заболео, осим једнога, који је своју званичну дужност дрско погазио, ви сте се тужили на гоњење, да видимо сад вашу толеранцију и вашу умереност . . . "

Међутим до промене 1880. године, чиновници су били главни инспиратори опозиционе политике, главни писци по „Шумадији" и по „Виделу", и то не чиновници неприкосновенога, већ обичнога положаја, за чије је смењивање било довољно написати само један указ.

Ми нећемо тврдити да је либерална влада била непажљива према своме достојанству и према државној служби. И она је премештала, пензионисала, кажњавала чиновника. То је нераздвојно од живота државног и положаја чиновничког који, и при најбољој управној службеној системи, не могу бити свеци. С тога смо далеко од тога, да даље тврдимо, да је сваки лични избор, који је либерална влада, у разна времена, учинила био и срећан. Има и ту доста личних омашака, као што, обратно, није све зло и наопако, што је од Напредне Владе у службу уведено или унапређено. Све су владе у томе погледу чиниле употребу од свога права, и са променљивом срећом у личном избору. Али је — узевши укупно стање пре и после 1880. године — ипак велика разлика у мери употребе тога права, и у мотивима са којих су те мере примењиване; а разлика је и у индивидуалности чиновника, као и у последицама поступања једне и друге странке и њихових влада. Док су раније године биле скоро непознати дефицити и злоупотребе са порезом и државним имањем, дотле су у годинама последње две деценије деветнаестог века, та зла све више захватала корена, под којима је патила и државна имовина и државна служба, као и углед чиновнички. У честим променама нико се више није осећао поуздан у свом службеном положају. Чиновнички пролетаријат растао је све више, број пензионера бивао је све већи. Читави кадри чиновнички, с пензијом и без пензије, стајали су напољу, поред онога што је у служби био, а у служби није свакад било

оно што је најбоље. Државни шематизам није више показивао у већини стање чиновничко ни за неколико месеци нове године. Све се мењало, без реда, без уздржања, без обзира. И што се од 1880. године све даље одмицало, бивало је све горе. А кад је и трећа странка постала regierungsfähig, онда и она није пропустила да обе остале то осете у својим затеченим представницима. Но овим смо отишли у разматрањима даље од доба у коме смо.

На завршетку, да и на овом месту, а ради илустрације стања у чиновништву, скренемо пажњу на раније изнесене податке упоредне о кретању чиновништва по свршетку прве године владе М. С. Пироћанца и кретања за доба неколико претходних влада, почев од 1868. године (стр. 188).

ТИМОЧКА БУНА И СРПСКО-БУГАРСКИ РАТ
(1883—1885)

I

Прва влада Николе Христића. — Истога дана када је одступила напредњачка влада, образован је нови кабинет. Краљ је поверио састав владе Николи Христићу, министру унутрашњих дела из доба Кнеза Михаила, који је од 8. јула о. г. заузимао положај потпредседника Савета (у који је ушао, реактивиран 7. новембра 1882). Христић је примио понуду, и нова влада била је овако састављена:

Председник и министар унутрашњих дела Никола Христић, мин. иностраних дела Милан Богићевић, војни пук. Јоца Петровић, правде и заступник мин. просвете Ђорђе Пантелић, грађевина пуковник Коста Протић, финансија и заст. мин. правде Алекса Спасић.

Ако се Председник Министарства — који после петнаест година повучености понова заузима овај положај — с тога може да сматра као човек давнопрошлог времена и ван садашњих политичких партија, сви су остали чланови нове владе били опет — напредњаци, којима су припадале и симпатије председн. министарства. Бивша влада могла је се спокојно на своју последницу ослонити, а Напредна Странка није ни најмање имала да зазире од какве штете и губитка. Све оно, што је влада Пироћанчева, у чиновништву, у општинама и иначе стекла или наметнула, утврдила и оставила, остаје недирнуто. Промена од 20 септембра не само да није значила промену система, већ на против његово учвршћење. Разлика је само још могла бити у томе, што је место људи, који су према потреби истицали своје слободњаштво, дошли други, који нису падали у ту недоследност, већ су били или прости Краљу послушни чиновници или осведочени реакционари. У овом погледу била је нова влада посве одређена.

Као што се види, нова влада образована је без икаква обзира на Скупштину. Ње као да и није било у Београду.

У толико је више одскакао и стрчао контраст између Владе и Скупштине. „Српској уставности патакнута је црвена жандармска

качкета. Никола Христић постављен је за министра унутрашњих дела..." узвикнула је „Самоуправа", орган Радикалне Странке и скупштинске већине, назвавши ову промену, у наслову тога чланка, „уставном бруком!" То је био поздрав, који је нова влада добила од најјаче странке и њене скупштинске већине.

Ни мало повољнија, и ако не овако драстична, није била ни оцена „Нове Владе," која је у чланку овог наслова, дошла од Либералне странке („Српска Независност," бр. 111).

Бацајући поглед на време, када је Ник. Христић, 1860. год. под Кнезом Михаилом први пут дошао на положај Мин. унутр. дела као представник стеге; напоминући, да је „његов повратак на власт неуставан и непарламентаран," орган Либералне Странке наставља:

„Какав је, дакле, значај, питамо се сви, његова појава? Је ли он дошао да поврати преуставне дане, да узапти слободне установе, да обустави живот Уставу, који је 15 година у народу српском живео, на који се народ навикао и са којим се он сродио? Постоји само бојазан, да се то смера, али података нема још никаквих. Ми можемо само по прошлости предрасуђивати, али за позитивне закључке немамо основа."

„Једно је само извесно, а то је: да Никола Христић није дошао да прошири парламентарност у Србији...."

Ова прогноза била је и сувише погођена, да се не би одмах и испунила. Нова влада пришла је одмах послу, за који је и дошла.

II

Затварање новоизабране Скупштине. — Суморни изгледи. — Народна Скупштина као да се опет са своје стране чинила невешта новом обрту. Она је радила свој посао. После прегледа пуномоћија од стране одбора, а према списку посланика, који је тај одбор саставио, извршена је по оставци бивше и образовању нове владе, сутра дан 21. септембра, заклетва посланика, чији су избори, по извештају одбора, неоспорни.

Заклетви је присуствовао нови Председник министарства и министар унутрашњих дела.[1]

За тим се приступило избору 6 кандидата за председништво. При поименичном гласању добили су гласова:

Димитрије Катић 89, Сима Несторовић 88, Арса Дреновац 78, Н. Пашић 76, М. Ђурић 76, Риста Поповић 72. — Напредњачки кандидати варирали су од 49—51 гласа. Влади је прописно саоп-

[1] У „Самоуправи," а у извештају о овом састанку скупштинском и доласку министра у њу, има ова фотографија: „Кад је око 10 часова Христић ступио у Скупштинску дворану, он се само лако поклони и седе. Скупштинари, осем Кујунџића и још двојице, и не усташе са својих седишта. Ни један глас, ни један поздрав није се зачуо. Тишина беше мртва, као да је у скупштинску дворану ушла политичка авет."

шћен овај резултат гласања и очекивало се именовање председника и потпредседника.

Идућег дана, 22 септембра, скупштина се опет састала и продужила рад. И гле! Очекивања Скупштине беху задовољена! Јер је прочитан указ, којим се именују: за председника Скупштине Сима Несторовић, а за потпредседника Арса Дреновац. На реду је избор секретара, и изабрати су: Раша Милошевић, поп Јанко Пурић, Велизар Кундовић и Алекса Новаковић. „Напредњаци су се осмехнули на ову листу — вели „Самоуправа" — нису лармали много и могло се већ видети колико је сати".

Оно, што је даље следовало, описује се одмах за тим у органу Радикалне Странке „Самоуправи", овим речима: „Чим секретари заузеше места, прочитао је министар Пантелић два Краљева указа. Првим указом овлашћује се Министар председник да отвори ову Народну Скупштину, други је указ овластио г. Христића да затвори Скупштину. Цела се ствар сврши за 10 минута. Скупштинари се мирно разилажаху,[1] на уснама г. Христића лебдео је задовољан осмејак."

Рад ове Скупштине сабијен је на 35 страна Стенографских бележака. Њени „протоколи" пису угледали света у „Српским Новинама". Од значаја је за потпуност слике овога историјског момента, што ћемо овде и навести, и што се у стеногр. белешкама налази: Скупштина, обрадована указом о отварању Скупштине, одазвала се бурним поздравом. Да не би остала у неизвесности, похитао је Председник Министарства, да рекне: „Молим вас, има још један указ!"

То је био онај о затварању Скупштине; а то су биле једине речи, које је Никола Христић (присуствујући ћутке дотадашњем раду!) у овој Скупштини изговорио.

Врата скупштинске зграде у Београду залупљена су и то, на дуже време.

*

Посланици и представници све три странке из народа беху се разишли. Парламентарне бриге нису више теретиле нову владу; она је остала сама са собом и својим намерама, имајући пред собом

[1] Писац овог дела, који по положеном (у мају т. г.) професорском испиту беше указом од 6. августа 1883 унапређен за професора и уједно премештен у Ниш, у учитељску школу, налазаше се, ових значајних дана, а пред сеобу, још у Београду. Онога дана, када је закључена Нар. Скупштина, десно се у уредништву „Српске Независности" (на горњем боју код „Алабашеза", на Теразијама) и с прозора гледао како ћутећи и погружено пролажаху посланици затворене скупштине. Дан беше диван, као и цела ова јесен, тако да пеки стари кестенови, пренесени на „Теразије" због зидања новога дворца, беху поново цветали, а други млађи беху свенули. Јаков Туцаковић беше ту такође и баци поглед кроз прозор, па ће писцу па свој начин, рећи: „Жико, видиш како су они матори кестенови поново цветали и листали, а како се све остало младо дрвеће сасушило и увенуло? Знаш ли, шта значе ови знаци!?" Алузија је била јасна и односила се на васкрс Н. Христића и на сурвавање млађега нараштаја чији представници баш тога тренутка пролажаху улицом као представници народа и посланици тек затворене Скупштине!!

као једини ауторитет, коме се покоравала — а то је био Краљ. Али какве су биле владине намере? Влада и по свом саставу, и по првом делу своме, оличеноме у шиљању тек изабране Скупштине кући, није никога оставила у двоумици, да њој није до правилнога парламентарнога рада. Но ускоро после разлаза Скупштине, изађе председник Министарства, као министар унутрашњих дела, са првим јавним актом. То је расписе његов полицијским властима, од 26 септембра (Срп. Новине, бр. 210), у ком нови министар, са старим погледима, даје упут како ће његови подручни органи вршити службу.

„Његово Величанство Краљ захтева — вели се у томе распису — да се закони земаљски поштују и врше онако, како их је законодавац издао, што у овом леже највећи интереси отаџбине и народа..."

„У односима своје дужности и вршењу послова, полицијски чиновник мора бити свагда јасан, беспристрастан; не сме наступати ни на какву странпутицу; остаће са свим изван политичких партија, предан једино своме званичном позиву, и стојећи чврсто уз владу, која руководи државним пословима онако, како Његово Величанство Краљ сообразно Уставу земаљском налази да интереси земље и народа захтевају."

Расклиматаној чиновничкој дисциплини ваљало је доиста ударити неке стеге. Али где ће сад, као оно пре 16 година, када под Кнезом Михаилом беше Христић министар, да се нађе чиновништво „изван политичких партија", кад је оно, нарочито у полицији, скроз било партијско? Позив, да чиновништво стоји „чврсто уз владу" већ је имао бољега изгледа. Прилично разломљено са највећим делом народа, полицијско чиновништво, које је створила и за собом оставила бивша влада, могло је и свога рачуна наћи у што већем приљубљењу уз владу, чији шеф, и ако политички необојен, и сам стари дисциплиновани представник чиновничке хијерархије, ипак с правом уживаше глас човека од закона.[1] Чиновништву је сад, шта више, положај био лакши, и ако му хрвање с народом, које је и до сад трајало, не беше и даље уштеђено. Оно је имало на челу владе и на врху полицијске струке и службе човека, који је — како и у свом распису вели — дате му заповести примао, да их прецизно изврши.[2] Систем, и ако не парламентаран ипак чист и одређен. Ми знамо да је било времена, кад парламентарност није у Србији долазила у опреку са администрацијом, али од кад су интереси партијски идентификовани са интересима државе и њене администрације, ово као да је једно другом постала сметња. У очима нове владе добра администрација као да је искључивала парламентарност, и обратно. Али она је великим делом то стање примила, наследила. Њој се, према њеној предходници, може чак уписати у заслугу да није проводила политичко лицемерство. И са свим је, онда, доследно, кад у горњем распису, налазимо на завршетку, ове значајне речи:

„Но ако у тежњи за оваковом циљи наиђемо на препреке, које би ма с које стране биле стављене... влада ће потражити ради тога помоћи и заштиту у определењима Устава земаљског, да би се интерес земље и спокојство народа сачувало и спасло."

Претња је била јасна, а знало се и на чију адресу. Као глас топа, одјекнуле су ове речи у народу, у ком је опет потмуло врило на све стране. Не стајаше ли ту цео целцати Радикализам недарнут и потпуно организован, као каква војска, покоравајући се једино рукама и наредбама своје врховне партијске власти? Не беше ли самопоуздање младе и нове Радикалне Странке још више порасло после онако еклатантне победе на последњим изборима, а њено самољубље у толико више дарнуто затварањем Скупштине, у којој је Радикална Странка, после толике борбе и толиких жртава, заузела била пресудан положај, остављајући далеко за собом обе остале странке, бар у погледу на свој последњи бројни изборни успех? Партијски представници штампе чинили су своје, не свакад у смислу стишавања. На против, у недостатку одушке кроз Скупштину, хтело се што више казати кроз своје партијске органе. — Што се тиче држања Радикалне Странке, од далеко већег је замашаја било расположење, које су посланици њени, разилазећи се из Београда, по распусту Скупштине, понели собом, и начин како су га пренели на народ. И то, као што се да мислити, није било такође у духу стишавања, у духу умерености. На против, све беше настројено на непослушност, на одбрану, на отпор. Али, рекли бисмо, а то ће се догађајима потврдити, све ове главне црте политичких расположења и нерасположења, не излажаху из оквира осећајних; хоћемо да кажемо, да за даљу партијску акцију не беше никакве ни прецизне намере, ни плана за остварење те намере.

И док и осећања и намере беху доле у народу још магловите и неодређене, природно је било очекивати да се, после појаве Христићеве ауторитативне владе, пусти неко време да се најузрујанији политички слојеви мало навикну на овај неочекивани обрт, да преболе свој велики пораз. Јер шта беше то него пораз кад се после победе на биралишту, враћа кући једна цела странка не само без икаква даљег успеха, него још са понижењем, да је, како се онда говорило, побегла од просто истакнуте „црвене жандармске качкете". Али догађаји као да су предварили и намере најјаче Странке и намере владе.

[1] Као што смо на једном месту напред рекли: Никола Христић, као представник власти, био је безличан, а на положају на коме је, имао је много сличности са машинским техничаром, који рукује датом му машином и њеним механизмом без уношења своје личне воље у покрете точкова и полуга, који даље врше свој механички рад, и који смрве сваку руку, па и целог човека, ако се утакне у покрете механизма, који развија снагу и ради. Под Николом Христићем морао је сав држ. апарат радити и тачно и хладно, уз игнорисање сваке сентименталности.

[2] Један од начелника тога доба причаше писцу, да му је Министар Христић овако прецизовао њихов службени одношај: „за све што бива у округу, службено, ви сте ми одговорни. Међу тим ја опет са своје стране нећу ништа наредити што се вашег округа тиче, док претходно и ваше мишљење не сазнам."

Јер доиста, остало је необјашњено: шта је управо био политички значај и позив Христићеве владе? Како је она, сем онога што је у поменутом распису речено, мислила да се стави према догађајима и како да их руководи? Да ли је она хтела, пошто се расположења стишају, звати исту или бирати какву нову Скупштину? Или би се она, каквом реконструкцијом делимично променила, или сасвим уступила место каквој другој влади, са другим правцем? Да ли је она у опште дошла била да што ради, или да се њоме добије времена за какве друге одлуке, напредне или назадне? Сва та и друга питања остала су без одговора; јер су, на жалост, наступили догађаји, који су сами собом и својом тежином опредељивали владу у њеном делању, које је, у скоро узело правац, какав нико ни слутио није.

III.

Буна у Тимоку. — Ванредно стање и преки суд. — Анализа узрока буне и њен крај. — Тачно на месец дана после промене владе, и после претходних, за шири круг јавности несрећених гласова о неким немирима у подножју Ртња, дана 21 октобра 1883 године, као оно гром из ведра неба, пуче глас о проглашењу ванредног стања за округ црноречки. Указу, којим се то ванредно стање оглашава, следовао је, истога дана, и други указ о саставу Прекога Суда и закона, по ком ће тај преки суд, са седиштем у Зајечару, радити.

Преки суд састављали су: Председник Драгомир Рајовић члан Касације, чланови: Андр. Грујић председник окр. нишког суда и Илија Хранисављевић члан суда окр. београдског, а деловођа Миленко М. Жујовић писар мин. правде. — За комесара иследних власти буде одређен Ђорђе Стефановић.

Истога дана војска је добила наредбу да, користећи се новом железницом, концетрично наступа кроз Честобродицу и Соко-Бањску клисуру ка местима нереда у подножју Ртња, с једне и друге његове стране. За команданта овој војсци би постављен Тих. Николић генерал, а у једно и за ванредног Краљевског Комесара, коме имају све власти да се покоравају. Војсци се одређује дупла плата, а на терет становништва села и општина, које у нереду и непослушности буду непосредно или посредно учествовале.

Сутра дан 22. октобра, већ су званичне новине донеле даље нове наредбе: Обустављање чл. 8. и 10. закона о штампи од 12. марта 1881. год., са изменама и допунама од 12. јуна 1882. год. и никакав лист не може излазити, док се полиц. власти не јави и не добије дозволу. Закон о зборовима и удруженьима обустављен је у целости. Политичким странкама беше одзвонило.....

Постепено за тим, проширивано је ванредно стање: на срез бањски (25. окт.), срез крајински и алексиначки (27. окт.), и најпосле на Алексинац и срез моравски (1. нов.).

У ноћи Дмитровадна између 25 и 26 октобра, похапшени су сви чланови Главног Одбора радикалне странке у Београду, сем председника Николе П. Пашића. Он је, као ливерант камена за жељезнички савски мост, који се у то време зидао, користећи се правом приступа, прешао на том месту преко Саве и отишао у Земун. Сви остали чланови Главног Одбора, буду, после притвора у београ. граду, спроведени преком суду у Зајечар.[1]

Нереди су дакле произашли од Радикалне Странке, и све мере биле су управљене противу ње. То је сад било јасно.

Новембра 4. био је први „претрес" Прекога Суда у Зајечару, који се продужио на пуна даља 33 дана, све до Св. Николе, у вече, а са резултатом, који ћемо даље видети.....

Шта је се десило?

Пре но што бисмо изложили унутрашње мотиве догађаја који је већ и на листове историје прешао под именом „Тимочке или Зајечарске буне", да изнесемо, шта је о том кобном догађају (сем горњих указа и наређења) за први мах службено саопштено 1 и 3 новембра, а кроз „Српске Новине", као комунике, у чудноватом скученом облику, и начином, који не стоји ни у каквој сразмери према осталом апарату, који је за угушење буне и васпостављање реда у покрет стављен, а још мање према ономе, шта је на самом преком суду било.

Тако у „Српским Новинама" бр. 238 од 1. новембра каже се о нередима око Ртња, и да је „војска краљева заузела Честобродицу, Калафат, Бољевац и Зајечар, васпоставила власти и свуда повратила ред, који је био поремећен".

„У сударима на Бањи и Грамади, коловође су, као и пре, одмах измакле, а побуњеници су се покорили и оружје положили. На Вратарници, где се највише бунтовника стекло, у нади да Зајечар, у коме није било војске, заузму и опљачкају, било је отпора но бунтовници су и ту потпуно разбијени".

У бр. 240 „Српских Новина", од 3. новембра, констатују се такође нереди и на другој страни, код Алексинца, и да је „једно одељење војске краљеве, наступајући од Ниша к Алексинцу[2] ноћу

[1] Од интереса је сведоџба „Старог Београђанина", по којој је „адвокат Милан Мостић, записнике Главног Одбора Радикалне Странке депоновао на остави у каси Главне Држ. Благајне, уверивши глав. држ. благајника Јову Миловановића, да су то његове (Мостићеве) хартије од вредности" (Чланак „Спомен из суда" у троичној „Политици" бр. 5419. од 26 маја 1923 год.) Није потребно додавати, шта је све полиција претурала по Београду, да нађе ове записнике, док су они стајали у најсигурнијој држ. каси. Само је то и могао извести један Мостић, кога Ст. Београђанин, уз остале адвокате, ту врло лепо и тачно описује, да је вредно пажње, као и све из његова пера.

[2] Писцу остао је у трајном сећању тај дан 1. новембра 1883 године, у Нишу. Гласови о буни око Ртња ишли су упоредо са самим догађајима, који нису реметили редовни ток живота у самоме Нишу. Али кад осване 1. нов. и пуче глас, да је и Алексинац у рукама бунтовника, који су пошту београдску задржали, саобраћај пресекли, и Ниш, у неку руку одсекли од остале земље — онда је то произвело колико дубок, толико и интересантан утисак, који се огледао у чудној повучености свакога у себе сама. Тога јутра беше, по обичају, дошла у „Касину" близу моста

1. ов. месеца напало на бунтовнике и растерало их, те су услед тога власти државне у Алексинцу васпостављене и поредак повраћен".

„И тако је сада (3. нов.) у свима местима, где су се, по несрећи, нереди били појавили, повраћен потпун ред, власти државне продужиле су радити свој посао, све је мирно и сад се само истражују они, који су произвели ове нереде".

У потпуној мрачној тишини, која је завладала, ово мало скоро мистериозних службених саопштења, одјекивало је кроз Србију и кроз иностранство. Оне су, ма како да су штедљиве, донеле олакшања, и ако нису потрле онај природни немир, који су производили приватни гласови о ономе, шта бива тамо у Тимоку.

Сем неизбежних „Изјава из народа", које су почеле већ 31. октобра т. г. стизати у Београд, као благодарност на угушеној буни, и на којима се налази и потпис многога угледног члана Радикалне Странке, и одговора Председника министарства на сваку од ових изјава — нико није више пуштао знака живота од себе.....

Још 22 октобра, са својим бр. 131, престала је „Самоуправа", орган Радикалне Странке. Престанак је био без претходног отказа, као кад би неко тици, која је дотле весело и безбрижно певала, завртуо шију. Последња тема, којом се орган Радикалне Странке бавио, било је „Разоружање", које је у те дане предузето, и које је, као што ћемо видети, и било видљив повод самој буни.

„Српска Независност", орган Либералне Странке, надживела је своју опозициону другу само за неколико дана, до 30 октобра. У броју тога дана стајале су на челу листа две објаве: једна, да се одгађа редовни годишњи скуп „Дружине за потпомагање српске књижевности", заказан за дан 20 новембра о. г., друга, да се са овим бројем, обуставља даље излажење „Српске Независности". Одлагањем годишњег скупа, одложена је и реорганизације Странке, која је на прошлом скупу начелно усвојена.

Преставници опозиционе штампе умукли су. Само је још остало „Виделo", орган Напредне Странке, и кукало на рушевинама пропалих слобода. „Ми, који смо увек били руковођени неинтересованом оданошћу према политичким слободама ове земље — писаше „Виделo" број 126, од 26 октобра т. г. — који смо им увек најистинитије служили; ми, који смо од њих — с правом можемо рећи! — једини политичке штете претрпили, али их опет брижљиво чували и пронели неокрњене кроз све незгодне прилике, које су се за ове три године изазвале; ми, чланови Напредне партије, имамо највећег разлога, да дубоко уздахнемо, да се она једна по једна, гасе и да их нестаје". Прелазећи на „коров", који расте по плодној земљи, орган Напредне странке наставља: „Данас је

сва интелигенција на кафу. Кафана беше пуна људи, представника управне власти, судија, професора, трговаца, и јутрењи редовни жагор и разговор беше се претворио у гробну мртву тишину. Ваљда на 50—60 људи сећаху ту, ћутећи као неки споменици.... сваки бринући бригу, на шта ће све ово изићи. Јер не беше двоумице, да ако буна пређе Мораву, дохвати се Шумадије, онда се не зна где би се у својим последицама уставила.

коса унесена; данас је све у један откос бачено!"..... „И ако нам је тешко испустити из пера несрећну, и по народ српски пуну срамоте реч, дужност нам је да кажемо: да су догађаји црноречки отворен, оружан бунт." — Историја ће, нема сумње, утврдити свачију одговорност за овај жалосни догађај, па и одговорност оних, који су кроз „Виделo" говорили, и чијој је владавини узастопце и следовао овај доиста и отворен, „оружан бунт!" Јер без сумње, неће се тврдити моћи, да је он дошао на пример с тога, што је Никола Христић дошао на власт. Овај би обрт пре био у стању да се схвати као мера за застрашавање, а не за окуражење буне. Али су таласи њени из даље долазили да би их и појава Христићева могла уставити, кад су већ једном стављени у покрет. Несрећа је, у свој својој наготи била ту, и својом тешком и крвавом мором притискивала све и свакога, земљу, народ, појединца.

Све се било уhутало, умукло! Само се још чуо гломазни топот војничких логора, рзање „сејменских" коња, звекет ланаца и окова, строги глас председника прекога суда, који је објављивао суморне осуде и жалосне резултате, и пресуде Прекога Суда, и грохот пушака на Краљевици код Зајечара, где су стрељани они, које је несрећна политичка судба тамо довела. Сва је остала Србија ником поникла; а ученим људима наметала су се свакојаке мисли и питања: Како се то случи, да се година 1883, равно педесета од присаједињења Тимока и осталих „шест нахија" (1833), на један овако жалостан начин прослави, и да се, поред радости, које је пре педесет година осећао тадашњи Србији присаједињени нараштај, у памћење народно на дуго и дуго урежу и успомене, какве је оставила и ова страшна 1883 година . . . . . .

. . . . . .

И доиста, само се собом намеће питање о даљим и ближим узроцима „Тимочке буне". Па ипак се данас на ово питање не може дефинитивно одговорити, и ако још има у животу људи, који су у тој буни узели учешћа, посредно или непосредно, и повучени, више или мање криви, у патње, које су буни и њеној угушењу следовале. Најмање се на то питање може одговорити са стране, која је била, као што је на пример цела Либерална странка, прост гледалац догађаја, нити учествујући у њима, нити их, као власт расправљајући. Акта Прекога Суда биће кад год и важан и интересантан историјски материјал, поред записа савремених учесника у догађајима. Није ли сва интелигенција Радикалне Странке: новинари, посланици, попови, учитељи, цео њен Главни Одбор увучен био у овај чудновати вртлог? Неће ли многи од њих оставити, бар за будућност, што год налик на мемоаре, што ће очувати од заборава многе закулисне детаље и помоћи објашњењу догађаја? Један од њих, Пера Тодоровић, то је већ учинио на осамнаест година доцније, поводом смрти Краља Милана 1901 године, у својим „Малим Новинама" те године, а у чланцима: „Успомене на Краља Милана", изнев многе веома важне податке, на које ћемо се и ми овде обазрети. Пера Тодоровић био је и у 1883. години,

као што смо већ једном рекли, један од најактивнијих чланова у штабу Радикалне Странке. Писац, журналиста, говорник, а уз то даровит млад фанатик, он је стајао у првим редовима и живо је обележио своје биће у младој Странци, за првих година њена и сувише бујна живота. Он је један од изјашњених сведока, и то аутентичних, о Тимочкој буни. Други за сад ћуте. Али је ова буна и сувише тешко погодила на стотине па и на хиљаде грађана наших, и била као повод, за многе реакционарне мере, које су јој следовале, да би њени непосредни познаваоци могли отићи са овог света, а да не кажу шта о њој знају, више, отвореније, слободније, па и истинитије, но што је се то можда могло говорити пред Преким Судом, где је многи подлегао појамној слабости у страху за свој живот, који је тада таман толико вредео, колико оних два три метка, што ће се утрошити док се који од бунтовника отправи са овога света. Многи пак, а на првом месту тадашњи вођа радикалне странке Н. П. Пашић, уклонивши се ван домашаја опасности, тада се ни за онолико нису могли изјаснити, колико остали њихови другови, који су у оковима изведени пред преки суд. Сви су они, и који су суђени и несуђени, ближе истини, и они је дугују колико себи и својој странци, толико и историји. Остали савременици, нерадикали, могу само путем индукције и анализе догађаја доћи до закључака, који би обележили ближе и даље узроке Тимочке буне, којој је непосредни повод било одузимање оружја народној војсци, а услед војне реорганизације, извршене новим законом о устројству војске, које је Скупштина усвојила последњих дана 1882. године, а који је потврђен 3. јануара 1883.[1]

*

Радикална странка по самом зачећу своме носила је у себи клицу негације свега што у Србији постоји. Ми смо тај део историје Радик. Странке опширно изнели у одељку о Појави радикализма у Србији.

Овде би имали још само да ухватимо везу Радикализма, са раније зачетим демагогизмом А. Чумића и осталих, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година (Кн. I. стр. 304.).

Овде већ наилазимо на прве веснике чисто домаћих политичких разорљивих елемената, за разлику од Радикализма у ужем смислу, који је пореклом својих начела сасвим туђ. И ови су људи — први домаћи демагози — школовани на страни, али њих нису, као доцније чисте радикалце, покретали неки, ма и погрешни или недостижни туђински идеали, већ проста тежња за влашћу; јер то беху већ представници једне, старије, Либералној противне странке: то беху Конзервативци млађега кола. Сродни у опозиционарској тенденцији са новим представницима чисто западњачких

[1] Од личности, које су биле у та времена у врховима странке, и по томе посвећени у догађаје из 1883 године, одазвао се овој историјској потреби Раша Милошевић, објавом свога мемоара, под насловом „Тимочка Буна". Спис се јавио управо, када су ове странице наше биле у штампи.

социалистичких теорија, радикалима, конзервативци млађега кола брзо добише додира са њима, и било је времена — и ако то може изгледати парадоксно — кад се домаћи „конзерватиац" није ни мало разликовао од радикализма, као што у времену о коме је реч, политичко партијски појмови и не беху потпуно разбистрени и диференцирани ни по својој садржини, ни по људима, својим носиоцима, како је то доцније дошло. Све се то мешало једно с другим: и публициста као што беше Светозар Марковић, и професор, а уједно пре министровања адвокат, као што беше А. Чумић, и разрешени официр као што беше Јеврем Марковић, а за тим читаво јато мање знатних а не мање покретних елемената, као још најсимпатичнији од свију Мита Ценић, распоп и трудољубиви шарлатан Пелагић и др. који сви просипају ново семе на све стране које ницаше са великом бујношћу, нарочито међу представницима школске омладине. А иза ових, који су не једном рескирали да што и плате за своја убеђења, стајали су толики други на добро плаћеним местима државне службе, уживали њену заштиту и користи, а сваки на свој начин помагали и саме растројне елементе, јер свако средство беше допуштено, ако је само водило слабљењу и подривању тада једино свемоћне Либералне Странке. Та се политичка дружба младоконзерватиаца и представника радикализма — кад су се већ јавили — све више учвршћавала, што су се више консолидовале прилике после ратова.

Од избора у јесен 1878 године, а на Скупштинама, које су у Нишу и Крагујевцу следовале, и једна и друга страна, биле су се до непознавања стопиле, као што знамо, у једну хомогену, недељиву опозицију, како у Скупштинама, тако и у укупној јавности, и у свима већ познатим нам својим јавним манифестацијама.

Тако здружене затекла их је промена од 19. октобра 1880; тако здружени, изашли одмах за тим и на изборе 30. новембра 1880, тако удружени појављују се и на првој Скупштини, која је из тих избора произашла — — да се ускоро, као што смо већ видели, прво раздвоје теоријски (појавом „Самоуправе" у прве дане 1881), а за тим и практички (нарочито у судару због Бонтуовог уговора у марту 1881 и пада Генералне Уније идуће 1882. год.). Распад Скупштине од 1880, довео је, искључењем опозиције (у мају 1882)„ двогласце" у Српско Законодавно Тело, док нису избори од 7. септембра 1883, испали пресудно у корист радикализма, изазвали пад владе, коме је следовао кабинет Николе Христића и — уклањање Скупштине. Радикална Странка беше тада већ пол. сила првог реда, али унапред оглашена, као „опасан елеменат" а сада већ и као „бунтовник".

Али, ако је једно министарство и могло уклонити једну Скупштину, није се више могао из Србије уклонити чврсто укорењени Радикализам, на чијем је подизању, поред рођених апостола, највише, и са Кнезом Миланом заједно, радила Конзервативна или доцније названа Напредна Странка. Сад јој је суђено било, да се опет она понесе са њим и да му по могућству и главу одруби.

Али то није било више тако лако. Сем онога, што већ знамо о снази и успесима Радикалне Странке, кад су расписани били избори, напредњаци су у „Виделу" отворено казали, још у другој половини августа 1883: да ако се ма какав неред у земљи догоди или при изборима или иначе, ви сте нам, довикнуто је првацима радикалним, главни кривци! На ову претњу, одговорила је „Самоуправа" у чланку, чији је наслов: „Изволте само!" све казивао, поред онога што је у чланку даље речено. Једни су претили, други су чикали! Радикална Странка није се више бојала ни саме силе државне, гледајући је истина у истрошеном Напредњаштву... Из фазе апстрактнога проповедања путем штампе, до ратова, прешао је радикализам у фазу практичне политике, после ратова... Из даље фазе пристајања уз конзервативце, прешао је у фазу еманципације и постао је самостална засебна странка, која се у Народној Скупштини бори против Напредњаштва, и успева да на себе привуче све симпатије већине народне, јављајући се, најпосле као победилац и господар ситуације. Победа на изборима 7. септембра оправдала је самопоуздање радикала. И та победа није била измајсторисана, ни изнуђена средствима каква власт н. пр. за своје кандидате употребљава. Она је била спонтана последица чисто и просто неодољиве воље бирача, воље великог дела народа. Оно што је до скора била Либерална Странка, сада је као велики политички чинилац била Радикална Странка, с том разликом, што је Либерална Странка од 1869. године узела у своје руке сву власт и вођење државне политике, док се то Радикалној Страници оспоравало на првом кораку њеном и после прве победе на изборима и дуго, дуго после тога.

Игнорисање и одлагање ове Скупштине 1883. била је песница у лице победиоцу, који се свему пре надао, само не томе. А то није био победилац мек, лабав и лак на попуштање и готов на бегство. Цео је живот радикални корачање унапред, кроз честе и велике препоне, и сад, свестан своје снаге, освештан вољом народном на изборима, а легализован једном чак конституисаном Народном Скупштином, Радикализам није сматрао да у опште може више и бити какве препоне, коју он не може савладати, ни силе, на коју он не може кидисати.

Кад су му врата скупштинска затворена 22. септембра, радикализам је смишљао на крајње мере, а по потреби и на отпор. Смишљао, велимо, јер ни сами отерани радикални посланици не беху на чисто шта им ваља радити, и ако им се у похвалу може рећи, да се нису одмах ставили били у положај изазивача. Христићева влада не значаше ништа друго, до утук радикализму, а којој на супрот стајаше чврста нада и вера у неодољивост броја, којим радикализам већ безусловно располагаше у народу, као и толико пута осведочено одушевљење народно за радикални програм, за радикалну странку, за њене прваке, у гуњу и капуту, у чизмама и у опанцима. Та је вера дала крила радикалима и они су, повративши се од првог изненађења, које је произвела појава реакционарне владе и распуст Нар. Скупштине, ускоро силно полетели, да се стропоштају на — Краљевицу, пред Преки Суд у Зајечару, који није знао више ни за какав други обзир, до само и једино за уништење ове „многоглаве аждаје", која је, по мнењу радикалнога конкурента, Напредне Странке, претила да прождере све: и државу, и слободе, и све остало, па разуме се и сам Престо, на коме седи један, и онакав какав је, Краљ Милан.

Са Скупштине, ваљало се радикалима вратити у своје логоре, где су се они сматрали неодољивим. Тамо у народу, уздали су се они наћи сатисфакцију за пораз, који су они видели у одлагању Скупштине, не варајући се ни мало да је то одлагање значило што и распуштање, управо терање. Одлагање Скупштине није потекло са недостатка посла или са очекивања каквог новог посла, већ просто и једино, што се није хтела ова Скупштина, што се нису хтели Радикали. Само се собом наметало посланицима и првацима Радикалне Странке питање: Шта сад?!

Да би на то питање одговорили, радикални Главни Одбор са једно „триестак пробраних посланика" одржао је тајни састанак, у Београду, како то саопштава Пера Тодоровић у својим „Успоменама", а у Малим Новинама од 1901 године. Ово су његове речи:

„На томе знаменитом састанку измењене су мисли о тадашњем положају у земљи. Питали смо се: шта ћемо, ако Христићева влада прогласи укидање Устава? Одговор је био кратак и једнодушан. Сви говорници завршивали су своје говоре тиме, да би у том случају наша дужност била: да Устав бранимо, како ко боље могне, па ако треба чак и оружјем у руци."

Да прекинемо речи савременог сведока, па да се уставимо на овом колико интересантном, толико и важном моменту у коме се једна цела Странка, „једнодушно", и то странка непријатељска творцима Устава од 1869. год., управо идентификује баш са тим Уставом, чију је промену желела, истичући, мало пре тога, при изборима и при својој агитацији, девизу: „Све за Народну Велику Скупштину!" Чудан стицај! Остављајући на страну друге тенденције Радикалне Странке, ми мислимо да смемо констатовати: да никада није тако силно истакнута вредност Устава од 1869, као у моменту, када је за њега предвиђана опасност од реакције, и када се Радикална Странка решава, да га брани чак и с оружјем у руци. У моменту, кад реакција помаља песницу, истиче се и нехотице сва величина слободе. И чиме мисле Радикали да очувају ту слободу? Ничим другим, до одбраном Устава од 1869. године. И оправдана је била ова заузетост за очувавање овог Устава. Није то само била себичност једне охоле странке, која, да би себе очувала, решава да брани оружјем стари Устав. Ту је било неке више, стварне вредности у самоме томе Уставу. Он, и ако није у детаљу био најбољи Устав, у целини огарантовао је сва битна права грађана; и они, који су се сматрали не само као „прави" но и „једини" представници народни, виде сад та права угрожена са угрожењем самога Устава. Једно тајно, нехотично, али историјско

признање заслуга Либералној Странци, од људи, који, на жалост, уверени једино у чистоту својих убеђења и свога правца, не хтедоше јавно никада то признање изрећи.

Но да пођемо даље за процесом развића, који је духове довео до Тимочке буне.

„Ради историјске истине, вели даље П. Тодоровић, ваља нам рећи, да су на томе тајном скупу збиља пале потешке речи, али само на тај један једини случај, ако би Краљ формално прогласио укидање Устава. Па и ово није било решење у пуној форми, решење обавезно за Странку, већ то је управо изашло као једнодушно уверење свију присутних чланова. То је било наше последње саветовање". (Мале Новине бр. 61).

Буна дакле формално није закључена, али је ипак дошла.

Како је, онда, дошла? И то тако сложно и једновремено, како се она већ појавила на великом простору: у целом округу црноречком и књажевачком, пружајући се на север до близу Неготина, на југ до Грамаде над Нишом, једним таласом пребацила се код Алексинца и преко Мораве, претећи да упали даље Крушевац; а одатле, ко зна, где би се и како уставила.

Морало је ипак још нешто бити, што је непосредно подстакло пожар. Не диже се толики свет, с оружјем у руци, на једно тако опасно предузеће, без неке везе, која све везује и силе моралне, која их све креће. Организација је морала имати и какву невидљиву, као што је имала и видљиву главу: на периферији вође и командире батаљона, а у центру Народни Одбор, у Књажевцу. Ово се не ствара за ноћ. Морало је бити неког циља и поручивања о томе, које се ослањало на оданост и послушност, макар и неодређених порука.

И то је, по сведоџби Пере Тодоровића, и било.

Ухапшен у очи Митрова-дне у граду београдском, заједно са осталим члановима радикалног Главног Одбора, Тодоровић дође на мисао да пише Краљу Милану, да оправда своје другове и своју Странку:

„Замчио сам и за све своје другове из Главног Одбора, да ми нити смо што знали за те нереде нити смо шта радили и удешавали, да они настану.... Ја сам у то толико био поуздан, да сам у краљевом писму изреком написао ово: „Ако Краљ нађе само и један једини доказ, ма то био и један једини редић, који би сведочио да смо из Главног Одбора знали за Тимочке нереде, или их још и подстицали, онда нека Краљ Милан слободно мене првога стреља уз прву букву честобродичку."

И онда, као узгред, у загради, Тодоровић додаје ово значајно саопштење:

„Пишући тада с таквом увереношћу, ја онда још нисам знао да је у Бољевцу, пред саму побуну, држан тајни збор, на коме је решавано о предаји оружја и на коме је Пашић учествовао, као Председник радикалног Главног Одбора. Људи су се на том састанку мучили и ломили, шта да реше? Најзад већина стане наги-

њати да се оружје не предаје. У том тренутку сви су погледали, шта ће рећи Пашић, али он је ћутао као заливен. Присутни су то узели као знак, да Пашић одобрава решење: да се оружје не предаје" (Мале Новине, бр. 79, 80, од 1901.).

Сад имамо кључ од догађаја, бар за његов непосредни повод, а то је одузимање оружја од Народне Војске. Закључак би онда био: да је Никола Пашић, посланик зајечарски и председник Главног Радик. Одбора, био важна личност око које су се сплетали тадашњи догађаји, и да је он свакојако, према ономе бар што Пера Тодоровић каже, нешто више знао или бар наслућивао но остали му другови. У сваком случају остаје факт, да је буна избила у Пашићевом родном завичају и у његовом изборном крају. Но ми ћемо се уздржати да овде дамо последњи суд о евентуалним главним иницијаторима или виновницима Тимочке буне, с тога, што је Никола Пашић жив.

Да ли се можемо с тога надати, да ће какви још непознати мемоари Пашићеви, или чији други, обавестити савременике и будућност, о истини, коју сад можемо само нагађати?

Одлука, да се оружје не да, ма како да нам је недовољно познато како је у појединостима у Бољевцу донесена, морала је ипак према суштини предмета (оружја) бити јасна и одређена. Јер, прво, она је одмах у дело приведена тиме, што су се предаји оружја одупрли сељаци пајаре у Кривом Виру, за тим у Лукову; а у Ваљаконју, где су га прво (18. октобра) лепо предали, побунили су се наново, вратили оружје, тако да су морали доћи, „чувари јавне безбедности" да сељане силом разоружају. Друго, побуна је брзо постала општа, уз коју је све пристало, и батаљони народне војске, по срезовима, с оружјем изашли сваки на своју „границу" — Бољевачки и други на Честобродицу, Бањчани на Бањску клисуру, да браће улазе у Тимочку долину, док је у њиховој позадности т. ј. у тимочкој долини, такође све што је државу представљало, било угрожено од наоружане силе усталога народа. Зајечар је нападнут, а у Књажевцу је образован и нарочити Народни Одбор, који је руковао покретом и имао бити неки центар његов, до крајњег исхода буне.

Али буна је угушена колико брзо, толико и сигурно. Она није ни добрих десет дана потрајала.

Историјске потпуности ради навешћемо овде, шта нам је саопштио Александар Протић, доцније пуковник у пензији, (и познати писац политичких расправа, као „Incognitus") а онда пешад. потпуковник и комадант Моравског пука сталног кадра, који је, по ономе што му је у део пало приликом ове буне, да као официр врши, имао готово понајвећег непосредног удела у њеном савлађивању.

Ово су његове речи:

„Седиште пуковске команде било је у Прокупљу, но ја сам се десио у Нишу, кад је стигао налог, да се са својим пуком кренем за Параћин. Оданде из Ниша издам наредбе на сва три батаљона

свога пука да, из Прокупља, Куршумлије и Врање, где су били, на најбржи начин пођу на место опредељења. У Параћину је био главни војни комесар, генерал Тих. Николић, и остала спремна војска, пуковник Светозар Хаџић, Мих. Срећковић, Бајаловић и други.

„У Параћину је извршена концентрација с тога, што се одатле иде ка Честобродици, кроз коју је најпречи улаз у побуњене крајеве; а Честобродицу, на њеном источном излазу, већ су држали побуњеници. Настала су саветовања. На мишљење, да се прво и одлучно удари на Честобродицу, истакли смо, Бајаловић и ја своје мишљење, да би, због незгодног терена, који не допушта да се војска развије и артилерија употреби, било рескирано туда ударити, на неуспети. А први неуспех окуражио би буну, и ко зна где би се покрет уставио и би ли се у опште могао тако лако и брзо савладати. С тога смо нас двојица предлагали један заобилазан пут и начин: да се са јачим одредом оде на Алексинац, удари на Соко-баньску клисуру, и отуда дође за леђа побуњеницима на Честобродици. То буде и усвојено. Пуковник Светозар Хаџић, ја и Гајиновић будемо с војском упућени тамо. Хаџић је био командант колоне.

„Дошли смо мирно до улаза у Соко-баньску клисуру. Но у њој нађемо већ, по висовима размештене народне војнике. Клисура је била дакле заузета и ваљало ју је отети. Ми такође заузмемо нужне положаје; али пре него ће доћи до судара деси се ово:

„Чујемо ми од стране бунтовника трубни знак, који се у нас преводи речима: „Господо официри!“ Знак се понављао више пута, и долазио је од једне групе, која се издвојила са позиције и сишла ниже на једну висораван, до друма. Одмах смо разумели да они нас зову, и предложим Хаџићу, да ко од нас оде, да одем баш ја, да видим шта хоће ти људи. Предлог буде усвојен и ја се са неколико коњаника, упутим тамо, од куд је трубни знак долазио. Ишао сам право групи на висоравни до друма.

„То беше група народних војника, која ме прописно поздрави, узев пушке „пред перси!“ Ја им рекнем да ставе пушке „к нози“, што они и учине. На питање: јесу ли нас звали? они одговоре, да јесу; а за тим их упитам: „Ко је међ вама најстарији? и они пруже руку на једнога с речма „Ево, овај“. Обележени изађе и рече да се зове Дидић. „А, посланик Дидић!“ допуних ја. „Бивши посланик!“ одговори он кратко.

„Шта хоћете?“ упитам сад најстаријега. И онда поче Дидић неку врсту политичке беседе, у којој је било свачега. Видео сам пред собом једну „надрикњигу“, који је стајао под утицајем свију савремених политичких фраза, које је он сад у својој беседи употребљавао. Ја га прекинем, с молбом, да каже укратко шта хоће. И онда он изађе са својим предлогом, који се састојао у овоме:

„Да им Краљ да амнестију; а докле ова не стигне, да они остају на својим положајима, с оружјем; а исто тако да их војска не дира, нити напред наступа. У противном, они би одбили наступање војске.

„Ја сам га саслушао мирно и рекао сам им јасно ово: Све што вам на то, као војник и официр, могу рећи, то је: пушке у куће, па кући! Краљева је милост велика, и он ће можда опростити њихов тежак грех; а и за то нек се обрате главном команданту у Параћин, који једино и може примити њихову молбу. Још једном дакле велим вам: пушке у куће, па кући! Ви сте војници само онда, кад вас Краљ позива под заставу; а ово што сад радите, то је зло, несрећа, буна, која се тешко казни. За то се главе губе. А ми смо војска, која мора овуда проћи. И ако се ви одавде мирно не уклоните, ми ћемо употребити оружје и проћи ћемо“. Они не показаше да су вољни послушати савет, који је по њих добро смишљен. На против Дидић је додао: да ако ми по њиховом захтеву не учинимо, да ће се они одупрети и да ће их и цео књажевачки округ помоћи.

„Ја се вратим. Буде наређен напад, и пошто су бунтовници одбачени, ми пређемо клисуру, и очистивши терен, цела колона сиђе преко брда у Бољевац, за леђа онима што су на Честобродици. То је имало свога дејства, које се показало у расулу, које је настало код побуњеника на Честобродици, тако, да је Срећковић са својим одељењем без тешкоћа прошао Честобродицу; а главни командант са својим станом оставио је Параћин и дошао ка манастиру св. Петка. Пуковник Св. Хаџић отишао је к њему, а ми останемо у Бољевцу“.

„Но док је то било, и одмах по мом доласку у Бољевац, стигне официр на запењушеном коњу из Зајечара, с поруком да је он у опасности. Вест је била за главног команданта; али док би она њему стигла и он отуд са Честобродице наредио шта треба, ко зна шта би могло бити са Зајечаром, кога је још, са нејаком снагом, држао виши официр Блаж Јурковић. Не чекајући с тога наредбу, ја, оставивши Јевђ. Гајиновића с нешто војске у Бољевцу, кренем убрзаним маршем Зајечару, говорећи војницима: „Брже, децо, брже! Сад вам не требају толико руке, колико ноге!“ Ишло се што се брже могло, тако да и ако смо подоцкан пошли, стигнемо у Зајечар у 11 сати ноћу. Б. Јурковић је са Краљевице растерао био неке гомиле побуњених војника, и буде послат један батаљон да што пре разоружа велико село Вражогрнце.“

„У томе стигне још исте ноћи наредба главног команданта, којом ме именује за команданта самостал е колоне, т. ј. да, не чекајући никаквих наређења, предузимам покрете и операције какве за сходно нађем. И одмах ми је таква једна предстојала. То је био удар на Вратарницу, село на Тимоку, који је ту с обе стране скљештен брдима, и даје на том месту ванредно добру позицију, која брани улаз у књажевачки округ и Књажевац. Позиција је таква, да би је и сами побуњеници, да су боље управљани, могли дуго држати, да су и артилерије имали.“

„Ја сам са својом колоном стигао пред Вратарницу и нађем је јако поседнуту. Разместим своје трупе и батерију топова, па чувши, да са бунтовничке стране нешто вичу, изађем на двоестину

корака, са командантом батаљона Пером Радовановићем, и наместимо шаке на уши да чујемо шта вичу. Допирале су неке речи о „примирју". У то пукне једна пушка са стране побуњеника и куршум се заби у земљу на два прста пред мојом ногом. Мајор Радовановић ће рећи: дозволите г. потпуковниче, да га узмем за успомену, изриче куршум сабљом и мете у џеп."

„Ја наредим напад. Пошто смо ми у сталном кадру већ имали нове дальометне пушке, то су побуњеници више патили од њих, но ми од старих пушака, које су они имали. Наша пешачка ватра, са далеким бијењем, одбацила их је тако далеко, да њихове пушке нису ни добацивале више до нас. Уз то је и артилерија чинила своје."

„Разбијени на Вратарници, бунтовници прсну у бегство; већи део ка Књажевцу, а неки и преко блиске бугарске границе.

„Војска је се имала ту прибрати и одморити. У то стиже друга наредба од главног команданта, да похитам Књажевцу, где се образовала некаква побуњеничка управа, одбор, који је суспендовао државне власти, узео управу у своје руке и управљао покретом. Одмах похитам тамо; али је пре мене и војске стигао у Књажевац страх, који је следовао поразу на Вратарници. Одбор и побуњеници били су изгубили главу, увидевши потпун неуспех буне, и бегство разбијених побуњеника, који су стизали у Књажевац. Сами су вратили власт окружном началнику, који, и ако раније лишен власти, није оставио своје место.[1] Кад сам ја стигао с војском у Књажевац, власт је већ у велико радила, и војници сталног кадра, које је власт грађанска захтевала, имали су још само да похватају коловође побуне, не само из места, но и остале, од којих су многи са разбијеном војском побуњеничком тамо добегли.

„Чувши, да је ухваћен и Дидић, с киме сам у Соко-бањској клисури имао прво виђење, наредим да га доведу к мени. Беше то сад сасвим други човек, сломљен, до непознавања преображен. Снуждан и погружен стаде преда ме, чекајући шта ћу. Ја га ословим, рекавши му: „Видите ли сад, да је боље било, да сте ме послушали". Па, господине, рећи ће он: ми смо се старали, али народ неће да слуша". — Немојте сад да се на другога изговарате, све је то доцкан. Сви, који тако што раде, зна се којим путем морају ићи. Та ће глава да оде. Зашто да дође дотле, и зашто да се по целом свету чује о нашој земљи и о нашем народу, ружан глас? „Е тако је то, господине! Нисмо ни ми мислили да ћемо овако доспети. Али ко је знао, да фукара неће да се бије (опсовавши врло ружно)..." После су ми довели и другог једног младог трговца из самог Књажевца, који је вршио дужност побуњеничког интенданта (Божиновић). Кад је дошао преда ме, мислио је да сам га ја као власт позвао на саслушање, и почео говорити о својој ствари и одбрани. Ја му кажем, да га ја за то нисам звао, и да ће за то он предстати грађанском, а не војном суду, али сам га чисто као војник желео видети да чујем: како су се побуњеници издржавали и колико их је било, којима је он слао средства? Тако дознам од њега, да је за онај крај било преко 5.000 оружаних побуњеника бораца".

„По свршеном послу, вратио сам се, завршио је Протић своја интересантна саопштења, у Зајечар, на конференције које су биле сазвате код главног команданта Тих. Николића, који је такође као и сви остали главни подкоманданти, стигао у Зајечар. Одатле смо отишли сваки у своју територију и команду".

Тако се свршила, немилога спомена, Тимочка буна 1883.

Шта је она управо хтела? Јер док у Београду, на тајном састанку посланика и чланова Глав. Одбора по затварању Скупштине видимо прваке Радикалне Странке, да се саглашавају да оружјем бране Устав, дотле на другом тајном састанку у Бољевцу, видимо да се људи тога иначе мирнога и у политици мање истакнутога махом сточарског краја, решавају, да се одупру разоружању народне војске. Зашто? Да ли само ради разоружања? Или, да ли под видом отпора разоружању, да се крене народ на оружани отпор, па после да се истакну познати радикални захтеви за сазив Велике Народне Скупштине и промену Устава, који би био измењен у духу радикалног програма, чему би после, по себи, следовала радикална влада и политичка превласт Радикалне Странке, која је толико у своју моћ веровала, да се ево, и с оружјем у руци, ставила на супрот постојећем државном поретку.

На сва та питања, тешко је дати одговора. Тешко је с тога, што се по узроцима, парочито ако су привидни, не може да изведе прави закључак; а, поглавито још и стога, што су све буне у томе сличнога карактера, да почев са једним поводом, обично, кад су успешне, свршавају са сасвим другим, далеко крупнијим резултатом. До тога непознатог резултата, буна од 1883 није дошла.[1] Буна

[1] Начелник окружни у окр. књажевачком био је са свога поштења и чиновничке исправности познати дугогодишњи помоћник министра унутрашњих дела Коста Јовановић, негда професор Вел. Школе (1873) министар, доцније државни саветник. Из чисто партијских разлога и личне нерасположености, М. Гарашанин, отера свога помоћника, и даде му уз то мучан положај окр. начелника у Књажевцу, где га и буна застане. Али и ако су му одузели власт, побуњеници му, лично га поштујући, нису ништа учинили.

[1] Као што се зна, цео покрет у 1883. години извели су сами Радикали, без учешћа које друге странке. Либерална Странка, која је на изборима, нарочито оним накнадним у мају 1882, на многим местима ишла с радикалима, остала је и даље у развоју догађаја усамљена, у положају гледаоца. Напредњачка Странка и њени људи били су утушиоци буне. Али вредно би било знати, да ли је, и у којој мери, било са радикалне стране тежње за будућом каквом кооперацијом са либералима.

Тога ради прибележићемо ова факта која су, истина, остала само у покушају, без икаква даља резултата.

Гавра Аничић, један од првих који су стрељани по осуди Прекога Суда у Зајечару, био је већ човек у годинама, стари уважени трговац из Књажевца, посланик на Скупштинама још за владе Кнеза Михаила, када је његово држање било заједничко са либералима. Из тога се времена датира његово познанство са првим људима из Либералне Странке. Писац ових редова имао је прилику да слуша од Јов. Ристића најлепшу оцену о Гаври Аничићу, и жаљење са његове судбе у 1883 год.

После 1880 и Аничића је захватила радикална струја, као већ и цео Тимок, и у октобру 1883 он је био председник Нар. Одбора у Књажевцу, који је, до даљег

је угушена, колоноће у колико нису побегле, биле су похватане и суђене. Поредак, против кога је буна управљена, одржао је победу; одржао се у свему и сам Краљ Милан, који је најпосле могао и сам доћи у питање, и осећао се, на све случајеве сигуран. Чак и на случајеве неуспеха војске, коју је он послао да угуши побуну, он је, у борби са својим народом, имао још једну војску у резерви. То је била она, коју је, у осигурању династије Обреновића, предвиђала — тајна конвенција са Аустро-Угарском.

Савремени сведок, кога смо напред цитирали, и који је, без сваке сумње, могао тачно знати и прикривена осећања и смерове Радикалне Странке — Пера Тодоровић обележава и крајњи смер буне:

„Као што наши штовани читаоци знају, непосредни повод Зајечарске буне био је народни отказ да преда власти државне пушке. По себи се разуме, да је тај отказ био најближи повод, а правих узрока за буну било је много, и њен је значај и замашај био већи и дубљи. Истина је толико, да као год што за буну у опште није било плана, није било ни постављеногa задатка, да се Краљ Милан обори. Али, да је бунт успео, он би се неминовно морао свршити или падом или прогнанством Краља Милана — сем једино, ако би се у нашу домаћу распру умешала каква страна сила, која би Краља Милана одржала на престолу („Мале Новине", бр. 66, од 1901. год.).

Сад, кад се зна за тајну конвенцију српско-аустријску из 1881, овај крајњи резултат буне био би такође осујећен. После несрећног грађанског рата, дошла би страна оружана интервенција. Једном злу, следовало би друго.

Као што знамо, првих дана месеца новембра било је начисто, да је опасност прошла, буна потпуно савладана.

Настао је рад Преког Суда у Зајечару.

После четрдесет дана, на дан 12. децембра 1883. године, Краљ је особеном наредбом, која је објављена у бр. 272 „Српских Новина" изјавио војсци своју краљевску благодарност на угушењу „нереда" „који се на брзо, под упливом одавно већ злонамерних и неродољубивих вођа, претворише у прави наоружани бунт, управљен противу наше Краљевске власти и земаљских закона".

Овим је речима сам владалац окарактерисао прави смер Тимочке буне. Њен развој, целокупан стицај прилика, под којима се буна почела и како се до краја развијала, изнео је Председник Министарства и министар унутрашњих дела Никола Христић, у исцрпном, веома опширном извештају поднесеном Краљу, а датираном 28. децембра 1883. године. Последњега дана те бурне године, у бр. 284. „Српских Новина" предат је јавности тај, на основу акта и војних рапорта састављени Извештај. Ту га и будући историци могу у целости наћи; а он је и сувише пространи да бисмо га овде могли цела пренети.

Том извештају Министра унутрашњих дела, а у истом броју „Срп. Новина," следује и други један извештај, који, ма како да

исхода, руководио покретом у своме крају и округу. То је овај честити старац платио главом.

Кад је политички покрет, пре саме буне, узео велике размере, дође једном Гавра Аничић своме старом знанцу Стојану Бошковићу, либералном прваку и политички истакнутој личности још од 1858, доцније министру просвете. Аничић том приликом каже Бошковићу своју жељу: да би он волео, ако би, некако и Либерали ушли у заједничку акцију са Радикалима. „О крупним се стварима ради", рекао је тада Аничић, и ја бих волео да видим поред себе кога и од вас старих мојих знанаца, а не само ове младе и неискусне људе, које, право да вам кажем г. Бошковићу, ја добро и не познајем". Том приликом био је Аничић јако забринут, дубоко би уздахнуо с времена на време, али није претурио преко усана: какве су то „крупне ствари" о којима се ради.

Некако у то доба пада и други један покушај код друга Бошковићева, Владимира Јовановића, такође познатог нам политички истакнутог човека још од 1858, а нарочито за владе Кнеза Михаила. На име, допадне једног дана В. Јовановићу кући његовој Никола С. Јовановић и положи питање: не би ли он, Владимир, хтео да прими Перу Тодоровића, и ако хоће, он ће га сад позвати, пошто Пера ходи и чека на одговор недалеко од куће. Но Владимир одговори, да он не би могао ништа позитивно казати Тодоровићу, пре док се не би разговорио са својим друговима, нарочито већ и стога, што се са радикалне стране наглашавала дружба са либералима старијег кола (1858), и ако су, као што знамо, одношаји у Либералној Странци тако стајали, да се без Јов. Ристића и мимо њега, као и без Радивоја Милојковића и др. не би дало ништа меродавно закључити.

И ако Бошковић није могао ништа позитивно одговорити Гаври Аничићу, нити Јовановић примити П. Тодоровића, најпосле, услед поновљених изјављених жеља са радикалне стране, Бошковић и Јовановић се споразуму, да се код Бошковића једне вечери дође „на чај"; и доиста буду позвати неки чланови радикалног Главног Одбора на исти, и они приме тај начин састанка. Поред Бошковића и Владимира требали су бити још неки и од Либерала. Али, кратко пред састанак, стигне отказ од радикалне стране Бошковићу, да они „не могу доћи" Извештен о томе, Владимир одмах поручи Бошковићу, и споразуме се с њиме, да онда и они, либерални прваци, не долазе на заказани чај и састанак. —

Тако се управо, и непокушан, свршио овај једини покушај либерално-радикалне кооперације. Да ли би се преговори тицали чисто партијских ближих веза, или и каквих „крупних ствари" које је Аничић наговештавао, или је се, можда, баш са тих „крупних ствари" у последњем часу одустало са радикалне стране од састанка и преговора, све је то остало и Владимиру Јовановићу, од кога и знамо за ово, и Стојану Бошковићу, непознато. Нека би било овде додато још и то, да је од либералне стране, у самом зачећу покрета пред Митров-дан, и кадл се о томе чуло у Београду, Председнику Гл. Одбора Радик. Странке, Пашићу, — без даљег сазнања шта влада намерава — пријатељски разложено: да ће овај оружани покрет пољући и цео Гл. Одбор у вртлог и да ће он, као председник, на првом месту бити на ударцу. На то је дат савет, да се још тога дана постара за своју сигурност. Сутра ће можда већ бити доцкан. Ово је опет у чувеној опозиционарској кафани код „Златног Крста" саветовао Николи Пашићу Јован Авакумовић. Шта је Пашић, при оваковој перспективи још истога дана урадио, већ је познато. Ово писан зна од самог Ј. Авакумовића.

Тек и овом приликом можемо само утврдити жалосну истину: да су Странке од 1880, и то две опозиционе, Либерална и Радикална, остале без сваког лодира и разумне кооперације. Либерали су били више пасивни, а заједничка радња и Кнеза и владе, спе их је даље одгонила од политичке матице. Радикали, који су својом политичком агитацијом до дна узрујали све народне слојеве, и најпосле дотерали и до буне, сматрали су увек да су сами себи, и народу, довољни, и да им, по томе, не треба ничија ни дружба, ни сарадња, ни савети, који би у овом случају били са Либер. стране против буне. Како се пошло, опако се и прошло, и све се свршило са жалосним тријумфом Краља Милана и све већом коришћу Напредне Странке. Како су пак и они најпосле прошли у тој мучној и крвавој борби, имаћемо прилике већ да видимо.

је кратак, до драстичности живо илуструје стварни и жалосни резултат Тимочке буне.

То је извештај председника Прекога Суда, који са његове лаконске краткоће у целости саопштавамо.

„Господину Министру правде,

„Преки суд за округ црноречки и књажевачки, за варош Алексинац и срезове: бањски, моравски и алексиначки округа алексиначког, и за срез крајински окр. крајинског, свршио је синоћ сав свој рад, и о томе има част поднети господину Министру правде свој целокупан извештај.

„За све време преки суд је радио и држао своје седнице у зајечарском окружном суду.

„Од 4. новембра па до синоћ, а то је за 33 дана, имао је 84 претреса, са 819 оптужених.

„Осим два дела увреде, три паљевине и два противстајања власти пре ванредног стања, сва остала дела обухватају издајничко предузеће, са једном паљевином и прикривањем хајдука, такође из ранијег времена.

„Од горњег броја 819 осуђено је:

I. На смрт	94
Од ових налази се 10 у бегству, 1 се сам у затвору обесио, а 63 помиловањем Њ. В. Краља замењена је смртна казна робијом.[1]	
II. на робију	567
у који број улази и 11 што су у бегству.	
III. на заточење	5
рачунајући 1 у бегству.	
IV. на затвор	68
V. Ослобођено као невини	85
Свега . . .	819

Од целога овога рада предата су данас акта са деловодним протоколом комесару иследне власти, г. Ђорђу Стефановићу, судији Касационог суда.

Бр. 261.
7. децембра 1883.
у Зајечару.

Председник преког суда
Д. Рајовић с. р.“

* * *

Настао је мир. Мир у партијама, јер Радикална Странка беше прегажена; мир у штампи, јер опозиционе штампе и не беше; мир у народу, јер притисак ванредног стања, са свим оним што је под њим било, притискиваше духове без изузетка. Само се на једној страни осећаше спокојство, које долази од сазнања безопасности и

[1] Према томе стрељано је њих 20, од којих већи део на Краљевици, одмах ту више Зајечара, а неки су спроведени у свој завичај, где су за навек затворили очи.

своје важности. Та једина задовољна страна беше Краљ Милан, а са њиме и Напредна странка. И ако нису као странка били непосредно на врху управе земаљске, напредњаци ипак беху свуда у управи; и што је главно, бејаху сада без конкуренције. Још је недостајало само да и званично приме понова управу над државом, што такође није било делако.

Влада Николе Христића имала је још само и формално да уништи и последње остатке, који су подсећали на прошла бурна политичка времена. Одиграна је управо једна уставна иронија.

Још пре истека ове и знамените и несрећне године 1883., би формално сазвана за дан 30. децембра о. г. Народна Скупштина изабрана у септембру, и другим указом једновремено и распуштена и ако многи од њених чланова, радикала беху прошли кроз Преки суд. Неки беху под земљом, неки у затвору и на робији по градовима, а неки у бегству. Трећим пак указом бише наређени избори на дан 25. јануара 1884. године.

Док је влада наређивањем избора демонстрирала својом равнодушношћу и спокојством, правећи се невешта тек минулим догађајима, дотле је она правила и добар рачун — наравно за Напредњаке. Под утисцима ванредног стања и прекога суда, влада беше извесна да ће јој избори испасти за руком. Како она не имађаше некакве своје странке, или управо њена странка беше Напредна Странка, то би избори били искључно у њену корист. Кандидати владини беху само и једино свуда напредњаци. А где би са ипак појавила каква опозициона глава, ту би већ власт, која је сва скоро била понапредњачена, чинила своје.

Орган напредне странке „Видело,“ које једино није никако престајало излазити за време последњих окршаја, у свом бр. 2, од нове 1884. године, потврђиваше ово схватање положаја. Претресајући изборне изгледе, „Видело“ је износило пред очи народу „недела радикална,“ па није оставило ни Либерале: „Народ има право да окрене леђа и Либералним кандидатима, што је њихова радња, њихово држање са Радикалима одавно, а нарочито у последњој години, знатно помогло радикалним намерама, и што им је знатну моралну помоћ давало.“ Ово је било срачуњено на извесни ефект, пошто је било упућено на извесну — краљеву — адресу, више но на народну. Ваљало је дискредитовати и Либерале, пошто их догађаји нису нигде и ничим компромитовали. Ту је још лежала могућност конкуренције, напредњаштву незгодне. Учини ли се и Либерална Странка немогућом, онда остаје Напредна Странка, једини господар ситуације.

Не треба никад потцењивати памет људи Напредне Странке. Они су увек добро рачунали, што се тиче њихове партијске тактике, као што су опет увек рђаво радили, кад год су они имали да преламају крупне политичке догађаје. Док је оно прво долазило од њихове мудрости, ово друго била је последица њихове слабости. Па и сад, ако су се уздали у успех на изборима 25. јануара, ипак за то ни мало нису били јачи но до сад; на против права народна

расположења сад су најмање била уз њих. Но, сила Бога не моли; она је сломила и моћну Радикалну, па што да не дигне и слабу Напредну Странку. И она је сад, самопоузданије но икад, ишла на сусрет новој „победи“

IV.

Нови избори. — Одступање Ник. Христића. — Министарство Милутина Гарашанина. — Скупштина у Нишу после буне. — Ми смо казали, да кад је кабинет Николе Христића у септембру пр. год дошао на управу земље, да је поред тога што су сви чланови његове владе били Напредњаци, остао и целокупан управни апарат, како га је Напредњаци били за три године своје владе створили. Ако га је у чему Христић, као министар унутр. дела мењао, и то је било у смислу напредњачком: кметови, полиција и т. д. све што нарочито утиче на изборе, било је у рукама напредњака. У том правцу радили су и остали министри сваки у својој струци.

Док је Радикална Странка била прегажена, Либерална није ни кидисавала да извојује какву победу на биралишту. Знало се, да је сад доба реакције, која је безобзирно ишла својим путем, и било би само узалудно трошење снаге, ломити своје људе у једно време, кад и сам евентуални успех не само не би много значио, већ би шта више, био неприлика за озбиљне политичке странке и људе. Више но икад, требали су сад напредњаци; на њих се гледало, за њих се и радило. Либерали су оставили својим пријатељима да се, где за добро нађу, јаве на биралиште: Ниш тај несавладљиви град либерални у она времена, Лозница и неки изборни срезови, нису се дали сузбити. Али, као што се дало предвидети, напредњаци су били у већини изабрани. Поред неколико либерала: као Коле Рашић у Нишу, Кундовић у Лозници, Сима Јевр. Поповић у Куршумлији и остали, дошло је такође мало радикала, као: Дим. Катић из Ресаве, поп Новак Милошевић из ужичке и др. Па и њихови избори нису тек тако допуштени, били су оспоравани. Како тако, скромна Либерално-Радикална опозиција догонила је до десетак чланова; имаће бар свога гласа у Скупштини.

Једва је прошло десетак дана после избора, који су били мртви и „по прописи“, јавно мишљење беше 7. фебруара изненађено одступом Николе Христића. Он је, по учињеној дужности, мирно поднео оставку. Њему није било суђено да изађе пред Скупштину, чак ни да објасни догађаје, који су се под њим десили, ни да оправда тешке мере, које је влада његова одмах по свом доласку морала предузимати. Нађено је однекуд да је он сад анахронизам, да он нема своје партије, па ни своје Скупштине. Па то је све сад поново било напредњачко; а напредњаци имају своје представнике, своје министре, па треба да имају и своју владу. Није ни било опасности да ће напредњаци и једну од мера, које је Христићева влада предузела опорећи, а још мање осудити. И с те стране Напредна Странка оправдавала је долазак „своје“ владе.

Истина, Пироћанац је, по молби, отишао 6 новембра п. год. у пензију и ускоро се (9. нов.) примио за адвоката страног железничког друштва, које је његова влада и створила, претпостављајући овај лукративан положај министарском; а Мил. Гарашанин, у ком су напредњаци гледали свога правог вођу и који би имао да образује нову владу, био је 16. новембра т. г. постављен за посланика у Беч, којим је актом он прешао на терен спољне политике, у којој је име оца његовога Илије, за владе Кнеза Михаила, тако познато и цењено било.

Али се показало, да је све ово одтах по свршеним изборима пречишћено било. Никола Христић стрпљиво је сачекао да се сврше преговори са његовим наследником, и кад је Гарашанин упитан пристао, Христић је дао оставку. Говорило се, да је овај обрт дарнуо частољубље старога Министра, али он је био више дисциплинован чиновник но политички вођ, да би и од тога за њ увредљивог обрта, иако сасвим оправдано правно питање. Са признањем, које му је донела његова кратка, али бурна влада, он је се повукао.[1] Само један од његових другова, министар војни, прешао је у нови кабинет. Правило је утисак, као да су напредњаци желели да истакну пред светом, како се они не идентификују ни са прошлом владом, ни са њеним делима; а што ће их они, после, примити и одобрити, то ће бити само за то, што се она иначе не могу из света уклонити и што то захтева не њихов партијски, већ неки виши „државни разлог“.

Нову владу, образовану 7. фебруара 1884, састављали су:

Председник и мин. спољних послова Милутин Гарашанин, унутрашњих дела Ст. Новаковић, финансија Ђока Павловић, грађевина и заст. привреде Јевр. Гудовић, војни Јов. Петровић, правде и заст. просвете Дим. Мариковић. Ово Министарство, које је још у току ове године претрпело неке измене, пошто се оријентисало у новом положају, сазвало је ускоро Скупштину, која је произашла из избора 25. јануара и која је именовањем владиних посланика (23. априла) још боље и више добила чист тип напредњачки, поред Турака и Јевреја који су именовањем нашли места, први пут у нашем законодавном телу.

Скупштина је се састала 6. маја 1884 у Нишу. Она је била формално Скупштина за 1883, и то редовна, а не ванредна, као она у септембру пр. године. О промени Устава, на ком је питању одступила напредњачка влада, није више било ни помена. У круговима напредњачким сматрало се чак као снисходљивост, да у опште приме владу. Они су сматрали, да сами собом васпостављају уставни континуитет. На што још и нарочита промена Устава! Ово мучно питање, као што ћемо видети, скинуто је с дневног реда

[1] Исте године 6 јуна Христић је враћен на своје место за потпредседника Савета. Нешто раније, 1. јуна, и други један, у политици заборављен човек, А. Чумић, поново је постављен за заступника државног пра железничком друштву у Паризу, коме је опет друштву као што знамо, био адвокат Мил. С. Пироћанац, у Београду.

за коју годину. Десило се у то време много што шта, али напредњаци својом иницијативом више не поменуше промену Устава.

Само место сазива Скупштине било је карактеристично. Кад су Либерали прве Скупштине, после прогласа независности (1878, 1879), сазивали у Ниш, они су то чинили да Представништво српске слободе и законодавства одржи своје састанке на класичном земљишту и у средини новоослобођене браће. За то их је тад. опозиција нападала. Сада је сазивање Скупштине у либерални Ниш — (који је на једну од „капија", и то ону што је била најближе локалу за Скупштину, ставио симболичан натпис: „Правда држи земљу и градове!") — било повлачење из престонице, од света, од очију још заосталих главних представника опозиције и њене штампе која је већ морала ипак оживети као што је и оживела. И сувише су добро остале у памћењу бурне скупштинске, и око скупштина сцене из 1881—82 да би их нова напредна влада понова желела видети у Београду. Ниш је зато био склонитији.

Послови су на Скупштини ишли брзо, и одмах су указали и свој правац. Конституисање, — отварање, као и преглед посланичких пуномоћија, ишли су без препреке. Старе, познате личности заузеле су своја места. Напредна Странка довршила је своју потпуну рестаурацију.

Отварање Скупштине било је 9 маја. Овој су скупштини претходили и сувише бурни догађаји, да они не би нашли израза у престоној беседи, којом је Краљ Скупштину отворио.

Напоминьући шта је „тадашња моја влада" предузимала „да снажно од отаџбине одбије издајнички покушај побуне", Краљ у беседи даље вели:

„Растројне тежње, које су у немилим догађајима на видик избиле, показале су се побуном у целој наготи својој. Окренувши се против државе, оне су злоупотребиле и изопачиле најплеменитије стране оних слободоумних установа, које су у развићу правилног политичког живота у Србији и свестраном њеном напредовању толико потребне. Полазећи са овога гледишта, влада се моја користила скорашњим искуством и постарала се, да у закону о штампи и у закону о удруженьима и јавним зборовима спреми промене, које ће, не дирајући у основу раније створених установа, довести их у склад, са државним потребама наше отаџбине".

Колику перспективу отварају ове последње речи, које се односе на јавне слободе! Оне се истичу сад, као нов програм Напредњачке владе, и износе сасвим нове погледе њене на исте. Сад тек она налази да су те слободе нераздвојно од „интереса јавног поретка и законске одговорности", и што је са партијско-историјског гледишта од важности, влада образована из негдашње опозиције Либералној влади, тек сад увиђа: да и у њима требаше да влада „постојан, непрекидан и по државу користан развитак". И по коју цену долази Влада Напредне Странке до ове позне увиђавности?!

Ово је већ трећа етапа, коју на влади чини Напредна Странка у свом ретроградном идењу.

Не треба се чудити, што је и Скупштина пресудно из Напредњака састављена, нештедимице црно и несрећно у адреси обележила (13. маја) своје негдашње савезнике, којима је Конзервативна Странка, док их није сматрала својим конкурентима, тако издашно помагала да стану на снагу. А шта вели сад?! Ево шта:

„Ни Србија није остала непоштеђена од лажних пророка, од недоучених научника државне науке и бездушних спекуланата, који су неблагодарном ногом стали на праг племенитог опроштаја пре три године дана, који су грешном песницом(!) дохватили се нове слободне установе... и успели да јесенас изазову, у место слободе бунтовничко насиље, у место финансијске лакоће нове трошкове и пустош, прекид рада и промета! У име твоје, Краљу Господару, дражили су ови непоштењаци људе необавештене противу законитих власти. А противу високога ти Краљевства покушали су на страни ниску агитацију, чим су се, као кукавице преко границе растрчали..."

Није то све, што су сад имали Напредњаци да кажу над својим сатрвеним противником, негдашњим савезником, за кога они сада не могу рећи да га нису познавали, а још мање да су по својој наивности с њиме друговали, кад год је ваљало подривати Либералну Владу и Странку. За чудо, да су радикали увек добри били док су за напредњаке радили. Но наше не може бити, да се у ово даље упуштамо. Ово што смо навели довољно је за карактеристику времена и људи, за обележје прилика. Нама није овде главно да се препиремо с овом или оном странком, или другу, њој противну да заступамо, колико нам је главно да изнесемо савремену слику политичких прилика и времена о коме је реч.

Од речи, напредњачка Скупштина и Влада, прешли су на дела.

Већ 12 маја долазе пред Скупштину, као први предлози: измене и допуне у закону о штампи, предлог за закон о зборовима, и о жандармерији, којим се укидаху „сејмени". Све је то, по себи се разуме, нашло и топлог и брзог пријема у Скупштини. А није ни потребно додавати, да је свака од ових измена, као и сваки нов предлог био у духу реакције. Све веће стеге, све веће казне. Новој жандармерији држане су похвалне беседе: „Ја мислим, господо, говорио је М. Гарашанин, да је овај предлог закона не само добар, него да, ако вам је стало да имамо у овој земљи реда и безбедности опште и безбедности политичке и т. д. онда упражњавати наша права политичка све дотле не можемо, докле год стрепимо од угарка, пушке и конопца..."

Општине, особито сеоске, које су биле гнезда Радикализма, биле су нарочити предмет старања владе и Скупштине. И у закону о општинама, поднесене су 14 маја измене и допуне. Главна измена биле су тако зване „груписане" или велике општине, које су могле од сад имати најмање 500 пореских глава! Даље што јачи надзор државних власти; а писари општински морали су бити

„спремна лица" „нарочито ако су у војсци служила". Председника престонице нису више могли грађани ни бирати, он је, од тада, постао указно лице, које влада поставља. Доцније је (у априлу 1885) то право владино проширено и на Ниш.

Скупштина ова радила је и свршила доста предмета, од којих ћемо навести овде још предлог (9 јуна) о замени бакреног новца (крајцара) са ситним новцем од никла у износу 2,000.000 динара; и о откупу привремено сграђене железничке пруге предузимачеве Смедерево — Вел. Плана, и о грађењу нове: Лапово—Крагујевац. — Најпосле и предлог за закључење новог зајма од 25,000.000. О потреби овог зајма говори се у самом предлогу (чл. 1.): „да би се остатак од дугова за време рата учињених, потпуно измирио, као и да би се исплатом привремених дугова државне касе, финансије државне консолидовале, а да би се потребне инвестиције предузеле". Беда и мизерија финансијска, која као сињи терет притискује нашу земљу, била је већ у велико почела. А овај нови зајам већ показује, да нико и не мисли да финансијско расуло задржи другим којим паметнијим путем, до новим и све већим дугозима. —

Једна од знаменитих финансијских реформа, био је предлог (15. маја) који је (8 јуна) и усвојен: о непосредном порезу, потврђен 14. јуна те године. Он је значио и нов систем порезивања по имућности, он је даље, поред личне порезе и порезе на рад и капитал, обухватао приватне шуме и сва земљишта. Вукашин Ј. Петровић, сада први пут посланик владин у напредњачкој Скупштини, био је главни радник на овоме закону. Његово увођење у живот, нарочито идуће јесени и зиме извршени попис шумских и зиратних земљишта и његова класификација по новом закону, изазвали су истина прећутно, али велико незадовољство у народу[1] поглавито са неправде партијски склопљених пописних комисија, које су сав свој труд улагале, да што више земљишта попишу и, класификујући уз то лошу земљу као бољу.

Пред сам завршетак рада (13 јуна), Скупштина је, — нагласивши своју безусловну готовост, већ у адреси — на предлог владе, примила к знању и одобрила све ванредне мере, које је у октобру пр. године, применила влада Николе Христића. Одобрено је неких једанаест већ познатих нам указа и наређења, која су имала „силу закона". Тиме је квитиран и последњи рачун — Тимочке или Зајечарске буне, чији су учесници, међутим, неки већ давно лежали под земљом, неки били у бегству, многи у затвору (чланови бив. Гл, Одбора били су у Београд. граду), а највећи део као робијаши у нишкоме граду, на догледу ове исте Скупштине, која је својим вотумом покрила све. И одатле је и тај догађај прешао на листове историје.

[1] Кад се од Пирота пође путем за Завој и даље, испод утврђења на Нишору, на једној раскрсници, показали су (1889) писцу ових редака „темију", објаснивши му и њено чудно порекло. То је гомила камења, на коју сваки пролазник баци по камен, уз неко проклетство. „Темија" је постала у време пописа земљишта, када су кршеви и каменјари у томе крају уврштени у плодне земље!

*

Ми би сад могли још само констатовати закључење ове Скупштине. Али се на њој десило још нешто, што је од историјске важности, не толико само собом, колико као зачетак догађаја који ће тек доћи. То је дебата од 25 маја о Брегову, земљишту на доњем Тимоку, које су Бугари, отерав наше пограничне стражаре, у те дане бесправно заузели били. У дебату су уплетени и други моменти, као напомена, коју су изазвали емигранти, бегунци радикални после буне, а које је бугарска влада прихватила и не свакад далеко од српске границе — поглавито у Софији и Видину — држала. Влада бугарска била је, даље, окривљена и што „трпи бившег митрополита Михаила у Софији!" Министар спољашних послова Мил. Гарашанин саопштио је Скупштини какав је налог издао српском дипломатском агенту у Софији, и који је гласио: „Изволте затворити канцеларију дипломатске агенције и генералног консулата, па са целим персоналом, не чекајући даље наредбе, пођите одмах најкраћим путем за Ниш". После 5 дана, 20 маја, био је Ђока Симић, дипломатски агенат наш, у Нишу. Једном речи: прекинути су дипломатски одношаји Србије са Бугарском. Сам случај, ма како да је оправдао негодовање које се јавило у Србији, и одавао дрскост бугарску, ипак је расправљан са много жучности и недостатка такта са наше стране. Цео тон говора, начин рада, одавао је очевидну намеру, да се Бугарска казни за своју дрскост. Али сем рђавога утиска, који је цела ова афера за собом оставила, и не безопасно стање, лудом бугарском тактиком створено, само још погоршано: стварнога није више ничега даље било. Све се свршило на речима. А оно, што је, у идућој години, као стварно добиста за овим дошло, није, као што ћемо већ видети, Србији донело никакве среће.....

Скупштина ова, одржана за 1883. год., закључена је свечано 16. јуна 1884. „Никада Србија није дала тако јасног доказа како су јој драгоцене политичке и грађанске слободе — констатовано је у прест. беседи, при закључку Скупштине — закони: о штампи, о удруженьима, о општинама, како су сад из ваших руку изашли, осигураће ред и поштовање закона, утврдили су јаке темеље, на којима ће се политичке и грађанске слободе без опасности развијати моћи."

Тако је завршила свој рад нова скупштина за 1883 годину, који је тако друкчији од Скупштине, која беше изабрана за ту годину. — За други састанак и ове нове, и овакве Скупштине као да није било хитње. Она је, истина, при крају године (20. нов.) сазвана за дан 30 децембра 1884 године, али је одмах и одложена, да се састане чак у идућој години: 15 маја 1885, с додатком у Указу „ако не би и пре позвана била". —

Но, владу као да нису занимале друге, више бриге. У целом даљем току ове 1884 године нема ништа више од значаја да се прибележи, сем службеног отварања железнице" Београд — Ниш 23 августа, која је и дотле „приватно" радила и посете румунскога

краља Карола (18. августа) учињене српском краљу у Београду.

Најпосле, од политичког је значаја реконструкција кабинета од 9. октобра 1884, којом је приликом, заступништво Мин. Финансија примио Мил. Гарашанин; а за министра народне привреде, дошао је председник преког суда Драгомир Рајовић, и просвете, Ст. Д. Поповић, звани „бели".

Са том се монотонијом прешло у знамениту 1885 годину, у којој су се спремала и извршила за Србију нова кобна изненађења, за која су у овој години (1884) и овој Скупштини већ биле зачеле опасне клице.

V.

Опозиција се понова креће. — Ми смо већ на свом месту казали, да су прошле јесени престала оба опозициона листа: „Самоуправа", орган радикалне и „Српска Независност" ограна либералне странке, прва 22, друга 30. октобра пр. год. У времену избора, за време рада Скупштине у Нишу, па и за већи остали део те 1884 године, немађаше опозиција својих гласила. Само је увек и непрестано излазило „Видело", орган Напредне Странке и владе. Оно је било верно ехо свега што се тада у Србији радило. Ако је опозиција долазила до речи, то је још једино било преко оно неколико људи у Скупштини. Кад је ова завршена, умукао је и тај глас.

Но овако није могло остати, као што је опет јасно било, да то нису била времена кад је опозиција могла развити сва једрила. Сад се види, па и оправдава, да су Либерали умесно предосећали, не организујући се у чисто партијском облику, основали познату нам „Дружину за потпомагање српске књижевности", која, и ако у суштини политичко удружење и из чисто политичких људи састављено, није подлезало променама, којима су биле изложене чисто партијске огранизације. Тако је „Дружина" ова надживела „осамдесет трећу" и мрачна новембарска и децембарска и следећа времена, када су одредбе и закона о одружењима биле суспендоване. И томе се оживљавању приступило.

Септембра 1. ове године, јавља се после једне раније обзнане, нов лист под именом „Уставност", који је на челу своме носио и своје обележје, али је био лично предузеће Симе Јевр. Поповића.

„Ми смо у нашем позиву већ саопштили, да ће се наш лист уређивати у духу и правцу програма Народне Либералне Странке", објављује његов покретач, с тим: да лист креће „уз помоћ наших личних и начелних пријатеља".

Тако је Либерална Странка оживела своје гласало, и ако под условима какве наведосмо. Истакнути покретач листа, био је у ствари само његов издавач[1], док су у листу писали прваци странкини

[1] Сима Јевр. Поповић, био је од тада на дуже време, као издавач, нераздвојан од либералних листова, све до оснивања „Српске Заставе", која је поново, и са материјалног гледишта, била својина Странке, као некада „Срп. Независност".

из Београда и пријатељи из унутрашњости. „Уставност" је дакле била партијско-политички лист Либералне Странке.

На месец дана после појаве либералног листа јавља се опет личном иницијативом и нов радикални лист. То је био „Одјек" чији је први број угледао света 1. октобра о. г. У својој првој речи, покретач листа означава, између осталога, овим речима његов положај:

„Ми имамо само да изјавимо, да је онај програм, који је Радикална Странка још пре четири године истакла и наш програм, да је он био и да ће остати и даље програм нашега рада. Ништа ново нећемо додавати, али ни од чега у програму нећемо одступити". Власник и уредник овога листа био је Стојан М. Протић.

Мало по мало будио се и растао сломљени политички ратнички дух, и ако није могло више доћи до оних размера и оне висине, до какве је достизао до избора 1883. год. или боље рећи до буне. Док су Напредњаци били потпуни господари ситуације, опозиција је била задовољна да у опште живи, да постоји. Нови листови били су изложени честим казнама. Свака је странка опозиције задржала и свој карактер — као што ни отпорна снага власти није изгубила свој. Листови су, у току времена, морали мењати имена, услед осуда. Тако се „Одјек" претвара (2. априла 1885.) у „Други Одјек", а доцније (27. јуна т. г.) у „Трећи Одјек". — „Уставност" траје под тим именом подуже, док се и она није морала (13. апр. 1886.) претворити у „Нову Уставност".

Но да се вратимо назад, прекинутом расматрању државних послова, како су се они, после одлагања сазива Скупштине, почели развијати у години 1885, и куда су, најпосле заошијали.

VI

Друга напредњачка Скупштина у Нишу. Опозиција све изразитија. Влада против промене Устава. — Са оном монотонијом, како се провео остатак 1884, ушло се и у 1885. годину. Обични текући послови, новинарска полемика, зачињена званичним исправкама, а довршивана у суду, где су уредници и писци имали да испаштају и за оно мало слободе, коју су себи дозволили оснивањем опозиционих листова.

Та је монотонија прекинута сазивом Народне Скупштине (18. марта) за дан 3. априла 1885, а — за 1884. годину. Скупштина

С. Поповић и ако са довољним школовањем, које је и на страни продужавало, као од куће имућан, мало је лично писао у листовима, за чији се материјални опстанак бринуо. Странка и њени људи били су носиоци правца свих тих листова, као што су странка и њени пријатељи били опет за издавача извор одржања листа. — Сима је био и посланик (Куршумлијски), доцније, поново ушао у службу државну, долазио до положаја окр. начелника, поново се враћао новинарству, основав (1894) лист „Слогу", у којој су опет радили либерални пријатељи. Умро је као пензионисани чиновник у Београду, а своје имање завештао да се капитализе, док не достигне висину од динара 1,000.000, када ће се подићи у Београду, храм Св. Симеону Богопримцу, његовом имењаку међу свецима.

се по себи се разуме, имала састати у Нишу. То је сад било правило, и ако су напредњаци могли сад сасвим спокојно држати скупштине у Београду. Опозиција је била сломљена, безопасна. Она је у Скупштини имала, по списку посланика, девет чланова; а на ову Скупштину било их је дошло седам. Но ми ћемо већ видети, да су они ипак овога пута дали знаке живота о себи.

Тој слабости опозиције има се вероватно и приписивати, што је за председника Скупштине дошао човек тих и миран, Ђорђе Павловић бив. министар, чију би мирноћу у даном случају надокнадио без сумње потпредседник Урош Кнежевић, адвокат.

Скупштина је отворена Престоном Беседом (7. априла). Она је празна и безначајна. Сем глорификације прошлих радова владе и Скупштине, ништа од веће важности не наглашава.

Наглашујући, како је „прва сесија ове Скупштине највише учинила" и да су те „основе" и сад „предмет дугачког рада и усавршавања"; поминући очуване добре односаје са страним државама, беседа, као с навалицом вели даље:

„Што пак у том погледу чине изузетак лане прекинути, а до сад још не обновљени односаји с кнежевином Бугарском, то се има приписати узроцима, који не леже у вољи мојој и моје владе".

Адреса, која је после три дана (10. апр.) следовала, уставила се на овим фаталним прекинутим односајима:

„Што пак неповољно стање односаја кнежевине Бугарске према Србији чини изузетак у томе погледу, ма колико да народно представништво сажаљева, оно не може а да овом свечаном приликом не нагласи, да колико би год радо било видети те односаје доведене у повољно стање, толико исто жели, да се у томе спору част и безбедност земаљска потпуно уједначе".

Ова адреса, с погледом на солидарност скупштинске већине и владе, не би могла бити предмет какве дебате. Она, сама по себи, била би брзо усвојена. Али се десило нешто, што је унело више живости у Скупштину и дебату о адреси. То је био предлог за адресу, од стране мањине, која је у одбору за адресу имала јединога члана (попа Михаила Смиљанића из окр. ужичког, радикала).

Кад је представник мањине поднео у одбору нацрт за адресу, одбор одбије тај нацрт, огласивши га, да се ни у претрес узети не може. Није већини било зазорно хоће ли у адреси мањине стајати ово или оно, нити су се бојали да ће буди како иначе ваљан нацрт у Скупштини прођи. И влади и већини било је поглавито за тим стало: да се у Скупштини у опште не јави никакав тако самосталан акт опозиције.

Али то се није могло осујетити. Посланик Велизар Кундовић (либерал) доскочи већини и успе да адреса мањине буде прочитана у Скупштини и да уђе у стенографске белешке. Користећи се правом делимичних предлога за измену у начелу усвојеног нацрта одборске већине — Кундовић, после сваког одељка тога нацрта већине, тражио је реч и читао дотични одељак из свога нацрта. То је био исти нацрт, који је поп Смиљанић у одбору

подносио; а ниже ћемо ближе објаснити историју његова постања.

По идејама својим, адреса мањине стајала је у потпуној супротности са адресом већине, нарочито у главним тачкама. Док је адреса већине примила без поговора затегнуте односаје с Бугарском, чак их у неку руку санкционисала, адреса мањине другојаче их схвата:

„Народна Скупштина, видећи са задовољством пријатељске односе са суседним државама, мора са жаљењем уставити се на неприликама, које су допринеле прекид односаја са суседном Кнежевином Бугарском. И Народна Скупштина имајући пуног уверења да овакву ситуацију није створила воља српског Краља, очекује да ће краљевска влада, чувајући највреснисије част Краљевине, наћи начина да се омогуће и поврате добри односаји са суседном кнежевином, који су тако нуждни и тако важни, по животне интересе оба сродна народа и обе државе. Народна Скупштина очекује, да ће се и на страни бугарске државе наћи довољно представника од утицаја, који ће бити руковођени истим тежњама".

Но адреса мањине није само желела васпостављање добрих суседних односаја; она је ишла даље:

„У овом поретку мисли, Народна Скупштина мисли, да ће изразити један чин, који ће можда тек будућност моћи довољно ценити, а садашњост припремати, ако се изрази: да би за многостране интересе свију Балканских народа од пресудног утицаја било, кад би они сви своје интересе идентификовали и ставили их под већу заједничку гаранцију формално изражену у заједничком Савезу Балканских држава и народа, који Савез не стоји изван домашаја могућности. Народна Скупштина верује, да озбиљних препрека за овакве тежње не може бити, после жалосних искустава, која су вековима остављала тешке успомене на Балканском полуострву и његовим народима."

„Не, господо!... уђе Министар Спољних Послова, Милутин Гарашанин, пресецајући читача и предлагача и прекидајући тишину у Скупштини: „Као год што је то питање (о односима Србије и Бугарске) у почетку (т. ј. 25 маја прошле године!) могло да концентрише све ваше гласове, тако исто треба да останете доследни себи самима, и да концентришете ваше гласове у даљем развоју овога питања". Министар је говорио даље, сузбијајући јерес о добрим односајима и слози Балканских народа. Добар посматрлац могао је поред частољубља које је влада, уверена без сумње да чини добро дело, уносила у ово питање, у целом држању њеном, уз извесну раздражљивост, која само худи дипломатском успеху, видети и намеру да се ово српско-бугарско питање држи некако отворено, како би дочекало решење, какво је једино влада желела. Но жеље нису свакад добра подлога за дипломатску акцију, и ми ћемо већ видети, куда су нас оне одвеле.

Министар је превидео, да би влада, уз прононсираност добре воље скупштинске за пријатељске односе с Бугарском, била, на

против баш његовом схватању, јача на случај и даљег упорства бугарског. Но министар је у томе видео, можда слабљење своје акције; док је у затегнутости, која је и у његовом говору и у беседи и у адреси нашла израза, видео појачаност те своје акције. Наравно, тада су сва та резоновања била излишна. У дипломацији успех или неуспех једино и коначно пресуђује, ко је имао право.

Но, адреса мањине није се устављала само на актуелним питањима, које је престона беседа додирнула; она је пошла даље, и уз покренута питања прешла је на сасвим нова, која је влада брижљиво избегавала, или им је, кад су покренута износила на сусрет сав свој отпор.

Такво је питање била промена Устава, чији развој већ знамо све до јесени 1883. Сад га је покренула поново адреса мањине Она је о том овако говорила:

„Ваше Величанство! Премилостиви Господару! Свестрани економски напредак, који сви желимо од корисних реформа, осигураће и ујамчиће, без сумње, материјалну снагу и моћ Краљевине, да своме позиву и у садашњости и у будућности поуздано одговори. Богатство државно, камен је темељац за државну зграду. Може бити, да је од исто тако надмоћног утицаја и духовни полет, гарантован слободнијим савременим законима у границама уставности. А у колико данашњи Устав Краљевине Србије, као производ свога времена и својих прилика, не би одговарао савременом схватању, то се Ваше Величанство може с поузданошћу ослонити на једнодушну потпору целог народа, да се отклоне све оне одредбе у данашњем Уставу, за које би се мислило да данас нису савремене и да би се могле бољим и слободнијим заменити. И у овоме погледу неће, мислимо, ни једна Народна Скупштина, надлежна за оваква питања, изостати, а да са одушевљењем не изађе на сусрет".

Председник Скупштине управља питање: „Износи ли г. Кундовић то као предлог од своје стране?" „Јесте као предлог" — одговара Кундовић. „Молим вас, онда треба да вас из Скупштине помогне бар 12 посланика у таквом предлогу. Има ли ко да помаже г. Кундовића у овој ствари!?" — пита председник. Устаје неколико њих. Чује се „нема!"... „Дакле нема, господине, довољан број посланика, који би делио и потпомагао ваше мишљење. За то о томе не може више бити ни речи!..." оглашује председник Скупштине.

Питање о промени Устава, то тако важно некад питање, било је сахрањено, ћутањем умртвљено, како би Немци рекли. Није овде било од важности толико сам догађај, колико симптом. Није ништа изненађивало то, што је пропао још један одељак из адресе мањине, већ је важно то, што је напредњачка Влада и напредњачка Скупштина са тако речитом хладноћом срела и одбила тако велико питање о промени Устава, „са којим се (пре непуне две године!) влада идентификовала", како је изречно речено у оставци од 20 септембра 1883 године! Како се мењају времена, па и људи.

Историја ће кад год достојно оценити све ове људе и ова чудна времена. Можда ће она на овај одсек времена ставити необичан наслов „комедија"; ко ће то сад моћи знати?! Ми, устављајући се на априлским данима 1885., тако симптоматичним у многом погледу, задовољићемо се тиме, да додирнемо још само једну узгредност изражену у питању: Како је постала адреса мањине, коју су у Скупштини бранили само седморица опозиционара, а прихватила је и у целини објавила савремена опозициона штампа. То наводимо доле у примедби.[1]

Но питање о промени Устава, сем овога што је о њему било у адреси мањине, имало је у овој Скупштини и свој нарочити дан. О њему се особено говорило, и дошло је до нарочите изјаве владине, 18. априла т. г.

Било с тога, што је питање о промени Устава избачено на претрес кроз адресу мањине; било што је влада желела да буде упитана, да би се јавно и дефинитивно изјаснила; било да је опозиција желела да владу у неприлику доведе — тек на четири дана после усвајања адресе, јављају се, 14. априла, две интерпелације, управљене на владу, које су садржавале крупно питање: хоће ли влада приступити промени Устава? И док је питање опозиције било прецизно и у смислу промене, дотле је интерпелација, која је никла из средине већине, у тачци 3, већ унапред повлађивала негативан одговор од стране владе: „А ако влада, вели се у интерпелацији већине, никако не намерава у овом времену промену Устава извршити, то који су јој разлози, на основу којих одступа од свога програма."

На одговор се није дуго чекало. После даља четири дана (18. априла) Председник Министарства излази пред Скупштину са изјавом, која није ни мало двосмислена:

„Да бих што пре дошао крају — говораше Председник Министарства М. Гарашанин — и обележио гледиште владе, ја ћу одмах изјавити: да влада у овом времену не намерава извршити промену Устава." Одређеност овога почетка разрешава нас од дужности да се устављамо на остали део његов. Једнодушност целе Напредне Странке у овом погледу била је само још више истакнута, кад је првопотписани на интерпелацији, коју су владини пријатељи поднели, Милош Л. Глишић прошлогодишњи председник Скупштине,

[1] Писац адресе мањине из 1885. године, писац је овог дела, тада професор у Нишу. Велизар Кундовић, посланик лозднички, дошао је у последњем тренутку писцу ових редова и зажелео да он напише адресу за скупштинску мањину. Писац се одмах одазвао жељи свог пријатеља Кундовића и приступило се изради нацрта. Држећи се реда мисли како су оне у престоној беседи текле, писац је на листовима писао, а Кундовић је одмах преписивао готове листове. Хитња је била велика, пошто је још то после подне, кад је већина одборска довршавала свој нацрт, члан мањине у одбору требао да изнесе и свој пројект. Кундовић му је исти, како је у стану писца ових редова постао, однео и предао. Чим га је представник мањине у одбору изнео, већина одборска га је одмах одбила, изнев разлог да је задоцњен, пошто су бајаги већања свршена. Како је, даље Кундовић ипак успео, да нацрт адресе мањине у Скупштини објави, казали смо напред.

изјавио: „Ја, према оваквом одговору г. председника Министра, немам шта друго казати, нити могу казати, него да сам задовољан."

Задовољна је била и већина скупштинска, задовољна је била цела Напредна Странка, а, нема сумње, у првом реду сам Краљ!

Промена Устава, у колико је зависила од те странке, била је и овога пута скинута с дневног реда, била је сахрањена.

У осталом излишна је сва даља анализа речи и мисли, пред истинитошћу догађаја, који сад стоје пред нама као отворена књига: Напредна странка није извршила промену Устава, и ако је више од десет година то истицала као битни део својих политичких намера. (Књига I стр. 297. 306.).

Ово је, на жалост, била и једина и ако и она негативна истина у целој овој и дугој и жалосној кампањи. Устав од 1869. остао је и даље, и то по себи није било никакво зло; али је големо зло било, што је он јавно и безобзирно гажен, а све под девизом „чисте уставности".

*

Ова Скупштина, на којој је дефинитивно извршен тако интересантан и важан прелом у идејама Напредне Странке, или боље рећи обелодањене њене праве намере, и у спољној и у унутрашњој политици, трајала је мало: свега 20 дана (од 3—23. априла). Бројно узев, она је свршила ипак доста послова, од којих нису сви од важности.

Ми ћемо прибележити неке овде од предлога, међу којима је по својој хуманитарности и доброти први био (8 априла) предлог а 20. апр. Закон о пензији учитељских удовица и њихове деце, којим се умесно ишло ка осигурању нејачи учитељске установом засебног пензионог фонда,[1] пошто учитељи, као неуказни, нису могли улагати у познати чиновнички удовички фонд.

На сам Ђурђев дан, 23. априла, закључена је ова Скупштина. Ниш је остао опет сам, да у недалеком року у својим зидовима види окупљене исте посланике, али под много важнијим и озбиљнијим приликама, но што беху ове, под којима је ова Скупштина одржана.

По повратку у Београд, настао је један догађај, који по себи није ништа променио, и с тога је и питање: рад шта је управо и био? То је „оставка" Гарашаниновог министарства и поновно образовање Гарашаниновог министарства од 2. маја 1885., које је овако састављено:

[1] Фонду овоме положио је солидан основ, својим племенитим завештањем недавнашњи Кнежевски Намесник Јован Гавриловић, оставивши, поред своје лепе куће у центру Београда, и у готовом 250.000 динара као свој фонд за пензију учитељским удовицама и деци. Горњи предлог постао је закон од 20. апр. 1885, о томе фонду, који је и по величини и по намени један од најхуманитарнијих задужбина, човека, који се није женио ни имао своје деце. Споменик Јов. Гавриловићу на Калемегдану видан је знак учитељске захвалности добротвору учитељских породица. Јован Гавриловић рођен је 1796. у Вуковару. Дошав у Србију, прешао је све ступње угледних положаја, до Министра и Кнеж. Намесника. Умро је 29. јула 1877. у Београду.

Председник и министар спољних послова Милутин Гарашанин, правде Ђорђе Павловић, војни Јован Петровић, грађевина Коста Протић (пуковник), унутрашњих Дим. Маринковић, привреде Драгомир Рајовић, просвете Ст. Д. Поповић и финансија Вукашин Ј. Петровић, начелник администр. одељења мин. финансија. Ово образовање кабинета обележио је сам Краљ одликовањем Председника Министарства Гарашанина орденом Белог Орла II. ст. и нарочитим с. р. писмом (4. маја), у коме му владалац признаје све досадашње заслуге у бившем кабинету и „рачунајући утврдо, да ћете, вели Краљ у писму, са новим кабинетом, који сте образовали, одазвавши се родољубљем и верношћу мом позиву, све трудове истој цељи посветити."

Ново је било у овом министарству, појава Вукашина Ј. Петровића.

Један од првих указа овог министарства и новог мин. финансија, било је пензионисање Председника Министарског Савета и Министра спољ. послова Јов. Ристића, који је дотле био на расположењу. То је пензионисање извршено 5. маја 1885.

Непосредни повод овом пензионисању био је пут Јов. Ристића у Петроград, на прославу хиљадугодишњег спомена словенских апостола Ст. Кирила и Методија, која је била 6. априла 1885. Ристић је тамо свечано дочекан, држао је говоре и био примљен од цара Александра III у засебној аудијенцији у Гачини. Све то није више подносило у оквир политике, каква се већ давно у Београду водила, поред казне човека, који је био толико смео, да отворено проповеда политику, супротну овој. Ово пензионисање, само је још више истакло углед вође Либералне странке у земљи и на страни.

Маја 6., Краљ је отпутовао у Беч, због слабости, од куда се вратио 10. јуна. После четрдесет дана, 30. августа, Краљ понова оде у иностранство, али овога пута само на десет дана. Повратак је био скор, колико и врло хитан.

VII

„Пловдивски преврат." — Узбуна у Београду. — Српско-бугарски рат, његов ток и закључење мира. — Савети Краљу после рата. — Септембра 9., у 1 сат и 16 минути стигао је Краљ засебним возом из иностранства у Београд.

У 3 сати по подне, истога дана, већ је била у двору министарска седница; и истога дана — 9. септембра — потписана су три необично важна указа:

Једним се ставља војска у ванредно стање; другим се сазива Народна Скупштина у ванредан сазив на дан 19. септембра у Ниш; трећим се обустављају определења члана 32. Устава односно слободе говора и писања, с тим, да се, од сад, не може ништа печатати, нити печатано са стране унети, без претходног прегледа и одобрења власти.

Но и на томе се није стало. После два дана — 11. септембра — следовало је наименовање команданата за пет активних дивизија. За наименовањем команданата дивизија, следовало је именовање команданата пукова и т. д.

Војска пак, овако стављена у ванредно стање и мобилисана, са пуном ратном спремом — концентрисана је у Нишу. Четири дивизије, сем тимочке, пале су у нишко градско поље и у касарне. Ту су вршиле своју ратну попуну, вежбали се војници и — чекали догађаје.

Шта се десило, што је изазвало овако нагао и велики покрет у Србији? У чему је управо било тежиште догађаја, који су се очекивали?

Узрок је свему лежао у Бугарској. Нечујно и без икаквога претходнога знака и сазнања, кнез бугарски Александар Батенберг и председник министарства Петко Каравелов, у споразуму с првацима Источне Румелије, прогласили су сједињење ове јужнобалканске аутономне провинције са кнежевином Бугарском. Румелисти су збацили гувернера Ист. Румелије Гаврил Пашу Крестовића; а кнез бугарски с председником министарства, пошто је у старопрестоном граду Трнову издао прокламацију, којом објављује сједињење, ушао је свечано у главно место румелијско, Пловдив, где је извршено братимљење првака и грађана обе земље и, једновремено, војска одаслата на границу према Турској да се утврди на главном путу за Једрен и Цариград, код „Мустафа паше".

То је био значајни „Пловдински преврат", како је назвато ово дело бугарско, извршено 6. септембра 1885.

Цео свет је овим био изненађен, а у првом реду Русија. Лојални цар Александар III. коме је све ово изгледало као прекршење свих лојалних обзира, одговорио је заповешћу: да се из Бугарске с места врате у Русију сви руски официри, који су били учитељи младе бугарске војске, у којој остану, као заповедници, све млади нижи официри, Бугари. Но то није променило ток догађаја. Бугари нису више хтели натраг. Изложивши све своје силе, чекали су развој догађаја, европску интервенцију или напад Турске. Док су се ономе првом надали, овога су се другог бојали. Али ово друго зло није наступило. Европа је била изненађена, али је изгледало, да је тај догађај није много наљутио. И ако је све ово било еклатантна повреда Берлинскога уговора, све велике силе, сем Русије, нису ништа особито учиниле да поврате поремећене одношаје на стару меру. Конференција посланика великих сила у Цариграду, није нашла излаза из ћорсокака, у који је сва висока дипломација дошла бугарским превратом. Оружаном руком није нико хтео посредовати, а од преговора Бугари нису имали велики зазор, тим пре, што Турска није показивала озбиљну вољу да брани једну своју провинцију, која је, бар формално, била према Турској више но само вазална, и да спречи један покушај, који је био последњи бугарски корак за проглас независности и коначног ослобођења од Турске. Тако је стајало у току целога септембра па и октобра месеца. За то време фронт бугарске војске био је — све према Турској, од куда су се Бугари једино надали нападу, пошту су права и интересе свога суверена највише и повредили.

А шта се, за то време, дешавало у Србији?

Сем онога, што је влада предузела и извршила, догађај пловдивски није остао без утицаја и на духове у Србији. Сваки се питао: шта ће сад бити? Није без интереса по оцену расположења онога доба, видети шта је говорила штампа у Србији, у колико је то могуће било под уведеном цензуром, која није допуштала критику владиних поступака. Али се могла ипак провући по која објективна опсервација.

„Видело" је, разуме се, било врло ратоборно; „Одјек" је у те дане престао излазити, не зна се управо зашто, да ли са тешкоће излажења, или да судбу своје странке у ванредним приликама не погоршава. Стајала је још само „Нова Уставност", орган либералне странке.

Четири дана после извршеног преврата, а сутра-дан по доласку краљеву у Београд, кад се још у непосвећеним круговима ван владе није могло знати о неким намерама, освануо је 10. сеп. у бр. 104 „Нове Уставности" чланак, у коме се анализира целокупан положај створен превратом, и из кога вадимо важнија места:

„У нашем бугарском суседству извршен је један догађај од замашних последица, које могу имати утицај и на нашу судбину.

„Status quo значи да се одржи оно стање, које је берлински уговор осветао; а по овом уговору постоји Источна Румелија, као аутономна провинција турска, а не као вазална кнежевина.

„Чим се Бугарска увећа једном великом и богатом провинцијом од 800.000 становника, одмах пада равнотежа балканских држава. Ако оне и неће устати да се противе увећању Бугарске, оне морају мислити на средства и путове, како ће у своју корист да успоставе поремећену равнотежу. Србија ће да тражи накнаду у Старој Србији и Сев. Македонији..." Даље се у чланку говори о последицама бугарског успеха, који се свршио тиме, што би Бугари и саму Македонију одмах запалили, па наставља:

„Ми не треба ни у шта нагло да улећемо, али ову опасност морамо имати пред очима и бити спремни да је отклонимо. Ми не смемо ништа изгубити ни од онога, што смо ми сами привредили, а још мање смемо изгубити оно, што су наши стари задобили. У то име Отаџбина сме рачунати на готовост и пожртвовање свију својих синова.[1] Ми, и ако смо, по несрећи, поцепани и несложни, заборавићемо на гоњења, којима смо изложени, угушићемо у себи незадовољство, докле год буду захтевали свети интереси отаџбине, под чију заставу ми смо готови да станемо сви сложно и одважно".

---

[1] Каква разлика између овог писања и писања конзервативаца пре 10 година, кад су либерали били на влади, а предстојали велики догађаји из 1876. године, пред које се влади стављала чувена дилема, како смо то дословно изнели у књ. I. стр 335.

Чланак овај, који смо у изводу навели из пера је Ристићева. Он је посматрао ситуацију са вишег политичког гледишта, које је једино овде и могло бити меродавно, и, промерајући ситуацију тако, могле су се извести дужности, правци и путови, којима је требала поћи српска дипломација и, евентуално, повући и саму Србију.

Посматрања, како су изложена у том чланку, искључивала су сваки напад на Бугарску. Овде је јасно уочити, даље, два паралелна правца: или да се Бугарска паралише у свом покушају за увећањем, или да се и за Србију постигне одговарајућа накнада. У оба случаја очувана би била балканска равнотежа. Паралисање Бугарске очекивало се од Турске, која највише и губи; а ако га она не би хтела сама предузети, ваљало ју је натерати изјавом Србије, да она мора имати сразмерну накнаду, која би изјава била поткрепљена постављањем већ мобилисане војске на југозападну границу, према Косову и Скопљу.

То је била и здрава и једино оправдана тактика и политика. Кад је Ристић чинио своја горња посматрања, и дуго после тога, у народу нашем није никако ни тумачена мобилизација војске и све друге мере, но намером и потребом да се — уђе у Стару Србију и даље у „Македонију". Бугарска, која би у сваком другом случају са суревновањем гледала овакав корак Србије, била би јој сад, силом околности, највернији савезник, и, што је главно, у очима и Турске и Европе главни кривац за све, што се дешава. Тако се мислило, тако се надало, тако је и требало да буде; али је било сасвим другојачије, онако, како се нико није надао, како нико није мислио.

Брзо су, у општем узбуђењу, прошли оних десет дана од сазива до састанка Скупштине у Нишу. За то време извршила се нека врста концентрације Напредне Странке: Ст. Новаковић, М. Пироћанац, М. Кујунџић, који су се у последње време држали мало на страни, пришли су у заједницу и ушли сви у Скупштину, која је била на путу да постане историјска.

Скупштина се састала у заказани дан, и одмах сутрадан, 20 септембра, била је свечано отворена. Све је указивало на то, да је њен састанак последица најновијих политичких догађаја у Бугарској! Престона беседа у својој аргументацији, цела је заснована на начелу одржања равнотеже на Балкан. полуострву, а на основу Берлинског уговора.

Пада међутим у очи, да докле се описно износи у беседи све што је пловдивски преврат собом причинио, сам се тај догађај брижљиво обилази, нигде се не помиње. Беседа се даље уставља на мерама, које су већ предузете и које би требало предузети:

„...Ја и моја влада што год смо до сад предузели, управљено је на то, да се одржи стање, које је пре ових догађаја постојало, или да се васпостави нужна равнотежа, која би стварно ујамчила да интереси разних народа балканских упоредо теку, и да се не сукобе".

„Влада моја, руковођена хитним захтевима отаџбине, поднеће вам законске предлоге, нужне да се тим захтевима брзо и стварно одговори..."

Као што се и из овог акта види, „равнотежа на Балканском полуострву", била је усвојена формула и српске дипломације. Формула је нађена, добро постављена, али за њено решење имаћаше путова повољних и путова опасних. Још се из свега овога не могаше видети, којим путем мишљаше влада ударити; али ствари су још тако стајале, да је влада била слободна да изабере најбољи пут. Међутим, као да су у владиним круговима сазревале сасвим друге мисли, од оних, које су у јавности изнесене и у целој земљи као умесне оцењене, а на име: да Србија поремећену равнотежу васпостави уласком у Стару Србију и дубље на југ.

Већ другог дана по отварању, Скупштина одговори (22 септембра) адресом на беседу. Адреса није заостајала за беседом, Скупштина за Владом; на против Скупштина је пошла корак даље, означила ближе нападну тачку предстојеће акције, на коју је смерала и влада, из, ево, и Скупштина:

„Народ српски не може, вели се у адреси, равнодушно гледати да се мимо њега руши основ данашњег положаја међу Балканским народима, да се руши баш од оних, који су нам и у ровењу на југу нашем и на маленоме Брегову јасно показали, колико мало цене користи добрих односа и дужности суседства.

„У таквим тренутцима Народ. Представништво нема много речи.

„Оно је одлучило да пред тебе, Господару, изађе са свршеним делима. Потпуно свесно свеколиких тешкоћа, народно представништво је акламацијом усвојило законске предлоге, које си нам, Господару, у твом родољубивом поздраву препоручио, те да влада твоја доиста буде постављена у могућност, да са успехом одговори тешким дужностима, које данас на њој леже."

Скупштина је доиста усвојила била неку врсту војничке тактике, али оне, каква се јавља, кад свира на „узбуну!" Први је то случај, да се пре адресе усвајају и сами законски предлози, ради којих је Скупштина и сазвана. Адреса није била сада њен први, већ њен последњи акт. Истог дана, кад је Скупштина предала адресу, она се и разишла. Два телеграма у „Српским Новинама" резумирала су у мало врста цео програм и ток рада ове Скупштине. Тако први телеграм гласи:

„Ниш, 22 септембра. На данашњем скупштинском састанку по прочитању протокола од прошлих седница и телеграфских поздрава, који су стигли Народној Скупштини из свију крајева Србије, представник Кујунџић позва председника Великог Одбора г. Милана Пироћанца, да поднесе извештај тога одбора о предлозима законским, који су у одбору прегледани. Известилац М. Михајловић, чита законски предлог о пуштању бакарног новца (који је био недавно повучен) у саобраћај и Скупштина га прими аклама-цијом. Тако исто примљени су акламацијом: законски предлог о државном зајму (25,000.000) и монополу дувана; о набавци хране

за војску; о становању војника и измене и допуне о Народој Банци.

„После кратког времена, извештач Великог Одбора за адресу г. Ст. Новаковић прочита нацрт адресе, којом Скупштина одговара његовом Величанству на престону беседу. Читање нацрта беше прекидано честим узвицима одобравања, и адреса је примљена акламацијом и с узвицима: „Живио Краљ!"

„После подне отиде цела Скупштина у двор да преда адресу Његовом Величанству."

Идућа депеша, лаконске садржине, гласи: „Ниш 23 септембра. Скупштина је синоћ закључена Краљевим указом."

Исти број 210 „Срп. Новина" који јавља о закључку, доноси адресу скупштинску! И вести, као и догађаји, летели су, тако рећи, један преко других.

Скупштина се разишла, војска је стизала у Ниш, узбуђење је расло у народу, и свуда се појављивала питања: Шта ли ће то бити? Куда ли ће се и на коју страну? А да се на нешто крупно смишљало, то је већ било за свакога јасно. Тако је прошао остатак септембра; тако је у нестрпљивој неизвесности дошао и прошао цео октобар, који је већ доносио, мало по мало, извесности, да је акција српске владе управљена против Бугарске.

Војска која је била окупљена код Ниша, кренула је на источну границу, посела предео испред Пирота, у ком су правцу стајале три дивизије (дунавска, шумадијска и дринска). Моравска је упућена јужно на планински крај према Дешчаном Кладенцу; док је тимочка стајала према Кули и Видину. Ситуација је постојала све јаснија; а српске и бугарске војничке патроле сретале су се па и сударале, док су се војске оба народа мрко погледале. Бугари — чији је фронт био према Турској а сва војска далеко на југу Ист. Румелије према Једрену — почели су мислити на своју залеђину. Одвајан је део по део војске, шиљан на запад на српску границу, где су на важнијим позицијама подизана утврђења. Главна одбранбена тачка била је у кланцу Драгоману и пред селом Сливницом, на висоравну, који настаје, пошто се прође драгоманска клисура, а одакле настаје нагиб ка Софији.

А Турска? Хоће ли она казнити свога непокорнога вазала? Не! Турска је брзо схватила положај. Она је сазнала, да ће се наћи други неко, ко ће добровољно примити на себе дужност егзекуције у име одбране Берлинског уговора и — турских интереса. За српску дипломацију као да је било главно питање, да се што Турци не љуте што ће Срби тући њихова бунтовнога вазала, и као да се све сводило на то, да Срби од стране суверена бугарског имају само одрешене руке. Остало ће ићи по себи. Зија-бој турски посланик у Београду, био је (20. октобра) као неки мали суверен дочекан у Нишу, куда је (на засебном возу!) дошао по важном дипломатском послу. Овај датум његова доласка показује, да су се ствари примицале своме решењу.

Бугари, који су се сад налазили између две ватре, нису пропустили један покушај, који је, можда, скривао у себи кључ срећног решења тако опасно запете ситуације, али који је се разбио о савете Министра спољних послова у Нишу. Бугарски кнез послао је био свога Министра Грекова са нарочитом мисијом у Ниш, где би он имао да српском владаоцу поднесе извесне предлоге са бугарске стране. Али Греков не буде ни примљен и врати се с понижењем у Бугарску. Тиме је прекинут и последњи конац, о коме је висила судба многих и многих питања, која су, ускоро за тим, брзином једне катастрофе ишли на сусрет своме фаталном решењу.

Као што смо мало час казали: војска је српска већ била на српско-бугарској граници. На великом простору од ушћа Тимока, до близу тромеђе у врањском округу, Србија је имала испод 40.000 бораца. И ако је Србија далеко старија држава од Бугарске, њена нова војна организација, па и војска, која је из ње за непуне три године произашла, била је млађа од бугарске војске, која је била одмах по ослобођењу творевина руских опробаних војничких начела и официра. Слаба страна бугарске војске лежала је сада у томе, што су из ње отишли руски официри, а остали млади бугарски. Али то није могло да намери недостатке на нашој страни. Српска војска налазила се у оном најгорем прелазном стадијуму између два система. Народна војска беше тако рећи напуштена, у јесен 1883 и разоружана. Услед буне тимочке, народна војска не само што не беше извор снаге, већ беше краљу и напредњацима зазорна; а у њој беху још у пуној снази наши у трогодишњим српско-турскмим ратовима прекаљени војници. Ту беше број, ту беше и главна сила Србије. Залуду наша тако звана активна војска, стални кадар и резерва, са свима особинама модерне војске, кад она бејаше још и млада и малобројна. А њој је предстојао један нападни рат, у пределима врлетним, против народа, који је — у једном важном психолошком моменту, када беше кренуо на уједињење, — имао да брани не само тај покушај за уједињењем, већ и своју егзистенцију. Расположења су била само погоршана, што је нападач био сродник и сусед, или како се онда говораше „брат", ма да се има приметити: да пусти и размажени Бугари слабо дотле, а још мање од тада, хоћаху водити рачуна и о суседству и о братству. Али, при свем том, неко је овде ваљао да буде паметнији, и та је корисна улога у првом реду пристојала ондашњој српској дипломацији, не ради Бугара, но ради нас и наших интереса. Ми смо казали и за што; а догађаји ће показати да су сви они, који су били другог мишљења но краљ Милан и Српска влада, имали право.

Али влада је тадашње догађаје била и сувише и нагло накренула на једну страну. Ми смо далеко од тога да јој одричемо патриотизам и добру вољу! Нико од ње није био радији успеху, и нико од нас не би се више радовао, да је тај успех доиста и дошао. Али успеси, нарочито војнички, не зависе ни од самог

патриотизма, као ни од добре воље. Они су производ многих претходних рачуна, обзира и оцена. Ми нећемо тадашњој влади одрећи, поред патриотизма, ни то, др је и она имала некога, па и озбиљна рачуна, који је узела у своје комбинације и своје намере. Али ти су рачуни, мора бити, стојали на слабој подлози; а у првом реду на двострукој погрешци, од којих је прва била потцењивање противника, а друга прецењивање себе. Јевтина победа, олака слава, то је занело све главе, и повукло на опасну низбрдицу. У ту је погрешку још више и брже могла упасти странка, која је свој досадашњи живот и рад обележила само борбом и низом неуспеха и недаћа. Сад је се она, са Краљем Миланом заједно надала да све то поправи једним ударом, једним успехом, који је изгледао тако лак, тако јевтин. Поред тих субјективних момената, дошла су саблажњива закулисна искушења, која су потицала из срачуњених симпатија, које је од пет година овамо Аустро-Угарска указивала српској политици. Како би могле те симпатије изостати сад, кад Србија свом силом својом гура на бугарски Исток, а оставља за леђима српски Запад? Није ли и у тајној конвенцији од 1881. предвиђен случај проширења Србије на исток и пуна протекција аустро угарска за тај случај? Време ће боље открити закулисну улогу Аустро-Угарске у овом добу, која је могла симулирати и саветодавца умерености. Али је она знала, да се по Бугарској бије и Русија, њен творац и протектор. Но оставимо ова још необјашњена факта, која тако стрче у целокупној политици Србије овога доба и имају на њу тако фаталан утицај; само стање ствари било је онда тако наопако положено, да је свом тежином гурало на ту страну, куда се већ пошло. И у томе и јесте величина једног духа, да устави варљиви и опасни ток ствари и скрене га у бољем правцу. Али се тај дух није онда нашао на пресудном месту, ни на престолу, ни у влади; а савети давати у смислу супротном целокупној политици владе, беху игнорисани. Опет понављамо: јевтина победа, олака слава, занела је све, и нико није ни мислио, да се чему бољем досети, ни да се од чега горег побоји! За педесет дана, почев од 9. септембра па до 31. октобра, сваки је дан помицао и људе и ствари оној опасној последњи скок. На граници су тачци прелома, одакле се чини последњи скок. На граници су стајале војске са запетим пушкама и још је недостајала она последња реч: објава рата.

Она је и следовала од стране Србије Бугарској. То је било 2. новембра 1885. Војска Српска улазила је у две борбе: у зиму и у рат. И то показује да је се мислило брзо свршити, разуме се победом, чији би се сјај славио у престоници бугарској, Софији, којој су концентрично управљене све операције...

Објава рата следовала је краљевом прокламацијом од 2. нов. у којој се, између осталога, наводило:

„Веран традицијама политике Обреновића, за одбрану узвишених интереса отаџбине, уз припомоћ верногa представништва драгога ми народа, предузео сам све нужне мере, изазване од стране

Кнежевине Бугарске насилним рушењем Берлинскога уговора, те да гласно и јасно покажемо да Србија не може бити равнодушна према промени равнотеже снага народа на Балканском полуострву, нарочито, кад то бива у искључну корист једне државе, која је сваки трентутак своје слободе употребила само на то, да Србији докаже да је рђав сусед и да неће да поштује њена права.

„Насилно и противправно отимање Брегова, повлађивање и отворено подстицање осуђених издајника земље у њиховим бунтовничким покушајима... навалично злостављање наших поданика у Бугарској, затварање границе, нагомилавање недисциплованих маса добровољачких на самој граници Србије, њихово оружано нападање на пограничне становнике, па затим и на нашу војску, којој је поверена одбрана српског земљишта, све то ствара хотимично изазивање, које ја не могу равнодушно да поднесем, ни у име узвишених интереса земље, ни у име достојанства народа, нити у име части српског оружја. И са тих сам разлога примио стање отвореног непријатељства, које је влада бугарска створила и наредио мојој верној и јуначкој војсци: да пређе границу Кнежевине Бугарске."

Војска је одмах прешла границу, и свуда потисла прву бојну линију бугарску.[1] Десно крило т. ј. Моравска дивизија стално је напредовала, као и лево, које је прешло преко Тимока и границе, дошло под Видин и опсело га. И центар је српски учинио напредак, освајао је предње позиције и заробљавао бугарске војнике. Новембра 4. Краљ и врховна команда већ су били на бугарском земљишту у Цариброду. Напади су вршени у правцу на главну позицију на Сливници, где су Бугари концентрисали своју главну војску и главну одбрану. Једна диверзија бугарска на српско пограничко место Ржану, сувише прецењена, учини, те се Врховна команда нагло врати из Цариброда у Пирот; но главна војска остане на позицијама пред Сливницом, где су напади њени били учестани, али већ ке и успешни. Из разлога, које ми не знамо, и који спадају у круг чисто војничке оцене, главна војска добије налог за одступање и 11. новембра већ је била на Цариброду. Одступање је, кажу, било ноћу и у оном моменту, кад су и Бу-

[1] Потпуности ради да наведемо и овде погледе либералног органа „Нове Уставности", који се налазе у бр. 126 од 7. новембра, кад је рат у велико почео. Констатујући „необичну сагласност о потреби да се равнотежа народне снаге на Балканском полуострву васпостави" — лист, у ком је писао Јов. Ристић, после свршене објаве рата, и опширног увода вели:

„Кад је већ, ми понављамо: кад је већ дошло до тога, да се мора апеловати на оружје, онда исход борбе мора бити такав, да се цел постигне начином несумњивим и убедљивим. Често дипломатски успеси вреде више од војених; али у овом случају војни успеси имаће већег ефекта од сваког другог. — У овом тренутку наш будући положај на Балкану стоји у рукама наше храбре војске, на коју ми полажемо наше уздање... У њеним је сад рукама углед Србије. Бог нека благослови њено оружје."

У колико се под цензуром дало рећи, јасно проговрује: да се хладним срцем указује на изабрани пут, али се топлим српским жељама „кад је већ до тога дошло", призива Бог у помоћ, да буде наклон српском оружју!

гари, с кнезом својим, били наредили напуштање својих утврђења и повлачење Софији, на чију се одбрану у нужди једино сада мислило. Једна проста случајност пресудила је судбину целог рата. „Живци" Краља Милана нису били те природе, да у једном смућеном и неодређеном моменту издрже. Прво је са позиције побегао он, повукав и Врховну Команду, па за тим и целу војску, пред којом је непријатељски фронт био готов да се такође крене у назад и отвори пут српској војсци и српској победи. Тако је победа прешла на страну непријатеља. Сам кнез Батенберг је доцније отворено износио ове сцене, као и своју наредбу, прво за одступање ка Софији, па после за наступање ка Пироту! Али је и ово бугарско неочекивано наступање било успорено српском одступном одбраном. Но улоге су већ биле промењене: Бугари су сад били на српском земљишту, држећи се главног друма Цариброд—Пирот, на који су град Бугари управили све своје силе. Одбрана српске војске у одступању није била без дивних и јуначких призора, који чине част младој војсци; али који не могаху скренути несрећни обрт рата, који се, у осталом приближавао крају.

Велике силе уложе своје вето и затраже обуставу непријатељства: 14. новембра већ је било знано у српској војсци, да се непријатељства обустављају; али изгледаше да се Бугари, случајно или намерно, не хтедоше уставити. Јер 15. новембра они навале и уђу у Пирот, који је Српска војска 14-га била, као место у низини, напустила, да заузме јаке позиције позади њега. Но VII пук дунавске дивизије учини један повратни јуриш на бајонет, и очисти Пирот од бугарских одељења, за тим га поново напусти, пошто је пре тога бачен у ваздух и један део „градиња" испод брда Сарлака, у коме је било доста барута и оружја. Тек сад и Бугари уђу у Пирот. Аустро-Угарска, чији је војни аташе мајор Пинтер био стални пратилац Српске главне команде, по добивеним извештајима о стању ствари на бојишту, стави се између зараћених страна. Посланик аустро-угарски Кевенхилер, отишав у главни стан бугарског кнеза, саопшти му: да ће, ако не обустави непријатељства и буде даље надирао, наићи на аустро-угарску војску.

Тиме је фактички свршен рат, који је трајао једва 13 дана!

Предмет овога дела не могу бити све нијансе дипломатске радње, која је се развијала и до почетка овога рата, и била нарочито интензивна после обуставе непријатељства; јер радња дипломације беше управљена сад поглавито на то, да се из обуставе непријатељства пређе у потпун мир. Ми се, исто тако, не можемо бавити ни свима перипетијама овога краткога несрећног рата. Тога материјала има и сувише нагомилано у разним домаћим и страним војничким списима, у брошурама појединих учасника овога рата, који су имали потребу себе за ово или оно да бране или друге да окривљују. Нарочито је у погледу историјске грађе обилан познати ратни хистериограф доктор Владан Ђорђевић. Као год што је описао у „Отаџбини" оба Српско-Турска рата из 1876—78 год. што је одштампано у засебно велико дело, он је, такође у „Отаџбини"

и у засебној, по томе, књизи описао и овај српско-бугарски, од почетка мобилизације па до његова завршетка, у свима појединостима.

На српској страни нису се могли помирити с мишљу да су Бугари у овом рату изашли као победиоци; јер док су Бугари били у Пироту, наша је војска, на другој страни била дубље у Бугарској и држала је описаћен град Видин. И доиста су многе случајности допринеле, нарочито на центру операција, да рат узме овај обрт. Једна незнатна диверзија добровољаца на Ржани проузроковала је неочекивано повлачење Краља и Врховне Команде из Цариброда у Пирот[1]; док су, даље, Бугари били готови да се повлаче са Сливнице, наређује се одступање на нашој страни; а кад су се, с обе стране Пирота обе војске развиле, где се могла туђи одсудна битка, која се могла лако свршити поразом Бугара, осетно се поред немања утврђења и недостатак муниције за нове маузерковке пушке. И доиста, успеси бугарски нису били успеси ни њихове снаге ни вештине. Они су само за то успели, у колико се то успехом назвати може, што се на нашој страни све ово дешавало. Шта све ово значи? Ништа друго, до потврду претпоставке, да је цела ова ствар узета олако, да је противник потцењиван и да нису све чињенице, нужне за један успешан рат, добро оцењене, а још мање примењене и употребљене.

Сад се пришло озбиљним, новим мерама и ако је већ 24. новембра смењен мин. војни, који је и шеф штаба оперативне војске Јов. Петровић (а постављен Фрањасовић, посланик у Риму,) кога је, до доласка, замењивао начелник министарства Младен Јанковић: кренута је Народна војска, која је са свију страна стизала у Ниш и одатле шиљата на позиције. Дизана су утврђења на свима стрателијским местима: на Пироту, на Плочи и око Ниша. Нови челични топови (систем Дебанж) који су раније били у Француској наручени, у колико су стизали, упућивани су на предње положаје и њима замењивани стари бронзани спредњаци, који су пре 10 година у оба српско-турска рата достојно одиграли своју улогу. Није прошло ни месец дана од обуставе непријатељства а у Нишавској долини и по разним положајима било је на 100.000 војника, народне војске и оне, која је већ била у бојевима до 15. новембра.

---

1 Писац имао је непосредног учешћа у овом рату, као комесар Санитетске Колоне Врховне Команде. То је био један добро организован трен удобних, великих кола, до 12 на броју, са четворном запрегом и висећим постељама, који је имао да преноси рањенике са бојишта у позадиност. Крајње тачке, до којих је колона, у неколико наизменичних путовања за трајања рата, долазила биле су: на истоку Цариброд, на западу Прокупље. Прво путовање било је из Ниша 5. нов. а долазак у Цариброд 6 вече, где је било у там. школи мноштво рањеника, српских и бугарских и све су нови доношени. Овој су колони предавати само тешки рањеници, која их је пропосила и по потреби остављала редом у местима: Пирот, Бела Паланка, Црвена Река, Ниш, и као што рекосмо, чак и Прокупље. На своме првом путу у Цариброд 6. нов., а на самом изласку из Пирота, колона којој је био командир вредни арт. капетан Арса Ломић (од Ломића из Драгоља у Качеру), срела је Краља и сав штаб врх. команде, како су се узнемирено враћали из Цариброда.

Но све ове и друге мере, могле су служити као утеха нама и доказ Европи, да Србија није подлегла са исцрпљења своје снаге, но да је и у могућности и готова да част свога оружја васпостави; а све те мере нису више, на жалост, имале никакве практичне вредности. Европа се ставила између обе зараћене стране, и сву своју акцију управила је на то, да се, пошто по то, утврди мир и сваки врати на своју страну. Најпосле је Европа у томе и успела. Скоро месец дана од обуставе непријатељстава, прошло је с једне стране у накнадним српским спремама, а с друге у дипломатским преговорима, који су се, најпосле, свршили тиме: да је се у Пироту састала међународна комисија, састављена из војних представника: Аустро-Угарске, Немачке, Француске, Енглеске, Италије, Русије и Турске, која је утврдила и потписала протокол „примирија" 9 (21) децембра 1885. Поред седам чланова од седам европских држава, протокол овај потписали су: од српске стране пуковник Пет. Топаловић, а од бугарске капетан Панов.

Тим је протоколом утврђено (чл. 1.) примирје до 17 фебруара (1. марта) 1886. Ако се дотле мир не потпише примирје се продужује по самом праву; а ако се морадне прекинути, онда то да буде по пријави најмање на десет дана пре отпочињања непријатељстава. — Трупе обе ратне стране напустиће заузете делове непријатељског земљишта (чл. 2), српске прво довршиће то напуштање до 25. децембра у подне; а бугарске до 27. децембра у подне. Тек пет дана после изласка окупационе туђе војске, може свака страна увести у напуштена места своје трупе; но администрација прихвата послове одмах после одласка. — Државна граница српско-бугарска, демаркациона је линија између обе војске (чл. 3) уз неутралну зону од три километра. — Извршиће се (чл. 4.) повраћај и измена заробљеника одмах. — Исто тако одмах (чл. 5.) ће се наименовати и изасланици за закључење мира. — Оба представника зараћених страна „примили су к знању" овде изложене услове, потписали их и изменили између себе два истоветна егземплара овог документа[1].

Тим самим што је свака страна морала напустити заузето противничко земљиште, повраћено је и територијално и војничко стање ствари на стару меру, како је било пре објаве рата. Свака је страна самим протоколом „примирија" била лишена задобивених успеха. Бугарски кнез и војска оставе Пирот 15. децембра понев собом велико звоно са пиротске саб. цркве, које и дан данас звони при цркви св. Краља Милутина у Софији.

[1] Овај протокол „примирија" објављен је 15. децембра 1886 године у бр. 276 „Српских Новина". Ма како да је овај документат био важан, јер је био обвезан, и значио је практички крај рата, он је у нашем званичном листу добио тек друго место, после једног указа, којим се пешад. капетан I кл. Дим. Ковачевић повраћа у дејство. Саопштење протокола било је као и свака обична објава неког полуслужбеног комуникеа, све то, да би се демонстрирала игноранција свега, што је, на жалост, претходило том протоколу.

Истога дана, 15. децембра, ушли су представници власти српске у Пирот, у ком је нађен сав брлог једнога логоришта и траг немилих и незваних гостију. Одмах су се почели враћати у Пирот и грађани, који су избегли, оставив пуне своје домове плену бугарском, који су све то однели или иначе упропастили. Но дан 15. децембра 1885 донео је за Пирот и округ проглашење ванредног стања и прекога суда, које је само имало да увећа патње овога места и краја. Пирот је стајао међу две ватре и месец дана имао у својим зидинама бугарску најезду.[1]

Но сву ту акцију око закључења мира није било тако лако до краја извести. Поред стања створеног ратом и уласком Бугара на нашу територију, и поред једнодушног посредовања великих сила, да се овај источни пожар угуши — имало се још доста муке, и то после потписа протокола од 9 (21) децембра, да се ствар у врховима званичне Србије изведе начисто.

Краљ Милан је осетио, да ни он ни његови одговорни саветодавци нису довољни да формирају одређене назоре, како се ваља држати по истеку овог новог примирја. Њима изгледа, још једнако као да је лебдела на хоризонту слика „реванжа", наравно овога пута са успехом за Србију.

Али, ко сме, после свега што је било, примити на себе одговорност за нови почетак рата?

С тога се дошло на срећну мисао, да се консултирају политичке личности ван владе, па и ван саме напредне странке.

Први је корак учињен преко Краљице Наталије, која је била стално у Београду, док је Краљ Милан, са владом, био стално у Нишу.

Једним, у топлим речима написаним писмом од 10 децембра 1885. упућеним Јов. Ристићу лично, краљица изјављује, да ју је краљ овластио да му „учини једно саопштење од највише важности", и моли Ристића да дође у двор сутра-дан у 9 часова вече.

Оставићемо овде на страну комплименте, које краљица чини Ристићу, понављајући, како су краљ и она увек високо ценили његову просвећеност и његов патриотизам. Краљица наглашава крупне узроке са којих га позива. „Не обраћам се на вас као кра-

[1] После године и по, на јесен 1887 писац ових редова дошао је за директора гимназије у Пирот. Гимназија беше још оскудна, управо празна у својој научној спреми, пошто су Бугари и из ње однели све што се однети могло. Из дома вреднога др Јанка Сенкијевића окр. лекара, који се бавио и препарирањем одабраних егземплара планинских животиња тога краја, однели су, сем осталог, и диван егземплар пуњеног медведа са Мицора. Мали градић на степи испод Сарлаха, лежао је, у доњем делу у рушевинама, услед експлозије барута и др. тамо нагомиланих војничких запаљивих предмета. У моменту напуштања Пирота, наређено је да се све то запали, да не би пало у туђе руке. Какво је чудно и силно дејство ова експлозија произвела, сведочили су стопљени трупци од преко 100 кила тежине, који су показивали чврсту стопљену масу, по којој су се видели пушчани делови: цеви, бајонети, орози, али све урасло у оловну спојну масу и деформисано. Један од таквих трупаца, који су још 1887 лежали на местима бив. ћелија, наредио је писац ових редова да се пренесе у гимназију спомена ради.

љица, већ као мајка — и добра Српкиња, која пати као и ви сви (прва пола ове реченице, као и цело писмо је на француском, а друга пола реченице је исписана српски). У писму се каже, да је у исто време позват и Пироћанац; а у другом писму се накнадио јавља Ристићу, да су позвати и г. г. Радивоје и Новаковић.

Јов. Ристић, Рад. Милојковић, М. Пироћанац и Ст. Новаковић, били су дакле посвећени у тешкоће момента. Њима су постављена конкретна питања, и они су дали и свој заједнички писмен одговор на то: Може ли се наставити рат са Бугарском?

Тај одговор, који су они назвали „aide — memoire" датиран је четири дана доцније: 14. дек. 1885 год.

Мемоар је написао, после више саветовања, Ристић и доставио Ст. Новаковићу, да он за своју страну, назначи своје примедбе. Новаковић је то и учинио, али у незнатном делу, тако да је мемоар задржао целину мисли у свему, како је то Ристић поставио.

По самом аутору мемоара, може се знати, да је одговор на постављено питање у свима тачкама био негативан. Са свих могућих гледишта ценио се положај, и увек се дошло на исти закључак: да рат не треба продужавати.

Мемоар има два дела: I. који се односи на спољашње и II. на унутрашње моменте, који диктују овакав одговор. Тачка 4. дела I. гласи: „Ако би Бугарска од нас тражила ма какве жртве, нарочито у земљишту или у новцу, претензије би се морале одбити, а Бугарској оставити да узме офанзиву, ако хоће".

Даље се вели: „За Србију је потребно, да што пре закључи частан мир, а под часним миром разумемо мир без икаквих жртава".

Још даље, у II. делу мемоара, вели се: „Само време може ове ране залечити, али се, међутим, морају тражити средства, којима ће се последице немилих догађаја ублажити".

„По нашем мишљењу, у овом реду мисли, појављује се на првом месту потреба, да се прави мир и споља и изнутра.

„Под миром споља разумемо, да, руководећи се самосталном народном политиком, треба постићи изравнање са државама, са којима су наши односи запети (мисли се на Русију), што не предудицира ни мало добрим одношајима, где они већ постоје (мисли се, с обзиром на досадашњу политику Краљеву, на Аустрију).

„Под миром унутра, разумемо успокојење и задовољење народа променом система у унутрашњој владавини..... Сви политични људи у Србији мисле, да је време предати историји прелазни Устав од 1869. и да културни напретци у држави траже Устав, који би у себи садржавао потпуне уставне гаранције.

„Завршујемо тиме, да је наше мишљење: како би свако друго поновно решење могло бујицу још већма раздражити и избити из граница редовног отицања...."

Мемоар је отправљен у Ниш. Однео га је Краљу сам председник Министарства М. Гарашанин. После тога, видимо да краљ Милан, који је и сам дошао у Београд, 24. дек. једним писмом Ристићу потврђује тај пријем, и у исти мах изјављује: „Желећи да

се лично о појединим питањима објасним, ја вас молим да будете тако добри к мени доћи сутра 25 ов. м. у 10 часова изјутра. На тај састанак позвао сам и г. г. Радивоја Милојковића, Пироћанца и Гарашанина".

Догађаји су утврдили да дати савети нису промашили своје жељено дејство.

Рат је био окончан, остало је још да се и формално закључи мир.

Тога ради именовани су изасланици. Но Србија је полагала на то: да место преговора буде неко треће, неутрално; и да место Бугарске, као вазалне државе, преговоре води Турска као суверен. Обоје је примљено и преговори су вођени у Букурешту. Србија је полагала даље на то, да закључак мира не садржава ништа ни у погледу какве штете за Србију, ни какве користи за Бугарску. И ово је примљено. Овај је рат ипак санкционисао фактично сједињење Ист. Румелије Бугарској. Она је била задовољна тим великим успехом. Отуда и њено пристајање на све горње услове, који су до мира довели. И ако су преговори ишли доста споро, ипак је 20 фебруара 1886 могао бити објављен Краљев указ, којим се активна војска и други позив демобилишу. То је био знак, да су преговори приведени крају.

Најпосле 5. марта 1886. Краљевом прокламацијом је објављен мир. „Објављујем моме драгоме народу, да је између Србије и кнежевине Бугарске повраћено стање мира. Данас су у Букурешту измењене ратификације уговора мира између пуномоћника нашег и царско-отоманског пуномоћника, као с представником суверене двора кнежевине Бугарске".

После десет дана, 15. марта, објављен је указ: да се војска, указом од 9. септембра стављена у ванредно стање, повраћа у редовно стање. Краљу Милану, који је са својега страха од народне војске, и цео успех овога рата упропастио што се није смео решити да се одмах мобилише и сва народна војска, већ је то учињено кад је рат био свршен — Краљу Милану било је још само до тога: да што пре види, да мобилисани делови народне војске положе оружје, те да се што пре нађу празних шака. Удешено је тако, да сви батаљони, у повратку прођу кроз Ниш. Ту, у граду, бацано је оружје на гомиле. Краљ Милан, у своме страху, да се опет што не деси, као оно 1883, лично је излазио и присуствовао овом разоружању. Како бедан и жалостан однос између Владаоца коме је импутирана негда велика мисија, и Народа, чијом се снагом и одушевљењем та мисија имала у дело привести!!

Све је се вратило у своја мирна станишта. Само су још многобројне болнице биле жалосни остатци и знаци једнога минулога и несрећног рата.

КРИЗЕ ПОСЛЕ РАТА.

I.

Неуспели покушај са либералима и његов одјек. — Опет Министарство М. Гарашанина. — Неизмерно је и неописано било осећање нерасположења, које је притискивало не само виновнике овога рата, но цео народ, цело Српство. Каква несрећа, изгубити рат с Бугарима! Није то била само материјална штета и све жртве, које рат прождире, што су притискивали народ наш, већ је тај притисак нарочито увећавао губитак моралнога угледа народног и државног, који је проистицао ма и из моментаног посртаја Србије, дотле најугледније државе међу хришћанским народима на Балкану. Србија, вођа и носилац народносне мисли, данас стоји побеђена, понижена туђом кривицом. Србија је пре девет година (1876) имала да окуси горчину изгубљена рата и непријатељске окупације неких предела — али то беше рат славан, вођен за ослобођење и уједињење. Народни противник, с којим је вођен рат, беше једна царевина, која је из три дела света црпела своје војничке резерве и доводила их на бојна поља Србије. И томе противнику одупирала се онда за трећину мања Србија пуна четири месеца, противнику, који је своју отпорну снагу тек показао идуће године и самој великој и јуначкој руској армији. Бити од таквог противника побеђен, у рату за своју слободу, и ако беше штета, не беше срамота. Такав пораз уливаше осећање поноса услед испуњене дужности, дизаше углед Српског Народа у очима просвећена света и не слабљаше Србији ни једно од народносних права, за која је она овај велики рат и повела, и, мудро руковођена, ускоро је, као што знамо, свој пораз извела у успех.

А данас? Данас српски народ оплакује један пропао ратни поход, у који је угуран сплетом многих погрешних комбинација. Србију су њени политичари истурили и пред велике силе, које су се дужне биле бринути о поремећеној равнотежи, и дати Србији сатисфакцију; истурили су је и пред Турску, која је једина дужна била да посредује оружаном руком, да брани своја суверена права и да не допусти да је распарчавају. У сузбијању Бугарске, Турска би учинила беспредметном и сваку другу тражбу, која се једино

могла задовољити на њен рачун. Место свега тога, шта је било? Србију су, о њеном трошку и крви, учинили егзекутором и Европе и Турске. Европи уштедили евентуалне заплете, а Турској рат; и једно и друго, при чему је Србија могла с коришћу изаћи, или би били бар бугарски успеси осујећени и узурпатори враћени у своје границе, па и кажњени, у евентуално оружаном сукобу с јачом Турском. Место диверзије ка српском југо-западу, Србија је — уз то са недовољним бројем војске! — нагурана у кршеве балканске. Јер, ако је, по нахођењу српске владе, требало водити тај рат, онда га је требало водити са свом збиљом и са свом војном снагом која је била на расположењу. Али бојазан да се народна војска понова види с оружјем у руци, бојазан од притајаног радикализма, постала је фатална овога пута. Сав тај стицај учинио је да место користи, или бар моралног повећаног угледа, Србија се враћа ма и привидно побеђена, изгубивши једним несрећним покретом свој велики морални и политички углед у далеким пределима Турског Царства, одакле су деценијама погледали у Србију, као озебао у сунце. И да је само то било, ваљда би се могло и поправити у току времена; али место од утицаја, у очима простоте, којој је успешна сила увек привлачна, заузела је Бугарска, јучерашња Бугарска, која је и сама туђом крвљу ослобођена. —

Али то не беше више само „победоносна" Бугарска, то беше сад и целом Источном Румелијом увећана Бугарска; јер, што је главно, акција Србије не само да није омела сједињење две бугарске покрајине у једну, већ је ратом, који је она водила, управо санкционисала за нас, по својим последицама тако фаталан „Пловдивски преврат" од 6. септембра 1885. године. Турска се задовољила престижем, који јој је указан српском жељом, да она, као суверен, преговара о миру место Бугарске; а Бугарска, којој смо „ми заденули перјаницу за шубару!" (по речима српског државника Јов. Ристића!) пустила је и Европу и Турску, да је мире са Србијом — али је и срећно и вешто из целе несрећне кампање, као чисту добит, изнела неокрњену Источну Румелију. Као што знамо, велике силе, после неуспешне српске акције, нашле су познату формулу: да кнез бугарски носи назив генералног гувернера Источне Румелије и управља њоме, но не више по статуту, који је Европа у своје време израдила за ову автономну провинцију, већ чисто и просто влада њоме по законима кнежевине бугарске: регрутује војску, и посланици народа румелијског седе у Собрању у једној и заједничкој престоници Софији. Фактично уједињење Источне Румелије с кнежевином Бугарском резултат је српско-бугарског рата, резултат против кога је вођен рат, и за чије је неосујећено осујећење, Србија навукла на се све напред речене несрећне последице.

Је ли могло све ово, а да не учини тако силан утисак на све политичке, одговорне и неодговорне, кругове у Србији? И доиста, Србија беше пала у једну до сад невиђену кризу, у којој се све љуљало, у којој беше све дискредитовано, немоћно. Последице петогодишње пусте и разуздане политике, која је прелазила преко

свију обзира и свију здравих интереса, беху се свалиле на јадну земљу нашу и она стењаше под големим материјалним и моралним теретима и бедама. Владалац, и сам велики кривац за све ово, стајао је и сам у недоумици, шта да почне и куд да се окрене; влада лишена сваког угледа; а народ у моралним боловима и под тешким материјалним ударцима тек минулога рата.

Шта да се ради? Ми ћемо се вратити већ на покушаје, који су чињени још у току јануара и фебруара ове године са радикалима, чији су осуђени прваци и чланови странке, лицем на нову 1886. годину амнестирани. А сад ћемо се уставити на кризи, која је у влади настала ускоро по повратају војске у редовно стање. Но пре него што је дошло до владине кризе, пребројена је и једна владалачка криза. Политика краља Милана беше пропала на све стране: у земљи пре две године буна, а сада пуне апсане у тој буни осуђених учесника, и краљ се и даље ослањао на најслабију странку у земљи. Рат са Бугарском дотерао је до врхунца мржњу народну према тој странци, а избледеле беху и наде на „даровитога" краља, чији је углед и ван земље био спао ниско нарочито у Русији и налазио је још ослонца у сумњивој потпори Аустро-Угарске, чију је потпору пре четири године, по скупу цену осигурао тајном конвенцијом. Је ли чудо, да су се тада у глави краља Милана појавиле мисли и склоности да абдицира? Ваљало је доста труда, да се те мисли разбију, тим пре, што је наговештење од стране краља Милана да абдицира, врло радо прихватила његова амбициозна жена, краљица Наталија. Гарашанину се приписује заслуга, да је својим енергичним отпором уздржао Краља од те намере. Но тешкоћа положаја, у место у владалачкој, нашла је израза у министарској кризи.

Министарство Милутина Гарашанина, сурвано несрећним исходом рата, положило је оставку 19. марта 1886., чим је мир закључен. Мотиви те оставке, која је се сматрала као природна и неизбежна последица свега што јој је претходило, нису широј јавности познати. Но, били они какви му драго, Гарашанин је учинио своју дужност, ако цела ова криза није била само један маневар, да краљ добије времена и, на начин њему својствен, констатује, да — он не може без Напредњака.

Краљ се обрати Либералима и позове Јов. Ристића да образује нову владу. Настали су дуги и мучни преговори, у којима се с једне стране огледала резерва владаочева, да он и даље жели што већи утицај на спољну и унутрашњу политику, нарочито изражена жеља његова за увећањем војног буџета, а с друге тако исто исказана принципијелна тачка програма либералнога евентуалног кабинета, да он хоће, у првом реду, штедњу, па и на рачун војнога буџета. Три дана су трајали ти преговори и изгледаше најпосле да су успешно приведени крају и листа нове владе утврђена, по којој би били: Председник и мин. иностраних дела Јов. Ристић, мин. унутр. дела Радивоје Милојковић, мин. финансија Влад. Јовановић, просвете Ал. Васиљевић, привреде Ст. Бошковић, војни Јов. Мишковић, правде Јов. Авакумовић и министар грађевина Дим. Стојановић.

Глас, да се образује Либерална Влада беше одјекнуо по целој земљи и беше примљен општим допадањем. У Зајечару спремаху да пеку волове, кад стигне вест да је влада образована. После пет и по година бурнога политичкога живота, из кога је једна заражена странка отишла у казамате, а друга се вратила са Сливнице, после потпунога банкротства такве политике, у којој су страдале не само странке, но и цео народ и држава, — јавља се Либерална Странка, која у свом програму носаше мир, обазривост и штедњу. Шта и могаше замореној, исцрпеној и пониженој земљи боље годити од тога?!

Но обрт тај беше и за Либералну Странку од не малог значаја. Опет беше дошао за њу погодан психолошки моменат, да се окрепи и ојача. И ако не беху повољне прилике, кад јој ваљаше примити власт, она би се ипак јавила са пуним располагањем своје снаге и народних симпатија. После свега што се десило, она беше поздрављена од стране народа искрено и једнодушно. То је, у осталом, било и потпуно разумљиво. Сем онога, што је, на несрећу и своју и земаљску, негативнога оставила за собом Напредна Странка у поремећеним одношајима, у дуговима, у једном крвавом и пропалом рату, што је све притискивало народ и утврђивало његову жељу за променом на боље, било је и у корист Либералне Странке и других момената од важности. Она је била у опозицији напредној странци и влади, и налазаше се до 1883 на истом опозиционом земљишту као и Радикална Странка, за чију опет несрећну судбу, која је ону стигла услед буне, не беше Либерална Странка ни непосредно ни посредно ни мало крива. И као год, што за Либералну Странку, после пада либералне владе у октобру 1880, беше настао неповољан психолошки моменат, тако сада, стицајем прилика, она стајаше, пред повољним психолошким моментом. И она, ево, под посве промењеним приликама стајаше на скоку да заузме управу земље!

У том, дакле, бољем психолошком моменту јављаше се 20, 21 и 22 марта 1886 прво вест, па комбинације и, најзад, свршена и утврђена листа Либералног Министарства Јована Ристића, по чијој је жељи телеграфски позват из Крагујевца, кандидат за мин. војног, пук. Јов. Мишковић.

Но сад долази једна од уједурми Краља Милана. За пук. Мишковића, при доласку из Крагујевца, послата су дворска кола на станицу, и кандидат за мин. војног одведен право у двор. Ту је се он упознао са условима краљевим за образовање нове владе, и те услове, „свога врховног Команданта" узме сад Мишковић као своје. Краљ опет те услове свога будућег мин. војног узима на се, да их саопшти Ристићу, што и чини у с. р. писму од 22. марта. Ристићу јавља Краљ, да будући Министар жели: „1. да наименовања у војсци, као и унапређења буду ствар између мене (краља) и њега и да се немају претресати у мин. седници"; 2. „да влада

му унапред обећа, да ће за војни буџет му ставити на расположење 14 милиона"; „3. да се чланови будућег кабинета г. г. Владимир Јовановић и Стојан Бошковић, приликом свога уласка у кабинет не постављају за чланове Држ. Савета (како је говорено и Краљ већ дао пристанак!)" — Краљ у истом писму додаје, како је Мишковић њему „казао и тврдо изјавио, да ни у једном од ових услова не одустаје", и моли Ристића да дође к њему „да би се разговарали о овоме свему".

Цео је маневар провидан, и за Ристића и остале било је врло јасно на шта се иде. Краљ се је нечем новом присетио, да би осујетио нову комбинацију са Либералном владом. Резултат се дао предвидети.

На последњем састанку већ десигнираних министара истога дана у двору, 22 марта у вече, после ових изазваних објашњења о војном буџету, Краљ им изјави захвалност на готовости, коју су његовом позиву на сусрет изнели и указали, али и своју одлуку да се комбинација о Либералном Министарству има сматрати као напуштена, и отпусти присутне. „Ми још у предсобљу облачимо капуте — причаше Јов. Ристић писцу, а чујемо како Краљ издаје налог: да се позове М. Гарашанин и остали његови другови из Напредне Странке, који су сутра дан осванули као министри."

Тродневна криза и појава Либерала на политичком хоризонту одјекнула је и ван Србије у иностранству. Савремена страна штампа сачувала нам је по неки историјски моменат из тога доба, који би не мање могао послужити објашњењу оваквог исхода кризе у марту 1886 године. Између осталих ту би спадао и један „Разговор са Ристићем", какав је телеграфски саопштен и налази се у Neues Wiener Abendblatt од 6 априла по новом, или 25 марта т. г. дакле одмах по напуштању комбинације са Либералним Министарством, у коме су изложене све намере евентуалног Министарства Либералног, да је оно било срећно да постане.

Обновљено напредњачко Министарство Милутина Гарашанина од 23. марта 1886, имало је овај састав: Председник и мин. унутр. послова М. Гарашанин; даље: војни Хорватовић, финанс. Ч. Мијатовић, правде Д. Маринковић, спољ. посл. Д. Франасовић, грађ. П. Топаловић, просв. М. Кујунџић. Све старе, познате личности са три виша официра унутра, што је при овој промени најзначајније, управо симптоматично, то је враћање Гарашаниново на мин. унутр. послова. Тиме је стање подсећало опет на времена од 1880 до 1885. Напредна Странка на влади, са Гарашанином на челу полицијске струке, а Либерална и Радикална Странка у опозицији. Па и оно што ће ускоро следовати, подсећаће на бурне изборне дане 1882 и 1883.

Али прилике беху ипак јако промењене. Напредна Странка и Гарашанин имаћаху, писле свега још и Сливницу за леђима; даље Радикали беху опет у слободи, а Либерали последњом кризом беху у прилици, ма само и за неки дан, да развију и покажу свој програм рада. Мимо све то, беху у тешкој невољи сазреле и сасвим друге мисли у оба крила опозиције. На појаву Напредне

Странке и Гарашанина, опозиција узастопце одговори — Савезом коме стајаше у основи утврђени и потписани политички „Споразум" од 6. априла 1886 године. Но сем кризе, која је на познати нам начин решена, и овај историјски Споразум има своју колико значајну, толико и интересантну предигру.

Стога се морамо опет вратити у последње дане злосретне 1885 године.

II.

Мало политичке романтике: Краљ код осуђеника. — Помиловање осуђених на преком суду због буне. — Краљеви предлози ослобођеним радикалима. — Већања у Нишу. — Одбијање краљевих предлога. — Споразум опозиције. — Чудни су политички обрти у Србији. Кад не би многи од њих били утврђена историјска истина, могао би човек, читајући их, мислити да има пред собом не историју, већ роман. Није то једном било у Србији, да се скакало из крајности у крајност; није то једном било, и пре и после времена у коме се са својим посматрањима налазимо, да једној мрачној ситуацији следује до непознавања ведра и весела, у којој су дојучерашњи сужњи, гоњени, суђени и осуђивани политички кривци, на једном постајали пресудни чиниоци, са пуним рукама права и власти, која је, колико јуче тако рећи, над њима изрицала смртне и друге тешке пресуде. А не недостаје и обратних примера, да се из ведре и веселе ситуације јављају мрачна и мутна времена, која суморно и безнадежно притискиваху не само појединце, но и читав народ. Наизменце се, у разним размацима времена ишло из једне промене у другу, из друге у трећу и тако даље, док се са бугарским ратом није дошло у ћор сокак, из кога је доиста било тешко изаћи. Није чудо, да су тражени излази на све стране, па и кроз тешка тамничка врата, за којима је чамила добро затворена осуђена доскорашња „револуција", оличена у осуђеним, прогнаним и анатемисаним радикалима из 1883.

Ваља се у души пренети у тешке новембарске и децембарске дане 1885, када пораз Србије беше свршен чин и као авет притискиваше све и свакога. Је ли чудо, да се тај притисак пренашао и на Владаоца, који је морао ма и за моменат осећати сву тежину својих почињених грехова; и је ли онда чудо, да се и он — сем помисли на абдикацију — решавао на корак, какви би у сваком другом случају били немогући и необјашњиви, сем у основаној претпоставци, да је на Престолу постојао недуг психичке природе, утврђен у науци од енглеских научника, и носи назив „moral insanity" или „нездрав морал".

Мислимо на посету Краља Милана, коју је он учинио у вече на Св. Стевана (27. децембра) 1885. у Београдском граду; и на разговор његов са једним од тамо затворених тадашњих првака радикалних, а у „пашином конаку", куда је из затвора доведен — Пера Тодоровић, који је, по смрти Краља Милана, 1901. год.

у својим већ цитираним „Успоменама“, тај састанак такође описао (Види „Мале Новине“ од 1901). Нужно је да се, историјске потпуности ради, а и због онога што ће следовати, и ми за тренут уставимо на овоме готово романтичном случају, у нашој политичкој историји.

Било је то, по причању Тодоровића, горњега дана у сумрак око 6 сати у вече. Њега је командант града Бл. Јурковић одазвао и одвео у једну собу градске команде, негда „пашиног конака“ (који је 1915. бомбардовањем града сравњен са земљом). Ту је Тодоровић остављен сам и чекао је.

„Тако сам стајао још добру четврт сата. За тим се зачуше из далека прво ситни, убрзани кораци, па онда крупно војничко корачање и на једаред собна се врата широм отворише и унутра уђе крупан виши официр, сав умотан у шињел, тако да се ни лице није видело.

„Ушав унутра он једним покретом разгрте шињел и рече:

„— Јамачно се *мени* нисте надали?!

„Не знам од куда се мени учини, да је то г. Франасовић, тадашњи мин. војни, те одговорим: Зацело не г. министре. Но у тај мах мој „госп. министар“ збаци шињел на оближњу столицу и понови:

„— То јест, *мени* се нисте надали!“

„Ја од чуда зинух и избечих очи. Преда мном је стајао — Краљ Милан.

„Ја се дубоко поклоним. Извините, Величанство, нисам вас познао“.

И сад је настао дуг разговор, који је Тодоровић у својим „Успоменама“, а у више бројева „Малих Новина“ изнео, но у који се ми овде не можемо у тој опширности упуштати, и из ког су, како писац „Успомена“ вели: „побележене само главније мисли Краљеве, а не саме речи његове“. То, наравно, није било ни могуће, као што је било могуће сачувати целину тих мисли, и ближе означити и повод овоме необичном састанку и разговору. Кад је, на име, Пера Тодоровић у очи Дмитрова дне 1883, са осталим члановима радикалног главног одбора, затворен у Београдски град, услед буне, он је, као што смо при опису радикалне буне видели, пре но што ће бити испраћен на преки суд, писао Краљу Милану, и правдао радикалну странку, наводећи да би она била способна да буде од услуга и земљи и Краљу, кад би јој се само више вере поклонило. „И ја му се понудим, пише у „Успоменама“ П. Тодоровић, да од Радикалне Странке заједничким договором и споразумом направим странку способну за владу (regierungsfähig)... Али доцније, кад су, након две године дошла сливничка искушења, Краљ Милан сетио се ове моје понуде, и сем осталога, јамачно је и она била један разлог, који га је довео к мени у тврђаву београдску“ (М. Новине бр. 79.).

Краљ је желео знати, изложивши тежак положај, шта би се од Радикалне Странке могло очекивати и како би се она понашала,

у овим тешким приликама, налазећи да је „разборитост народа у Србији најсигурније средство да се што пре дође до мира“. Краљ је, по том, за у будуће оставио ове изгледе: „Ако се радикали покажу као паметни људи и истинити родољуби у овој прилици, последица би тога могла бити, да се збиља прегледа шта је остварљиво од радикалних захтева, па да се то покуша и остварити“ (М. Новине бр. 92).

Но од непосредног је значаја за оно што ће кроз који дан следовати, а то је ово дато обећање Краља Милана:

„Да ми се не би пребацивало да вас овде затворене у хапсани уцењујем, и да вам стављам услове у тренутку када вам држим нож под гушу, ја ћу вас помиловати, не тражећи од вас ништа друго, до то, да ћете својски помоћи да се Србија спасе од опасности, у коју је запала, и да ћете при томе водити особена рачуна, у чему види то спасење Владалац земље. То је једино што сад тражим од вас. За све остало споразумећемо се кад будете у слободи“. (Мале Новине, бр. 93.).

Краљ је отишао у двор, Тодоровић у свој затвор.

Од значаја је та околност, да је истога дана, 27. децембра, престао бити министар Драгомир Рајовић, председник Преког Суда из 1883. Да ли је он сам желео уклонити се пре одласка краљева онима које је он осудио, или је уклоњен после разговора краљева, који је обећао помиловање осуђенима, не мења ствар.

Краљ је одржао реч, вративши се после тога, у Ниш, где је био главни стан српске војске, која стајаше још сва на окупу. Лицем на нову годину 1886 у свом с. р. писму упућеном из Ниша на Председника Министарства М. Гарашанина у Београд, Краљ је дао помиловање осуђеним радикалима. Говорећи о заслугама и пожртвовању појединаца, војске и народа у рату са Бугарима, Краљ овлашћује председника министарства: „да обзнаните ову моју јавну владалачку признателност, као и тврду моју наду, да и даље Краљ и Србија могу рачунати на све синове њене.“

„Како су се и сами они, чији су путови и начини у редовним приликама прелазили границе закона, искрено у општој утакмици самопрегоревања и отправљања дужности показали и одржали на истој висини са осталима, то желим да прва моја владалачка реч у 1886 наступајућој години буде израз видљива мога уважења свачије службе Отаџбини, буде доказ да у очима Краља Србије ова је прва врлина, коју он захтева од свију и свакога.

„Па за то сам наредио, на основу права помиловања, које ми даје земаљски Устав, да се из овдашњег казненог завода пусте у слободу сви они, који су за дело побуне 1883 године осуђени.

„Вама пак стављам у дужност да наредите, да се то исто одмах учини и према онима, што се у Београдском и Пожаревачком казненом заводу налазе затворени за исто дело, које им праштам, и за њих заборављу предајем.

1. јануара, 1886
у Нишу.

Вама
искрено благодарни врховни командант,
Краљ Милан с. р.

Неколико стотина и то виђених грађана вратило се тога дана у слободу. Не само лично за ове којима је милост краљева у део пала, већ и политички био је акт краљев од великог значаја. Једна јака странка, која беше обезглављена и притајана, опет беше васпостављена.[1] Само они, који за време буне и прекога суда беху пребегли у Бугарску, са Пашићем на челу, искључени су из ове милости. Они су се за време рата с Бугарском, остајући у Бугарској, како се доцније износило, и сами, у свом циљу, мобилисали били. То им је отежало положај, то им је закратило повратак у Србију. Но то није сметало даљој акцији Радикалне Странке, по помиловању.

Сад је било на реду, да и Радикална Странка учини што може, у смислу захтева и очекивања Краља Милана, како их је он пре пет дана, 27. децембра, наговестио у Београдском граду.

Нужна су, дакле, била нарочита већања. Да би покрет имао свој центар, образован је у Крагујевцу нарочити одбор, који је имао извршити неку врсту прибирања странке и одаслати позиве првим људима из целе земље. Сам је Краљ живо пратио цео овај нови развој и покрет поново оживелих духова; а да би се тражена одлука могла донети што брже и што споразумније, буде за дан 6 фебруара одређен састанак радикала у Нишу, где је и Краљ био. Ко су били на овом састанку видећемо ниже и поименце.

Два дана трајала су саветовања (6. и 7. фебруара) у потпуној искључности јавности. Ваља нам подсетити на ону напомену, коју је Краљ још 27. децембра казао Пери Тодоровићу, да он очекује да ће у слободу пуштени радикали при саветовањима својим „водити особена рачуна у чему види то спасење (од опасности у коју је земља ратом запала) Владалац земље".

Радикални прваци, сакупљени у Нишу, нису били у неизвесности шта се од њих хоће. Али, по свој прилици, нису били у лаком положају. Док је с једне стране стајала свежа радост, која је потицала услед милости краљеве и близак изглед да чак и на власт дођу, дотле је, с друге стране, ваљало то све искупити сталном и тесном политичком дружбом са напредњацима. Ваљало је, дакле, предати заборављу сву прошлост, гоњења, патње, стегнути срце и удружити се — са својим дојучерашњим крвним непријатељем.

Ваљало је, дакле, у великој мери одрећи се своје људске природе и са неком светитељском резигнацијом предати се некој новој врсти судбине, трагичне судбине, која није била без неке иронције за радикале, и ако старе другове и савезнике конзервативно-напредњачке при обарању Либералне Странке и Ристићеве владе, све до промене у октобру 1880. године. Доиста тешка ситуација! Али и Радикали су, за чудо једнодушно, и ако негативно, изашли из ње.

[1] Када је јутру на нову годину пукао глас у Нишу о ослобођењу радикалних осуђеника, и то управник казненог завода саопштио председнику нишког суда Андри Грујићу, 1883. год. члану преког суда у Зајечару, онда је овај рекао: „Хм, дакле пуштени! Нису, вала, ни били криви..."

Већања и одлуке њихове у Нишу нашле су израза у особеном политичком, од свију присутних потписаном акту, који је тек доцније објављен, како у бр. 3. новопокренутог „Одјека" од 17. априла, тако и у бр. 1. такође новопокренуте „Самоуправе." Да расмотримо главнија места која садрже ове тако назване: „Одлуке радикалног Збора, држаног у Нишу 6. и 7. фебруара 1886. године":

„Чланови Радикалне Странке, сакупљени у Нишу, по саизволењу Његовога Величанства Краља, а на позив нарочитога одбора из Крагујевца, одликовани љубазним пријемом од његовога Величанства, саслушали су у понизности питања, која им је Његово Величанство благоволело поставити, и која гласе:

„1. Шта мисли радикална странка о досадањем спољном питању?

„2. Колико странка, према стеченом искуству и садашњим приликама, држи, да је остварљиво од њихова програма изнесеногa у познатом пројекту Устава?

„3. Је ли Странка склона, с погледом на могуће државне потребе, ступити у споразум, поради заједничког рада, с другом којом странком?"

На свако од ових питања следовао је и мотивисан одговор. У одговору под I који се тицао спољног питања, између осталога, у трећој алинеји стоји ово: „Радикална странка уложиће своју снагу да се, у споразуму с Краљем, земља часно изведе из садашњег заплета. У томе правцу Странка је готова искрено потпомагати Краља, да се интереси земље ни у чему не окрње."

О редукцији досадашњег програма у одговору под II Радикали остају при захтеву општинске самоуправе и политичким слободама; а као прве мере износе: распуст садашње Скупштине и нове изборе, а за тим сазив Велике Народне Скупштине, ради промене Устава, у који би ушли захтеви радикални, изложени у самој одлуци" у њених 12 тачака.

Докле су се одговори под I. и II. кретали у области апстрактне политике, добрих жеља и растегљивих програма, дотле је одговор на треће питање, под III, а који се односи на споразум „с другом којом странком," и имао практичне вредности, испао негативно. Он гласи:

„Чланови странке, задржав се најдуже на претресу овога питања одлучили су с већином од 42 противу 2 противна гласа: да Радикална Странка не може ни с којом од других двеју странака у земљи ступити у свезу и заједнички рад, пошто би са свим вероватна последица заједнице једног дела Странке могла бити, да се у Странци начини расцеп; а тога се чланови странке нарочито боје из разлога, што би тај расцеп могао утицати да у народу малакше оно поверење, које, по мишљењу чланова, непоцепана радикална странка ужива код народа, и које доста осигурава утицај Странке на народно прегнуће и за решење спољашњих тешкоћа."

7. фебруара 1886. године у Нишу.

Његовога Величанства верни и одани:

Павле Ј. Вуковић, Срета Анђелковић, поп Јоца Божић, Марко Петровић, Вучић Миловановић, Димитрије Катић, Дим. Цветковић, Сима В. Илић, Миће Ђ. Јовановић, Мих. Смиљанић, Арсеније Прокопијевић, Ранко Б. Тајсић, Максим Сретеновић, Мика Даниловић, Таса Ђикић, Милан Раденковић, др. Станојло Вукчевић, Аврам Миловановић, Ђока Брачинац, Стојилко Милићевић, Димитрије Ристић, Никола Павловић, др. Лаза Илић, Милош Симић, Милан Глигоријевић, Живко Малопарац, Риста С. Поповић, Јов. С. Јовановић, Илија Стојић, Пет. Максимовић, Стева Ј. Григоревић, Јоксим Павловић, Мих. П. Бончић, Лазар Р. Петровић, Стеван Миљковић, Јов. Ж. Јовановић, П. Велимировић, Ј. Ђаја, Свет. Николић, Паја К. Михаиловић, Андра Николић, К. С. Таушановић, Раша Милошевић.

Одвојено мишљење: „И ако сам уверен, да је радикална странка способна да сама прими управу земаљску и корисно руководи пословима земаљским, ипак сам за споразум с напредњацима" — и наводи као разлоге: „I. што Краљ неће дати управу земље самој радикалној странци и 2. што предвиђа судбоносне догађаје, у којима радикална странка по сваку цену треба да добије удела."

7. фебруара 1886. Потпис: *Пера Тодоровић.*[1]

Одговор је дакле, у главном питању негативан, и цела је комбинација, за коју је краљ Милан искрено правио радикалима златан мост, пропала. То је чудна фаталност у одношајима ове врсте: да кад је ова странка била вољна да ступи у трансакције (1883.) није хтео Краљ; а кад је Краљ чинио ове предлоге, ево, неће Радикали. То се, као црвен конац, провлачи кроз дуго време и узрок је многим тзавицама, које су долазиле из узајамног одбијања ове две политичке силе, од којих је једна била јака својим прерогативама и положајем, а друга својим бројем и истрајношћу.

Краљ је морао бити непријатно дирнут оваквим негативним и, може се рећи, једнодушним одговором. Сем Пере Тодоровића, који је сам одвојио и сам потписао мишљење (јер се и онај други, Раша Милошевић, који је гласао за споразум, види се, при потпису одлуке, уздржао), сви су остали били против савеза с напредњацима. Њих се једино и тицала цела ствар; а само је из тактичких разлога, и у постављеном питању била реч о савезу

[1] Ово је био последњи заједнички акт Пере Тодоровића са осталим својим политичким друговима, са којима је он, у заснивању радикалне странке дотле делио и зло и добро, с многима упоредо радио, а још више њих учио и водио. Његово одвајање у саветовању у Нишу, није остало без последица. Нама не могу бити познати ближи узроци тога одвајања, па ни то, за ким је се управо Пера Тодоровић повео, као и то, да ли је он оставио своје раније другове или ови њега, тек од фебруарских догађаја у Нишу 1886. године, никад више Пера Тодоровић није био са целином радикалне странке. Он је у својим, већ цитираним „Успоменама." изнео своје даље, блиске одношаје с краљем Миланом; а одмах по расцепу у Нишу, оснивао је махом кратковремене листове, „Самоуправу," па „Радикалца" и терао неку засебну, и ако још радикалну политику, док није, — по добијању и губљењу и државне службе — доцније са својим „Малим Новинама" постао отворен противник радикала. Чудна је, доиста, судба овога даровитог човека и вазда знатног новинара.

„с другом којом странком", и у одговору о „друге две странке у земљи". П. Тодоровић је у одвојеном мишљењу изнео праву ствар. О савезу са либералима нису, у том тренутку, мислили ни радикали, а још мање Краљ; али, да се у својој нишкој одлуци нису изразили и против тога савеза сведоче догађаји, који су тачно после два месеца наступили.

Кад је Краљ дао амнестију радикалима о новој години, била је, као што знамо, велика пометња у земљи. Једва је петнаест дана било прошло од изласка Бугара из Пирота; а кад су радикали донели ову своју одлуку, још не беше закључен мир. Како је пропала, а доцније и објављена, ова комбинација о уважању и Радикалне Странке у послове, није остало ништа друго, но да се сама влада нађе у ситуацији, и да она, закључком мира, и заврши догађаје, које је онако лакомислено била изазвала.

Знамо већ како су текли преговори о миру, и како је он закључен и објављен, а војска демобилисана и у редовно стање постављена, што је све свршено до 5. марта.

Знамо и за оставку, коју је влада, после тога, 19. марта, поднела; а знамо и за покушај око образовања Либералнога Министарства, као и то, зашто је и тај покушај пропао.

Знамо и за образовање поново Гарашаниновога кабинета од 23. марта, а с њиме и повраћај превласти Напредне Странке.

На реду је да видимо сад: какво је дејство изазвао овај обрт, или боље рећи, поновни повраћај на старо стање, старе министре, стару опробану Напредну Странку. Казали смо, у осталом, да су обе опозиционе Странке одговориле Споразумом од 6. апр. 1886. Ваља нам изближе расмотрити и овај, у животу српских странака необично важан догађај.

При свем том што су обе странке, и Либерална и Радикална, изашле празних шака из прилике, у којима су обе биле, свака на свој начин, близу да приме власт, ипак су се обе на спрам треће појавиле појачане, освежене.

Радикална странка неочекивано је, поред повраћене слободе, на већањима у Нишу, а по пристанку и управо позиву самог Владаоца, добила неку врсту највише санкције за свој политички рад, нову организацију и слободно кретање.

Од извесне је историјске вредности прибележити на овом месту, шта је, доцније, и сам Краљ Милан мислио о својим преговорима са Радикалима после бугарског рата, као посредно и о узроцима самога овог рата. На име, писцу казивао је Јов. Ристић, да је њему сам Краљ Милан исповедио: да је у животу, између осталих, учинио две „погрешке", које није могао никада прежалити. Прва је, што није (поводећи се саветима свога првог Министра) примио у Нишу пред рат бугарског изасланика министра Грекова; друга је, што је се упустио у преговоре са Радикалима после рата. Остављајући историји да цени ову другу Краљеву „погрешку", савети, да се не прими бугарски изасланик пред рат, били су доиста фатални.

Но пређимо на Либерално-Радикални Споразум, који је такође једна од последица српско-бугарскога рата.

Одмах по образовању Гарашаниновог Министарства, приступили су либерални и радикални прваци измени мисли, којој је следовало и дефинитивно закључење Савеза, а овоме и овај међусобни политички акт, под називом

Споразум

„Потписани чланови Народне Либералне и Радикалне Странке, увиђајући разне недостатке у земаљским установама, а покренути народном мишљу, и уверени, да у садашњим тешким приликама све партијске тежње и правци треба за срећу Отаџбине, да се зближују и сусретају у једној општој народној струји, у којој би српско родољубље одржало претегу над страначким гледиштима; одушевљени тежњом, да се заједнички, братским договором и удруженом снагом, изводе у корист Српског Народа основе, које су у програмима обадвеју странака једнаке и сличне, остављајући за доцније извршење, оно у чему би се оне разликовале; а имајући у виду важан и велики утицај што оваква заједница може имати, те да се унутрашње стање и спољашњи односи Србије изведу на бољи пут, којим би се садашњост српског народа поправила и будућност његова обезбедила:

Сагласили су се, да законим путевима и средствима раде заједнички на основу ових главних задатака:

I. Унутрашњој политици биће овај задатак:

1. Развитак привредне и производне снаге народне; а да би се ово постигло, радиће се на проналажењу свих извора, којима би се уздигло народно благостање предузимањем подесних државних мера и средстава, која би водила што већој економној самосталности српског народа.

2. Право српског народа да у договору са својим Краљем, а преко слободно изабраних Народних Представника, даје својој земљи установе, које ће његову самосталност и његов развитак изнутра и споља на здравим основима утврдити и контролу народну над управом земаљском подјемчити, а исто тако и сва грађанска, лична и политичка права потпуно осигурати.

3. Народној просвети, с погледом на најпреће културне и политичке задатке Србије и српског народа, има се, према духу садашњег времена и науке, што живље упутити потребном реформом целокупне јавне наставе.

4. Државне финансије да се у ред доведу штедњом и правичном и подесном пореском системом.

II. Спољашњим одношајима Србије има се дати правац, који би, чувајући самосталност народне политике, имао задатак, да негује добре односе са оним државама, где они већ постоје и да их исправља онде, где су они поремећени; нарочито да тежи оснивању пријатељских одношаја са осталим балканским државама.

III. Да би се поставио јак темељ и обезбедио успех овим великим задатцима народним, потребно је да се садашњи Устав земаљски замени другим, који би поставио јаче основе и дао шира и јача јемства за народна права и слободе у опште, и за лична и политичка права грађанска.

Ова се промена Устава има извршити што скорије и чим се дође до те могућности. Један од првих послова овако здружених странака има бити спремање за промену Устава; а ако би им се извршење овог задатка поверило, промена се Устава има извршити у најкраћем року.

Новим Уставом утврдиће се и ујамчити нарочито ове основе и начела: (Следује излагање свих уставних одредаба, разрађених у 15 тачака, какве су у доцнијем Уставу (од 1888) и нашле места.).

IV. За остварење ових задатака, обе удружене странке спремиће, законитим путовима и средствима, земљиште сједињеном опозицијом; а ако би дошле прилике, да се којој од здружених странака повери извршење ових задатака, то ће их оне изводити у споразуму и заједнички у управи земаљској.

V. Да би се сада одмах о изборима народних посланика, за скупштинску периоду 1885., 1886. и 1887., могло из овога споразума поцрпети што више користи, обзнаниће се овај Споразум, колико се заједничким договором буде нашло за сходно.

Листа кандидата за предстојећу Народну Скупштину утврђена је споразумно и прилаже се овде надлежно потписана.

На Цвети, 1886 године у Београду.

Чланови Народне Либералне Странке:[1] Јов. Ристић с. р., Рад. Милојковић, А. Васиљевић, В. Јовановић, Ст. Бошковић, В. В. Вујовић, М. Спасић, Стојан Марковић, Јаков Туцаковић, Ј. Ђ. Авакумовић, Ђорђе С. Симић, К. Алковић, Јован Бошковић, Ђорђе Ж. Ђорђевић, Светозар Карапешић, Симеон Р. Паранос, Марко М. Марковић.

Чланови Народно-Радикалне Странке:[1] П. Велимировић с. р., П. К. Михаиловић, К. С. Таушановић, Ј. Ђаја, Св. Милосављевић, Радован Миленковић, А. Алексић, Андра Николић, др. Л. Пачу, П. С. Стевић, Стој. М. Протић, Мих. Кр. Ђорђевић, Мај. М. Поповић, Милов. Р. Маринковић, Петар А. Радојковић из Јагодине, А. Радуловић адв. из Пожаревца, М. М. Банковић.

После договора и споразума првих људи обе странке у Београду изасланици и једне и друге имали су дужност да пријатељима и првацима у унутрашњости објасне потребу и сваку тачку Споразума. Тако је постигнута општа и потпуна сагласност. Либерали су ради тога имали и свој Главни Скуп у Београду, после тешко преживљених времена од Тимочке буне до краја срп. буг. рата.

---

[1] У моменту, кад ово дело (књ. II.) угледа света, почетком 1924, од тридесет и четири потписника „Споразума", жива су још само двојица: Јов. Ђ. Авакумовић од либерала и Јован Ђаја од радикала! Обојица у одмаклим годинама, но у којима је Ђаја још непрестано јавни радник, нарочито кроз „Трговински Гласник".

Саобразно тачки V Споразума, обе странке, свака у свом листу објаве „Споразум“ у целини, истога дана: 17 априла, и то у „Новој уставности“ бр. 2 и у „Одјеку“ бр. 3.[1]

Тиме су јавно и отворено, колико и сложно и једнодушно, обе Странке заузеле положај према догађајима, који ће непосредно наступити, и на чије расматрање одмах и прелазимо.

III.

Влада пред „споразумом“ опозиције. — Поратни остатци ванредних мера и ограничења слобода. — Расписивање избора. — Борба са опозицијом. — Победа опозиције. — Сазив скупштине у Ниш. — Редуцирање опозиције. — Одобрење ратних мера. — Светао је био тренутак у историји развитка јавне и политичке свести у Србији, када су Либерална и Радикална Странка пружиле једна другој руку и ступиле у Савез, заснован на овоме „Споразуму“, који ради његове историјске важности, скоро цела изнесмо. Тешка искуства и једне и друге странке; патње појединаца и читавих странака; голема искушења, којима је подлегао и цео народ, услед осионе политике за ових пет година, која је, после једне „буне“ (1883), жалосно крунисана и једним овако несрећним ратом, најзад су привели прве људе у разлог и да размисле: куда све ово води? Док се, с једне стране настрана политика једне малаксале странке, која се само по цену великих и општих жртава на власти одржава, рађа једно зло за другим; дотле, с друге стране, свеже силе скоро целога осталог народа, које су концентрисане у обе опозиционе странке, посебним, а уз то паралисаним радом, трошиле су се узалуд, без икакве користи за земљу. Време је било, да се и на једној и на другој страни, и код Либерала и код Радикала, помисли на други какав пут и начин, који би осигурао земљи жељене успехе, а и те саме Странке поставио у бољи, сношљивији положај, у колико је то у оно време у опште било могуће, најпосле даље гледање како једно по једно добро земаљско пропада, а без озбиљна покушаја да се расулу стане на крај, граничило би већ на непатриотизам, ма да прошлост Либералне странке, као и последње жртве Радикалне странке, заклањаху и пред садашњошћу и пред будућношћу и једну и другу од тога прекора у буквалном смислу речи.

Било то како му драго, Споразум од 6 априла 1886 сведочио је: да се у духовима извршио један озбиљан процес, који је у својој крајњој консеквенцији значио да се дошло до уверења: да се овако даље не може!

И влада је сад морала рачунати са створеним положајем, на који је савез либерално-радикални ударио свој нови печат. Влада је знала, да јој се сад ваља понети са целим народом; али она је

[1] Због строгога надзора над листовима опозиције, ови су, после појаве, мењали и називе: „Нова Уставност“ (место „Уставност“), „Први“, „други“ „Одјек“

са своје стране рачунала, сложна у томе и са Краљем, које је од два зла мање: да ли да буде упуштена, да је буџица народнога негодовања, заједно са њеним неуспесима збрише, или да се још једном покуша да буде спашена, како би, колико толико, корегирала своју изгубљену срећу?

Промена од 23 марта и значила је ово друго; Споразум здружених опозиција био је одговор на то.

Влада и опозиција ставиле су се на ратну ногу и то на живот и смрт. Иницијатива за овај рат била је, разуме се, у рукама владе, са Милутином Гарашанином на челу. И влада није оклевала, да рашчисти са старом, и да створи нову ситуацију.

Одмах по образовању владе, сутра дан, 24 марта, објављена су два указа: први којим се распушта Народна Скупштина изабрана после „Тимочке буне“, и други, важнији, којим се наређују избори за нову Народну Скупштину, а за периоду 1885, 86 и 87 годину, који имају да се изврше у целој земљи, на дан 26 априла 1886 године.

То је био, без сумње, догађај првог реда, који је сједињена опозиција са великим задовољством и поуздањем поздравила.

Али су стајале извесне ванредне мере, још из времена пре рата с Бугарском, као што су: парочити судови, као и законом од 9. септембра 1885 обустављено опредељење чл. 22. Устава односно слободе говора (зборова) и печатње.

Обе ове ванредне мере влада је тек Указима од 21. априла 1886. такође укинула, — непуних пет дана пред изборе! Ово је укидање, према томе, за опозицију било без практичне вредности, за саме изборе.

Двадесет шести април 1886 године, дан избора за Народну Скупштину, био је, и остаће велики датум у развитку јавне свести у земљи.

При свем нечувеном притиску од стране владе, која се борила за своју егзистенцију; при свој скучености за држање јавних зборова и за изборне споразуме; при свој опасности која је лебдила над главом чиновника и виђенијих грађана, који су припадали опозиционим групама, избори су извршени и свршили се потпуном победом опозиције. Из избора је изашло око осамдесет опозиционих посланика, дакле већа половина од укупног броја, рачунајући у тај број и посланике краљеве. Сем тога „покварени“ су избори са којих су имали доћи још 2 либерала и 1 радикал.

Београд, у коме обично влада има своје стално „изборне гарнизоне“ у патролцијама, служитељима надлештава и општине, робијашким чуварима, царинским служитељима и другим платежним гласачима, који гласају по наредби и дају знатне бројеве — у Београду је, при свем том, победила опозиција.[1]

[1] Ови су избори имали свој епилог. Нарочито се одликовао Министар просвете и црквених послова Милан Кујунџић, у гоњењу професора, који су гласали 26. априла. Навешћемо само неколе примере, ради карактеристике доба и људи. Сима Живковић, један од најуваженијих и најстаријих директора, директор Кра-

Влада је стајала под еклатантним изборним поразом; али она није ни помишљала да иде. Она је смерала нешто. Али шта?

Ни наименовањем Краљевих посланика, указом од 5. маја 1886. није владина ситуација поправљена. Читава четвртина нових именованих чланова скупштине, са изабраним напредњачким посланицима, није ипак могла бројно дати већину влади Милутина Гарашанина.

Једно „корегирање среће" лебдело је у ваздуху. Нешто ће се, по општем уверењу, морати догодити, па да влада поврати какву такву равнотежу у Скупштини. Али како?

Најзад званичке новине објавише указ од 11. јуна, којим се Народна Скупштина сазива на дан 30. јуна о. г. у Нишу, сутрадан по Петрову-дне.

У заказани дан и сат били су сви изабрани и именовани посланици у порти Саборне нишке цркве, уз коју је стара, двоспратна школска зграда нишке основне школе, у којој ће се, као и ранијих година, држати састанци скупштински. Свака је страна сматрала за дужност да буде пунобројно на месту првог дана скупштинског.

Никоме није ни на ум пало, да са буди чим злонамерним доведе у везу аудијенцију, коју је то јутро, и то рано у 8 сати, са више угледних посланика имао Тодор Туцаковић, изабрани посланик Крагујевачки. Краљ их је нарочито звао к себи.....

гујевачке гимназије, био је указом од 14. маја бачен за директора ниже гимназије у Врању. Ваља додати, да је Сима Живковић у Крагујевцу од почетка своје професорске каријере, и који је идуће године (1887) навршавао године службе за пензију. Сам Краљ Милан је, у прилици говорио, да „не може да замисли крагујевачку гимназију без господина Симе". И тај је сензационни премештај извршен у сред рада око завршних годишњих испита и испита зрелости, јер је био крај школске године. А зашто је премештен директор Живковић? Само за то, што је гласао за својега многогодишњег пријатеља Тодора Туцаковића, који је и изабран у Крагујевцу. И када је, идуће године у новембру, Сима Живковић тражио безусловно пензију, и при променьеним приликама, и по закону и добно, он је се изразио: „Немам своје деце, ђаци су ми били моји синови, радо бих и даље радио у школи и могао бих радити, али нећу под старост да дочекам, да ме којом идућом приликом понова гоне у Зајечар или Неготин, који од оних, које сам ја негда вукао за уши!" У Крагујевцу је оставио велики и поштован спомен покојни Сима Живковић (умро на Васкрс 1900 године), јер су све неће задужбине, Гушићева, Крстићева и др. постале заузимањем његовим и саветовањем завештилаца. „Гушићева Задужбина", Женска Учитељска Школа у Крагујевцу, када је отворена, има за своју организацију да захвали Сими Живковићу. Он је, после стављања у пензију, био дуже времена бесплатни управник те школе.

Ето таквог човека, премешта Министар после избора 26. априла 1886. Једвога професора природних наука баца у поштанске кондуктере. Старог, многогодишњег професора и ректора Богословије Живојина Јовичића (доцније названог архимандрита Кирила) премешта у вероучитеља у Зајечар. Архимандрита Нићифора Дучића, управника Нар. Библиотеке, отпушта са петнаесто-дневном платом „један пут за свагда" (15. маја). Најпосле старог одличног Начелника Министарства просвете Јосифа Пецића стављају у пензију (18. јуна), и т. д. Сви ови примери тичу се људи, који су били либерали, јер су радикали онда још у опште мало и имали људи на положајима. Редакција партијских листова њихових: „Одјека" и „Самоуправе", била је главно надлештво, око кога су се први људи савијали, у колико су припадали вишој интелигенцији.

Једновремено са том аудијенцијом, између 8 и 9 сати пре подне, док су се посланици шетали по порти и по школском дворишту, бануше међу њих полицијски органи, писари и жандарми и један известан број, по списку, посланика потражише, јер се већ тачно знало да су они ту. Одабраше, њих шесторицу на број, са пуном оружаном пратњом, кроз сред чаршије нишке, отераше у Начелство, ту их претресу, посланичка им пуномоћија одузму, и одмах онако с места, стражарно упуте свакога у свој крај. Једном од њих, Жив. Величковићу одузме полиција и 8 динара, на име дневнице жандарму, који ће га стражарно спровести до Књажевца.

Извршен је један акт насиља. Полиција је, по наређењу Министра унут. дела, узела на се власт саме Народне Скупштине и њеног Одбора за оверу (верификацију) посланичких пуномоћија и таман онај сувишак опозиције, учинила за владу безопасним.

Док се овај лом вршио око Народне Скупштине, Краљ је проводио своје козерије са Туцаковићем и осталим посланицима, који су били на аудијенцији. „Жалим што нисам ту био, говораше по томе Тодор Туцаковић, и би се силом одупро овоме насиљу, па куд пукло да пукло!" Ово је и писац ових редака слушао и чуо.

Али, битка за владу је била добивена. „Видело", орган Напредне Странке, објаснило је ситуацију, на свој начин, који кулминира у паслову тога објашњења, назвавши похватане и отеране посланике: „Посланици испод крушке". Само се неком врстом шегачења и могло говорити о томе парламентарном чуду, од стране владина листа; јер се каквим законским разлозима то није ни могло ни смело правдати. Међу одведеним и протераним посланицима било је и таквих, који су од стране самог министра унутрашњих дела били уведени у први посланички списак, који тај Министар, после свршених избора, увек по закону спрема за Народну Скупштину. Али „виши разлози" учинили су да се и преко тога пређе. После заведене праксе из 1882 године, када су у Скупштину ушли „двогласци", и ова нова пракса у Нишу, после четири године, ни мало не изненађује.

Први резултат овога атака на имунитет посланика и на конституционална права скупштинска, био је састав верификационог одбора, за преглед посланичких пуномоћија. Одбор је био искључиво из чланова Напредне Странке, и никога није изненадио његов извештај о посланичким изборима и пуномоћијима.

Извештај је означавао као неправилне изборе, не мање но њих 26 посланика, који се по пословнику одмах искључују из скупштинског рада. Међу ових 26 оспорених избора 15 припадају либералној странци, 10 радикалној, а само 1 напредној странци. Да је ово последње био само обичан маневар, како се, бајаги и избори владиних приврженика ниште, то је без даљег објашњења очевидно.

Тако је рачун чист као што је и прост: 25 чланова опозиције искључује верификациони одбор, 2 београдска посланика, оба опозиционари, такође су, до даљег решења, искључени из гласања „док се не изврши извиђај" о београдском избору, и 6 опозици-

онара је са жандармима отерано. То даје укупан број од не мање но 33 елиминирана посланичка мандата, све на рачун опозиције. Уз то долазе и она 4 покварена избора, где су опозициони кандидати такође имали већину.

Тако је овим махинацијама, у којима су снажно садејствовали: и Краљ, и министар унутр. дела, и начелство нишко са жандармима, и најпосле санкцијом свега тога од стране верификационог одбора — влада добила „солидну већину" и стала на тврду земљу.

При гласању за листу кандидата за председника и потпредседника Скупштине, опозиција је за своје чланове: Катића и Кундовића и остале дала 40 гласова, владина листа достигла је потребну јој већину Од ове је скоро већа половина била од наименованих, а мања од народом изабраних посланика. Тако се, доиста, с успехом корегира политичка срећа.

Док се све ово свршило, требало је пуних седам дана. Најзад, једва 7. јуна Краљ је отворио Скупштину лично и престоном беседом, из које вадимо следећа места:

„Ја сам, говорио је Краљ кроз беседу: веран традицијама политичким свога дома, а у слози са гласом народа, јасно исказаним на прошлој Народној Скупштини, — примио стање отвореног непријатељства, које је створила Бугарска. И прва моја реч, на овом свечаном и тако жељно(!) очекиваном састанку моме с вама, по срцу и дужности, хоћу и желим да буде израз моје дубоке захвалности на једнодушности, коју је мој драги народ, на верности којом је моја мила војска положила све жртве у служби отаџбине..... И ако наши трудови нису успехом крунисани, и ако је мудрост захтевала да се одазовемо једногласној жељи европских велесила и да са суверeном силом кнежевине, с којом смо били у рату, мир закључимо, ипак та једнодушност мога народа јасно казује колико је Србија вазда будна на бранику своје државне мисли, и колико је вазда вољна поштовати међународне уговоре и протестовати противу једностраног ремећења равнотеже на Балканском полуострву..... Односи наши према кнежевини Бугарској остали су онакви исти, какви су и пре рата били".

Ах, камо срећа да су ти односи и тада, кад је ова беседа говорена, и после тога, дуго и дуго били „исти", као и пре овога фаталнога рата! На против, ти су односи из темеља измењени. Од два суседна, рецимо и „братска словенска" народа, постала су два крвна непријатеља.[1] Карактер бугарски, и по себи склон на вероломство сваке врсте, у овоме је рату и његовом резултату добио изговор за све оно, што ће после пет, десет, двадесет па и тридесет година имати историја српско-бугарских односа на своје листове, на нашу узајамну несрећу, да запише.

[1] Када је знатно доцније један од посланика Србије, постављен за Софију, у очи свечаног пријема претходно поднео текст свог говора, у коме су наглашени „братски" и „словенски" сроднички односи, бугарски Мин. спољ. послова, просто је — како је то упамтио Дим. Поповић саветник — захтевао, да се ти изрази избришу, као нетачни. Поповић је био дугогодишњи члан диплом. кора.

Али је депласирани понос захтевао да се са престола овако говори, и тако је говорено.

Сасвим је онда логично, да и Адреса скупштинска продужује исту мисао и исти осећај. Посланици одговарају Краљу 12. јула:

„Али и после овога мира, вије се краљевска застава твоја, Господару, данас са још моћнијим и светлијим знамењем, са знамењем јавно истакнутог српског питања. Гробови синова наших иза Брезника, Трна, Врапче, Куле и Арчер-Паланке обележили су јуначким знацима колико је дубоко наше убеђење и озбиљност у одбрани наше државне мисли..."

Изгледа, да је цео овај први сазив ново-изабране Народне Скупштине, а за годину 1885., као прву у овој периоди, био намењен, да се измењају ови поздрави између Краља и Скупштине. Јер већ сутра дан по предаји адресе, указом од 13. јула закључена је ова Скупштина, и истога дана сазива се у нов сазив за 1886. годину. После два дана, Скупштина је 15. јула указом и отворена за ту годину.

Пошто је Скупштина, тако сазвана и отворена за 1886. год., на дан 21. јула одобрила све пред рат и за време рата донесене ванредне мере — онда је указом од 25. јула одложена да се састане, опет у Нишу, на дан 5. окт. ове године и да продужи рад.

Изгледа, да је све ово што је било у Скупштини од 30. јуна до 25. јула, требало да буде једино у циљу, да се осујети сјајни успех опозиције, да се да санкција новој влади из Напредне странке, и тек онако узгред да се одобре све ванредне мере из доба рата с Бугарима. Никаквих законских предлога, ничега особито државног није било на овој скупштини за моментане, а још мање за скоре и будуће потребе државне. И то што се хтело, то је и урађено. Опозиција је прво брахијалном силом, па онда силом „већине" тако створене, лишена свога успеха и свога права. Влада је, међутим, благодарећи свему томе, стала на тврду земљу, и независно од правог расположења у земљи, она је имала опет — своју Скупштину, једну од оних, какве су биле све претходнице њене од 1880. до 1886., у којима су на сличне начине, путем „двогласаца" и иначе стваране већине, које су после, са владом заједно живеле од милости владаочеве, који се направио врховним политичким арбитром и не само што је санкционисавао већ је и заснивао све политичке ломове последњих година, до сад.

С тога, у толико више у свом значају одскаче Адреса опозиције у овој скупштини, која, и ако није имала овога пута среће да се узвиси на степен државног акта, објављена је у опозиционим листовима, прочитана у Скупштини и носи на себи 40 потписа посланика онако безобзирно скресане опозиције либерално-радикалне.

По себи се разуме, да је Адреса мањине и својом неочекиваном појавом и садржином одјекнула као гром из ведра неба. Она је и по духу и по слову дијаметрално противна Адреси већине, па тиме и свеколиким назорима савремене званичне Србије, како на унутрашњу, тако и на спољашњу политику земље наше.

Док Адреса већине говори пркосно о односима са Бугарском, дотле адреса мањине са жаљењем говори о „очитом неправу" створеном између два народа „чији су интереси истоветни". Док се Адреса већине чини невешта анатеми баченој на извесне пограничне крајеве после бугарског рата, дотле Адреса мањине тражи, да се „свима крајевима драге нам Отаџбине поврати редовно стање". Докле Адреса већине, спокојне у поседу своје силе и власти, и не помишља, а камо ли што да зажели и каже о уставној реформи, дотле адреса мањине тражи „да се приступи мењању Земаљског Устава" „да би се знале сталне границе свачијег (читај: и Краљевог!) права и дужности". Док су воће већине, оличене и у полицијским органима, извршиле атак на посланике и као са протеранцима поступили, и та већина у својој Адреси ћути о том жалосном и ружном случају, дотле Адреса мањине речито протестује потив њега, и с обзиром и на друга насиља у целој земљи, говори о „поколебаној законитости од стране власти у нашој земљи" и тражи гарантије „те да се не би у будуће понављали познати немили призори, како пред лицем народа на изборима, тако и пред лицем Народног Представништва са људима, чија је неприкосновеност загарантована земаљским Уставом."

Кога би могло изненадити, кад прочита, како је орган владе, скупштинске „већине" и Напредне странке „Видело" узвикнуло: „С гнушањем је саслушана Адреса мањине у Народној Скупштини".

На ово извештачено пренераженје, органи опозиције нису остали дужни. „Нова Уставност" бр. 39. од 17. јуна 1886., у уводном чланку — који носи наслов: „С гнушањем" — пита:

„А ко су ти, што тако „с гнушањем" предусретају адресу скупштинске „мањине"?! Да ли је то доиста већина народних посланика или што друго?! Да ли је већина само оно, што се сама тако назива, или је на против „већина" оно, што напредњаци зову „мањином"?! Колика ли је та самозвана већина у садашњој српској скупштини?! Не каже ли само „Видело" да их нема више од 87? А сем тога, из каквих је елемената састављена та већина? Нема ли ту четрдесет указом постављених владиних чиновника? И кад се одбију гласови тих министарских најмљених присталица, не остаје ли на страни министарске већине само 47 посланика? Па да ли се бар овај последњи број може назвати „народним" представницима? Нису ли то људи, који су изабрани под притиском највеће бруталности и перфидије од стране напредњачке полиције, или који су дошли у Скупштину као „двогласци", немајући за себе већину бирачких гласова..." И онда чланак завршује: „А вас, господо напредњачка, народ српски доиста ће за сада поздравити само с гнушањем; поздравити као што сте то и заслужили свима својим досадашњим неделима и несрећама за Србију и српски народ".

Но то је све остало без дејства на заснован ток ствари. Шест пуних година довикује опозиција, и радикална и либерална, овакве протесте и у Скупштини и у јавности путем штампе, па

све то није изменило ситуацију, у којој је било основно начело: Сила и самовоља иду пре права! И то свеуз узвике: „Живео Краљ"!

И доцније продужење рада ове Скупштине, како је трајало непуних месец дана, од 5. октобра, до 2. новембра 1886 није дало никаквих видних резултата. Једино, што се има од важности прибележити то је „Закон о Академији Наука" од 1. новембра 1886. потписан у Нишу.[1]

На дан годишњице објаве рата Бугарској, 2. нов. 1886. год. закључена је ова, у сваком погледу необична Скупштина Престоном Беседом, која је, сем констатовања извршених послова, и опраштања са утрућеним посланицима, посве безначајна. Она права радост, која се и на Престолу и у крилу владе и Напредне странке осећала са бијћа ове и овакве Скупштине, била је такве природе, да се није могла ставити и у Престону Беседу, која се увек још држала у оквиру „државних потреба", док је цела ова авантура, оличена и у новој влади од 23. марта, и у изборима од 26. априла, и у оба кратка заседања скупштинска, имала само један једини циљ: да спасе и сувише компромитован престиж Владаочев, а с њиме заједно и Напредну странку и њену владу од одговорности и потпуне пропасти.

Наравно разрешнице ове врсте нису за вечита времена; а велики и неопростиви политички греси увек дочекају и дан своје казне.

Па ипак ваља жалити Напредну Странку и са политичког и српског и државног гледишта. Она, и ако није никад била сретна да буде љубимац народни, и увек се — као што се из минулих догађаја види — одржавала на влади силом наспрам народа, а сервилношћу наспрам владаоца, имала је, у ширим слојевима својим одличне елементе, какве наш народ зове „домаћинима", у ком погледу није стајала иза Либералне Странке. То наглашујемо нарочито. Она је имала и одличну интелигенцију у својим редовима и онда је доиста чудан тај парадокс у њеном политичком животу — у коме је у прошлости имала јаких традиција — да је стално морала служити незахвалним задатцима и постала је тако и сама жртва те своје службе. Али то је увек последица, када се у политичком раду појави несразмера између амбиција и своје рођене снаге. Неуспеси су онда неизбежни. Но ту интимну страну сопствене историје остављамо самој Напредној странци да је она изнесе. Али на свршеним чиновима не да се ништа више изменити, па ни у судби Напредне Странке. Њени неуспеси били су увек и неуспеси целе земље, и с тога смо се и ми морали тиме бавити; јер

[1] Овим се законом установљава „Српска Краљевска Академија Наука" са одређеним бројем чланова („бесмртника") и утврђеним програмом рада; а истим се законом укида досадање „Српско Учено Друштво", основано, као „Друштво Српске Словесности" 1842. године, а реформисано 1864 (књига I стр. 94.). Овај је закон о Академији био нужан и савремен, и, можда се не варамо, ако као духовног оца ове мисли узмемо Стојана Новаковића, чији је шурак био тадашњи Министар Просвете, коме је у део пало оснивање Академије, путем новога закона.

и та тешка времена и ти неуспеси, како с поља тако и унутра, чине саставни део политичког живота Србије и Српског Народа, па тим самим и предмет сваке Политичке Историје. И у колико су те периоде политичке пометње биле дуже и теже, тада је и потреба, да се и Историја њима бави у толико више.

IV.

Поратне српско-бугарске куртоазије. Целокупно је држање Напредне Странке и владе из њене средине, заједно са Краљем — а то се онда називало држањем Србије — према Бугарској врло карактеристично и врло упорно. И после свршеног рата, и створеног положаја услед претрпљеног пораза, влада српска није попуштала у своме упорству. Ми знамо, да је уговор о миру закључен на неутралном земљишту, у Букурешту; да је сам уговор о миру лаконски кратак и без садржине, сем што констатује да се између Србије и Бугарске васпоставља стање, које је било до рата; да и сам тај уговор није Србија закључила са представницима вазалне кнежевине Бугарске, већ са представницима сизеренске Турске. Бугарима је остављено да се — поред Ист. Румелије — задовоље оним што су учинили од 2 до 15 новембра и са звоном пиротске цркве, које су однели у Софију да им објављује њихову необичну изненадну сливничку славу. Сасвим је, онда, доследно и логично да је и последња престона беседа испала у томе упорном духу према Бугарској.

На жалост, то све није ништа изменило на фактичком стању ствари, створеном овим фаталним ратом. Рат је, међутим, био и прошао; а повраћени мир имао је и своје захтеве у опште, поред захтева, које собом доноси и непосредни суседни додир две државе.

Ваљало је, дакле, како тако, премостити провалију поред које је стојао мрачан натпис „Сливница“, и међусобни живот увести у редован колосек.

То је најзад и учињено. Бугари су и овде имали да учине извесну концесију. Ровито стање и у њиховој рођеној земљи, после превrата и збачења Батенберга, налагало им је сваку обазривост.

Октобра 13. ове 1886 године састављен је и потписан у Нишу „протокол“ између српског Министра споль. послова Франасовића и изасланика бугарске владе др. Странскога, којим се васпостављају дипломатски односаји између Србије и Бугарске.

Тај је „протокол“ имао следеће тачке:

1. Влада бугарска сажаљева догађај бреговски и утврђује се начин поравнања за спорно место;

2. Образоваће се у року од два месеца мешовита комисија за проучавање трговинских односа између суседних држава, а за шест месеци да се закључи уговор;

3. Влада кнежевине Бугарске обавезује се, да српским политичким емигрантима забрани пребивање од 60 километара дуж

српске границе и да украти сваку акцију њихову[1], која би била управљена противу реда и мира у Краљевини Србији. Са своје стране, влада краљева узима исту обвезу односно бугарских политичких емиграната, који би се налазили на земљишту Краљевине; и

4. Бугарска се обвезује на брзо и једновремено довршење своје пруге: Вакарел — Софија — Цариброд, кад и Србија доврши своју пругу Ниш — Пирот.

Овај споразум ступа у живот одмах чим се потпише.

После потписа овог протокола, Краљ је у свечаној аудијенцији примио бугарског изасланика др. Странског.

Редовни одношаји између Србије и Бугарске беху тиме васпостављени. И сада би још само могло да се постави питање, које се само намеће, на име: Зар све ово није могло бити и без оног крвавог уметка, који је у историји понео назив српско-бугарског рата?

V.

Пад напредне странке и владе. Догађаји од промене владе у марту и од избора у априлу ове 1886 године, били су последња усиљавања Напредне странке за самоодржање. То усиљавање било је у толико теже, што је падало после једног несрећног рата, и што се у продужењу догађа после већ пуних шест година једнога режима, који је оставио дубока трага у души народној, коме се додијало сносити га, а без наде на његов престанак, а још мање на његову поправку, јер га је све до сада стално и упорно држао сам Краљ Милан. У основу узевши, цело доба напредне владавине од 1880 до сад, и није ништа друго, до лични режим Краља Милана Обреновића IV. Напредна Странка, на жалост, била је у свему томе само одговорни јемац и платац; али ми нисмо више далеко од времена, када ће и главни виновник свега — сам Краљ — имати да одужи дуг за све до сада почињено у Србији, противу чега — а то ће рећи против воље, силе и моћи Краљеве — није ништа помагало. Није, видело се, помогао ни савез и споразум опозиционих странака либерала и радикала. И ако су ове две Странке на изборима победиле, ипак су Краљ и Влада нашли начина, да ту победу опозиције потпуно парализишу. Томе је доказ све оно што се догодило у Скупштини 30 јуна, и у току јула ове год. Напредњачки режим није, дакле, ни сам собом био више способан ни за какву регенерацију. Остала је још једина нада, да умре каквом изненадном напрасном смрћу; а то је могло бити опет једино од руке, која је тај режим створила и тако дуго подржавала. Рука Краља Милана подигла га је, она га је проводила

---

[1] Под српским полит. емигрантима, разумеју се личности из „Тимочке буне“, које су, осуђене на пеком суду у Зајечару 1883., пребегле у Бугарску, и искључене из помиловања од 1. јан. 1886. — Бугарски су пак пол. емигранти из доба збачења кнеза А. Батенберга у истој 1886. год.

кроз све чевриције у току неких седам година; ако га она упусти, он је тим самим неопозивно пропао.

А да ли ће то бити? — питали су се познаваоци политичких прилика, питала се опозиција, питао се цео народ. Као год што је за Напредну странку, тако је и за Краља Милана, у току времена и стицајем разних јавних и тајних фактора, створен један безизлазан положај. И он се сада морао држати Напредњака, као и они њега. Сила, и сав државни апарат, били су на њиховој страни, и они се нису снебивали, да од тих средстава чине најбезобзирнију употребу.

И невидљиви точкови политичког механизма имају своје зупце, који такође увек унапред хватају, јер и политичка машинерија, добра као и рђава, иде стално унапред. То ће рећи, политички поступци и догађаји имају своје неодољиве консеквенције, које управљају догађајима и принуђавају узроковаче и носиоце догађаја, владаоце и политичке људе, да морају да иду извесним правцем, без обзира, је ли тај правац свакад и добар.

Цео живот и рад Напредне странке, за минулих седам година јесте само један низ етапа са зла на горе, можда у много прилика и против њене воље.

Све се то, поред несреће која је сустигла цео народ, морало светити и самој Напредној странци, што, као што смо малочас рекли, ваља дубоко жалити. Тај, иначе одлични представник нашег народа, доиста је заслуживао бољу судбу.

Дошавши на власт у октобру 1880. године, прваци те Странке су то учинили по цену, за опште добро врло скупу, одменивши своје претходнике на управи земље, поводом једног питања — трговинског уговора са Аустро Угарском — у коме су они могли, као добри Срби, само бити солидарни са тадашњом владом. Али жудња за влашћу, потисла је овај посве обичан, патриотски обзир.

А кад је већ дошао и тај давно жељени моменат, да Напредна (тада „Младоконзервативна") странка прима управу земље у своје руке, онда су прваци њени учинили ту огромну погрешку, те су се — прелашћени наклоношћу краљевом — десолидарисали од својих дотле нераздвојних другова, представника Радикалне Странке. Напредњаци су образовали владу, са Пироћанцем на челу, а радикале су оставили напољу, у уверењу да ће ови бити задовољни са мрвама и комадима, које им они буду добацили. Није прошло ни месец дана од скупштинског првог састанка, и криза је избила, и радикали су се ишчаурили у пуној својој снази и у новој организацији, у јануару 1881. године. Али је криза закрпљена и пошло се даље, плативши за то, нешто у обећањима, а нешто у натури.

Но што се ишло даље, бивало је све горе. Јер док су радикали у почетку изнуђавали једну по једну „реформу," које је опет влада давала за своје одржање, дошло је већ у 1882. години до отвореног, непомирљивог сукоба, изласком целокупне опозиције из Скупштине. И та је криза закрпљена, по цену најгрубљих повреда најпримитивнијих изборних правила. Прибегло се „двогласцима", и Напредњаци су и даље остали на власти.

За то је дефинитивно престала и свака даља дружба између негдашњих савезника, здружених опозиционара Либералној влади од 1876. па све до 1880. године, и они су постали непомирљиви противници. На општим изборима 1883. Радикална странка добија већину, и полаже право да дође на управу земље, и за напредњаке није било више излаза. И Краљ Милан за чији је рачун, и за чије је тајне намере и конвенције, био и сав претходни трогодишњи лом, стаје отворено на страну напредњака, својих саучесника у свему дотле учињеном. И ма да их не оставља номинално на власти, али их оставља у власти. Јер кабинет Николе Христића, из септембра 1883. год. не би могао ни постати, ни опстати, да није имао ослонца и у Напредној странци и у њеном чиновничком апарату, пошто Никола Христић није никад имао своје странке, и својих личних привржених, нити их је тражио. Он је био свагда весник апсолутизма, и ако лично беспрекорно поштен човек.

Као одговор на то, можда без изречне намере свију главних радикалних вођа, долази „Тимочка буна" у октобру 1883. са свима грозотама Преког суда. Радикална странка изгледа сатрвена, и напредњаци, са Милутином Гарашанином на челу, по свршеном процесу, опет одмењују старога Николу Христића. Стари, опробани „сејменски" режим се продужава, али и незадовољство бива све веће у земљи. То није могао не знати и Краљ Милан, који се, на све случајеве, осећао огарантован поред своје војничке оружане силе, још и тајном конвенцијом са аустро-угарском владом од 1881., коју су потписали напредњачки министри. Једном тачком те конвенције, поред осталога што је она садржавала, гарантована је била сигурност династије Обреновића.

Да ли је могућност увећања у правцу југо-истока, предвиђена истом тајном конвенцијом, голицала амбиције и Краља Милана и напредњачке владе, или потреба да се једним великим спољашњим успехом загладе све дотадашње погрешке у земљи и стиша свеопште незадовољство — тек изгледа, да је једва дочекано тако звано сједињење Источне Румелије са Кнежевином Бугарском, и овој је објављен рат у новембру 1885. због повреде Берлинског уговора и поремећаја „равнотеже на Балкану." Недаћа је хтела да се тај рат изгуби, да се Аустро-Угарска — која је пре објаве овог рата могла играти улогу истинитог или лицемерног саветодавца за одржање мира — јави бар као спасилац ситуације, место предвиђеног увећања у правцу југо-истока. На Србију је набачено једно тешко обеспокојење, жртвован је њен нимбус, који је она имала од првих дана своја оба устанка, па до последњих својих ратова, 1876—78. увек противу Турске, као угњетача српског, и осталих балканских народа.

Краљ Милан и Напредњаци беху тим и сами дотерали до краја. Настали су, после рата и закљученог мира, догађаји, које смо изнели на неколико листа назад — до закључења Скупштине на сам дан. годишњице од објаве рата Бугарској, 2. новембра ове 1886. године

Исцрпено је било и последње средство за одржање на влади; јер, ако није више било у питању спасење земље од опасности, које су прохујале преко ње, било је у питању спасење Напредне странке и њеног протектора Краља Милана.

После закључења Скупштине 2. новембра 1886. год. догађаји су узели обичан ток. Али то није био више ток кретања унапред, већ све је личило на устајалу бару, у којој је трулило мноштво унутра набацаних предмета, и све је развијало један кужни задах, који је тровао атмосферу.

Тако је прошло пет месеца и у следећој години 1887. сасвим монотоно, и испуњених једино новинарским дуелима, којима су обично следовале оптужбе уредника и претреси у суду за штампарске кривице. Једно н. пр. резиме политичких догађаја после новембарског закључка Скупштине у „Новој Уставности“ бр. 74. и 75. (1886.) у чланцима под насловом „Последњи догађаји“ I и II, од писца ових редова, било је оптужено, као и толики други чланци, писци и уредници.

Дочекала се и годишњица лањскога изборног окршаја (26 апр.), ушло се у мај, када су се почели јављати неодређени гласови о све заоштренијој ситуацији између Краља Милана и Краљице Наталије.

Политички људи беху се у велико поделили на два логора, дајући једни заправо Милану, други Наталији. Напредњаци су, у овом питању, били више на страни Краљице, а нарочито председник Министарства Милутин Гарашанин. Али је борба била још иза кулиса.

Последњих дана маја месеца (1887) та је закулисна борба била до опасности заоштрена, и међу завађене стране упао је лично председник Министарства, не на задовољство Краљево. То је изазвало једну од нервних експлозија Краља Милана, и он је, прешавши све обзире, у томе наступу гнева, како посвећени говораху: просто најурио своју дотадашњу владу.

Маја 28. Ристић добија овакво писмо од Краља Милана (на француском):

„Драги г. Ристићу,

Желео бих да са вама говорим о политичким и мојим личним питањима од највише важности. С тога држим да ћете доћи к мени вечерас у осам часова. Ако немате ништа да приметите, ја бих у исто време позвао к себи и г. Радивоја. Очекујем претходно ваш одговор у том погледу, и молим вас да верујете у моја осећања високога поштовања

Милан“.

Тим су писмом отворени преговори, који су, после само 48 сати, довели до повољнога резултата, но по жељи Ристићевој, они су отпочели посебице, јер је он, одговарајући Краљу да ће се позиву одазвати, додао: „да су, по његовом мишљењу, целисходније конференције, кад се држе посебице, јер допуштају већу отвореност у саветовању — то бар у први мах“.

Тако је дошло неочекивано, и за ширу публику немотивисано, до једне напрасне кризе, чији је резултат био: пад владе Милутина Гарашанина, а са њоме и пад Напредњачке Странке, у очи дана 1. јуна 1887. године, кога је дана образовано од здружене опозиције ново Министарство.

Мржња која је, пре тога историјског дана, планула између Краља и његовог првог Министра, надживела је овај дан, и доцније дошла до јавног израза у једном новинарском дуелу, када су се, Краљ (кроз „Нову Слоб. Пресу“) и Министар (кроз „Виделo“) узајамно не само јавно критиковали, но и окривљавали за извесне догађаје из сад завршене седмогодишње напредњачке владавине, у којој је М. Гарашанину, и по времену и по положају, припадала једна од првих улога.

Милутин Гарашанин, син Илије Гарашанина, кнез Михајлова првог Министра, по општој оцени оних који су га ближе познавали, имао је, као човек, веома добро срце.[1] Као политичар, он је био жртва својих амбиција, а у вези са тим и свог положаја, који је од њега, и као вођа своје странке и као првога министра, тражио мере, које су га учиниле непопуларним, толико, да је улична гомила, после промене владе 1. јуна о. г. каменьем обасула његову кућу у „Кнез Михаиловој“ улици, на шта је Гарашанин, као артилеријски официр по позиву, одговорио пуцњем из револвера, при чему је један од демонстраната, срећом мало, и рањен.

У напред поменутом новинарском дуелу са Краљем Миланом, о коме ће бити реч у књ. III. овога дела, Милутин Гарашанин је ипак доказао, да је унук Хаџи-Милутина Савића, кога су Обреновића катане у потери стигле и убиле 1842 године, за време буне, чији је резултат био прогонство не само младог Кнеза Михаила, но тиме и династије Обреновића. Ова је породица Савића, доцније назватих „Гарашана“ (по селу Гарашима у срезу јасен. окр. крагујевачког, где им је старина) заслужна из доба нарочито другог устанка. Када је, за време једне раније буне, кућа њихова у Гарашима спаљена, кнез Милош им даде ново насеље код Гроцке, од када и цела породица добије тамо име „Гарашани“, које је са три личности (дедом Милутином, сином Илијом и унуком Милутином) прешло и у историју.

---

[1] Писац је само једном, на слави у кући Љубе Ковачевића, говорио са Милутином Гарашанином, при чему се дошло на причање извесних пишчевих сазнања, која је он знао од свог оца о Гарашанима, док су још били у свом родном месту Гарашима, које је село суседно са Живковцима (у окр. рудничком) где је старина породице и место рођења писца о. р.

ЈОВ. РИСТИЋ И КРАЉ МИЛАН

(У 1886.)

Мало је државника у Србији, који су тако дуго и на тако важним положајима били, као што је то био Јов. Ристић. Већ из излагања политичких догађаја у књ. I и овој, до сада, види се колико се од 1859., а нарочито од 1867. постепено истиче личност Ристићева. И у династичним кризама 1868., а и доцније, Ристић има пресудни утицаја на догађаје, који су нераздвојни од династије Обреновића. То би био разлог, да се очекује, ако не захвалност — ма да династије нису никад никоме захвалне — а оно бар достојна предусретљивост, од стране Краља Милана, у чију владавину падају највећи део Ристићевих трудова, као државника.

Међутим у односима Ристићевим према Краљу Милану, као што догађаји најјасније показују, о свему може бити пре говора, само не о каквој трајној Краљевој захвалности. Кад се одбију извесне свечане манифестације, у даним важним приликама, у облику писама владаочевих или у облику одликовања, свеколико остало понашање Краља Милана према Ристићу, не само да се не може назвати пријатељским, него је управо непријатељско. Ристић је призиван и консултован само у приликама велике нужде; али Краљ је, понајчешће, учинио противно тим саветима, а најпријатније му је било, ако није морао поверити власт Ристићу, или ако му је то — после 1880. године — и поверавао, било је само за кратко време, као што му је у истој увек радо сметао и до 1880.

Упитан једном од писца: зашто њега оба последња Обреновића (Милан и Александар) тако не маре, управо мрзе? — Ристић је одговорио: „Не знам ни сам, ваљда по оном општем правилу, да свака пупила мрзи своје туторе, мрзе и они мене; али то мене, у опште, не обеспокојава."

Остављајући све перипетије ових односа из ранијих времена, обухваћених у Књизи I и следећих од 1878. па све до ове 1886. год. и даље, до смрти Ристићеве, ми ћемо се овде уставити на једном писму Јов. Ристића из ове 1886. које је он писао из Беча Краљу Милану у Глајхенберг, где се Краљ бавио на опорављању, док се Ристић враћао из Рајхенхала, све то у лето ове године.

Мислимо, да нам се ваља уставити на томе значајном писму, јер се у њему расправља управо тај лични односај Ристића према Краљу, обухватајући све време од 1868, до сада (1886). А повод за ово енергично писмо Ристићево била је извесна претходна енунцијација Краљева, која је нашла израза, прво у једном писму првог ађутанта, генерала Пантелића, којим се, на доста прек начин, одбија једна тражена аудијенција, ради извесног објашњења, после покушаја у марту о. г. за образовање либералне владе; а за тим по други пут, исти је дух негодовања избио чак кроз „Српске Новине," у једној објави дворске канцеларије, у којој се ограђује Краљева личност, од извесних новинарских чланака (у „Новој Уставности"), у којима су, по налажењу дворске канцеларије, додиравана питања у разговору с Краљем, а која, по изјави канцеларије, треба да нису с Краљем расправљана (као ревизија Устава).

Пошто је Краљу Милану било неугодно у то време дискутовање у јавности о промени Устава, то је се он желео оградити од тога, управо опорећи, да о томе и није било говора с њиме ни у којој прилици. Посредно пак, требао је бити набачен прекор на политичке људе из Либер. Странке, на Ристића нарочито, да су индискретни.

То је, дакле, тај непосредни повод за следеће врло опширно писмо Ристићево, из кога ћемо изнети овде најважнија места:

После увода, у коме Ристић наглашава, да и ако вели „има 32 год. како учествујем у јавним пословима Србије, и ма да сам 10 година суделовао званично и непосредно у владавини В. В., изгледа ипак, да још не постоје свуда правилни погледи на мене и на мој правац." За тим прелази правце на ствар, то јест на речи Краљеве пред неким посланицима говорене: „По тим речима, ја бих био противник престола; стајао бих у договору и радио тајно са Књазом Николом и о свему томе постојали би докази" . . . . .

„Пошто ја морам најбоље знати ако што радим, то ја морам најбоље знати, и да ли може имати каквих доказа. За то сам слободан да изјавим, да тих доказа не може имати, јер оно што не постоји, не може се ни доказивати"....

„Да В. В. има својих противника, то не подлежи никаквој сумњи; исто тако не подлежи сумњи, да противници ваши могу осећати потребу, да рачунају на људе, који имају гласа и имена, нарочито, кад против таквих људи В. В. лично устаје. А такав сте положај ви, г-ру, заузимали против мене чешће, а највише у последње време."

И онда прелази на конкретне случајеве наглога пензионисања, једном, кад је тек претурио био 40 година живота; а други пут «прошле године, кад сам се вратио из Русије."

„Ја се не тужим на пензионисање, јер је то вршено у границама владиног права, и ако поред права владају свуда, па и у нашој земљи, још и обзири, поред којих су људи од 70 и више година могли годинама остајати на расположењу. Мени, на против, одузела

је влада све, што ми је у границама свога права одузети могла, а уз то су ми још отказани и сви обзири."

„Ја се, велим, ипак не тужим. Али не могу, а да не поменем и те догађаје, као чињенице, које дају повода противницима да их тумаче по својој потреби".....

„Да Ви, г-ру, нисте заузели према мени онај оштри положај, сигурно не би било ни достава против мене. Њих зацело није било до 19. марта ове године, иначе ме Ви не би сте позивали тада да ми поверите управу земље. Доставе, ако их има, могле су наступити од онда, од када сте ви изашли јавно противу мене, нашавши да има индискреције у једном новинарском чланку, за који сте на мене пружили пред."

Подсећајући на своју доста дугу каријеру, Ристић даље вели, да је се бавио поглавито пословима поверљиве природе, и наводи конкретне случајеве познате и Краљу. „И сад је испало, да сам ја индискретан! Та да сам ја индискретан по својој природи, зар не би било много деликатнијих ствари за откривање? Ја Вас нећу морити, г-ру, подсећајући вас на све перипетије прошлости од 18 година, али ћу вас молити да ми допустите, да вас подсетим само на последње дуге разговоре наше у марту о. г., у којима су претресена важна питања најделикатније природе. У тим разговорима ви сте мене посветили у важне преговоре, које сте тада водили с једном великом силом; посветили сте ме у своје личне, па и у породичне прилике и одношаје, за које сте ми извесне услуге тражили. Ви ћете се сетити, да сте у једној конференцији од 5 сахати, у којој сте ме не само консултовали о свом положају, отворили разговор овим речма: „Ја се не обраћам ни па државника, ни на шефа партије, него на Ристића, који је дошао у Париз и довео ме као дете на престо." После овога увода, говор је вођен без резерве, па има ли до данас и једне једине речи, која је продрла у јавност? Нема. Све је то остала тајна, дубоко закопана и за моје најближе пријатеље. И преко свега тога, ја бих обележен јавно као „индискретан," кад се у једним новинама само помену то, да је било речи и о ревизији Устава у мемоару, на коме сам и ја био позван да суделујем, не по званичној дужности, јер је и немам, но као приватни грађанин....."

„Питање (о ревизији Устава) је јавно. О њему су се изразили скоро сви политички људи наши, па сам се изразио и ја. И кад је и мој глас пао за ревизију онога Устава, који сам ја 1869 потписао, то није могло бити без дубоког убеђења, да је ревизија Устава још једини пут, који државни разлози препоручују, да се како земља наша изведе из болесног стања, у коме се сада налази, без жртава за прерогативе владалачке, а са проширењем уставних гарантија за права и слободе грађана...."

„....Ревизија није питање партијско, но је питање државно; а ја сам свагда у државним пословима полагао велику вредност да двоје одржим у хармонији: прогрес времена и начело ауторитета. И кад сам дошао до уверења, да се обоје може да спасе

само путем ревизије, ја сам се отворено за њу изразио. И кад ја толику вредност полажем на ревизију Устава, може ли се с разлогом претпоставити, да ја могу веровати, да се уставна права могу одржати, а још мање, да се она могу проширити под заштитом црногорских јатагана?!

„Ја сам уверен. То и кад бих порицао, нико ми не би могао веровати. Но ја нисам човек, који ради под утиском осећања. Страсти нису нада мном владале ни у мојој младости, а камо ли сада, кад ја завршујем свој јавни живот.... И ако сам ја онај, па можда и једини српски државник, који сам најчешће подносио ударе вашега неблаговољења, подносио сам их са необичним стрпљењем, ја ипак морам остати себи доследан.

За ову доследност мени није потребна власт. Ви сте ми сведок, да ја нисам насртљив, кад је реч о њој; ја њу не тражим. Да ја за њом жудим, ја бих се могао акомодирати назорима Вашега Величанства, па бих и 1880 остао на челу владе, а и сада, у марту, образовао бих владу. Али, право криво, ја имам своју памет, која се лако не повија; а оно, што су наше владе починиле за прошлих шест година, није ни мало у стању да ме разубеди. Све моје претензије своде се на то, да имам толико слободе, колико и сваки други српски грађанин. У тим границама ја задржавам себи право, да учествујем у јавноме животу моје отаџбине, којој сам ја бар толико привредио, да смем у њој мирно своју старост провести и о судбини њеној имати свога мишљења."

Сад се Ристић враћа на понашање краљево и према њему лично, и према Либералној Странци, према којој је Њ. В. „показивало мање наклоности, но што би она заслуживала".

„Ја нисам у стању, да увидим користи, које престо може имати од таквих одношаја, али нисам позван ни да их истражујем..... Мени не остаје ништа друго, но да апелујем на високу интелигенцију краљеву, противу — темперамента краљевог, и да се смем предати надању, да су изливи те врсте према мени достигли свој крај!"

„Верујте ми, Господару, да би се продужење оваквих одношаја тумачило у свету, као последица мога некадашњег намесничког положаја, докле ми, бивши ваши Намесници, не можемо бити криви, што сте ви 1868 били још малолетни. Да нису били Намесници Блазнавац, Ристић и Гавриловић, била би друга тројица. Двојица су од њих већ отишла Богу на истину, а ни трећи неће се на земљи оковати. Нарочито, што се мога намесништва тиче, знате ви боље него ико други, да сам се ја десио у Паризу уз вас, кад је моја намесничка кандидатура у Србији, без мог знања и суделовања, положена, и да сам ја о њој дознао тек у Бечу, на повратку из Париза....."

Напоминући, да је Намесништво од 1868., противно изјављеном мишљењу и у земљи и на страни, у својој мисији успело, вели даље:

„Ако смо ми тада, управо по иницијативи оне Велике Народне Скупштине, која је и вас прогласила и нас изабрала, издали Устав, то је било по крајњој потреби земаљској у ономе узбуђеноме времену, са којим се морало озбиљно рачунати. Нама је лично било лакше управљати земљом помоћу Државнога Савета (састављенога онда само из једанаест чланова) но с помоћу Народне Скупштине; али нам се чинило, да овај други пут даје више јемства за успех наше мисије. И ја смем слободно рећи, да нам је време, које је свачему најправеднији судија, дало за право.....

„....Овај прелазни Устав послужио је, докле се није нова генерација подигла и учинио је лепих услуга; он је задржавао опасне струје у колебљивим временима, стварајући им сваке године закониту одушку. То је било доста за први покушај.....

„Не мислим дакле, да би В. В. ни с те стране имало основа да ми замера, још мање данас, пошто је 18 година прошло, од како је тај Устав изишао, и пошто сте ме од онда већ три пут позивали на чело управи земаљској.

„Ви сте ми више пута у разговору рекли: „Ми смо један с другим ломили копља". Ја сам, доиста, Господару, ваша копља чешће осећао, али ја нисам никад имао претензију, да ломим копља са владаоцима. Ви сте Краљ, а ја грађанин, и држим се у тим границама, али се ја не могу одрећи ни себе ни својих убеђења. Одавно сам ја научио самостално да мислим. Не треба заборавити, да сам ја још 1852 положио докторат на једном од првих Универзитета немачких, који је ових дана светковао пет векова свога бића.

„Ја жалим, што се наше убеђење по кад што мимоилазе, али кад се то догоди, не треба да буде повод каквом сукобу. Ја познајем поштовање, које припада убеђењима владалачким; али задржавам и себи право, да их и ја имам. Кад их сваки други грађанин може имати и изјавити у границама закона, смем и хоћу и ја да их имам, па да их, на своју одговорност, и изразим...

„Ја нисам овај корак учинио, ни да се извињавам, ни да се правдам, јер немам зашто. Једини је задатак овоме писму, да изнесем пред Краљеве очи неправде, које трпим, и да му поднесем уверење, да сам ја у свако доба готов да одговарам: да станем пред суд за своја дела, којих се ја не бојим, јер, ако сам у својој дугој каријери икаквог искуства стекао, било је, зацело, то искуство: да су правилни путови најсигурнији, свагда, па и под утицајем уврежених осећања."

Јов. Ристић, пишући ово знаменито писмо, у једном бурном периоду, какав је био овај у години 1886 после бугарског рата, после покушаја за образовање Либералне Владе, после останка Гарашанинова министарства и избора од 26 априла 1886., остао је доследан једној мисли, која се налази у самом почетку овога писма где се дословце вели: „...Нити В. Величанство тражи од мене уверења оданости, нити је мој обичај да их намећем."

И доиста, писмо је и по речи и по духу далеко од сваке наметљивости. Оно цело сведочи да га пише човек сигуран у

своју моралну позицију као и у свој државнички положај — према једном незахвалнику, какав је већ био у својим осећањима и назорима превртљиви Краљ Милан.

Многи су савременици живели у уверењу, да је Ристић некакав особити династичар. Он је, међутим, био у начелу монархиста; а исто тако у начелу је желео да је ваљала пријатељства династија, за чије је одржање он не мало допринео. Али он зато није био слепи партизан и трпељиви сносилац превртљивих ћуди једнога Краља Милана, коме Ристић није никада остајао дужан, кад год би он правио своје напрасите испаде, бацајући се и клеветама на људе, који му нису за то дали повода ни основана разлога.

Краљ Милан је знао тачно, да у Ристићу има једног постојаног противника, који му је био у толико неугоднији, што је увек са достојанством одбијао све инсинуације краљеве. Али Ристић није своје незадовољство према оба Краља — Милану и доцније Александру — вешао на велико звоно, није га проповедао по кафанама (у које није никад улазио), ни иначе. Али у толико је јачи његов отпор лично и непосредно, кад је ваљало парирати одмах и на делу буди који хитац краљевих „копаља", о којима се и у овом писму говори. Да су и Радикали знали ма и десети део од овога, они би сасвим другим очима гледали на Ристића, и ако би имали да бирају, с ким ће се од њих двојице алирати, они би то без сумње учинили с Ристићем, у свима толиким приликама. Међутим, они су се с њиме алирали баш у ово време (1886) па и тај се „Споразум", као што ћемо видети, свршио напуштањем од стране радикалне са поводљивости према Краљу Милану и његовим сумњивим понудама власти.

Но да радикали буду прелашћени овим понудама, они треба да прво уђу у један нови однос према Јов. Ристићу и Либералној Странци, однос, који ће посведочити беспрекорну лојалност Ристића као државника, али који ће кроз кратко време бацити јасну светлост и на непоуздање тога односа, уколико је он лежао и на Радикалној Странци.

Овим прелазимо непосредно на конкретан израз тога односа: на Савезну Владу.

САВЕЗНА ВЛАДА.

I.

Први дани, први догађаји. Министарство, које је на непуну годину дана после предњега писма образовао Јов. Ристић, на дан 1. јуна 1887 године, понело је име „Савезне Владе". Оно је састављено из Либерала и Радикала, а на основу „Споразума" обе странке, закљученог 6. априла прошле године.

Лични састав ове владе био је следећи:

Председник и министар иностраних дела Јов. Ристић председник Мин. у пензији, Мин. унутр. посл. Радивоје Милојковић члан Држ. Савета, просвете и црквених послова, Алимпије Васиљевић члан Држ. Савета, правде Јов. Авакумовић члан касације, — Мин. грађевина Пера Велимировић инжињер I. кл., Финансија др. Мих. В. Вујић проф. Вел. школе, и мин. привреде Светоз. Милосављевић проф. у пенз.

Прва четворица су припадали либералној, друга тројица радикалној странци; а после три дана именовани мин. војни, био је четврти радикал у влади, Сава Грујић, тада посланик у Петрограду.

Краљ Милан је, у оваквим приликама, радо прибегавао познатом макијавелистичком правилу: „Подели па владај". Тако је он радио 1880., када је предао владу Младоконзервативцима, а њихове савезнике у опозицији, Радикале оставио напољу. Сад је покушао то исто, и понудио састав владе Јов. Ристићу, но да је он састави само из либерала. Ристић је био и сувише мудар да наиђе на ову трулу даску, а сувише лојалан да прекрши „Споразум" од прошле године. Како је у народу жељена промена, нема сумње да би у јавном мишљењу и овога пута повољно било примљено и чисто Либерално Министарство; ово у толико пре, што би оно дошло после седмогодишње тешке напредњачке владавине, а и с тога, што радикали беху још под притиском догађаја из 1883 године, који је толике људе стао живота, слободе и отаџбине, и чије је последице Радикална Странка испаштала све до почетка прошле 1886 године. Познато нам је, како је у марту прошле (1886. године) силно одјекнула вест, да Ристић саставља нову владу.

Али сви су ти обзири од стране Либерала одбачени, пошто је прошле године закључен познати „Споразум" за заједничку акцију: „да у садашњим тешким приликама — како се вели у мотивацији „Споразума" — све партијске тежње и правци треба, за срећу Отаџбине, да се зближују и сусретају у једној општој народној струји, у којој би српско родољубље одржало претегу над страначким гледиштем...." Јуна првога 1887. год. дошао је моменат да Либерални прваци искупе овај завет, на који су ставили своје потписе.

И искупили су га часно. Јов. Ристић се прими састава новог Министарства, али под два услова: да у Министарство уђу и Радикали, и да Савезна Влада прими и руководи послове земаљске на основу принципа стављених у „Споразуму". У преговорима се за састав владе пође и даље и услови се, у оквиру „Споразума", и нарочити пословно-политички програм, који ће се и владаоцу поднети, и на који он има да даде свој пристанак. Тај ћемо програм изпети мало даље.

Сутра дан по образовању новог Министарства, 2. јуна буде објављен указ, којим је рашчишћена дотадашња парламентарна ситуација, и истим се указом наређује: 1. да се садашња Скупштина распушта; 2. да се не врше извесни накнадни избори одређени у дане 4 и 22 јуна; и 3. избори народних посланика наредиће се другим указом у времену прописаном другим одељком члана 78 Устава земаљског.

Најпосле пречишћена је још и последња последица од српско-бугарскога рата: Указом од 10. јуна укинуто је ванредно стање и преки суд, у Пироту и пиротском округу, заведен 15. дец. 1885. године, и све се у том крају враћа у редовно стање.

12. јуна краљ Милан објави прокламацијом, да за кратко време одлази из земље — у Беч, одакле је се вратио 24. јуна. Тек доцније, када се сазнало за злогласну тајну конвенцију, био је разумљив и овај пут краљев; али у ово време нова влада није знала за постојање те конвенције, па ни за прави циљ краљевог пута, који је био, без сумње, у циљу правдања последњих промена у Србији. Краљ Милан је, већ од пре седам година био вазал Аустро-Угарске.

*

Један прави оркан од одушевљења у целој земљи поздравио је долазак нове Савезне Владе на управу земље.

Небројене депеше донеле су у Београд поздраве из свију важнијих места, било на адресу председника Министарства Јов. Ристића, било на адресу министра П. Велимировића, у то време најистакнутије личности у Радикалној Странци. У свима тим поздравима изражавана је двогуба радост, са пада напредњачке и доласка Савезне владе.

У варошима су настала дотле нечувена весеља народна, истицале заставе, свечани походи са развијеним заставама, јавне гозбе

и игранке. Још је само недостајало и свечано благодарење по црквама....

Но, није ни на томе стало.

На један пут се на све стране зачe мисао и жеља, да се влада поздрави и преко нарочитих депутација, и силне се депутације кренуше за Београд. Једна је другу стизала и претицала, а све их је ваљао примити лично Председник Министарства у присуству министара. Држани су свечани поздрави и отпоздрави, у којима је нарочито председник Министарства умирујући говорио депутацијама, и износећи збиљу положаја, желео да предохрани од сувишнога оптимизма, коме су се масе народне предавале, у пркос замршеном и тешком наслеђству, које је Савезна Влада примила. А после пријема разливале су се ове депутације по разним Министарствима, да тамо поднесу своје молбе и жалбе, о уклањању напредњачких чиновника, о претрпљеним патњама, о новим потребама и тако даље, без краја.

Напослетку је овај депутациони покрет добио карактер формалне заразе у целој земљи, и претио да укочи сваки рад у Министарствима, где је ваљало свршавати хитне и текуће државне послове, а то се, у буквалном смислу речи, није могло.

Да би се томе учинио крај, влада, преко Министра унутрашњих дела, пошаље једну препоруку, која се могла схватити и као наредба, да се одашиљање депутација обустави. Тако је једва престала ова необична поплава, и Министри су могли мислити на своје дужности; а ваљало је радити много, ако се хтело да нова влада даде позитивних и трајних резултата.

Но, сада је се ваљало борити са једним новим злом, које поче у народу — нарочито у пределима где су радикали били у пресудном броју — и прећаше да се измете у праву опасност по јавни ред и личну и имовну сигурност.

То је био тако звани, и страховити „Народни Одисај". На све стране настали су напади на чланове Напредне Странке, долазило је до боја и злостављања, које се не једном свршавало и погибијом. По примитивном схватању сеоског света, многи је налазио за допуштено и оправдано, да се лично, сам или у друштву, јавним нападом или мучком пољевином, разрачуна са својим бившим кметом, послаником или попом, за ово или оно, или просто за то, што би они били напредњаци.

Одмах је влада предузела мере да се овоме злу стане на пут, било преко редовних полицијских власти, било изашиљањем нарочитих комесара у крајеве, где је ова нова зараза претила да отме маха. Овај „Народни одисај" пратио је све и чисто радикалне, доцније владавине, кад у мањој, кад у већој мери, али је његов почетак падао у време које непосредно следује седмогодишњој владавини напредњачкој, и првој појави радикала на власти, када је и психолошки понајвише разумљив. Име овој појави, дато је из радикалне средине. „Народни одисај", по том крштењу ове немиле појаве, имао је да значи ослобођење од седмогодишњег

притиска, после кога је народ „одахнуо", то ће рећи дао израза својем дугогодишњем трпљењу и патњи и својој елементарној срџби и тако дуго потиштеној правди.

Као појаву недопуштену у једној правној земљи, а и као опасност, која поред тога што је угрожавала појединце, доводила је у незгодан положај и саму владу, која га доиста није желела, влада је својим мерама ускоро и зауставила несрећни „Народни одисај"...

Одмах је приступљено смени компромитованих чиновника по свима струкама, нарочито у полицији, која је, по сили политичких прилика, постала у народним очима носилац и извор многих зала. Да се оставе на страну појединачне патње чланова опозиције, за време владе Напредне Странке, сваки општински и скупштински избор за ових седам бурних година, били су праве политичке битке, у којима је опозиција, успевала или подлегала, увек плаћала скупо. Све се то у души народној гомилало годинама, и многа, по себи прекорна и недопуштена појава, налази и свога објашњења.

Све тешкоће, које су, на тај начин „оздо" потицале, нису биле ни мало мање од сталних опасности, које су за Савезну Владу сваки час и „озго" могле доћи. Краљ Милан је, у току минулих седам година, избацио из руку све своје карте. И нема сумње, не без нужде, или у једном наступу гњева и не са радошћу позвао је опозицију, и то здружену двогубу либерално-радикалну опозицију, на власт.

Узимајући у обзир, поред његове превртљивости и видне тежње за личним режимом, и сталан познати краљев отпор према свакој кристализацији јаче политичке организације у земљи, од које је он стално зазирао, ваљало је свима политичким људима, а нарочито Радикалима и Либералима, бити од Краља на опрези, на влади ништа мање но у опозицији.

Уз то је нова Савезна Влада имала племениту амбицију, и тврду решеност, да се кида са много којечим старим и дотрајалим, и да се — после тешких и несретних искустава из најближе прошлости — јавни, државно-правни поредак заснује на солидним установама, које би, поред зајамчења правилнога тока ствари у јавном животу, спречиле и онемогућиле повратај доскорашњих незаконитости и искушења. Та је тежња нове Савезне Владе изражена веома одређено у „Споразуму" од 6. априла пр. год.; њу су не мање јасно изразили и представници здружене опозиције и у прошлој Скупштини у адреси мањине. Сад је дошло време да се то приведе и у дело.

Нагли и неочекивани долазак опозиције на управу земље, и појмљива радост са тога срећног догађаја, није ипак учинила да се изгуби присебност, и да се на извесни начин не огарантује и успех нове владе у даљем њеном деланју.

С тога је Јов. Ристић, кога је Краљ позвао да образује нову владу, пре него што ће дати пристанак да прима тај мандат, у споразуму са првим људима обе савезне странке, саставио и поднео

Краљу нарочити Програм, који намерава нова влада да оствари. Програм је тај састављен такође у оквиру „Споразума“ од 6. апр. пр. год. и садржавао је ближи задатак нове владе. Краљ отпустивши напредњачко министарство М. Гарашанина, и позвавши опозицију на владу, морао је и сам сматрати, или се чинити да сматра: да је посве природна консеквенција да ова влада хоће да има свој Програм, који је у главним потезима, обухватао све гране државне управе, при чему је промена Устава заузимала прво место.

У исто време када је Краљ потписао указ од 1. јуна о образовању нове владе, он је и на њен „Програм“ ставио свој потпис. Тај програм, под потписом Јов. Ристића, гласи:

Господару,

Дозвавши ме к себи, благоволело је Ваше Величанство изменьати са мном мисли о садашњем стању наше земље, и препоручити ми, да у кратким потезима, обележим правац, да се олакша њен положај, коме, по сагласном нахођењу, требају озбиљна побољшања. Ваше Величанство желело је, да ја за правац, који предложим примим и одговорност.

Следећи високом налогу В. В. ја имам част дати израза убеђењу своме, да садашњем стању наше отаџбине требају побољшања брза, свестрана и темељна, како у погледу на њене односаје спољашње, тако и унутрашње.

Ја сам већ био слободан изјавити, да се имају одржати добри односаји онде, где већ постоје, а исправити онде, где су поремећени, руководећи се сталном народном политиком.

У овоме другом погледу, била би, по моме мишљењу, потреба прве врсте да се, без одлагања, учине кораци, који би влади В. В. могли осигурати поверење царско-руске владе, а В. В. и Србији одржати благовољење Њ. В. Цара Александра (III).

Био би задатак владе В. В., да промишља о најпречим путовима, да се та циљ постигне: а ја бих узео слободу, да још сада означим један неизоставан потребан корак. Колико је мени познато Русија је у нашем црквеном питању заузела гледиште, по коме би се у Русији сматрао повратак Митрополита Михаила у његове пређашње дужности, као специјално задовољење, које би се дало верозаконском осећају народа руског. Овај чин био би кадар отворити врата даљим корацима, који би били подесни, да потпуно поврате старе, традиционалне односаје, који су вазда постојали између наше отаџбине и велике словенске државе.

У опште, садашње стање државе, посматрано ма са кога гледишта, препоручује влади српској заповеднички, да са свима силама одржава најбоље односаје, а нарочито са суседним државама.

Побољшање економског и финансијског стања заузима прво место у реду унутрашњих задатака владиних. За подизање економског и финансиског стања, морало би се, пре свега, најживље настојавати: 1., да се закључе трговачки уговори са суседним државама: Турском, Румунијом и Бугарском; и 2,, да се већ сврше железничка пруга Ниш — Солун што пре преда саобраћају.

Било би неправедно мислити, да се побољшање и економског и финансијског стања може постићи само једном, ма каквом мером. Оно изискује свестраних стручних студија, којима би се нова влада морала предати без губитка времена. Ну има двоје, што би се још сада могло обележити као опште правило на овом путу: 1., да се учини крај даљем задуживању како државе, тако и општина, које су такође узеле пут опасан по економски развитак земље; и 2., да се буџет државни сведе по свима струкама, не изузимајући ни војну струку, али задржавши у сваком случају садашњи кадар официрски. Ближе опредељење о редукцији војног буџета, морало би се оставити стручним људима, као што би стручни људи у опште имали бити позвани да још испитају: 1., колики је, и где, најпотребнији број чиновништва; 2., која су уређења непотребно скупа, која су звања, које ли установе, и у колико, од већег терета, но од користи за државу; 3., до које су мере потребне установе: жандармерије, пореских надзорника и дипломатских посланстава.

Не мање имала би се обратити строга контрола на тачно и верно прикупљање државних прихода, јер се са основом мисли, да су државни доходци већи, него што у државну касу утичу.

(Сад долази веома важан пасус Програма, којим се истиче неопходност Уставне промене, но тај ће пасус овде бити прећен, пошто ће поново бити садржан у другом једном владином акту, одмах за овим).

„Идући овим путем, ја сам убеђен, да би влада краљевска прибавила Србији: Мир с поља, мир унутра, мир у цркви. Такав резултат био би за престо В. Величанства славан, за Србију користан, а за Владу краљеву частан и поносан.

„Али, да би влада имала рачунати на овако сјајан успех, она би морала бити у својим предузетцима постојана и издржљива, потпомогнута високим поверењем Вашега Величанства, а у својим одлукама не би сусретала других ограничења, до оних, које јој полажу Устав и Закони земаљски.

„Имам част бити В. Величанству

1. јуна 1887 слуга понизан

Београд *Јов. Ристић* с. р.

„Пристајем да се овај програм врши, но односно повратка б. Митрополита Михаила у његове пређашње дужности, да се ствар одложи до краја Августа[1] месеца ове године.“

1. јуна 1887 *Милан* с. р.

---

[1] Август је већ давно био прошао, а повратак Митрополита Михаила није се догодио. Краљ је томе био увек противан. Но влада је ипак успела, да се поправи једна неправда, тиме, што је указом од 1. нов. 1887. одређена — у 1881. одузета — пензија Митрополиту у 10.000 динара; а уједно и владикама: Виктору, Мојсеју и Јеронимy по 5.000. Тако су представници старе јерархије били бар материјално обезбрижени, до каквих бољих прилика за њихов повратак на канонска права.

Програм овај, дубље посматран, поред изражених намера за унапредак, има свој смисао и према прошлости. Он је оштра критика свеколике досадашње и унутрашње и спољне политике, па и самог владаоца и његовог понашања према владама.

Јер шта друго имају да значе завршне речи програма: „а у свима својим одлукама (влада) не би сусретала других ограничења, до оних, које јој полажу Устав и Закони земаљски?" — ако не и ограду, противу мешања владаочевог у послове владине, која до сада нису донела никаква благослова ни земљи, ни владама, које су се, за минулих седам година, ма да су биле из једне и исте странке, на управи земље мењале, све до 1. јуна о. г. О тајној конвенцији са Аустро-Угарском из 1881. год., представници опозиције, сада као чланови Савезне Владе, нису ништа знали, да би се ограда од „других ограничења" на њу могла односити.

Краљ Милан био је довољно бистар да је то увидео, па ипак је на програм пристао и свој пристанак потписом утврдио — са каквим изгледом у држање дате Краљевске речи, то ће догађаји показати.

II.

За промену Устава. — Већ у идућем месецу јулу видимо прву консеквенцију тога Програма и владине решености да по њему живи и ради.

18. јула 1887. године одржана је важна Министарска седница, под председништвом Краљевим, када је, на предлог Председника Министарства, приступљено првом кораку за Уставну реформу. Решење Министарског савета, о образовању Уставотворног одбора, објављено је у званичним „Српским Новинама" бр. 160. од 24. јула у целости, и, ради његове важности, преносимо га овде. Овај „Протокол" гласи:

„Седница Министарског Савета, под председништвом Његов. Величанства Краља, одржана 18. јула 1887.

„Присутни сви министри.

„Председник Министарског Савета, господин Јов. Ристић, подсећа Мин. Савет, да се у Програму, који је он имао част поднети Њ. В. Краљу и за њ добио 1. јуна о. г. највише одобрење, налази и важна тачка о ревизију државног Устава, која гласи:

„После финансијског питања, долази на ред и питање о Уставној ревизији. Оно је тако много претресано, да је излишно да улазим дубље у доказивање, да се дојакошња система земаљске управе потпуно исцрпела, да културни напредак државе тражи, да се прелазни Устав од 1869. године преда историји, па да се замени Уставом, који би садржавао потпуније уставне гарантије у сваком погледу. Ограничићу се само да поменем, да би се за умирење јавног мишљења, имао саставити Одбор из представника свију политичких праваца, да припреми пројект, који би се, пре него што се узме у даљи поступак, поднео на претходну оцену

Вашем Величанству. Ова би журност била потребна и с тога, што би се тиме дао доказ, да влада искрено мисли приступити новој системи унутрашње владавине.

„Две главне побуде крећу народ да тражи Уставну ревизију: 1., потреба јаче контроле над управом земље, јер се мисли, да терети, које народ сноси, и који непрестано расту, дају Народном Представништву право, како на веће учешће у државним пословима, тако и на јачу контролу над управом земаљском; и 2., потреба јаче личне и имовне безбедности, почем се садашње гарантије сматрају као да су јако ослабиле.

„Исто тако није потребно да напомињем, да ревизија Устава има бити извршена у духу умерености, не вређајући владалачких прерогатива, које признају Устави свију напредних држава".

Господин Министар Председник — вели се даље у Протоколу — предлаже, да се сад, пошто су се господа Министри у својим пословима оријентовали, учине први кораци, који би били потребни, да се може приступити припреми, за извршење овога важног задатка, који је влада на себе примила.

У то име он држи, да би био најподеснији пут, да се изабере један Одбор од 15 до 20 чланова, коме би се поставио задатак, да припреми предлог новог Устава, који би за тим влада узела у претрес, и уколико би нашла, да може за њ примити на себе одговорност, поднела га Њ. Величанству на највишу оцену, а за тим поступила даље, као што прописује устав земаљски. Да би Одбор за ревизију Устава могао свој задатак извршити потпуније, и да би могао својим радом, у колико је могуће, довести у склад разне политичке правце у земљи, господин Министар Председник предлаже, да се одбор састави из познатијих и виђенијих представника свију у земљи признатих политичких праваца.

Министарски Савет, оцењујући предлог господина Министра Председника, усвојио га је у свима тачкама, и решио:

Да се предложени Одбор за ревизију Устава састави из 16 чланова, а у тај одбор да уђу ова лица:

Господа, Гл. Гершић професор Велике Школе; Димитрије Радовић председ. Касационог суда; Ђорђе Ценић председн. Држ. Савета; Ђ. С. Симић дипл. агент на расп., Ђорђе Павловић ванредни посланик и пуномоћ. министар у Риму; Јов. Белимарковић, генерал у пен.; Јов. Авакумовић мин. правде; К. Протић генерал у пенз., К. Таушановић директор Задруге за потпомагање и штедњу; Љуб. Каљевић изванр. посланик и пуномоћ. министар у Атини; Милан Богићевић изванр. посл. и пуномоћ. министар у Бечу; Мих. Кр. Ђорђевић јавни правозаст. Милан Ђ. Милићевић библиотекар народне библиотеке; Павле Михаиловић бивши секретар министарства; Стојан Бошковић члан Држ. Савета; и Стојан Марковић проф. Вел. школе.

Господину Председнику Министарства оставља се, да он овај одбор сазове, да седнице његове отвори и објасни задатак, који му се у дужност ставља."

(долазе потписи свих министара).

Отварање Уставотворног Одбора било је, са свечаношћу, на дан 7. септембра 1887. који је акт такође јавности саопштен преко „Српских Новина“ бр. 194. од 8. септембра.

Уставотворни Одбор, и његов рад, отворио је Председник Министарства, Јов. Ристић.

У свом доста дугом говору, који се првим делом односио на стари Устав (од 1869.), а другим делом на нови, који се има израдити, Ристић подсећа на време и прилике под којим је постао садашњи Устав, који има да се новим замени. Јов. Ристић, као тадашњи Књажевски Намесник, био је такође тај, који је 8. децембра 1868. године отворио тако названи „Свето-Никољски Одбор“, коме је поверено било да се бави пројектом Устава (Књ. I. стр. 223.).

Наводећи мисли из свог тадашњег говора, Ристић се изражава да је циљ, ради кога се приступило онда уставној реформи постигнут, што показује живот државни за минулих двадесет година. „У овоме за човечији век не малом низу година, вели Ристић, Србија је прошла кроз разна искушења. Видели смо је у страшним кризама; она је водила успешне и неуспешне ратове; прошла је кроз тешке економне кризе; у њој су духали силни ветрови партијске борбе; њу је обузимао пламен крвавог раздора; њој су претиле озбиљне опасности и с поља и изнутра; она је преживела многе опасне дане. Па опет, опет је остао чврст и непоколебан престо, заснован на љубави народној, а гарантован нашим уставним установама. Ни један друга период у историји наше младе државе, није у стању да покаже овако дуге сталности и чврстоће династичке...“

„На жалост, мање је повољно искуство, које смо за ово двадесет година могли поцрпсти из одношаја Народног Представништва према земаљској администрацији и грађанским слободама. Ма да су границе за суделовање у законодавству биле довољно простране; ма да му ни право контроле над земаљском управом није било скучено, ипак резултати његове радње, у овом погледу, нису у стању да оправдају народна очекивања. За скоро двадесет година свога бића, наша Законодавна Скупштина кретала се, са малим изузетцима, у самим крајностима, прелазећи из бурних узбуђења у положај, у коме је изгледало као да се одрекла своје воље и својих уставних права и дужности. И своје право контроле над земаљском управом или је вршила бујно и тренутно, или се предавала неограниченом поверењу према управи, те је администрација земаљска текла без њене критике. Права грађанска беху често остављена вољи и увиђавности нижих административних органа, док најпосле уставне гарантије за личну грађанску безбедност скоро са свим ослабише...“

За тим пледира за улазак интелигенције путем избора у Скупштину:

„Ну данас народ, који се 1869. одсудно противио уласку чиновништва у Нар. Представништво, дошао је и сам до убеђења, да је суделовање и ових интелигентних снага његових потребно за

успешан и правилан ток уставног живота; он је данас вољан да исправи погрешку, која је учињена 1869. године...

„..... Ви имате пред очима свуколику слику нашега јавног живота за двадесет прошлих година. Испред ваших очију нису се измакли ни повољни ни неповољни резултати, који су се показали на пољу законодавства и управе земаљске. Је ли се могло спречити много што шта од оног, што је неповољно, да је Нар. Представништво свагда потпуно вршило своје право контроле над одговорним органима државним, о томе, без сумње ми сви имамо своја израђена убеђења.

„Ја се ограничавам, да обратим вашу просвећену пажњу на појаве ове врсте, уверен, да ћете ви, својим знањем и својим искуством, успети да нам помогнете, да у нове установе уведемо она начела, која ће бити у стању, да спрече повратак недаћа, којима да учинимо крај сви смо и вољни и сагласни у толико пре и лакше, у колико се влада трудила да овај Одбор састави из уважених представника свију признатих политичких праваца у нашој земљи.

„Не стојећи ни под чијим утицајем у своме раду, ви ћете, поштована господо, имати одрешене руке да испитате и да учините предлоге за решење задатка, који вам се поверава на добро земље . . .“

„У то име, нека вам је срећан рад!“

Ми смо изнели овде само важнија места из овог говора, у коме се Ристић и по други пут, јавља на челу Уставне Реформе у Србији; а из наведеног дела његова говора, дају се јасно оценити и мотиви за овакав корак нове Савезне Владе.

Одбор је одмах приступио свом важном задатку; а влада је стајала пред новим изборима за Народну Скупштину, пошто је досадашња, указом од 2. јуна била распуштена.

III.

Избори. Шта Краљ мисли о ситуацији. Савезна Нар. Скупштина. После свога првог одласка у Беч, у јуну, по образовању нове владе. краљ Милан је поново ишао ускоро за тим у Аустро-Угарску, Овога пута је циљ његова пута био летњи одмор у Татри у Карпатима и посета код његових пештанских магнатских пријатеља, нарочито код грофа Зичија, с којим је Краљ био у личном пријатељству. Изгледа, да је Краљ Милан српске кругове сматрао као инфериорне за опхођење с њима, и у опште није марио за свакидашњу своју српску околину, сем, т. зв. „личних пријатеља“ који су му повлађивали и „оданих“ људи из војске, који су га безусловно слушали. Отуда су и извесни посланици, нарочито аустро-угарски и немачки (Кевенхилер, Брej, Хенгелмилер и Вреде) били личности, које су му, обично уз играње хазардних игара, прекраћивале време у двору. Ова је дружба Краља, дабогме, увек прилично и стајала у готовом, те је и то допринело, да је Краљ, који је био прави расипач, који не цени вредност новца и потпуна безбрига

у погледу свога имовног стања у опште, вечито рамао финансијски. — Дакле и овога пута је он тражио разоноћења по Угарској; и преко курира је одржавана веза између Краља и Владе.

Тако се догодило, да је Указ од 13 августа 1887 године о изборима посланика, краљ потписао — у Будапешти!

Тим су указом наређени избори општи у целој земљи на дан 17. септембра о. г.

Имало се изабрати 156 посланика, и наименовати још трећина од тога броја, или 52 краљева посланика, тако да је Скупштина, која је имала произаћи из ових избора, имала 208 посланика.

Избори су извршени у главноме у реду, сем означених ниже места. Напредна Странка није била више никаква сметња; она није за себе имала бирача овога пута. Међу обе савезне странке није, сем за Београд и Крагујевац, прављен никакав изборни компромис. Свака је странка имала своје кандидате, те је и изборни резултат дао неједнаке бројеве. Изабрато је неколико више Радикала, но Либерала. То је већ била извесна неравнотежа; али кад се с обе стране мисли лојално извршивати заједнички Програм, ова околност, бар за први мах, није чинила ништа особито. У осталом, приликом наименовања краљевих посланика донекле је и ова неравнотежа корегирана, и ако не сасвим. Сем тога имало је на неколико изборних места да се изврше накнадни избори, пошто на дан општих избора нису могли бити извршени избори: у Смедереву (1), у Зајечару (1), у срезу нишком (4), моравском у пожар. окр. (2), јасеничком смедер. окр. (1) и у подунавском смедер. окр. (1), дакле 10 места. Ови су избори имали да се врше на дан 11. дец. о. г. и као што ће се даље видети, нису били без последица.

21. октобра објављена су два указа: један, којим се за дан 15. новембра о. г. сазива Народна Скупштина у редован сазив а за годину 1887; и други, којим се именују 52 краљева посланика, од којих је било: либерала 36, радикала 16.

У „Српским Новинама" од 28 октобра (бр. 233) објављен је и списак свих изабраних посланика.

Тиме је Народна Скупштина била комплетна, и са општим нестрпљењем очекиван је њен састанак, који је имао бити кроз двадесет и пет дана.

*

Ради потпунога разумевања ситуације, а у вези са извршеним изборима за Скупштину, биће од интереса знати и погледе Краљеве на резултат избора, на односај Странака заступљених у влади и Скупштини, а нарочито на Радикале.

То ће се Краљево мишљење најбоље видети из једног писма његова, датираног 28 септ. о. г. које је он писао Ристићу из Беча, где се опет нашао у другој половини септембра. Овога пута и због сина и Краљице, којима је требало означити неко ново место за бављење, што је, сада, била Флоренција у Италији. Писмо краљево гласи:

„Од петка у вече се овде налазим, намеравао сам да концем ове недеље, пошто цара видим, у Београд стигнем. Но, као што сам вам већ телеграмом јавио, продужио сам своје бављење због одложеног поласка Краљице и Краљевића. Не само што ми је мило да сина свога који дан више видим, но налазим да „les convenances" захтевају да њен полазак очекујем, и да ја после ње Беч оставим. У осталом, ако би стање здравља у Флоренцији било неповољно, онда ће се морати постићи између краљице и мене споразум за какво друго место, и већ с тога је нужно да овде будем. Много се говорило у новинама у последње време о „Versöhnung" (измирењу) између ње и мене: нећу да вам кријем, да о томе не може бити речи. Разлози, који су створили раздор, сувише су дубоки, да бих могао пристати да то питање и узмем у дискусију. Свет може мислити шта хоће, што се мене тиче, ја сам уверен да сви интереси захтевају, да се обадве стране држе закљученог акта и на том земљишту чврсто стоје... Са стране Краљице, чини ми се, да има неке задње мисли, и можда се то оснива на извесним обећањима и везама из Београда.

„Искреност с којом вам говорим о том мом приватном питању, може вам бити јемство и моје искрености (!) на политичком земљишту. Ви знате, да сам се дуго ломио поверити владу људима, који су пређе стајали у опозицији, али кад сам се на то решио, то сам се у исто време решио, да им искреношћу својом дам доказа, да нису можда имали право, што су ме покашто нападали, у мојим најбољим намерама.

„Са том искреношћу, коју сам се решио да свагда покажем према шефу данашње владе, према старом познанику из детињства, надам се да данас могу опет као некад рећи, према старом пријатељу казати: да резултат избора сматрам као сјајан (подвучено!). Према приликама у земљи, према радикалним тенденцијама народа, није се могао бољи резултат ни очекивати, но да либерали са својим савезницима преполове изборна места. Од десетине гласова, који чине разлику у њихову корист, може се који придобити(!), који избор поништити (јер неће баш бити без неправилности), тек en gros узевши, може се сматрати да у Скупштину долазите à peu près en forces égales (т. ј. без мало са подједнаким снагама). Пресудну снагу ту сад могу дати краљеви посланици... И ја као год и ви, налазим, да ни једног Радикала не треба узети, па макар настала и парцијална министарска криза.

„Ја сам се од почетка моје владавине борио са радикализмом у Србији, и не видим данас разлога, да му чиним уступке веће од оних, на које умерена странка као што је Либерална пристати може. За ово неколико месеци, што су на влади ни мало нису се „regierungsfähig" као партија показали. И сад певају песму о амнестији, и сад захтевају претерани Устав, и сад у спољној политици у органу свом се истичу тако отворено, да само дечурлија се тако понашати може.

„Да су либерали добили 100 посланика, онда би се без опасности могао појачати број радикала са неколико умеренијих радикала, као краљевих посланика. Данас пак то би био веома опасан експеримент, и мени се чини, да је настао за вас лично моменат, да се одлучите на то: или да будете и даље вођ своје сопствене партије, или да њу распустите и постанете вођа радикала(!). Нећу да вам кријем да сам констатовао, да овде (мисли у Бечу!) бар би то веома нерадо видели, јер сматрају радикале као отворене непријатеље и револуционаре, док одају пошту и правду вашој мудрости државничкој.

„Са грофом Калнокијем нисам имао дугог разговора још, јер је ономад га стегла била јака кијавица, али сам ипак са задовољством видео, да ни мало не дели назоре једног дела новинара, који своје иншпирације пре у Београду црпе, него на „Ballplatz"-у..

„Што се тиче корака Стамбулова код Данића, срећан сам што се са свим с Вама слажем односно оцене и одговора. Ми се истицати не можемо у признању Кобурга, немамо баш ама никаквог интереса да се мешамо у ту ствар и треба да чекамо да видимо, шта ће други силни и велики радити . . .

„За данас закључујем своје писмо, а јавићу вам се опет до који дан. Мој искрени поздрав Радивоју, а вама од срца хвала.

Ваш *Милан.*"

Ми смо ово писмо скоро у целини навели. Оно је у многом погледу карактеристично. Краљ је очевидно желео да удари клин између савезних странака; прави Ристићу мост за раскид савеза; подстиче неслогу; не може да се уздржи своје вечите срџбе, при том, противу радикала, налази да су неспособни за владу, и да би појачање њихово у Скупштини путем именовања радикалних кандидата за краљеве посланике „данас то био веома опасан експеримент".

Но ми смо ово писмо у његовом највећем и главном делу дословно навели, ради контраста, који ће се јавити између мисли краљевих овде исказаних о радикалима и поступака његових — тамо у децембру, када ће му овај „данас опасан експеримент". бити полуга за обарање Савезне Владе и довођење чисте Радикалне владе.

Ми смо, међутим, видели, да су Радикали добили трећину од укупног броја именованих посланика, да су се Либерали нашли у новој ситуацији са својим бројем и изабраних и именованих посланика, да су све учинили, да само не терају воду на Краљеву воденицу, и да одрже савез. С Либералне стране ова срећна комбинација није била ничим угрожена, све и да су Либерали и у влади осећали потребу, да буду бар на равној нози са Радикалима у погледу броја, не да доминирају у Савезу, али да не дођу у зависан положај и буду повучени у правцу, у коме они не би желели.

До састанка Скупштине било је, у осталом, још доста времена.

*

У то је стигао и жељно очекивани дан састанка Народне Скупштине, 15. новембар, у Београду. Узвишена су била расположења и у посланика и у јавном мишљењу. Сваки је везивао своје најбоље наде за ову Скупштину, која по свом саставу прави један огроман прелом у парламентарном животу, прелом, око кога је, за прошлих седам година, вођено више огорчених изборних битака и пало толико политичких жртава. „Споразум" савезних странака, припремни рад владин око промене Устава и њена тежња, да се што пре поправи много и много зло и неправда, само су храбрили ове наде и чинили их и сувише основаним.

То је било сасвим логично, и тако је требало да буде. Са тим се надама прешло на посао и у самој Скупштини.

На првом претходном састанку Скупштина је изабрала 10 чланова за преглед посланичких пуномоћија. И на другом претходном састанку (21. нов.) Одбор овај поднео је Скупштини свој извештај и списак посланика чији избори нису оспорени; а оспорен није ни један, сем оних, који нису ни извршени. Одмах се приступило поименичном гласању за листу председничких кандидата при чему је гласало 196 посланика, а за председника скупштине именован је Тодор Туцаковић, за потпредседника Павле Вуковић оба крагујевачки посланици, први либерал, други радикал. — Пошто су изабрани и секретари, њих шесторица, сутра дан је (22. новембра) преко нарочите депутације позват Краљ да отвори Народну Скупштину.

Престона Беседа је врло опширна и богата програмом рада за Нар. Скупштину.

После поздрава Народном Представништву „после више година" у престоници, Краљ изјављује са задовољством „да су наши спољашњи односаји на све стране у најповољнијем стању."

„Обезбедивши на тај начин своју политичку разнотежу, Србија може слокојно обратити сву своју пажњу на подмиривање унутрашњих потреба, које су многоврсне и замашне, те захтевају читав низ реформа по свима струкама земаљске управе."

У беседи је даље нашла пространог израза промена Устава „да се земаљски Устав прегледа и дотера према стеченом искуству", што ће бити задатак Вел. Народне Скупштине.

Беседа означава да „на првом реду стоје предлози финансијски", рећајући и друге потребне предлоге и у осталим струкама, скрећући пажњу Скупштине на две конвенције закључене са Бугарском и Турском — о вези српских држав. железница — које су у то доба већ биле сасвим готове — са Турском код Врање, а са Бугарском код Цариброда, које су везе за обе државе, понаособ утврђене нарочитим конвенцијама, и обе ће се конвенције поднети Нар. Скупштини на решење.

После набрајања и осталих предлога по разним струкама, Престона Беседа наставља:

„Ви ћете, поштовани посланици, бити позвани, да се са мојом владом саветујете о свима овим потребама, уз које опет упоредо и нераздвојно корача и дужност, да сваки грађанин поштује закон.

„Налазим да је сувишно опомињати вас на патриотску слогу у раду на општем добру. Очекујем, да вам пође за руком да у међусобном поверењу и у договору са владом, брижљиво чувајући битне темеље државне зграде и усавршавајући државни јавни живот, одмерено и срећно, са осећајима дубоке оданости према Престолу и Отаџбини, расправите важна питања, која вас очекују...“

Дотична места Престоне Беседе су у скупштинским круговима живо коментарисана, са својих алузија, које су се могле односити на Радикале, који су негда већ имали своје пројекте Устава и свој посебни програм за реорганизацију државе, а и свој „народни одисај.“ Јер се само на тако што могло односити оно место у беседи „да сваки држављанин поштује законе,“ или оно друго место, где се посланици позивају на слогу у раду, но „брижљиво чувајући битне темеље државне.“ Као да су пред владаоцем све сами револуционари, и само на његово инсистирање могла су ова места бити у прест. Беседи.

Влада, која је произашла из обе Странке, које састављају Скупштину, није имала потребу за овакве напомене. Министри Либерали не би то учинили већ и из самог доброг такта према другој Савезној страни, а министри Радикали не би с тога, што би то значило себе сама доводити у подозрење.

Остаје, да је краљева жеља била да се ова, и друга нека места, нађу у Беседи. У време, кад је ова беседа говорена, није још ни по Уставу ни по парламентарној пракси било пречишћено питање: је ли беседа акт владин? Министри тада нису ни потписивали Престону Беседу, као у доцнија времена. Она је носила само потпис владаочев. Но ко зна тадашње политичке одношаје, као што их је знао писац, будући и сам члан ове Скупштине, не може се двоумити у томе, да је у овој Беседи Краљу учињена по нека концесија. Они, који су то морали чинити, а то су Министри, сносходили су у овој прилици, да попусте мало, да би сачували много.

Али ћемо сад видети, да Краљу Милану није ни то било довољно. То ће се и сувише драстично показати при Адреси скупштинској.....

Но, пре но што пређемо на постанак и судбину скупштинске Адресе, ваља нам се зауставити на политичко-партијском механизму, којим је диригован скупштински рад. Сем што је се свака странка за се договарала у свом кругу и са својим члановима владе — установљен је, у очи састанка Скупштине 14. нов., и један нарочити „Заједнички Клуб.“ У овај је клуб свака страна делегирала по 15 чланова, и он је држао своје састанке у згради Народне Скупштине. Либерални пак чланови Скупштине састајали су се у „Великој Пивари“ и председник Либералног клуба био је проф. Велике Школе Коста Алковић, нама већ познат са ранијих Скупштина, човек који је увек имао „куражи свога убеђења“; потпредседник је клуба био Велизар Кундовић, а деловођа клуба Жив. Живановић, тада директор пиротске гимназије. Радикални посланици имали су свој клуб код „Златног Прага“ (доцније хотел „Србија“) до Коларца, као оно и 1881—2. године.

Задатак „Заједничког Клуба“ био је, да се у њему у заједници са владом, претходно претресу и начисто изведу сва важна питања, која ће изаћи пред Скупштину. Из Заједничког Клуба пренашане су одлуке у посебне клубове, да би посланици о свему били обавештени, како после не би било разногласица у самој Скупштини. Тако је морало бити и апарат је с почетка добро радио.

Под овим околностима, а на другом састанку скупштинском, 23. нов. поред Одбора: законодавног, финансијског и за молбе и жалбе — изабрат је и нарочити Одбор за састав скупштинске Адресе. У тај је одбор ушло 16 посланика према „договорној листи“ и то: Стојан Бошковић, Г. Гершић, Ст. Рибарац, Акс. Ковачевић, Дим. Катић, Арса Дреновац, Жив. Величковић, поп Новак Милошевић, Коле Рашић, Андра Николић, Јован Бошковић, Мих. Кр. Ђорђевић, Живан Живановић, Милан Андоновић и Стојан Протић.

После пет дана, 28. нов., сазват је трећи састанак скупштински, да чује предлог за Адресу, као одговор на Престону Беседу.

За ових пет дана Одбор је радио на саставу Адресе и израдио је једну доиста примерну Адресу, у којој није, пробраним речима како доликује овом важном акту, ништа остало неказано што је народ српски у то време тиштило, и што су посланици имали на срцу и на савести, као представници свога народа. Адреса, дакле, није била парафраза Престоне Беседе. Она је била један спонтани акт Народне Скупштине, намењен да, у првом реду, утврди и осуди сва дела предходне владе, почињући од њених управних и финансијских грехова, разних изборних злоупотреба, па до рата с Бугарском. Пројект Адресе бао је прави оптужни акт према прошлој влади и потпуно дезавуисање дотадашње спољне политике. Овај је акт у толико пре морао добити такву садржину, јер од 1880. године, опозиција није дошла до мериторне речи у Скупштини. Сваки је њен глас за тако дуго време, као што знамо, био угушиван, а периодичне изјаве кроз адресе мањина, на које је целокупна опозицаја, све до прошле Скупштине, била насилно деградирана, остајале су без дејства.

Сад, када је дугогодишња, а уз то и здружена опозиција постала не већина, него је састављала целу Скупштину, она је имала да каже доста, да каже много. И казала је. Та је Адреса имала да буде сатисфакција за свеколико дотадашње запушавање уста — имала је да буде онај истински, легални „Народни Одисај,“ јер само у недостатку овога и догађао се, по несрећи, онај други крвави „одисај.“

Влада је, по себи се разуме, била споразумна са оваквом Адресом, која је била готова и имала се тога дана 28. новембра изнети у Скупштини на претрес и усвајање. Састанак скупштински био је заказан за после подне.

На један пут се хитно сазива истога дана пре подне Заједнички Клуб, на чији састанак дође и цела влада. И имало се шта и чути!

Председник Министарства Јов. Ристић прочита клубу с. р. Краљево 26. нов. датирано писмо, на њега лично упућено, и у коме Краљ, на доста кратак начин изјављује: да он неће примити Адресу, каква је у Одбору спремљена и каква ће се поднети Народној Скупштини на усвајање. Само то писмо у целини гласи:

Драги г. Ристићу,

„Пошто је седница у 10 сати заказана, то вас молим да у 9 сах. к мени дођете. Рад бих био да се обавестим о појединостима тока дебате у данашњој седници. Не могу — вели Краљ даље — да вам кријем: да нацрт на мене прави најжалоснији и најгори утисак (ове четири речи подвучене) и да не могу ни једну од основних мисли адресе примити

ваш *Милан.*"

По датумима судећи, Председник Министарства је цео сутрашњи дан провео убеђујући Краља о противном. И кад ништа није помогло, сазват је састанак Заједничког Клуба и адресног Одбора.

Шта сад да се ради?

Са овом изјавом краљевом морало је се рачунати, и све је питање сад било: какав положај да се према томе узме? Да ли да Заједнички Клуб, а са њиме и Влада, изведу крајњу консеквенцију, и да Влада одмах одступи, или да се нађе какав било компромис, те да се ова опасност премости.

Опште је било осећање негодовање са неправде, која се краљевим арогантним захтевом чини Народној Скупштини, и није било међу члановима заједничког клуба ни једнога, који не би ма шта допринео да се даде Краљу да осети и на срдбу Скупштине. Али за то није било начина.

Остало би одступање владе. Па Краљу је то можда и био циљ, али баш то на њега не би учинило никакав утисак, а на страни Скупштине, а то ће рећи на страни целога народа, одступање владе у овом тренутку, значило би бацање у неврат свих оних лепих немара, заснованих на „Споразуму", а које је једино могуће било извести у Савезној Влади и Савезној Скупштини.

Стари Тодор Туцаковић говораше: Да паднемо, велите, на овом питању. Разлог би био и сувише довољан, али брајо, зна ли народ шта је Адреса?! и како ће му се то објаснити, иначе ће веровати, да смо пали без разлога.

Радикали су исказивали своје негодовање, али нису износили никаквих предлога за решење кризе; а провиривало је помалко сепаратизма, или можда наде, да би после пада ове владе могло доћи и хомогено Радикално Министарство.

Можда осећајући ову од радикала неисказану мисао, Председник Министарства је нарочито нагласио солидарност оба крила у овом тренутку. „Ми, ви, господо, једно смо и не треба да се

надамо да би нам, на случај пада ове владе, било посебице боље но што нам је удруженима заједно."

Најпосле, да би се сачувала целина, и спасла могућност да се на делу изведе засновани Програм рада ове Владе и ове Скупштине, би одлучено: да се одустане од пројектоване адресе, коју Краљ унапред и тако одсудно одбија, и да се до после подне — када је Скупштина због Адресе у 4 часа била заказана — напише други састав Адресе, без боје и без садржине, колико да се испуни форма. Како се ово питање није могло изнети на јаван претрес пред Скупштину, и како и присутни чланови Заједничког Клуба и чланови одбора за Адресу изјавише да, нико од њих неће да поново заседне да пи не нову Адресу, појави се нова тешкоћа и незгода, да се до састанка Скупштине неће имати у опште никаква предлога за Адресу; а нешто се морало учинити.

Онда се у последњем тренутку, са Либералне и Радикалне стране нађе овај излаз: да два члана Одбора за Адресу, Жив. Живановић (либерал) и поп Новак Милошевић (радикал) приме на себе да до заказаног времена саставе један пројекат за Адресу, који ће се опет у ужем кругу Клуба и владе прочитати и Скупштини одмах изнети, а дотле ће свака страна своје пријатеље посланике обавестити, да у Скупштини не дође до каквих нових неспоразума и сцена.

Краљу је саопштен исход јутрошњих већања у Заједничком Клубу, и како ће се доћи до нове адресе. Али Краљ је био нестрпљив и царао је даље у пометену ситуацију. У писму његовом следећем, по истом питању о адреси, он пише опет Ристићу:

„У мојим очима је радикална скупштинска страна, под руководством Таушановића, Катића, и њима подобним, доказала, да само уме опозицију терати, а да није кадра на влади водити рачуна о потребама правим земље и о престолу. Надам се утврдо вас вечерас видети с Радивојем ради обавештења о резултату рада и ради саопштења пројекта Жив. Живановића и попа Новака" Изгледа, по овоме, да Краљ ни овој двојици писаца нове адресе није веровао. Но као што ћемо видети, нашао је се на време лојалнији аутор овог тако важног акта.

Сви су Министри и чланови Заједничког клуба и одбора отишли на ручак, а оба изабрана писца Адресе остала су у Скупштинској згради, ту набрзо се заложили и почели израду Адресе. Живановић је исписивао став по став, прилагођавајући Адресу Беседи, и достојанства скупштинскога ради трудио се, да бар стилизација буде што боља.

Поп Новак љутит због свега овога што се догађа, при једном споразумевању, како да гласи дотични став адресе, срдито ће рећи: „Ама, г. Живане, пиши како ти дође на ум, и шта му ту угађаш ваљда и он (Краљ) гледа нама на образ!"

Али у томе се, на један пут, појави deus ex machina — у скупштинску собу, где су Живановић и поп Новак израђивали велики парламентарни акт, уђе члан Радикалне Странке, њен првак, про-

фесор међународнога права на Вел. Школи, главом Гига Гершић .. и без великог увода седе за исти сто, и поче сам такође писати нешто. Упитан, шта то хоће, одговори Гершић: „Па пишем адресу!" Друга двојица се згледаше, и одговорише: „Ми пишемо адресу", а Гершић ће на то: „Нека, пишите ви, а писаћу и ја....."

Око $3^1/_2$ часа Скупштинска зграда била је пуна посланика, а стигоше и сви Министри и чланови заједничког клуба. Писци двеју адреса бејаху сваки за се готови, а Председник Министарства би извештен, да је и Гига Гершић спремао адресу. Један фини осмејак прелете преко лица Ристићевог, и он ће само рећи: врло добро.

Оба су концепта прочитана у Клубу и требало је један од њих усвојити. Ствар је решио Председник Министарства, усвојивши састав Гершићев. Радикали су, изгледа, били тиме задовољни; а Либералима је могло само право бити, да та безвољна адреса, против које су јутрос јако били радикали, ипак потече из пера једног радикалног првака. То је и Ристићев избор, свакојако, пресудило. Живановић и поп Новак савише свој састав, који не уђе у историју и скупштинске протоколе, али који је ипак спасао ситуацију. Јер само пристанком њих двојице да пишу нову адресу, постављено је брвно за премошћавање провалије, и по њему је онда и Гига Гершић, преко свог познатог обичаја да увек задоцни, дошао благовремено у собу где се нова Адреса стварала, и написао свој састав.

Али је остало и онда и после необјашњено, од куд тај обрт у радикалним круговима, да они, преко Гершића, прихвате израду адресе, после јутрошњих излива негодовања и непристајања на концесије и на компромисе. Гига Гершић пак није никада био човек, који би се сам собом потрудио, а још мање пожурио, на овако један експресан рад. Мотив је дакле лежао у некој тајној намери радикалној, да се они баш појаве овде као спасиоци ситуације, било што су тиме — а то већ није остала тајна, како је постала ова адреса — хтели дати Краљу на знање, да они нису ненаклони водити рачуна о његовој жељи; или је Краљ дао њима како било на знање, да овде буду паметни, па ће се, можда водити рачуна и о њиховим евентуалним жељама. Треће могућности нема. Како се у политици ништа не ради узалуд, то се ово тумачење догађаја само собом намеће, и ако је у моменту тешкоће овога дана, 28 новембра, све ово остало без коментара, бар без јавнога коментара. Мисаоним људима, међу Либералима и у влади и у Скупштини, ово је све био нови знак питања, поред толиких других, који су се јављали у ово интересантно доба.

Пошто је тако у заједничком клубу и одбору усвојен Гершићев концепат Адресе, одређен је ипак за известиоца за Адресу Жив. Живановић, и одмах се ушло у Скупштину, која је била сва на окупу и врло нестрпљива. По свршетку претходних послова, разних питања, поздрава и ситница, прешло се на дневни ред: на Адресу. Председник Скупштине објави, да је и „Одбор, одређен

за састав Адресе поднео свој извештај Скупштини" и позива је да изволи саслушати га.

Известилац Живан Живановић — како у „Протоколу" од 28. нов. стоји — прочита извештај Одбора за Адресу, у коме се напомиње: како се Одбор, после дужег саветовања, споразумео, и на једном састанку, на коме су били и г. г. министри, усвојио један нацрт адресе; али је тај нацрт адресе, доцније, после добивеног обавештења од стране Краљевске владе, напуштен и одбор је усвојио овај други нацрт адресе, који подноси Народној Скупштини на оцену и одобрење.

Пошто је известилац одбора Живановић прочитао нацрт адресе, отворена је дебата, у којој је узело учешћа, сем известиоца свега осам говорника. И док првом говорнику, Аврааму Сандићу (радикалу) „овај поднесени нацрт адресе сасвим одговара нашим осећајима", дотле Сима Несторовић (либерал) изјављује: да Адреса није само акт учтивости, већ да је то акт, којим народ кроз Народно Представништво говори непосредно своме Владаоцу о својим потребама и жељама; тражи, да се у Адреси осуди напредњачка владавина, да се боље нагласи штедња, да се буџет не прави по расходима, већ према приходу; а поп Данило (радикал) просто тражи „да се овај нацрт адресе врати одбору натраг, и да поднесе бољи нацрт адресе", јер по њему је „адреса програм скупштинскога рада, а не просто парафраза престоне беседе" — а међутим предлог за Адресу, који је потекао из пера Гиге Гершића, био је потпуна парафраза престоне беседе, у најбуквалнијем смислу те речи.

Ни један од Министара није узео реч...

Известилац Ж. Живановић узео је завршну реч и нагласио: да „Народно Представништво има и других начина и путева, да о овим потребама и жељама дâ израза, на пр. путем предлога и интерпелација, мисли, да се овај нацрт може примити овакав, какав је од одбора поднесен и налази да се приступи гласању".

И адреса је и у целини и у појединостима без дебате усвојена, знак, да је и цела Скупштина знала на чему је.

На предлог Председника, усвојено је да цела Скупштина оде у двор и преда Краљу адресу. То је и било сутра дан 29. нов. Текст ове, по околностима тако значајне адресе, налази се на стр. 22 скупштинских „Протокола" за 1887. годину.

Краљ, извештен о жељи Скупштине, да цела буде присутна при предаји адресе, известио је председн. Министарства кратким писмом: „Мени прави особито задовољство, да цела Скупштина дође како би могла моја посматрања на ситуацију цела Скупштина чути!"

И доиста, имала је шта и да чује!

Када је Краљ при пријему прво саслушао Адресу, коју је један скупштински секретар, радикал прочитао, Председник му је исту предао. Краљ, имајући дакле целу Скупштину пред собом, употребио је ову прилику, да одржи један од оних њему својствених дугих говора о политици, из кога говора има само неко-

лико врста пренетих у скупштински протокол IV. састанка од 29. нов. По тим одломцима Краљеве беседе, он је између осталога казао и ово: „Дубоко сам захвалан и на духу, којим је овај акт Народног Представништва написан"... што је очевидно био комплименат њеном радикалном писцу, а у исто време једна обланда Скупштини за њену капитулацију.

Али у „Протоколима" није записано ништа од онога, што је сачињавало главну садржину и главни циљ Краљевога говора, а тако непосредно Скупштини у лице изговореног. На име, цео је овај говор био одбрана целокупне политике до промене владе у јуну о. г. и одбрана људи, који су ту политику водили. Краљу се учинило опортуно, да се на завршетку свога неопортуног говора Скупштини најнепосредније изрази, и овим речима: „Напослетку, господо посланици, ја не могу дозволити да се повуку на одговор људи, који су вршили моје наредбе и као моји пријатељи".

И чланови Напредне Странке у земљи, а и кругови у Бечу морали су бити врло задовољни; јер њима је се хтело дати на знање: ето, видите, и ако су на власти и у Скупштини противници Аустро-Угарске, опет сам ја господар ситуације у Србији. А писцу ових редова, који је био недалеко од Краља и Председништва скупштинског, остао је, по свршетку Краљева говора, и кад је се Краљ повукао, у неизгладивом сећању узајамни поглед два стара либерала и дугогодишња посланика изодавна: Тодора Туцаковића и Симе Несторовића, при чему је Председник Скупштине толико јекнуо, као да је погођен копљем у груди, оваквим краљевим говором и држањем. Туцаковић је посланик у Скупштини још од 1858. а Несторовић од 1861. и најлепше доба њихово проведено је у борби са политичким праоцима ових људи, за које Краљ овако демонстративно вели, да су му пријатељи, и које је Народна Скупштина, до последњег свог члана, вољна била да стави на оптуженичку клупу.

Али, шта би, би!

Добрих петнаест дана прошло је, док су кроз Скупштину прошла једва ова два акта: Престона Беседа и Адреса. Свакојако то није био добар знак и парламентарна је машина радила са доста шкрипе и запињања, Довде је узрок био једино у упорности Краљевој; али, као да само на томе неће остати.

Међутим и за ових петнаест дана, Народна Скупштина је била преплављена трима врстама аката: поздравима из народа, посланичким предлозима, и најразноврснијим молбама и жалбама грађана из свих крајева земље — све знаци о нередовном стању, које је нова влада наследила, што све, по мишљењу народа и посланика, има сад да среди ова Скупштина и ова Влада.

Од ових многих предлога ваља прибележити предлог Симе Несторовића: да се за политичке преступнике укине смртна казна, прочитан у Скупштини на III. састанку 28. новембра, и пошто га је Скупштина огласила „као хитан", упутила га је законодавном одбору. Масакра на Краљевици 1883 и сувише је још у свежем

сећању, и чини разумљивим и овај предлог једног нерадикала, и његово журно прихватање од целе Скупштине.

Даље, и из народа, и од посланика, у разним облицима као молбе или као предлози, појављивала се жеља и тражба, да се општине разгрупишу. Стара словенска и српска тенденција за партикуларизмом и сепаратизмом, гледала је у груписаним општинама једно насиље над слободним грађанима, који, изгледа, нису марили ни за какву јачу власт, ни државну ни општинску, све и да је мала општина једна и административна и економска слаботиња, у којој часници често пута служе било из неког частољубља, било за оне ситне користи, које даје „важан" кметски и одборски положај на селу. Карактеристични су, даље и предлози о укинућу жандармерије, о смањењу и укидању посланичке дневнице.

Уопште предлога је било тако много и тако разноврсних и по својој садржини врло шарених, да се за то није знало, коме ће од скупштинских одбора који да се упути. Ово принуђава Председника Скупштине да (на VI. састанку 2. дец.) учини Скупштини предлог: да се изберу и одреде 2—3 посланика, који ће „премишљати, где би се који предлог упућивао", јер се око тога увек у скупштини дангубило.

Предлог је овај помогнут и усвојен, и за тај посао су одређени посланици: Д. Катић, поп Марко Петровић, Драг. Петровић и В. Кундовић.

И влада није оскудевала у предлозима разне врсте. Но, ми их све не можемо овде прибележити, у толико мање, што највећи део ових није ни дочекао своје решење.

Али су по свеопрађајне прилике и привредни живот наше земље, биле од велике важности две конвенције, које је, такође 28. нов. поднео Скупштини на усвојење Председник Министарског Савета као мин. иностраних дела, и то: Конвенција о вези железничкој закључена 14. септембра ове године између Србије и Бугарске (веза на Цариброду), и конвенција о вези железничкој, закључена 4. јуна ове године између Србије и Турске (веза на Врању). — Поред толиких других предлога, споменућемо овде и предлог закона о Грађевинском Савету (при Министарству грађевина) као новој установи, и разне измене и допуне ранијих закона.

Ове последње предлоге спомињемо поред тога, што су они и важни, а без мало и једини, које је ова Скупштина дефинитивно и усвојила.

Већ 2 децембра, на свом VI. састанку, Скупштина је имала да саслуша извештај Одбора о обема Конвенцијама о железничкој вези Србије са Турском и са Бугарском. Известилац је био стручан човек, Димитрије Стојановић.

Одбор је једногласно усвојио обе конвенције и то предлаже и Скупштини. И Скупштина одмах и једногласно усваја конвенцију с Турском, као прву по реду.

Али се на првом кораку — код конвенције с Бугарском — појавило једно питање саревновања. Посланик Мих. Кр. Ђорђевић,

радикал, избацио је питање: Зашто је конвенција с Бугарском закључена у Софији, а не у Београду?

Посланик Коста Алковић налази, да влада треба да одговори на ово питање; а он даје израза својим осећајима, што је доживео да се нашој земљи отварају две велике светске капије, на истоку и југу. Ово — вели Алковић, као либерал — за то, што је као посланик у своје време потписао конвенцију да Србија гради железницу (мисли на конв. са Аустро-Угарском из 1880. год. која је тада изазвала толике нападе опозиције радикално-напредњачке), па се (онда) викало, да немамо свезе за њене излазе, јер није било утврђено место тих веза.

Како је у то време председник Министарства Ј. Ристић био оболео (од његовог старог недуга: гушобоље), то је даљи претрес о конвенцији с Бугарском одложен, и могао је бити поново настављен тек 9. децембра, када је председник Министарства дао исцрпан одговор на то: зашто је конвенција закључена у Софији а не у Београду? У првом реду Ристић констатује, да кад је ова влада у јуну примила послове земаљске, било је од стране претходне владе већ решено, да се преговори воде у Софији. И онда следује, у даљем објашњењу, један од оних документованих говора Ристићевих — из области међународне узајамности, права и куртоазије — који без поговора освајају. Овај је говор био и велики и исцрпан, да је и сам Гига Гершић, радикал, професор међународног права, који је одмах за тим узео реч, морао констатовати да би, после оваквог објашњења Господина Председника, било излишно даље о овој ствари говорити, и уколико је даље говорио, само је било у прилог аргументације, коју је предс. министарства у свом говору изнео. И на истом састанку конвенција с Бугарском је примљена. А Јов. Ристић, који је првом конвенцијом од јуна 1878. са Аустро-Угарском (Кн. I. стр. 370 и 383) и другом у мају 1880, спровео железничко питање, дочекао је, да овим двема Конвенцијама са Турском и Бугарском, исто дефинитивно приведе крају.

*

У то време пада на скупштински сто 11. децембра, на XII. састанку, један ванредан акт. То је оптужба, потписана од двадесет посланика, како то тражи закон о министарској одговорности, против бив. председника министарства М. Гарашанина у првом реду, а за тим и против осталих чланова владе.

Тај је акт кратак, и гласи:

„30. јуна прошле године, на очима Скупштине, силом жандарма, извучени су пред Скупштином (у Нишу) шест народних посланика, и по том истог дана стражарно отерани кући.

„У интересу народне светиње, којој смо се и ми ту скоро заклели на верност, у интересу Устава и народних погажених права, предлажемо Скупштини да реши:

„Да се тадашњи председник Министарства и министар унутрашњих дела г. Милутин Гарашанин, може за наведену повреду Устава и § 192 кривичног закона оптужити; тако исто, да се оптуже за иста дела и остали тадашњи чланови владе." Народни посланици: Павле Т. Солдатовић (либерал) и још, свега њих двадесет потписника.

Развој догађаја, који су ускоро следовали, учинио је да ова оптужба остане без последица; али она је, као посланички предлог, упућена Одбору на расматрање и извештај Скупштини.

IV.

Крај савезне владе. Речено је још напред на своме месту, да на дан општих избора 17 септембра о. г. нису на неколико изборних места извршени избори због нереда. То је укупно, у две вароши (Смедереву и Зајечару) и у четири среза, обухватило десет посланичких места. По прегледу посланичких пуномоћија у Скупштини, изашао је указ по коме у горњим местима имају да се на дан 11. децембра изврше накнадни избори.

То је и извршено, и на свима изборним местима изабрани су либерални кандидати; а у срезу нишком, који је давао четири посланика, опет је избор покварен, но једна је страна ипак послала Скупштини изборна акта, па и сама пуномоћија за посланике, које је сматрала и ту као изабране. Са свих тих страна, и где су избори извршени и где нису, долазиле су Скупштини многе жалбе. Оне су све, прописно, упућиване одбору за преглед посланичких пуномоћија, да он о томе поднесе свој извештај. Ту у Скупштини све се кретало на законском земљишту, до извештаја верификационог одбора.

Но, као што ћемо већ видети, до тог извештаја о накнадним изборима, у Скупштини није ни дошло. Догађаји, који ће прво из кулиса скупштинских, а по том и јавно избити, претекли су и Скупштину и њен верификациони одбор: Радикали нису могли да опросте Либералима овај успех, који је другу половину владе и Скупштине ослободио од супрематије радикала.

Оно, што се, дакле, — у погледу бројне равнотеже у Скупштини — у своје време пропустило споразумно урадити, сада се елементарном силином појавило, и угрозило целу ситуацију, тако жељно очекивану и тако тешко створену.

Клуб радикални први заузме положај према овоме питању. Још при првом претресу (на V сает. 1. дец.) извештаја верификационог о изборима од 17. септембра, падале су већ извесне инсинуације на адресу друге стране; али тада само на чиновнике, који су се, по нахођењу радикалне стране мешали у изборе. Изјаве Министра унутр. дела Радивоја Милојковића, да ће он то преко комисија извидети, учиниле су даље нападе безпредметним, и тада су сви извршени избори одобрени, а тиме и радикална мала већина.

Другојачији је обрт узела ствар после накнадних избора. Клуб радикални, и не сачекавши извештај верификационог одбора и решење скупштинско о томе, нађе за нужно, да постави директан

захтев Либералном клубу, да се Министар унутр. дела Радивоје Милојковић удаљи из кабинета. Клуб либерални исто тако категорички одбије овај захтев.

Сукоб је, дакле, био ту. Све је зависило како ће се он међу клубовима, а то ће рећи међу савезним странкама, у даљем развоју, решити, и да ли ће бити потребне узајамне предусретљивости за то, као и то: да ли се у ову, за сада унутрашњу распру две савезне стране, неће умешати и која трећа страна. Већ је лебдило у ваздуху питање: да ли радикални клуб и за свој први корак већ није добио подстицај са те треће стране? А та трећа страна био је сам Краљ Милан, од вајкада непомирљиви и изјашњени противник радикала, а сада притајани противник правилнога рада и развоја и садашњег Савеза либерално-радикалног, како је то већ, у напред наведеном свом писму нагласио. Настало је питање: на коју ли страну овако расположени Краљ, може навијати клубовима створену ситуацију?

Краљ Милан је за ову деструктивну радњу већ имао свога човека, па чак и потребан лист. То је био „Радикал" Пере Тодоровића.

А када је међу клубовима избила парламентарна криза, која је убрзо прешла и на Савезну Владу, „Радикал" — који је у свом бр. 27. од 4. дец. под насловом „Реч с Престола" донео онај значајни говор Краљев приликом пријема Адресе, и то у главном онако, како га је Краљ оноро и говорио — био је у току кризе необично видовит. У свом бр. 33. од 16. дец. у очи самога пада владе, „Радикал" доноси чланак под насловом: „Где је излаз?"

После дугог разлагања о неприродности Савеза, и узвикујући: „Нема савеза, нема савезне владе, нема савезне Скупштине", долази „Радикал" до закључка: „Једини, дакле, светао и правилан излаз из данашње збуњене ситуације био би: 1) Да садашња влада да оставку; 2) Да се образује нов, чисто радикални кабинет; 3) Да ова Скупштина реши само нов, неопходни зајам за покриће најпречих новчаних расхода, па да се онда ова Скупштина распусти и кроз месец два нареде нови избори, а дотле буџет да остане стари. Али — наставља „Радикал," наравно све у име самосталности и независнсти радикалне странке" ради чега је и постао! — али, да би све то могло бити, да би се Престо могао с поверењем окренути Радикалној Странци, безбрижно јој поверити руковање државним пословима, садашња Скупштина (?!) дужна је да Престолу дâ несумњиве доказе своје лојалности, свога родољубља и своје тврде решености, да вазда остане у границама најстрожије законитости тиме, што би с готовошћу ушла у онај ред мисли и назора, који су оличени на Престолу и освештани дугогодишњим искуством и тачном проценом свију прилика и с поља и изнутра....."

То су, дакле, биле концесије, које су пружане радикалима и услови, под којима би им се дала власт. Чланак, који цитирасмо, води порекло из двора, то је сад био програм Краљев, место савезног програма либерално- радикалног.

А сад да видимо, како су се развијале ствари даље и то сад искључно у двору, куда је тежиште кризе из клубова прешло или боље рећи насилно одвучено и прешло искључно у руке самога Краља. Народна Скупштина после XV. састанка 15. децембра, није се више састајала, све до 21. дец. За тих 5 дана одиграле су се историјске сцене, у којима је пропала једна од најлепших политичких комбинација и дословно се испунило оно, што је било речено у „Радикалу," као услов доласка Радикалне владе.

После захтева Радикалног клуба, да Министар унурашњих дела буде смењен, и одбијање тога захтева од стране Либералнога клуба, Краљ, узевши иницијативу за решење кризе у своје руке, изјави влади: да су клубови дошли у сукоб и да према томе садашња влада, која се на заједничку Скупштину ослањала, не може даље опстати.

На практичан језик преведено ово тумачење ситуације значило је индиректо тражење да влада да оставку.

Председник Министарства одговорио је Краљу на то, да клупски неспоразуми не значе још и скупштинско решење и да Влада, с тога, не види ризлог са кога би требала да одступи, бар не пре, по што би изашла пред Скупштину и, ако има да одступи, да то буде пред Скупштином. Иначе не би се знало зашто је одступила. Са овим су мишљењем били сагласни либерални чланови кабинета, сем Радивоја Милојковића, који, уверен држањем радикалног клуба, изјави: да он неће да иде пред ову Скупштину „сем да је распусти". Радикални чланови кабинета, који су били већ и сувише извесни да ће се све ово свршити у корист Радикалне странке, нису се журили ни да опонирају назорима Краљевим, ни да приђу одређено назорима Председника Министарства. Тако до оставке није дошло на први захтев Краљев, али и криза није решена.

Краљ онда засебно понуди Ристића и Либералима, да се образује једно чисто либерално министарство. Ристић одсудно то одбије, јер би то било прекршавање Савеза и „Споразума," а то Либерална странка неће на се да прими. Пријатељима је Ристић говорио: Ако Савез мора да се растури, нека то буду други, који ће за то примити одговорност, а то нећемо да смо ми.

Радивоје Милојковић остао је при својој упорности, да неће у Скупштину што је некако чудновато ишло у прилог краљевој намери, и што је Председник министарства јако замерио свом давнашњем политичком другу. Радикали су пак својом срачуњеном пасивношћу не мање укочили цео ток ствари. Краљу је већ било лако, да доведе ствар до прелома, који је желео; јер шта је, после свега тога, могао и председник Министарства да уради за одржање Савезне Владе и Савезне Скупштине, у толико мање, кад је и овога пута одбио ласкаву понуду Краљеву, да образује чисто либерално Министарство.

Но дотле су и Радикали извели на чисто и свој политичко-партијски рачун, и дошли до извесности, да су после пада Савезне Владе — они њени наследници. Али и Радикали су били свесни

тога, да има да се сруши једно створено и повољно стање, и да се жртвује извесно за неизвесно, па нису желели да се открију сувише и да кривица за све, јавно падне на њих.

У чланку „Накнадни избори" у „Одјеку" бр. 130., додирује се опрезно нова ситуација, створена сукобом клубова, и указује се на „спољне и унутрашње елементе", који „све вештине и сва средства употребљавају, којима мисле да могу поткопати земљиште садашњем политичком стању у Србији." Не чудећи се томе, радикални партијски орган наставља: „Али нам је, вели, и чудо и жао, што се тим нападима придружује и једна сметња, која потиче из саме Савезне Владе, а то је унутрашња политика садашњег Министра унутр. дела..." И онда настају жалбе на изборе.

„Нова Уставност" бр. 130. осврће се на овај чланак „Одјека," али само белешком у „Домаћим вестима"; са напоменом, да се њоме врло близу прилази Савезу, утврђеном између странака: Либералне и Радикалне, задржавајући право, да се о том предмету изрази.

Догађаји су, међутим, ишли напред убрзаним темпом, па је се и прилика за то дала органу Либералне странке ускоро. Децембра 17. Савезна Влада дала је оставку. У двору су одмах настали преговори са Радикалима за образовање нове владе, са повољним резултатом.

19. децембра, 1887 године, образовано је радикално Министарство, под председништвом Саве Грујића, досадашњег министра војног, у кабинету Јов. Ристића. Остали су министри били: иностраних дела, пуковник Драг. Франасовић, министар на расположењу (и министар иностр. дела у послед. кабинету Милутина Гарашанина!); грађевина Пера Велимировић (члан савезне владе); финансија др. Мих. В. Вујић (члан савезне владе); унутрашњих Светозар Милосављевић (члан савезне владе); привреде Стев. Р. Поповић начелник мин. привреде, и мин. правде Гига Гершић проф. Вел. Школе.

Кључеви од фијока спољне политике поверени су, дакле, бившем напредњачком министру и личном поверенику краљевом, Драг. Франасовићу! То је, поред осталога, био видан знак „самосталности и независности радикалне странке" за коју се онако речито борио „Радикал" Пере Тодоровића.

Два дана пред образовање Радикалне владе, а на сам дан оставке Савезне Владе, овај дворски лист је, са својим 34. бројем, 17. децембра престао излазити. Он је своју мисију извршио. Савез је разбијен, а Радикали су се дословце тачно прилагодили програму овога листа, изнесеном у чланку „Где је излаз", и где се од њих захтевало да са готовошћу уђу „у онај ред мисли и назора који су оличени на Престолу и освештани дугогодишњим искуством и тачном проценом свију прилика и с поља и изнутра...."

Сад су и Либерали могли да квитирају јавно своје рачуне са дојучерашњим савезником. То је и учињено у чланку „Раскид Савеза" („Нова Уставност" бр. 141. од 22. дец.). Чланак је доста опширан, али како су овакви чланци праве историјске момент-фотографије, и пошто је у наведеном чланку резиме целокупног

двоесто-месечног „Споразума" и шестомесечног трајања „Савезне владе", и пошто је чланак из позваног пера, и са главног либералног места потекао, то ће допринети објашњењу овога важног догађаја, ако га у опширном изводу овде пренесемо. Чланак гласи:

„Раскинут је савез, који је закључен 6 априла 1886. између Либерала и Радикала.

„Њега су Радикали раскинули.

„Није потребно да понављамо, какви су догађаји изазвали тај савез; они су свима у најживљој памети. Настало беше стање очајно, где је сваки патриота био дужан, да остави на страну своје засебне смерове, па да сви удруженом радњом прегну, не би ли извукли државна кола из глиба, у који су их напредњаци били увукли . . . . .

„До 1. јуна 1887 није се ништа догодило, што би могло бацити сенку на савезну верност једне или друге стране. Прилике нису пружале повода ни за какву заједничку радњу, ван на биралишту 26. априла 1886.

„Дошао је 1. јуни 1887 године, када се имала да опроба савезничка верност Либералне странке. Тога дана позвана на владу, Либерална је странка одржала част своме имену, искупила је своју реч дату 6. априла 1886. и ако од ње није тражена „Савезна", но чисто Либерална влада. Она је себи остала доследна све до 17 децембра, када је Савезна влада поднела оставку. Да се Либерална Странка хтела да користи погрешкама радикалним, као што (сад) нема владе од 1. јуна, не би било ни Скупштине од 17 септембра. На против, Либерална је странка делила терете и последице погрешака своје савезнице; чувала је Савез и неговала га верно, савесно и постојано.

„На биралишту су Либерали остали у мањини једино из обзира на своје савезнике, држећи да је, више мање, све једно, хоће ли бити изабран либерал или радикал, био један или други, он је члан Савеза . . . . .

Даље се ређају радикални прохтеви на овим накнадним изборима и вели се: „Тога је доста било 17 септембра, па није смело да буде и 11 декембра. Морало се рећи: дотле, а не даље."

„Сад дође на ред експлозија у радикалном клубу; он одлучује, да се има променити Министар унутр. послова, јер не води унутрашњу политику правилно и сувремено; ако либерали овај ултимат не приме, радикали изјављују, да прекидају савез. Наравно, Србија је радикално царство, у коме не може бити ни кмет, ни посланик, који није радикал. Клуб либерални чува свој образ, свој углед и своју индивидуалност. Шта више, он налази да је Радивоје крив — али не Радикалима, но Либералима, што је попустио радикалима, и ако за љубав слоге, и у верификационом одбору и у Скупштини.

„Оваква једностраност, оваква бујност радикала, морала је пре а после довести до кризе....

„И либерали су оставили њима одговорност за последице. Нека они буду државници, који ће разбити савез двеју највећих, управо двеју јединих странака у земљи...

„И заиста, радикални су Министри са својим либералним друговима и пали заједно, али, да на једна врата с њима изађу, а на друга да сами уђу."

Све ово, што се приликом ове промене догодило, свакојако није само резултат чисто политичких мотива, колико је и последица сталне, и дотле, и дуго после, несаломљиве радикалне партијске искључности, па и саме мржње према другим странкама, мржње, за какву бар Либерална Странка у целом свом животу и раду, довде, није дала повода.[1]

---

[1] Љубомир Стојановић, проф. Универзитета, Академик, доцније држ. Саветник, Самосталац, неко време и вођа ове странке, даје под својим потписом јавну сведобу о радикалној нетрпељивости. Он је то учинио доцније као вођ и оснивалац Републиканске Странке у Србији. Он дословце каже:

„Од свих политичких странака од увек су ми радикали били најсимпатичнији, али нисам могао уђи у активну политику поглавито из ова два разлога. Прво, што су били ужасни секташи и нетрпељиви према другим странкама. То се највидније огледало у изреци једног угледног радикала у унутрашњости, који је рекао: да воли да Босна остане под Швабом него да је напредњаци ослободе; и другог угледног радикала из Београда, који је рекао: да воли радикалну „нечистоћу", него либералну гурабију. Друго, што су водили бездушно демагошку агитацију, и нису презали ни од каквих подметања политичким противницима." („Република" бр. 66. од 19. авг. 1923. године).

И ми бисмо имали, и ако са жаљењем да наведемо у овом духу још један жалостан податак. Кад Србију беше притисла аустро-угарска окупација (1915—18) и ми Срби многи интернирани у Мађарској у Нежидеру, опет је један у својој околини виђенији радикал, а једном и посланик, у препирци око партија са једним либералом из Смедерева одкуда је и сам тај радикал, узвикнуо: „Волим пре да видим у Србији и Мађаре но Либерале!" Срачунавали смо године овог човека и нашли смо да је он за либералних влада (до 1880) био још дете, и да их и не зна; а после су либерали били баш с радикалима на влади (1887), те тако није имао толико да трпи од либерала, да овако што ружно, и то у ропству у Мађарској, на своја уста каже. Кад би се систематски и са свих страна скупљали слични податци, дали би велику, и у толико жалоснију збирку.

РАДИКАЛНА СТРАНКА НА ВЛАДИ.

I.

Ново радикално Министарство пред Скупштином. — После петодневне паузе, од почетка до решења министарске кризе, сазвата је Народна Скупштина у свој XVI. састанак, 21. децембра.

Прво што је имала да саслуша, био је указ, којим се уважава оставка Савезне, и постављање Радикалне владе. За тим је узео реч Сава Грујић, председник новог Министарства и у пет тачака изнео програм нове владе. У унутрашњој политици, нова ће влада тежити за тим „да се слобода с редом измири"; у финансиској политици „и овој влади, као прејашњој, биће политика штедње у свима гранама државне управе"; Уставно питање остаје отворено, и „садашња влада остаје при томе, да се на истоме и даље ради и проучава", „како би се, у току времена могао Устав изнети пред Уставотворну Скупштину на решавање" са овим интересантним додатком: „пошто се за то добије овлашћење са највишег места." Овим је додатком констатовано: да је овлашћење, које је већ имала Савезна влада, и која је образовала и Уставотворни одбор, повучено, а даље извођење Уставне реформе учињено зависним од новог овлашћења „са највишег места"; влада ће, у погледу војске тежити „да одбрамбена снага земље још боље ојача", „не дирајући никако у основе постојећег кадровског система, који је у нас усвојен", изјава, која стоји у дијаметралној супротности са програмом Радикалне Странке и са личним мишљењем новог председ. министарства, који је пре неких петнаест година, због таквог свог мишљења демонстративно искључен из војске; tempora mutantur! Спољна политика „биће политика мира и пријатељства са свима државама, на основу поштовања узајамних интереса"; а нарочито, вели даље председник Министарства доста загонетно: „биће нам драго да заслужимо благонаклоност сила, које су радиле и раде на самоопредељењу и слободном развитку народа на европском Истоку". Како је ово поље, које припада ресору г. Франасовића, човеку краља Милана који тера аустро-филску политику, и чувару државних тајана из дипломатске области, а председник Министарства је познати русофил, онда се обе ове силе, Русија и Аустро-

Угарска, могу сложити у оквир сила (а и председник владе је говорио у множини) чију „благонаклоност“ жели влада да заслужи.

Програмом овим, који смо у изводу саопштили, дата су иначе тако звана општа места, која ништа ближе не одређују. Оно што је одређеније, јесте у крајњој консеквенцији само одрицање од Радикалног Програма, који је ову Странку учинио до сада јаком и многобројном. Наравно, и у политици, више можда но игде, важи она народна изрека, да „памет царује, а снага кладе ваља“.

Но влади се жури. После извесних завршних послова, преосталих из ранијих састанака (као закон о Грађевинском Савету) и прелазећи преко многих, баш за саму Радикалну Странку, као и за целу земљу, важних предлога, какав је н. пр. Закон о Среским Судовима, којим се преноша знатна власт са полиције на судове, и који је Мин. правде Савезне владе био поднео Скупштини. — Место свега тога, нови председник Министарства подсећа Скупштину: „да је Скупштина упутила Одбору, на захтев владе као хитан закон о зајму, за консолидовање привремених државних дугова, па моли, да се тај закон стави на дневни ред, јер ће се Скупштина одложити због празника, а дневни ред је исцрпљен“.

И зајам је стављен на дневни ред. И то је сад одмах прочитан извештај одбора, који се поделио на већину и мањину.

Обе половине скупштинске, после промене владе, стајале су сад као две противничке стране. Радикали су били странка на влади, либерали у опозицији. С тога је и дебата о зајму била оштра и дуга. Изменили су се скоро сви радикални прваци, и више пута је морао узимати реч Министар Финансија.

Напослетку дубоко у децембарску ноћ, приступило се гласању. Гласало је 186 посланика. За зајам су радикали дали већину; против су гласали либерали.

„Нова Уставност“ бр. 142. дала је узастопце овом првом самосталном акту радикала у Народној Скупштини, овај коментар:

„Ми потпуно одобравамо држање либерала у том питању и честитамо им. Но ми се у исто време радујемо, што смо доживели, да један Ранко и један Катић дреше народну кесу и довикују Министру: ево, па узми! Томе је крајње време и било, јер и народни трибуни треба једном да увиде да држава не може да живи само од ваздуха, и да преко усана и народних пријатеља не сме да прелази само реч „против“, већ и милозвучно — за“!

II.

Радикална Странка у новом положају. — Влада и Радикална Странка дали су усвајањем закона о зајму доказ своје добре воље и потребе, да буду и они једном признати као „за владу способни“.

Они су овим догађајем и сами стали на ноге и није се чудити, у осталом, Радикалној Странци да је све жртвовала да се стави једном и она у господарски положај. Гоњена, злостављана, на преким

судовима суђена, годинама тамновала, Странка Радикална се осећала већ врло угодно на влади, када јој се тај неочекивани случај 1. јуна пр. године догодио, и када су њени људи ушли у састав Савезне Владе. Од половине удела у влади, до жеље за потпуном влашћу, није више тако далеко, и на жалост, прво искушење је Радикалну Странку повукло са пута хладног расуђивања и учинило, да се она поведе за данајским поклоном, да дође сама на власт.

И ако је субјективно то све донекле разумљиво, објективно посматрајући прилике, које су и радикалима и сувише добро познате, они нису имали разлога, да на такав начин разоре Савез.

Краљ Милан је то једино и хтео, и само је тражио пукотину, у коју ће да заложи своје полуге и да Савез сасвим уклони са света. Ту су му пукотину отворили радикали и — Краљ је тријумфовао. Он је се морао чудити и Либералима, који постојано неће ни да на власт дођу, ни да на власти остану, без својих савезника; а по свој прилици морао се чудити Краљ и радикалима, који тако безобзирно терају воду на његову воденицу и одгурују од себе Либерале и сами се патоциљавају на једну опасну клизавицу.

Али усхићење радикално било је тако велико, и због доласка Странке на владу тако заносно, да је дошло до формалне изјаве љубави Радикалнога Клуба — Краљу, у једном необичном писменом акту, у коме је тешко одмерити и величину осећања, која су подносиоце овога акта обујмила била, као и саму његову стилистичку форму, која је, изгледа, потпуно одговарала тим осећањима.

„Одјек“, орган Радикалне Странке, био је већ пун преважних аката, који су обележавали нову ситуацију.

У броју 134. од 23. децембра 1887. понова је из „Српских Новина“ пренесен указ о наименовању владе од 19. дец. Но ту је, под насловом нешто фамилијарним: „Клуб — Краљу“, даље следовало ово саопштење и овај акт:

„Скуп Клуба Народне Радикалне Странке, приликом ступања на управу земље нове владе, предао је Његовом Величанству Краљу, преко својих нарочитих изасланика, ову захвалницу:

„Ваше Величанство,

„Хвала Господару!

„Осећање у овоме часу не допушта првенство никаквој другој жељи, никаквој другој речи, до усклику топле захвалности, којом је Радикални Скупштински Клуб обузет, према Вашем Величанству, што сте благоволели толико одликовати својим повереньем Народну Радикалну Странку, да је из њене средине састављена нова влада, којој сте поверили управу земаљску.

„Хвала Господару, што сте том високом одлуком разагнали и последње трагове магле, која се спустила била између Престола и Радикалне Странке. Хвала за одлуку, која је испунила најтоплију жељу Народне Радикалне Странке, да у Вашем високом поверењу задобије оно место, где би на делу могла потврдити верност и оданост свом Краљу, и оној великој мисли, чији је носилац увек био Дом Обреновића.

„Народна Радикална Странка заиста ће то на делу посведочити — зариче Вам се, Господару, Скупштински Клуб Радикалне Странке, као странкин тумач и представник.

„Хвала, Господару, што сте потпуно уравнали земљиште, на коме се искрено и отворено Краљ и народ могу договорити о свему, што може послужити добру и угледу Отаџбине.

„Сав је народ уз свог Краља; то је 19 децембра свечано, пред целим светом потврдио.

„Живео Краљ Милан Први!"

За историју није остало, као за Адресу савезне Скупштине, сачувано — из чијег је пера потекла ова необична захвалница. У толико више она доиста остаје и морална и интелектуална и политичка својина Клуба, који се у овом акту сам назива странкин „тумач и представник". Либералну су странку називали династичном по њеној прошлости; Напредњачка странка је истина подносила сличне адресе и служила Краља Милана, како се ретко који владалац служи — али ни једна од њих нема у својој прошлости овако спонтаног овако безобзирног акта, који личи више на онај поход једног германског цара у Канод, но на акт једне групе људи, која свесна своје снаге, прима управу земље у руке. Не може човек у овим блиставим врстама, у овим речима, које кипе од одушевљења и оданости, да позна борце из минулих година и страдалнике за своја убеђења из године 1883., ни носиоце државне власти у Савезној Влади и Скупштини, а најмање носиоце целе власти од пре 48 сати.

Овај је акт ипак морао ганути два човека: Краља Милана и Перу Тодоровића, свакога на свој начин. Краљ Милан је био глумац, кад кад и циник.[1]

Лако је погодити онда, шта је мислио Краљ Милан, овај непомирљиви противник Радикала, када му је „нарочито изасланство" прочитало и предало овај необични акт. Он — Краљ — и сам нека врста скоројевића на престолу, није био вичан психологији свих скоројевића у области политике, какви беху и Радикали тога доба, могао је сад бар видети: колико је мало требало пажње са његове стране, па да у Радикалима има кротке Министре и не мање кротке Скупштине. Али то сазнање, сада је, изгледа, било позно и за њих и за њега.

А Пера Тодоровић, ова, до лане душа Радикалне Странке, њен тумач пером и језиком, шта ли је он могао рећи, кад је прочитао

[1] Кажу, кад је једном дошла нека од оних „верних" депутација, какве је наша Шумадија кад кад слала својим Господарима, Краљ Милан је добио вољу, да на њен скромни поздрав, пусти један водопад своје познате речитости, тако да су чланови депутације ударили у плач. Кад је церемонија свршена, Краљ Милан на ову патријархалну наивност својих „верних подника" једва се могло уздржати, а да не удари у смех, с тога се повуче одмах у суседну одају, и очевидци причаху, да је се просто претурао од смеха, вичући: Јесте ли видели, они су магарци плакали?! Тако је он појмио један истински излив правих, нефалсификованих осећања, на којима управо и почиваху Престоли, онда, када су најчвршће стајали.....

ово од „Клуба — Краљу". А шта би друго могао рећи, до од прилике то: Па кад сте овако могли писати Краљу, што сте мене онда истеривали из Странке?!

Али — учтивост за учтивост.

Краљ Милан је био и кавалјер. Јов. Ристић говораше једном приликом писцу о Краљу Милану, да он има и светлих момената и кад говори нешто повољно, он у том тренутку тако и мисли. Али, која ваљда, вели Ристић, кад сутра од свега тога нема ништа?

И Краљ Милан је желео да у овом ретком моменту на дар даде уздарје. То је било писмом његовим од 22 децембра, које је почињало са „Драги господине Грујићу," и тицало се радикалних емиграната, који су за време пропасти „Тимочке буне" избегли у Бугарску и тамо се и сада налазила у доста незавидном положају.

Одмах с почетка тог свог писма Краљ подсећа на своје слично писмо од 1. јануара 1886., када су за буну осуђени радикали, који су били на робији и заточењу, сви помиловани. „Тим нашим решењем, вели даље Краљ, искључили смо из помиловања оне, који су на туђем земљишту потражили прибежишта за учињену кривицу према Престолу и Отаџбини. Ваљало је и требало је, да због самог тога, носе дуже одговорност за кривицу своју".

Враћајући се сад на њих, Краљ вели даље: „Желимо чак и заблуделим сановима отаџбине дати прилике, да у даљем свом животу, као верни и поштени грађани послуже општој ствари, Краљу своме, српској државној мисли".

„Стога, завршује Краљ, чинећи великодушно и сопственим својим побуђењем употребу Краљевског Нашег права, решили смо се: помиловати и оне кривце из дела побуне 1883., који се данас налазе ван отаџбине. Љубав к њој и осећање дужности према њој налаже нам, да од тога помиловања искључимо Николу Пашића" (наводећи, Краљ, у писму и разлог, зашто чини овај изузетак).[1]

Као допуна овог доброг расположења, ваљда је био и Указ који је дан раније 21. децембра прочитан у Народној Скупштини после усвајања зајма, којим се Скупштина одлаже до на дан 17 јануара 1888 године. Но на седам дана пре тога, 11. јануара ова је Народна Скупштина, не састав се више, распуштена.

Тиме је са политичког хоризонта нестало и последњега чиниоца, онако славно закљученог, а овако беславно сурваног „Савеза" Либералне и Радикалне Странке.

III.

Опозиција новој влади. — Чиста радикална влада нова је појава у политичком животу Србије. Док су Либерали и Напредњаци (конзервативци) на смену били на управи земље за непуне три деценије — Радикали, који су постали јаче опажени у Србији тек од

[1] Ближих података, између осталога, о овоме, може будући историк наћи у листу „Београдски Дневник" број 192 од 20. јула 1922. године.

пре десет година, једва су сад, после толико перипетија, видели остварен свој сан, да и они дођу на управу земље, све и да су они на то — како смо напред на свом месту нарочито нагласили — имали и парламентарног и уставног права још у 1883. години.

Опозиција су сада биле Странка Либерална и Странка Напредњачка. Али има битне разлике у положају обе опозиционе странке према новој влади, све и да је Радикална Странка била у разна времена у заједници и са једном и са другом.

Напредна странка знала је на чему је са новом радикалном владом. И они једно другом доиста нису давали пардона. Ако се код напредњака често пута лила и крв у току „народног одисаја," па и за саме напредњачке владавине (а жртве су своје напредњаци брижљиво износили у својим „Црним листовима") код радикала је потрошено опет много и мастила у писању противу напредњака. Али мора се признати, да ни либерална ни радикална штампа није се опет могла упоредити са факциозношћу напредњачког партијског листа „Видела," које је и пре доласка радикала на власт остало једино средство те Странке за напад и одбрану. Редакција „Видела," која је имала даровитих и истрајних сарадника, била је једина тврђава, у коју су се повукли напредњачки политички писци и отуда, из дана у дан, сипали паљбу на овога скоројевића на управи земаљској. И не може се рећи, да то није задавало посла радикалној влади. Наравно, напредњаци нису губили наду, а можда су имали и позитивнијих уверења, да ће им се радикали ипак, а пре а после, скинути с врата т. ј. са власти.

Либерална опозиција радикалној новој влади, имала је нешто регуларно у себи, и у штампи и у свакоп другом односају. Међу ове две странке није било крвне омразе, као између радикала и напредњака. Најнепријатнији акт радикални било је последње вероломство према Либералима као савезницима; али то је, и ако по себи непохвалан, ипак само један политички акт, који се политичким путем и парирао.

То, што је било у недавној прошлости и садашњости, у главном опредељивало је и целокупно држање Либералне Странке и у опозицији према новој влади. Ова ће већ наћи свој утук, и за то није била потребна никаква сарадња Либер. Странке, са двором, које се сарадње она стално брижљиво клонила.

Распуштање Савезне Скупштине, и наређивање нових избора на дан 21. фебруара, био је уједно и сигнал за мобилисање опозиције. Напредњаци нису имали управо шта да мобилишу, сем редакционог персонала у „Виделу," док су Либерали били решени, да не баце копље у трње, и после 19. децембра!

Али је и Либералима требала нова оријентација. И код њих је време много што шта старога поништило или у заборав пребацило, као што им је време и много шта прибавило у новим искуствима и „озго" и „оздо."

Са падом Савеза, који је потицао из „Споразума," пао је и споразум, у колико је био заједнички либерално-радикални акт.

Али су начела изражена у „Споразуму," била од трајне вредности, те с тога је за Либерале било од важности, да се и у новом положају, после раскида „Савеза," према тим начелима определе.

То је доиста и било на партиском збору, одржаном у Београду 24. јануара 1888. године, на коме је решено: да Либерална странка узме учешћа у изборима за нову Скупштину, и изабрат је тога ради нарочити одбор, са Јов. Авакумовићем на челу, који ће изборну акцију руководити.

Но далеко је важнији рад овога Збора, инаугурисан једним сјајним говором вођа странкиног Јов. Ристића, и тицао се поновног прецизовања Програма Либералне Странке. У томе је говору резиме свеколиких мисли и осећања Либералне Странке у то време, као и њен поглед на политичку еволуцију наше земље, то тај говор заслужује пажњу и као сведоџба велике политичке толеранције и опозиционе лојалности. —

Јов. Ристић у том свом говору напомиње, да нове странке на полит. позорници имају и обичај и потребу за писаним програмом; док су старе странке, које су биле на челу јавних послова, већ тим самим познате.

У даљем говору подсећа на обновљење програма Либералне Странке још у 1881. години, када је, као прва тачка истакнута „Да се раскомадани делови нашег народа на Балканском полуострву уједине у природним етнографским границама и у облику старе историјске славе и моћи, како на политичком, тако и на црквеном пољу."

„Ну та тежња, господо, није својина само наше странке. И ако је Народно Либерална Странка за тридесет година била једина, која је на овоме пољу била активна, успешно активна, и друге странке, које у земљи нашој постоје, унеле су у свој програм неговање народне идеје. Ми можемо себи само честитати, што се сви синови Србије овако сусрећају на пољу патриотских дужности и смерова.

„Али има, господо, један историјски облик, чије обновљење, чини ми се, да је искључиво тежња народно либералне странке, то је стари историјски облик нашега достојанства на црквеном пољу. Ми смо 1882. године дали израз надању, да није далеко оно време, када ће оживети и ово, српском осећању драго народно предање; када ће се у српској Престоници васпоставити столица Пећског Патријарха, на славу и понос српске Цркве (живио).[1]

„То су стари идеали српског народа, па је сасвим природно, да су то и идеали једне странке, која своје груди загрева живим успоменама на ведре и светле дане српске прошлости".

Ристић сад долази на потребу Уставне ревизије. „Дошавши летос у положај, ми смо предузели озбиљне кораке,да ову кардиналну тачку нашег програма приведемо у дело. Са своје стране ми смо готови изрећи, да ова реформа може рачунати на нашу топлу

[1] Овако жељено васпостављење српске Патријаршије, постало је факт тек после 33 године (1921).

сарадњу, нашу најискренију потпору; јер и ако је престао савез странака, старија су од тога савеза наша убеђења о потреби, да се створе јаче гарантије за Уставни живот.

Говорник излаже даље мисли о привредно-финансијским потребама земље; о праведном распоређивању државних терета, о уредном буџетирању и штедњи. „Ми морамо у буџет дубоко засећи, морамо предузети на њему ампутације," јер је то „једини излаз из финансијског теснаца у који смо запали."

„Господо, народна идеја, народна православна црква, потпуна уставност и мудро, савесно државно кућење, — то су четири стуба наше народно-либералне зграде, која влада свима другим потребама; то су стална, непроменљива начела нашег програма, на које могу утицати таласи времена, могу их заустављати и пречити, али ће они ипак вазда остати најпоузданија основа наших убеђења и наше патриотске неге.

„Кад год нам се дала прилика, ми смо у томе правцу вршили своје дужности. И прошлога лета, за време наше управе, ми смо своју радњу били упутили у томе правцу. Наш је програм остварљив; а коме је стало да га сазна у појединостима, он ће га наћи формулисана у нашем општем програму од 1881 године, и у нашем нешто детаљнијем Савезничком Програму од 6. априла 1886. Јесу ли овај други програм задржали наши бивши савезници, то је њихова ствар, а ми немамо узрока да га се одричемо: то је било и остаје један део програма Народно Либералне Странке". Јов. Ристић је наставио свој говор, и завршио га је са указивањем и на једно рањаво место у нашој државној организацији. То је: Питање Чиновничко.

„У то име ја мислим, да би за правилну организацију наше земље, а и за олакшање нашег буџета, била велика потреба, да се регулише судбина наших Државних Чиновника. Јер, овако стање у коме се данас они налазе, не даје јемства ни за њих саме, ни за добру администрацију, ни штедњу (Тако је!).

„Код нас, са сваком променом, мењају се у великој маси чиновници на велику штету њихову личну и на штету саме администрације и државног буџета.

„Из овога стања треба да се изађе." И онда са дубоким образложењем, као потребне услове за правилно решење Чиновничког Питања наводи на првом месту: стручне испите, што би имало за последицу мање бројно, но спремнијих чиновника; даље би имала доћи чиновничка одговорност и суду на тужбу појединих грађана, без одобрења министара, па да се „добрим законима да довољна гарантија противу клевета и данашњих оптужаба."

У тој реформи види Ристић, а по његовом убеђењу и искуству, разлог: „да би се знатно упростила и побољшала наша земаљска администрација."

Нека би било овде споменуто, да су ови изнесени лични погледи на чиновништво, тек после пуних 35 година добили свога оваплоћења у Закону о чиновницима донесеном у јулу 1923. год.

Ми смо на овоме месту изнели рад овога Либералног Збора, и говора Јов. Ристића, колико ради историјске потпуности, толико и као један необорив доказ, да је у земљи — где је остварење својих политичких назора, често, и „оздо", као и „озго" пропраћено грубом силом и злоупотребом власти — било ипак људи, какав је Јов. Ристић, а њих није недостојало и у осталим странкама, и ако су били на жалост себичношћу партија потиснути, но који су мислили и проповедали мирну еволуцију опште свести и политичког и државног развоја. Све то, уз узајамно поштовање и толеранцију. Но мора се са жаљењем констатовати, као што и цео ток досадашњих политичких догађаја, у овој књизи изнесених, потврђује: наш политички процес давно је сишао са ове стазе и постао је извор непрорачунљивих комбинација и чудних случајности, које, изгледа, једна за другом долазе без икакве логике, па ако се хоће и без икаквог политичког морала.

То потврђују и два непосредна догађаја: један, који је тек прошао, а то је судба либерално-радикалног Савеза, и други, који ће предстоји, а то је судба нове Радикалне владе и њене Странке.

С тога прећимо, у својим расматрањима, одмах на даљи рад и судбу нове Радикалне Владе, од 19 децембра 1887.

IV.

Избори. — Рад и пад радикалне владе и Скупштине. — Год. 1888 знаменита је у нашој унутрашњој политици. Та се знаменитост истиче у контрастима, који су један за другим следовали. У оштрим преломима ишла је крају једна ера, у којој ништа није било више на своме месту. И бурна партијска владавина, и реакција, и уставна промена, све се то, уз друге не мање значајне моменте, сабило у ову 1888 годину.

И ако смо, улазећи у нову годину, оставили Радикалну владу и странку, тек у десетом дану од њене појаве на управи земље, већ морамо у наслову овог одсека да означимо и њен скори пад. Но, да видимо ближи развој догађаја.

После доласка на власт, 19 децембра 1888 године и помиловања радикалних бегунаца из 1883, сем Н. Пашића, и нова година донела је неке подстицаје на радост новој влади. Њен председник, пуковник Сава Грујић, постао је генерал. И ако је у суштини служба његова давно била цивилне природе, као дипл. агента, а за тим и посланика, њему је задржат „чин и ранг у војсци". Ово не помињемо Саве Грујића ради, чију су рехабилитацију извршили опет Либерали, узимајући га у своје Министарство 1877 године, између првог и другог српско-турског рата. Његово ванвојно службовање овде помињемо, колико да констатујемо, да је од овога изузетка, доцније постало правило, када су војници све више укорачавали у политику и у цивилну службу, увек „задржавајући чин и ранг" који имају у војсци. Ово је постала једна српска или боље речено: краља Милана специјалност, која је ишла

упоредо са све већим скретањима целокупних наших политичких одношаја.

Но нова година, поред чина генералског председнику министарства, донела је и странци извесне мешовите осећаје, који су изражени у распису министра унутр. дела Св. Милосављевића од 1. јануара, у коме је се, поред изборних права српских грађана говорило и о потреби личне и имовне безбедности. Док је се на хоризонту указивао распуст тек пре четири месеца изабране Народне Скупштине и нови избори, дотле се у недалекој позадности још видело страшило „народнога одисаја". Свакојако, влада је осећала потребу да ове крајности помири; отуда и тај распис.

Њему су следовали и подугачки укази, у којима је нашао примене § 76 и § 70 закона о чиновницима грађ. реда. На места оних што су отпуштани или пензионисани, долазили су људи од ближег поверења владиног, по свима струкама, а највише по полицијској. Радикализам је све више задобијао официозни, службени карактер. Ускоро се показало, да су се дотле прононсирана „демократска начела" лако и згодно слагала са угодним положајима и добрим платама. —

Најпосле ускоро је, 11, јануара, следовао и распуст Народне Скупштине, каква је произашла из избора од 17 септембра пр. год. Нови избори наређени су за дан 21. фебруара ове год.

Догађаји су ишли брзо; ветрови, који су подхватили једрила радикалног брода, чинили су се врло „поспешни", све је ишло не може боље бити.

Јов. Ристић председник Министарства на расположењу, који је сам молио за пензију, био је пензионисан 14. фебруара 1888. Није се много отезало са овим уважењем.

Дан прогласа Краљевине, 22. фебруара, са новим личностима којима се владалац окружио од последње промене на влади, свечано је прослављен. Било је, сем свечаности, и још једног узрока за весела расположења. Избори, који су свршени у очи 22. фебруара, испали су, разуме се, потпуно у корист Радикалне странке и владе.

Поред своје владе, имала је радикална странка сад и чисто своју Скупштину, са својом већином. Ишчезли су, дакле, и последњи трагови Савеза; а код радикала и последња бојазан од каквог препада. Они су седели потпуно у седлу.

Последњег дана, 28 фебруара ове преступне године, изашао је указ, којим се наименују владини посланици за нову Скупштину; а и други указ, којим се Скупштина сазива на дан 19 марта у Београду.

Скупштина се састала на уречени дан. Са конституисањем је ишло врло брзо, јер се положаји нису имали с ким делити и око тога се погађати.

Одмах за тим, Скупштина је већ 21 марта, отворена — читањем указа. Ни свечаног отварања, ни престоне беседе, није било. Ово све није згодно подолазило у иначе весела расположења Радикалне странке.

Но није ипак остало без свечаног пријема у двору. Истога дана, кад је скупштина отворена, она се представила ін согроге Краљу. На поздрав Председника Скупштине, Краљ је одговорио другим, веома изразитим говором, који је, одмах за тим, објављен у „Српским Новинама". Краљев говор је дакле био свечана и врло озбиљна политичка манифестација. Пошто је објаснио, да је свечано отварање Скупштине изостало са разлога, да се што пре почне рад у Законодавном телу, Краљ је се о створеној ситуацији, којој је сада носилац била Народна Радикална Странка, даље изразио посланицима овим начином:

„Вама су познати преговори, који су у овој истој соби вођени између првака радикалне странке и Краља, и имајући то на памети, ја мислим, да ћете наћи и услова, да сваки пут свој рад правилно решавате према ономе, што је онда утврђено. Но ја оном отвореношћу, која ме оличава, не могу да вам кријем да има неких појава у последње време, од када смо се растали и сада састали; а ја вам то могу рећи, пошто су сви бивши посланици изабрани, да од онога времена понешто се дешавало, што ми је управо задавало бриге.

„Прво, што ми је задавало бриге, то је држање штампе. Налазио сам, да штампа не препоручује мир, који треба да препоручује. Налазио сам, да је она, у јакој партијској борби врло непаметно, врло немудро бацила у народ угарак, тиме, што се помињу ствари, које никад пре нису чувене у Србији, и што, на сваки начин, не иде на препоруку Странке, јер шта може да се збива у Америци, не дао Бог да буде у нашој земљи (Краљ по свој прилици мисли на „линчовање т. ј. убијање без суда).

„Држање те штампе у исто време зачудило ме је и ожалостило у питањима спољашње политике. Штампа није довољно водила рачуна о томе, да једна држава, која живи у друштву других држава, мора да се понаша као и људи што се понашају у друштву људском; да мора да гледа да одржава добре везе са свима суседима, да мора да води рачуна о туђем праву, као што очекује од других, да држе рачуна о праву наше земље. То је, што је за осуду.

„Тако исто једна појава, која ме је изненадила и довела у бригу, то је та, што нисам нашао довољно дисциплине у самој партији. Видео сам да би било извесних тежњи, да би било извесних жеља, да се управља преко владе, и ван владе управља свима земаљским пословима, и кад год сам то осетио, ја сам те појаве сузбијао и ја ћу их свагда сузбијати. Али, и ако су те појаве мени задавале бриге, ја могу казати, да та брига ишчезава од онога часа, од кад сте се ви овде састали, јер данас цела ситуација зависи од Народне Скупштине. Од ње зависи да послови иду тако и онако, како треба да буду решени на корист земље и Краља, као што је ваш поштовани председник рекао. Од Народне Скупштине зависи, и у рукама њеним лежи одговорност и целе ситуације.

„Што се мене тиче, ја сам јасно казао, и ви можете рачунати да ћу држати оно што сам обећао; на вама је да одржите оно што сте обећали...“

Каква су осећања — при слушању овог и оваквог краљевог говора — владала у посланика Народне Скупштине или боље рећи у њене радикалне већине, није наше да испитујемо, а то би тешко било и одредити. Свакојако та осећања, осећања, кад владалац наглашава да и целокупна ситуација и одговорност за њу лежи на посланицима, нису могле бити за те сада одговорне људе ни мало пријатна. Не само што је та ситуација и одговорност за њу могла бити по себи тешка, но је она била у толико тежа за људе, који су се јако навикли били на неограничено кретање, на неодговоран партијско-политички живот и опредељивање. Како овај нови њихов положај стоји у контрасту са ултиматумом клуба радикалног — ових истих људи — када су они недавно, у децембру, тражили збачење Министра унутр. дела, и то једнога Радивоја Милојковића. И ако, као што знамо, нису директно успели у овом захтеву, успели су индиректно далеко више: место једног Министра, они су обалили или, рецимо, помогли да се обали цела једна влада, срушили целу једну ситуацију, уништили читав један светао и велики програм, који се ослањао на две јаке странке, решене да га држе, да с њиме стоје и да с њиме падну. А данас? Они су отомбољених глава и невесела лица примали лекције, и краљеве сентенције и принуђени да слушају подсећаје на договоре и усмене споразуме, који су претходили паду Савезне Владе, на дата обећања, која је сада ваљало држати. А та обећања, колико беху важна за Радикалну Странку, не могаху достизати до висине државнога писаног Програма, какав је претходио образовању Савезне Владе. На против, та обећања су се претворила у терет, који прети да их пригњави. И, ако је овај стицај прилика био терет и казна, Радикали не могаху ништа изнети у своју одбрану, ништа, сем страха који их је подузимао, из предвиђања и нагађања: шта ће најпосле бити?!

Али се нису убојали. Истина, влада је спремила пужне предлоге, неке је од њих Скупштина и претресла и усвојила, као измене и допуне у Закону о таксама т. ј. извршила је ревизију свију таксених тарифа, свуда са знатном повишицом. После зајма, то је други нови фин. извор, коме би следовала и ревизија девизе „дукат и цванцик!“ А, тамо око половине априла, била је Скупштина готова и са усвајањем пројекта Закона о Општинама, овој давнашњој снази и слабости радикалној.

На један пут пуче глас 14. априла: да је настала министарска криза; или боље: образовање новог, неочекиваног Министарства претекло је и сам глас о кризи, претекло је како изгледа и сам пад Радикалне Владе. Међутим оставку владе саопштио је Скупштини на њеном XX. састанку 15. априла 1888. сам Председник Министарства Сава Грујић, с тим: да је Краљ „благоизволео изјавити, да споразум, који је зимус закључен између Њег. Величанства и радикалне скупштинске већине, сматра као да више не постоји“.....

Ситуација, која се на овај начин обелоданила, најбоље је окарактерисана тиме, што се тврдило, а можда су пакосни противници то и измислили: да су, на име, радикални Министри чули у чаршији да они управо више нису Министри. Као спољашњи узрок ове нагле кризе износио се отпор краљев, да потврди закон о Општинама, који је од општине, по тврђењу оних којима се тај закон није допадао, начинио државу у држави. Да је тај закон имао пуно чистих партијских тенденција, нема спора, јер је ушао и у онај писани уговор од 19 децембра пр. год. али да ли је баш он морао довести до пада владе, то је спорно. Тек он је послужио као повод сада обелодањеноме циљу, који је оличен у — обарању Радикалне Владе. Кад је председ. министарства С. Грујић приметио Краљу, да је тај закон предвиђен и у уговору, и да је дакле његово доношење сасвим у реду, Краљ Милан је иронично одговорио: „Е, па тужите ме суду, за неиспуњење уговора.“ Да ли су се тада радикали сетили да је био недавно пре тога и још један уговор и уговорач, коме су они неверни били?

ПРЕД КРУПНИМ ДОГАЂАЈИМА

I.

Друга влада Николе Христића и њен задатак. — Узрок овоме радикалном паду лежао је сасвим на другом месту: Краљ је хтео да се курталише радикала, и онда је добар био сваки повод, па у овој прилици и радикални закон о општинама. Краљ је овом приликом извео само другу половину своје намере, пошто је у децембру пр. године извео прву. Са пропашћу Савеза и падом Савезне Владе, Краљ се курталисао Либерала, а сад је се курталисао и Радикала, који су били толико наивни или боље рећи плитки, да су мислили, да је њихов положај у очима краљевим сигурнији и тврђи, пошто су из савезне владе иступили баш умеренији елементи. Али једнострана тежња за влашћу, жудња да странка што пре дође из положаја потиштених на положај господарећи, учинили су да су субјективни моменти претегли свако објективно оцењивање положаја. Сад је стигла и казна са те наглости.

Наравно, ми смо далеко од тога да дамо једнострано за право и оном начину поступања, који је узео за правило и сам Краљ, обарајући једну по једну владу, и сатарујући једну по једну парламентарну ситуацију. Изгледало је, да томе вечитом лому нема краја. Из свега досадашњег видело се само шта Краљ неће; али се никако није могло догледати ни погодити, шта он сад управо хоће. Он неће Савез, неће Либерале, неће сад ни Радикале, неће у опште чисту ситуацију, ни парламентарну ни уставну. У колико је и овде играо улогу и страни утицај, а поглавито из сфере тајне конвенције, то ће време без сумње такође показати, кад буду приступачне поверљиве, нарочито, бечке архиве. У овај мах се само видела спољна акција Краља Милана, оличена, и овога пута, у вечитом обарању. Једно што се, у погледу људи, којима се Краљ окружава, видело да он хоће, то су опет били Напредњаци. То се показало при образовању нове владе, која је имала да прихвати ситуацију после пада радикалне владе.

Нову владу образовао је Никола Христић, потпредседник Државног Савета. Он се, ево јавља по други пут, после једва две године од његове прве владе, пред буну 1883. Христић је, као и увек, заузео портфељ министра унутрашњих дела. Остали министри били су: иностраних дела Чед. Мијатовић, војни генерал Коста С. Протић, правде Ђ. Р. Пантелић, грађевине Милан Богићевић, просвете и црквених послова др. Владан Ђорђевић, који је заступао и министра народне привреде, и мин. финансија Мита Ракић. Указ о постављењу нове влада носи датум 14. априла 1888. год. дакле дан раније од изјаве Саве Грујића сутра дан у Скупштини, о паду Радикалне владе.

Изгледаше, као да се понављају сцене с јесени 1883. И сад као и онда, долази као у пркос радикалној скупштини, Никола Христић; и сад као и онда, видимо у Министарству напредњаке, шта више и личне пријатеље Краљеве, њему лично и безусловно одане људе. Разлика је сада само у томе, што у јесен 1883 беше, само једва конституисане радикалне Скупштине, без владе, коју су радикали тада очекивали за себе; а сада беше ту цео целцат радикални апарат: и Скупштина, и Влада, и чиновништво. И то све ваљаше да падне! Јер, јасно је било за сваког, да долазак Николе Христића и његове владе, не значи ништа друго, до просто најуривање и Радикалне Владе и радикалне Скупштине.

И на то се, дабогме, није више дуго чекало. Већ другог дана по саставу владе, 16. априла, излази указ о закључењу Народне Скупштине, што је значило управо и њено распуштање. Тај пак указ, који је садржавао један сасвим нов, дотле непознат начин затварања Скупштине, остаће необичан акт у историји наше парламентарности. Тај је указ у целини гласио:

„На предлог нашег председника мин. савета, министра унутрашњих дела, а по саслушању мин. савета, на основу другог одељка чл. 76 Устава и одељка другог чл. 113. зак. о послов. реду, овлашћујемо члана Држ. Савета, господина Живојина П. Блазнавца, да као Наш нарочити пуномоћник, читањем овога указа, у Наше име, објави: да се закључују седнице редовне Народне Скупштине, сазване за годину 1887. Председник мин. савета Наш мин. унутрашњих дела, нека нареди извршење овога указа."

Народна Скупштина, као нека бунтовна гомила распушта се преко неке врсте полицијског комесара. Њој се не указује почаст ни да се и један бар министар јави пред њом, макар да би то било и ради њена затварања. Та је улога пала у део доскорашњем управнику вароши Београда. Погружени, и управо осрамоћени, саслушали су посланици овај, у своме роду јединствен указ, и исто тако ћутке оставили су зграду скупштинску... ону исту, у којој су ови исти радикали, пре само пет месеци постављали, иза кулиса, онако охоле захтеве и ултиматуме тадашњем своме савезнику.

Ситуација је била једним ударом чиста. Узастопце за овим, следовала је инсталација напредњачких чиновника на свима линијама; а шести дан по томе, (22 апр.) отишао је у пензију и председник радик. владе Сава Грујић, наравно овога пута као генерал, бар раван у чину са својим давнашњим добрим знанцем, сада мин. војним К. С. Протићем, генералом.

Изгледа као да је више но и сам акт распуштања Скупштине, занимао министра унутрашњих дела, распис, којим ће се он — по своме позватом нам обичају — презентирати јавном мишљењу. Јер, док указ за распуштање Скупштине носи датум 16. априла, тај распис носи датум 15 априла.

„При садашњим приликама — вели Н. Христић, поред осталога у том распису — где се међу политичким странкама развија огорченост и дражење, које доноси обеспокојавање и узнемирење мирољубивих грађана, и које може лако утицати и на ремећење јавнога спокојства — полицијске власти стараће се и при даној им прилици настојаваће, да овакове страсти мудрим и разборитим начином стишавају и отклањају. Извесно је, да ће ово са пуно готовости радо прихватити и потпомоћи и цело становништво, које је искрено одано општем спокојству, уверено да у овоме лежи прави напредак свију и свакога и т. д."

Очевидно се влада прибојавала нереда и похитала да повуче разлику између елемената нереда и „мирољубивих грађана", истичући дужности чиновника и народну оданост ка „општем спокојству". Но угушилац буне од 1883, овога пута узалуд се плашио. Зараза властољубља већ је дубоко била ушла и у редове „бораца за народна права", и они су сада већ били научили како се отварају и затварају, главна и споредна врата. Ово мало власти, што им је пало у део, било је довољно да их дискредитује, па ако се хоће и да их компромитује. Оно, што су на другима кудили и пребацивали, сад су и сами радили. Данајски поклон, који су примили из руку краљевих, прошлога децембра, скупо их је стао. Данас више не стоји Радикална Странка, као негда она страховита војска од чијег се топота престоли љуљају; она сад изгледа, као гомила криваца, коју гоне полицијски пандури. Наравно овим нећемо да кажемо да је нестало Радикала и Радикализма; он је ту, и разуме се, ми ћемо имати и сувише још прилика да се срећемо са њима.[1]

И ако пад радикалне владе од 14 априла 1888 значи несумњиво и пораз дотадашње политике те странке, он значи, не мање, и још једну погрешку више на страни краљевој. Он је од негдашњих бунтовника правио 1883 политичке мученике, сада пак од њих, јурећи их с власти, прави незадовољнике, који су и доста јаки и сувише многобројни, да и њему и сваком другом отежају и положај и владу — а тиме и судбу саме земље. Јер и у политици, као и у царству физичких сила, свака сила чим није упућена у правцу корисног рада и стварања, она скреће у правац рушења и обарања.

Тиме је и Краљ Милан дошао до краја са свима комбинацијама: сатро је Напредњаке, а са њима нагризао и васцели Краљевски ауторитет у току безобзирне седмогодишње владавине;

[1] Као ситнији, карактеристичан догађај јесте поновни повратак Пере Тодоровића (30 апр.) у држ. службу, овог пута одпушт. влад. комесара при Нар. Банци за начелника трговачког одељ. мин. привреде. То је наравно био прет Краља Милана.

брзо се разишао па и растао са Либералима, па, ево сад и са Радикалима. Његово ново Министарство не састављају људи толико партијско-политички, колико њему лично одани. Јер, и ако су чланови Христићеве владе све Напредњаци, они му немају од какве своје војске шта више понудити ни на расположење ставити.

Доиста је оправдано питање свију и сваког: Шта је управо имала да значи промена од 14 априла? Но, прави смисао њен у скоро ће се обелоданити; јер ми идемо на сусрет крупним и значајним догађајима, у којима се истиче лично сам Краљ Милан као јаван иницијатор њихов. Довршујући овај одсек, у коме је главни моменат пад Радикалне Владе, можемо још само додати: да и овога пута није изостао облигатни одлазак у Беч. Маја 1. Краљ Милан отишао је тамо и вратио се већ 9 маја. После сваког догађаја, после сваке крупније промене у Србији, ова су путовања у Беч постала правило. Пошто сад знамо за тајну конвенцију, није нам тешко погодити ни прави узрок овим одласцима, који су, на жалост, и сувише јасно износили првог српског Краља у положају вазала, који је сада био дужан да о сваком своме поступку даје у Бечу рачуна и обавештења. А рушећи, један по један, све мостове за собом у земљи — за којом, изгледа, није много ни марио, Краљ Милан је у толико брижљивије чувао овај једини — на страни.

II.

Домаће распре Краљевске и развод брака. — Октобра 5. године 1875, венчао се у својој 21 години, кнез Милан у Београду са Наталијом, ћерком некога рускога пуковника Кешка, родом из Бесарабије (Књ. I. стр. 318 и 331). И ако овај брак није одговарао амбицијама једног народа, да свој владалачки дом види ороћен са другим владалачким домом, ипак се тврдило а и изгледало, да му у почетку није недостојала љубав. Млада, лепа књегиња, родила је, после непуних десет месеци, 2 августа 1876, у сред ратне тутњаве, сина, који на крштењу доби име кума свога, цара рускога — Александар. То је све учинило да младој странкињи нису недостајале и народне симпатије, која је на седам година доцније, уз првога српскога Краља, понела име прве Краљице.

Али с годинама се много што шта почело мењати у узајамним односима краља Милана и краљице Наталије, док није, нарочито после рата са Бугарском, дошло до запетих односаја, који су се, за тим, свршили неком врстом добровољнога растанка, услед кога је краљица Наталија живела у иностранству, нешто у Италији, нешто у Немачкој и др. местима. Њој је допуштено да собом води малолетнога наследника престола, кога су пратили и нарочити наставници, да би га поучавали, чували и васпитали.

Ми не можемо себи ставити у задатак да ближе овде описујемо све нијансе наклоности и ненаклоности оца и мајке младога краљевића, до потпуне омразе, која је настала међу њима и која је повукла за собом фаталне последице, како по саму династију

Обреновића, тако и за политику целе земље. Нас се не могу овде даље тицати ни сви лични одношаји, које је, услед тога Краљ Милан надовезивао са познатом удатом женом, по пореклу Гркињом, из којих је веле поникло и једно ванбрачно мушко дете. Нама је немила цела ова ствар, и на њој се устављамо једино хронолошке потпуности ради; а и због тога, што, као што рекосмо, цела ова домаћа распра краљева и краљичина, није остала без штетних последица и на политички живот наш. За несрећу, они обоје без игде икога старијег и паметнијег у породици, које је спала била на мањак, нису били приступачни никаквим бољим саветима и инспирацијама људи, као што је био Ристић и митрополит Михаило и други који беху такође одгурнути, те и они не могаху утицати благотворним саветима. Обоје се беху предали свако својој ћуди; а за краљицу Наталију кажу они, који је ближе познаваху, да је била необично ћудљива и упорна до увреда увек остајући при своме.

Није ли краљ Милан, бавећи се у Бечу, прошле године, у свом писму од 28. септ. писао тада председнику Министарства Ј. Ристићу, између осталога и што смо изнели напред на стр. 335.

Што се дуже у времену одмицало, све је горе бивало. И добровољни растанак, није искључивао и дефинитиван развод брака.

Одмах се показало, да је влада од 14 априла имала као први задатак свој, да расчисти ове жалосне домаће распре Краљеве; управо да изведе развод брака између Краља Милана и Краљице Наталије. То је показало, у једно, и зашто је Краљ Милан овога пута саставио владу из све самих личних привржених, пријатеља па и сродника.[1]

Али, да би се могло приступити главноме чину, ваљало је усамити Краљицу Наталију, то јест: одузети јој наследника престола, Александра, пошто је безуспешно покушан неки споразум који се разбио о упорство вазда самовољне Краљице. Ту је мисију поверио Краљ Милан своме оданом пријатељу, министру војном генералу Кости С. Протићу (који је тога ради, по објави у „Срп. Новинама", отишао на „одсуство!") пошто је, претходно, уравнат пут код царско немачке владе, јер се Краљица Наталија, с дететом налазила од пролећа ове 1888 године, на немачком земљишту, у Висбадену. Са неком врстом принуде, Краљица је морала дати да се дете одведе, и већ 2 јула возом у 7 сати и 32 минути вече, Краљевић Александар стигао је у Београд „враћајући се у отаџбину"

[1] На неких 15 година, пошто су се ови догађаји одиграли, а под приликама по све промењеним, Министар просвете из Кабинета Христићева од 1888, д-р Владан Ђорђевић писао је, бавећи се у Бечу, чланак „Милан и Наталија", који је изашао и у разним нашим домаћим листовима у јулу 1903 године, као у „Штампи" и „Београ. Новинама". У томе чланку, поред излагања, како је могло доћи до заваде и до развода, а за тим и до других љубавних авантура Краља Милана, у које га је нагнала његова судба, д-р Владан о министрима вели ово: „И Краљ Милан се показао као велики психолог, кад је саставио своју владу, јер је знао да изабере оне људе, који су били готови да за њега умру не само политички, но и физички". Оно што се у овом чланку даље налази може служити за оцену узрока ове жалосне историје о Милану и Наталији.

(како је гласило у „Српским Новинама", број 144 објављено саопштење!). Краљ Милан изашао је сину чак до Будимпеште у сретање. Краљевићу је била тада дванаеста година. Тако је јединац Краља Милана и Краљице Наталије, после бављења уз усамљену мајку, прешао дефинитивно под старање очево, у пустом двору, у коме се више није могло говорити о краљевој породици, но о ордонансима, гардистима, жандармима, псима и т. д.

Међутим је одмах за тим поведен (12 јула о. г.) и формални брачни спор код духовног суда у Београду. Но ту се он није могао ни отпочети ни окончати, пошто је Краљ сматрао, да се он не мора подврћи целој оној процедури, каква се, од покушаја мирења па до судског претреса, иште за правилну бракоразводну парницу. Не мање се томе процесу одупирала и сама Краљица Наталија, поверивши се адвокату М. С. Пироћанцу, да је заступа.

У томе стању затекла је и јесен Краљевску бракоразводну парницу, док на дан 12 октобра 1888 године јавност не би изненађена свршеним чином: да је брак кратким начином разведен.

„Српске Новине" од тога дана (бр. 223) донеше два важна акта: Прво, писмо Краља Милана од 11 октобра т. г. упућено на митрополита Теодосија (Мраовића), у коме Краљ износи досадашњи ток расправе бракоразводнога питања, почев од 12 јула о. г. и тражи да Митрополит „силом богодане му власти, сходно канонским одредбама, отклони од српске државе и њене народне династије ову опасност, и да разреши на основу канона свете православне цркве Наш брак са супругом нам Наталијом."

Митрополит Теодосије брзо се одазвао овоме захтеву, или управо захтев је постављен пошто се знало, да ће се на њ по жељи одговорити. С тога исте „Српске Новине", доносе: друго, Проглас Митрополита Теодосија, од 12 октобра, којим Митрополит оглашава: да „благословом својим разрешавамо брак, који је закључен по обредима православне цркве 5. октобра 1875 године у Београдској саборној цркви, између Краља Милана I и Наталије рођене Кешко, и проглашавамо, да тај брак више не постоји"...!

Тако је формално, и ако необично, свршен овај чудни спор. Али је распра домаћа на српском Краљевском Двору била далеко од тога да је се могла сматрати као завршена. Раздвојеност је већ постојала, те разводом брака није дошло ништа ново у њиховим одношајима, сем прибављено уверење Краљу Милану, да се он сматра да је са својом женом разведен, које опет уверење, Краљица Наталија није делила. Она се није сматрала за разведену; јер и ако није марила толико за мужа, суревњиво је бранила свој положај као Краљица. То јој се није напуштало ни по коју цену; а то је баш било оно, што јој је муж њен, изгледа, хтео закинути.

Српски народ је имао да гледа овај немио призор. Јавно није се смело протестовати. И ако су људи разборити, и они који су знали ближе одношаје, подједнако кривили и Краља и Краљицу, маса необавештена свега држала је страну Краљици. Можда је томе допринела и ненаклоност те исте масе према Краљу

који је до сада већ сувише стављао на пробу љубав и одапост свога народа.

Као што смо рекли, домаћа распра Краљева није престала овим прокламованим разводом брака. Она је само променила земљиште. Са домашаја свештених судова и власти прешла је у домашај чисто политичких чињеница. И ми ћемо већ имати прилике да видимо Краљицу Наталију као тужитељку пред самом Народном Скупштином, и још много што шта друго, што тек, после развода брака, има да се одиграва и у краљевском двору и у Београду и одатле све до Петрограда. Јер су домаће краљевске распре између оца и мајке, у даљим консеквенцијама, прешле и на односаје између мајке и сина. Једна бедна, жалосна историја!

Али дотле нам предстоје многа и крупна изненађења од стране самога Краља. Изгледа да је, од сад почев, Краљ Милан кренуо све силе своје, да опорече и себе и сву своју прошлост, у којој га видимо само као рушиоца и уништиоца и људи и странака, и сваког уставног реда и поретка. Све што се сад догађа, и у краљевској породици и у држави, почиње све више личити на неку још необјашњиву, Краљевску Ликвидацију, у великом стилу.

Није прошло ни четрдесет осам сати од како је угледао света митрополитски проглас о разводу брака, а Краљ Милан изненађује цео свет новим чином, који је ни више ни мање, но окретање тумбе свега што је Краљ Милан до сада увек у смислу рушења, у Србији починио. Он, до сада добро познати нарушилац сваког уставног, парламентарног и политичког поретка у земљи, на један пут се јавља у улози једног неуздржаног Уставотворца. Он који је немилице разгонио све политичке људе и од себе и од Државне Управе, сад их, ето, све без разлике, позива на један велики заједнички рад. И то све, како театрално!

III.

Промена Устава од 1869. — Устав од 1888. — Лицем на Св. Петку Параскеву, 14. октобра 1888, без икаква претходна знака, осванула је Краљева Прокламација, управљена на Српски Народ. У овом, и по појави и по последицама значајном акту, Краљ Милан, између осталога, вели:

„Народе Српски! Први Краљ васкрснуте Српске Краљевине обраћа се теби из дубине срца и вели ти: нек у теби умукну сви гласови раздора; нек једнодушно сви мисле на опште добро; а први пример томе ваља да ти даде, и срећан је што ти га дати може, твој Господар!

„Срби! Даља борба партијска може само створити нових и жалосних призора, каквих је од почетка овога века било и сувише...

„Ма како искрено поједине партије теже, да се постигне добро народа и државе, немоћне су, и трудови њихови остаће безуспешни, докле год у питању буде основни закон земље — Устав земаљски.

„Данашњи Устав нисам ја створио. Он није моје дело. Али сам га ипак ватрено бранио (?!) и брижљиво чувао (?!) већ и с тога разлога, што народи и не треба олако да мењају Устав, који сами себи дају. И данас не бих са престола пред народ свој с тим предлогом изашао, да пред нама не стоји 1889-та година, петстотинита од славнога пада нашега, да нема те јединствене, торжанствене и величанствене прилике, да апелујем на све партије, на њихово дужносно родољубље према отаџбини, и да тим начином покушам у данима овако свечаних, тужних и опет славних успомена, да општу борбу међу синовима мајке Србије утишам.

„Народе Српски! — Тебе призивајући за сведока, прва реч моја биће, и нек је данас управљена на све партије, да ме помогну да се изради пројект новог Устава, и да се оствари ова велика моја и народна жеља, Устав, који ће гарантијама за рад осигурати уживање већих и ширих политичких и грађанских слобода.

„Срби! На основу свога уставног и владалачког права наређујем: на дан 20-га новембра ове тек. године изборе за Велику Народну Скупштину, коју сазивам у своју милу и верну Престоницу на дан 1. декембра 1888. године, јемствујући својом краљевском речију и слободу избора, и од вас с правом захтевајући, да их извршите у миру и реду, достојном овако заједничкога рада..."

Истога дана, 14. октобра, објављена су и два указа, којима је у прописном уставном и законом облику наређено: у првом, да се сазива, за дан 1. децембра ове 1888. године, Велика Народна Скупштина, а у другом, да се за ту Скупштину наређују избори на дан 20. новембра ове године.

Док је у Прокламацији од 14. октобра објављена главна мисао и Краљев апел „на све партије да ме помогну да се изради пројект новог Устава", сутра дан, 15. октобра, Краљ је, у нарочитоме писму управљеном на председника Минист. Савета Ник. Христића, ближе одредио циљ и начин, како да се тај пројект изради, и у једно именовао и саме чланове Уставотворног Одбора.

То писмо следује у целини; а тако их сва наводимо, јер су њима, пред састава, дата обележја и нека врста пословника оног импровизираног органа, који ће створити нови Устав.

„Господине Председниче,

„Потребно је да се у вези са мојом прокламацијом, коју сам под јучерашњим управио на мој драги и верни ми народ, приступи к мерама за извршење мисли, која ме је руководила, и то таквим, које би одговарале духу мојих намера.

„Пре свега потребно је да се што скорије даде следства мојој жељи, да све партије узму удела у изради предлога за нови Устав. У тој цељи моја је жеља, да се што пре састане један Одбор, у који ће ући људи из свију политичких странака, а који се одликују искуством и познавањем политичких прилика у нашој земљи. Добро је, корисно је, па и нужно је, да људи, који су велики део свога живота посветили јавном и политичком раду у овој прилици изнесу и искажу своје мисли поцрпљене било из

науке, било из искуства. Изменом њихових мисли и изразом њихових убеђења може се постићи да сијне истина, да се осветли пут, којим ваља поћи у важној основној реформи, којој сам приступио с уверењем, да њоме служим битним интересима отаџбине. Воља моја није, да се у томе одбору решава већином гласова, већ да се јасно обележе разна политичка гледишта, па да се путем компромиса постигне споразум, коме се од родољубивих странака надам.

„Намера ми је, да по кад кад и сам председавам томе Одбору; а за Потпредседнике постављам: г. г. Јована Ристића, Милутина Гарашанина и генерала Саву Грујића, који ће дискусију у одбору наизменице руководити. Даље ми је жеља, да поред троје овде именованих у тај одбор уђу и ова лица:

(Следују имена још њих 67 чланова, познатих првих људи из интелигенције, свештенства и народа, а из све три политичке странке).

„Ви ћете, Господине Председниче, имати да сва ова лица известите о мојој жељи, да својим учествовањем у овом важном раду послуже и мени и отаџбини, и да их, с погледом на то, да су избори за Велику Народну Скупштину одређени на дан 20. новем. о. г. позовете, да 20. овог месеца буду у Београду, те да приступе задатку, који им стављам.

„Мило ми је, Господине Председниче, да вам и овом приликом могу поновити израз мога краљевскога благоволења

15. октобра, 1888. год.
у Београду.

Милан с. р.

После два дана, без сумње на представку већ наименованих потпредседника Уставотворнога Одбора, а пошто је за секретаре Одбору и потреба била, и, пошто су нека од важнијих лица превиђена при првом наименовању од 15. ов. мес. Председник Министарства обраћа се Краљу овим писмом:

„*Господару,*

„Влада Вашега Величанства, уверена да ће Великом Уставотворном Одбору бити потребан већи број секретара, узимам слободу предложити Вашем Величанству, да се на ту дужност одреде следећа господа: (следују имена њих 12, од сваке политичке странке по 4).

„Влада је уверена да би се на овај начин знатно олакшали послови Вел. Уставотворног Одбора, и усуђује се молити Ваше Величанство, да изволи одобрити овај предлог

17. октобра 1888. год.
у Београду.

Вашем Величанству верни слуга
Н. Христић с. р.“

На истом владином предлогу, Краљ је ставио ово одобрење, са својом допуном:

„Одобравамо горњи предлог наше владе, а у једно допуњавамо дефинитивно велики Уставотворни Одбор, постављајући за

његове чланове и ову господу: (следују имена још њих 15 чланова што са 67 раније наименованих, даје укупан број 82 члана Уставотворног Одбора).

17. октобра 1888. год.
у Београду.

Милан с. р.

Зауставимо се на овим краљевим актима, који су један за другим угледали света, у току четири дана.

Све је ово, а нарочито прокламација од 14. октобра, о којој се ништа, до њене појаве, није чуло, произвело на све кругове и цео народ утисак неизмернога изненађења. У првим тренутцима свакоме је тешко ишло да помири прошлост са садашњошћу. Цела је ближа прошлост, још тако жива у општем сећању, разумемо ова од мипулих осам година, била низ политичких сукоба, неуспеха, пуна врења и незадовољства, које је долазило са притиска озго. Сад на један пут видимо, да сам Краљ диже све бране, и узима иницијативу да се земљи даде нов Устав, и то у договору са првим политичким људима, споразумно; а ако је писаним речима у прокламацији и писмима краљевим веровати, и лојално. За тренутак чинила се свему свету као нека неверица. Држало се, да је то нека врста забашурисања онога, што је томе непсредно претходило — развода брака. Али факт је био ипак истинит, и стајао је у свему детаљу пред нама. Речима краљевим следовала су и дела.

Из народа су ускоро потекли поздрави и честитања; а у очи првог састанка Вел. Уставотворног Одбора, 19. октобра у вече, Београђани су приредили Краљу сјајну бакљаду. Нека врста узвишених осећања, и вере у бољу будућност све више обузимаху све кругове. Више се већ није сумњало у успех дела, и са нестрпљењем се очекивао састанак Уставотворног Одбора. Већ у писму краљевом од 15. октобра тај је састанак одређен за дан 20 октобра.

Тај је дан освануо свечано у Београду. Уставотворни Одбор, са своја 82 члана, 3 потпредседника, и 12 секретара, формално је личио на један мали парламенат — с Краљем председником.[1]

Краљ је отворио први састанак речију, какве су њему већ биле својствене у приликама где се он сав баци на неки посао.

---

[1] Први састанак био је у свечаној (белој) сали Новога Дворца. Испод галерије (према улици) постављено је високо место за Краља, као Председника. Испод тога, (а испред Краља, лицем к истоку,) стајао је сто за три потпредседника. Десно и лево од председништва, два стола за секретаре. Дуж целе остале просторије, дуж обе дуге стране ове велике сале, била су два врло дуга стола, један десно, други лево од председништва, застрта новом зеленом чојом, са седиштима уз њих, где су дуж оба ова реда, у две врсте десно, а у две врсте лево, заузели места сви чланови Уставотворног Одбора, махом како је ко хтео, но уступивши места ближа Председништву, старијим људима. Том приликом могла се приметити сва мешавина тако разноврсних људи, из разних времена и страпака, у свечаним капутима, понеки и у сељачком гуњу са опанцима, и у свешт. оделу. За једног, познатог немирног радикалског попа Д. А. рећи ће указујући га руком, Радивоје Милојковић, писцу: „Видиш овога попа; он сад мирише на анпанску буђу, а господар га довео да му прави Устав!“ Драстично, али не и без повода речено.

Нарочитог конституисања Одбора није требало, пошто је Краљевим именовањем потпредседника и секретара, то већ било извршено. Краљ је за себе задржао председничко место, изнад три потпредседника.

Приступило се одмах послу. Прво питање, које је постављено, било је: да ли нови Устав да буде каква допуна садашњег (од 1869), или да буде сасвим нов Устав? После говора Краља и више чланова, решено је: да се изради сасвим нов Устав, којим ће се заменити овај од 1869. године. И Јов. Ристић, творац Устава од 1869., био је за нов Устав. А одмах је за тим утврђено, да се Устав — за који није био изнесен никакав ни предлог ни нацрт — не може израдити у овако великом скупу, који би имао задатак, да готов предлог претресе и усвоји.

С тога је решено: да се за израду предлога за Устав изабере т. зв. Ужи Уставотворни Одбор од свега 12 чланова и три секретара, рачунајући ту сва три потпредседника, и још по три члана и по једног секретара, од сваке политичке странке, које је свака од њих слободно и за се изабрала. Тако је Ужи Уставотворни Одбор имао овај лични састав:

Председници: Ј. Ристић, М. Гарашанин, С. Грујић. Чланови: Радивоје Милојковић, Стојан Бошковић и Јов. Ђ. Авакумовић (од либерала); Милан Кујунџић, Марко Стојановић и Мих. Павловић (од напредњака); Пера Велимировић, Мих. Кр. Ђорђевић и Риста Поповић (од радикала). (Оболелога Рад. Милојковића, до његова оздрављења,[1] доцније је заменио Ст. Рибарац). Од секретара су придати Ужем Уставотворном Одбору: Живан Живановић (л.), Живојин Симић (н.) и Милован Ђ. Миловановић (р.).

За тим је овај први састанак Великог Уст. Одбора закључен, и он се имао састати тек онда, кад Ужи Одбор буде израдио нацрт или предлог Устава, коме је послу одмах и приступио. Ужи Одбор држао је своје састанке, све до 24. новембра, у сали Министарства спољних послова (доцније срушена зграда, до двора).

Но док је Ужи Уставотворни Одбор у тишини приступио изради Предлога за Устав, напољу су се почеле развијати ствари на особен начин. Тицало се избора повереника за избор посланика за Велику Народну Скупштину, пошто, сем у градовима, у изборним срезовима, по досадашњем, није било непосредногa бирања посланика. Ми смо казали већ на своме месту, да је долазак владе Николе Христића — и ако је она хтела да не буде партијска — значио васпостављање Напредне Странке. Цео чиновнички и кметовски апарат био је, с малим изузетком, још изодавна у духу Напредне Странке. Радикали, који су имали за себе масу народну, а који су до пре неколико месеци били и на влади, са које су на познати начин свргнути, а не мање и Либерали, листом су кренули на избор. Речи Краљеве у прокламацији и сва радња око

[1] Но овај одлични правник и државник није своју болку преболео, већ је, после тешкога а кратког боловања, умро између 15. и 16. децембра 1888. године.

састава Уставотворног Одбора, и почетни рад његов, дали су основаног повода веровању бирача, да више немају од чега да зазиру. Али бирачи су се у томе љуто преварили. Они су наишли на отпор и полиц. власти и кметова. Сукоби су постали неизбежни.

Њих је и сам краљ Милан предвиђао, и види се да их је желео спречити, како би Скупштина, која ће доћи и Устав усвојити, била другојачија од многих претходница, т. ј. била слободно изабрана. Већ пети дан по састанку Уставотв. Одбора, 25. октобра одржана је једна конференција у двору од 28 чланова Уставотворног Одбора, којој је постављено питање: не би ли се на основу чл. 56 Устава могао издати особени изборни Закон, у циљу, да се огарантује слобода избора? Тајним гласањем 16 чланова гласали су против, а 12 за употребу чл. 56. Устава. — Но и ако је овако изгласано постављено питање, ипак се на тој конференцији изберу четири правника (Јеврем Грујић, Дим. Маринковић, Јов. Авакумовић и М. Кр. Ђорђевић) да ипак виде: не би ли се у границама садашњег закона о изборима дало што учинити. Ови су се правници на Дмитров-дан састали код Краља, и, на основу досадашње примене Изборног Закона, нашли: да би „свака новина у томе погледу административним путем била, према јучерашњој седници шире конференције, исто тако политички незгодна, као и само издавање новога закона на основу чл. 56. Устава" (Види „Српске Новине" бр. 250, од 15. нов. 1888).

И ако су ова већања тек доцније објављена, нису остала тајна. Старања ова да избори буду слободни, још су више заоштравала сукоб између бирача, власти и кметова. На изборима повереника — који су по досадашњем начину већ отпочели — на много места дође до нереда. Министар унутрашњих дела био је о свему овоме извештаван, а Краљ је такође о свему био обавештен.

Своју раније мисао, да изборе огради нужним гаранцијама, како би били потпуно слободни, Краљ науми да сад и изведе. Новембра 14. јави се краљ Милан у Ужем Уставотворном Одбору у министарству спољ. послова, где је кад кад, при важнијим питањима уставним долазио и одбору председавао, махом у цивилу. Овога дана (14. нов.) краљ донесе рпу депеша, које су стигле мин. унутр. дела, у којима се јавља о нередима на више страна у земљи. Прочитавши те депеше, Краљ изјави, као своју одлуку, члановима Ужег Уставотворног Одбора, где су седела три вођа све три странке: да он жели, да се избори повереника, а за тим и избори посланика, изврше под извесним надзором, који би отклонио сваки недопуштен утицај. Констатујући и сам, да закон изборни не даје маха каквом новом начину, он, Краљ, мисли, да при оваковом обрту и правцу, какав су узели избори повереника „мора и сам Краљ да прекардаши". Краљ је с тога науман, да се изберу комисије од по три члана, сваки од по једне пол. странке, који ће тим изборима присуствовати. И Ристић и С. Грујић, као и чланови либералне и радикалне странке у одбору изјаве, да прихватају овај краљев корак. Гарашанин и напредњаци нису радо пристајали, али

су најзад и они пристали. Одмах је, по жељи Краљевој, свака странка приступила одређивању својега члана за изборну комисију — којих је за вароши и срезове требало на 90 — одредивши уједно свака у ком ће изборном месту или срезу бити који њен члан. Министар унутрашњих дела, имао је само да састави уједно свакога од три означена члана, и да формално изврши наименовање.

Но, да то буде, ваљало је да се објаве, путем указа, нека наређења о томе. И доиста влада формулише са своје стране 16. новембра предлог Краљу, мотивишући га нередима при избору повереника, у коме предлогу влада тражи, и подноси Краљу на одобрење:

1. Да се сви до сада извршени избори повереника сматрају као да не постоје;

2. Да се избори повереника и посланика у целој земљи изврше под надзором нарочитих комисија, у којима би све политичке партије имале бити заступљене;

3. Да се избори за Вел. Нар. Скупштину одложе до на дан 4. децембра ове године; и

4. Да се састанак Вел. Нар. Скупштине раније сазване на дан 1. децембра, одложи на дан 11. децембра ове године.

Пред свој потпис, Краљ је на овај предлог ставио лаконски: „Краљ одобрава!"

Сај је било јасно двоје: да ће избори бити доиста слободни, и да ће с тога донети пораз Напредној Странци. У којој ће пак мери доћи сразмерно Радикали и Либерали није се дало определити, ма да је за све извесно било да ће Велика Народна Скупштина у својој већини бити радикална. Овим је разумљив и отпор првака Напредне Странке свима оним новим мерама, којима се поништавао већ започети успех те странке, који је имала при првом сада поништеном избору повереника.

* * *

Либерална Странка, чији су представници имали тако видна удела и у великом и у ужем Уставотворном Одбору, није ни у својој целини могла изостати из великога покрета, који је обухватио духове с јесени 1888. године, приликом овако инсцениране промене Устава. С тога је она, у самој себи, имала да се у неку руку ближе определи према великом догађају.

Тицало се на име сазива једнога великога партијског збора, за који није било законске могућности, већ је требала специјална дозвола владе. После пет дана (24. окт.), нарочити одбор[1] издаје проглас: да се на дан 30. октобра 1888. сазива Општи Збор Нар. Либералне Странке у Крагујевцу.

Сви прваци из Београда, из свију места и крајева из унутрашњости, нашли су се на томе збору, коме за Председника буде

[1] У ком су били: Јов. Авакумовић, Јов. Крсмановић, Сп. Стефановић, П. Татић, Живан Живановић и Дим. Милојевић.

изабран Тодор Туцаковић, а за секретара Жив. Живановић, Мил. Влајић и Таса Николајевић.

Главни предмет већања на овоме збору[1] била је промена Устава, а за тим учешће у изборима за Скупштину, која предстоји за усвајање новог Устава.

Вођа странке Јов. Ристић у своме значајном говору, ближе је одредио правац мисли, који је духове онога времена обухватио. У томе говору, казао је Ристић, између осталога и ово:

„Уставу, који се сада спрема, може бити суђено да траје и дуже и да буде меродаван и за нас и за нашу децу, и наше деце децу. Свака странка, која би тежила да у њ унесе само своја једнострана начела, огрешила би се о садашњи и о будући нараштај; шта више, могла би се огрешити о своје партијске интересе. Коло се среће окреће; што једна странка данас сматра као спасоносно, може јој сутра бити смртоносно, кад дуну други политички ветрови.

„Ми морамо у Устав унети вечна начела истине и правде, сигурности, реда и слободе, која се никада не мењају. Тада ће наш Устав бити без партијскога печата, подјемчен да буде дело трајно, солидно, које ће пркосити бурама времена и променљивости људи и пожуда људских.

„Сем тога, ми не можемо ни доћи до Устава, ако они, који су позвани да суделују у делу реформе, не буду један другоме попуштали, ако не буду оставили на страну своје крајности, па се не буду сусрели онде где је средиште интереса општих, земаљских, ако наш крајњи смер не буде добро, опште, заједничко, срећа и слава оне заједнице, која се зове Отаџбина. Ни једна странка не сме захтевати да Устав буде њен програм и ништа друго. Кад би такав захтев положила једна странка, изазвала би другу и трећу, да и оне то исто учине. За то је и нагласио Краљ, да странке путем споразума дођу до компромиса.

„Разуме се, да ми нећемо један од другога тражити жртву основних начела. Ко би тражио, да ми гласамо за Устав анархичан или за Устав реакционаран, тај би од нас захтевао жртву, коју ми не би могли учинити. Ну, господо, те опасности нема. На против, има изгледа, да ћемо се ми у битним основима уставности моћи сусрести. Као што ми нисмо никада били за анархију ни за реакцију, ми ћемо хтети и моћи да останемо Либерали; нећемо нигда ударити на препреке, да принесемо од своје стране све што можемо, да творевина Велике Народне Скупштине буде либерална".

У даљем току свога говора, Јов. Ристић се осврће на остале говоре ранијих говорника, и мисли ту изнесене. Резумира их све у свом предлогу за одлуку збора. У тој су одлуци, односно предлогу, сведена у десет тачака главна начела, која се имају унети у Устав, и која се поклапају са одељ. III програма Нар. Либ. Странке

[1] Који је држан у т. зв. „Шлосеровој кући", где је била вел. сала за позоришне представе у негд. престоници.

(Види о овој одлуци, и цео говор Јов. Ристића у „Српској Независности бр. 113 од 12. новембра 1888. године).

Изневши тако предлог за одлуку Збора, Јов. Ристић, у свом говору наставља даље:

„Ви видите, господо, да ми свагда остајемо верни својим предањима умерености: дајемо Богу божије, цару царево, а тражимо своје. Ми поштујемо прерогативе краљеве, ми дајемо држави њено, али за то тражимо од ње правду и слободу. И кад своја политичка права тражимо, ми не идемо у крајности. Ми на прилику, желимо да заклонимо од смртне казне онога сугрђанина, који би се дотле занео, да се о законе земаљске огреши; али и ту ми не тражимо, да икаква политика може оправдати злочинство. И на пољу политике ми хоћемо борбу поштену, отворену (Живио!). Наши пријатељи који су позвани да суделују у уставној реформи, чули су наше жеље. Ви имате права да очекујете од њих, да их заступају, заложивши своје знање и сав свој труд. Ну, ја сам уверен да нико од нас нема намере давати им обавезна упутства, да не бисмо их спречили да изврше свој задатак. Устав се може добити само путем компромиса између свију Странака. Ту неће решавати ни већина ни мањина, ту решава добра воља за споразум, и за овај смо сви ми одушевљени.

„Тим убеђењем руковођен, ја сам и додао своме предлогу ону тачку, у којој се изражава поверење, да ће се они чланови Либералне Странке, који буду позвани да суделују у уставној реформи старати да доведу у сагласност главна начела Либералног правца са условима, који се иште, да се обезбеди успех уставној реформи (Вичу: врло добро! Прима се! Живио!)".

Предлог, који је Јов. Ристић поставио, и који је, у десет тачака обухватио начела, која се имају кроз Устав провести — збор је усвојио и као своју одлуку утврдио.

Даље је на збору одлучено: да странка уђе у изборе за Велику Народну Скупштину, бирајући уједно и одбор који ће радити у Београду, састављен из чланова из Београда, са повереницима за сваки округ (по двојица), који ће сви руководита изборно кретање. (Види о овоме „Српску Независност" бр. 109 од 1. новембра 1888).

IV.

Рад уставотворних одбора: ужег и ширег. — Творац је Устава од 1888. године Ужи Уставотворни Одбор. Он је радио, укупно узев, месец дана. О његовом раду нису вођени нарочити записници. Пошто је међусобним личним објашњавањем чланова утврђено прво, за сваки посебни одељак новог Устава, шта ће ући у њега, приступило се одмах и стилизовању појединих чланова. Краљ Милан, ако и сам није био у седници Одбора, што је реће било, увек је после желео да види шта је коначно утврђено, кад кад утичући и после на поједине одредбе, да се стилизују, неки пут и мимо

одлуку одборову.[1] Но овде ћемо одмах одати правду Краљу Милану, да то утицање у појединим ређим приликама, и из специјалних разлога, није се простирало на Устав у целини да испадне овако или онако. И он је пливао у слободоумној матици од почетка до краја, како за трајања саветовања у Ужем, тако и при претресу Уставног предлога и дебатама у ширем Уставотворном Одбору. Краљ Милан није скомрачио са уставним правима и слободама! Он их је, на против, чак и остентивно помагао. Једном само, у његовој напраситости, коју су изазвали радикални чланови ужег Уставотворног Одбора, дошло је до бурне сцене, у којој је краља Милана издало стрпљење, да је дрекнуо, лупајући песницом о сто, под који му је пао шешир. „Ви нисте способни, викао је Краљ, ни да се узвисите до висине мојих намера, које ја имам, дајући овај слободоуман Устав...!" оставивши, пун срџбе, по томе салу. Морали су за њим изићи неки чланови одбора, да га утишају, умире и одобровоље. Но, као што рекосмо, то је било само једном; а изазвато је нетактичним одговором С. Грујића, који је на један предлог краља Милана, прихваћен од осталих, одговорио: да ће се изјаснити кад се буде договорио са друговима напољу, што је Краљу увек било подозриво!

У самом одбору ишли су послови може се рећи сложно и лепо. Сукоба није никада било; а извесна хладноћа (ранијега датума) међу некима, накнађавана је мудрим тактом и уздржљивошћу. Сваки је од чланова допринео по нешто да зграда уставна буде потпуна, разумемо наравно само чланове, који су могли и умели што допринети.

Али без сваког претеривања може се рећи: да је Јов. Ристић био један од најглавнијих сарадника при грађењу Устава од 1888. Сем већ стеченог искуства у овим пословима, Ристић је имао ту добру особину, која се код сваког не налази: да о свакој ствари добро унапред промисли. Никад ништа није он на памет говорио. Он је уносио у посао дух умерености и среће ности. Зна се већ, да је у овај Устав унесени изборни систем Представништва Мањине чисто његово дело. Он га је код своје куће обрадио према већ постојећем материјалу, какав се налазио, и ако ретко у европском законодавству, простудирао га, писцу ових редова диктирао главне одредбе и суштину овога за Србију дотле непознатога система. По томе га поднео одбору, који га је, пошто је у сваком погледу

---

[1] О томе ће ваљда имати и писаних података од Милована Ђ. Миловановића, једнога од секретара ужег одбора. Ма да је био и по годинама и иначе најмлађи, њега је увек, можда баш с тога што је најмлађи, призивао краљ Милан да се с њиме о стилизацији споразумева. Писац ових редова, као секретар, и у ужем одбору, био је уз првога потпредседника Јов. Ристића, спремајући му, по диктату његову, материјал за оно, што ће се у идућој седници одбора изнети. Са много разлога писац жали, да није, из дана у дан, водио белешку о детаљном саветовању у Ужем Уставоти. Одбору, већ и ради контроле онога, што је онај од поменутих секретара за себе чинио, можда кад кад и са појмљивим обзиром на репутацију своје странке, при овом великом делу.

проверио и као добра нашао, најзад попунио и усвојио.[1] Овај се систем заштите мањина од тада одржао и кроз све следеће Уставе од 1901., 1903. и 1921. Тако је ишло са многим одредбама, од којих нарочито истичемо и ону о квалификованим посланицима, да би се интелигенцији осигурао улаз у Скупштину. „Прелазна Наређења", такође је Ристић саставио, но која се другом потпредседнику нису свиђала, пошто су била управљена у многоме на што брже уклањање многих заоставштина из доба, које је претходило новоме Уставу. Сећамо се и сцене, када је краљ Милан желео, да и у нови Устав уђу одредбе из старог Устава о династији Карађорђевића, и Јов. Ристић је био први, који је изнео Краљу разлоге за што то не треба сад да буде. Он је у овоме потпомогнут од осталих, и тако је и Краљ најзад одустао од своје, у осталом посве бескорисне и несавремене тражбе. Та одредба у староме Уставу од 1869 године, чији постанак остављамо историји да цени, нити је, у току времена, династију Карађорђевића слабила, нити је династију Обреновића јачала. То су и догађаји доцнијих времена утврдили; а не једном је пала реч од људи мудрих и дальовидих, на које се Обреновићи нису могли потужити да су им непријатељи, да су „Краљ Милан и Краљ Александар највећи Карађорђевци у Србији". Ма како да је ово било и изгледало парадоксално, ипак је буквално истинито. Историја ће то потврдити; али у времену кад је прављен Устав од 1888, није нико мислио на несигурност владајуће династије; на против, опште је мишљење било, да ће баш нови Устав династију још боље утврдити, преносећи тежиште политичко на ширу, народну основу, и остављајући Владаоцу мање прилике да се испољава или боље рећи да греши. Напомени, ради које смо дошли на ове рефлексије, повод је био онај случај о династичким расправа, које, Ристићевом заслугом, нису нашле места у новоме Уставу.[2]

Нацрт новога Устава изнесен је у Велики Уставотворни Одбор 24. новембра, штампан је и раздат свима члановима тога одбора, а носио је наслов: „Предлог Устава за Краљевину Србију, који је израдио ужи Уставотворни Одбор". Предлог су потписали потпредседници, чланови и секретари ужега одбора; и имао је 204 члана.

[1] Види говор Јов. Ристића држан у ширем Уставотворном Одбору о новој изборној системи у „Срп. Независности" од 15. дек. 1888.

[2] И при стилизацији појединих чланова Устава највише је труда и пажње улагао опет Јов. Ристић, при чему га је нарочито и стално помагао члан ужег Одбора Марко Стојановић, човек такође са похвалном навиком, да се на свакој важној ствари устави. Остали чланови — подразумевајући ту и оба потпредседника Одбора — задовољавали су се повољним начелним одлукама за поједине одредбе у Уставу, али су ближе и прецизно стављање на хартију, радо остављали горе поменутој двојици и, при коначној редакцији би учинили ову или ону пролазну примедбу. Један поглед на имена чланова ужег Уставотворног Одбора, већ сам собом потврђује ову у свему верну констатацију о начину израде и о генези многих наређења новог Устава.

Велики Уставотворни Одбор, назван шири, бавио се претресом нацрта од 24. новембра до 10. децембра, тако, да рад оба одбора — ужега и великога-износи таман педесет дана[1].

Већањима Великог Уставотворног Одбора председавао је, готово стално, Краљ Милан, и у свему вршио дужности Председника овога интересантнога quasi-парламента. Ток дебата ишао је правилно, као у Скупштинама: сваки је искао реч и добијао по реду, коју му је Председник Краљ давао. Секретари су водили записник, двојица дневно, и, колико се то могло у недостатку стенографа, целе говоре појединих, нарочито важније, уносили у те записнике који су идућих састанака прочитани и усвајани, да тако ти записници остану најважнији историски податци за постање свих наређења новога Устава од 1888.

Ми с тога и не можемо узети на себе задатак, да рад Великог Уставног Одбора у целини износимо; а то није ни нужно. Цео рад његов под насловом „Горњи дом Србије" — а то су записници самога Одбора — изашао је у „Отаџбини" књ. XXVI. — XXXI. св. 101—121 (Година 1890—1892). Краљ Милан дао их је свом литерарном пријатељу др. Владану Ђорђевићу, тада Министру просвете и заступнику мин. привреде — власнику и уреднику овога примерно уређиванога часописа. Тамо ће будући историк или критичар наћи све. У савременим листовима мало има од свега тога, пошто се рад Уставотворног Одбора није сматрао као рад јаван, ма да већ није био ни тајан. Свакојако, у Одбору су имали приступа само његови чланови и секретари и нико више. Велики Уставотворни Одбор радио је до краја, где је и почео, у свечаној великој сали онда „новог" Дворпа.

Велики Уставотворни Одбор брижљиво је претресао предлог Устава, али није могао много измена и допуна учинити; а у колико их је и учинио, биле су махом ситније, а ни једна битна, начелна. Цео систем уставних одредаба, права и дужности, државо-правних установа, и свега што сачињава битну целину новог Устава, остало је како је произашло из Ужега Одбора. И овде важи оно што смо напред рекли: да је Ужи устав. одбор творац новог Устава.

Рад и дебате Великог Уставотворнога Одбора, изнесени у записницима, имају за потомство тај значај: да се у њима објашњава свака важнија одредба, како је и зашто је ушла у Устав, овако, а не другојачије; а зашто је опет нешто (на пр. Горњи Дом) изостало.

[1] Писац ових редова написао је, приликом завршетка рада Уст. Одбора, чланак који је носио наслов „Педесет светлих дана", у „Срп. Независности" бр. 126, од 13. дец. 1888 год. Анализујући рад ужег и ширег одбора, и искрени труд чланова Либералне странке, нарочито вођа њенога, чланак завршује речима: „Видело се, како је важно искуство у делима овако замашног значаја. И ми, чинећи ова посматрања, не можемо а да не констатујемо ону велику добит за дело слободе, што је дочекало да буде предузето онда, кад су у пуној снази могли да пораде на њему, они којима Историја неће моћи одрећи заслуге да су слободи српскога народа допринели до сада највећи део". Ова јавна констатација није оспорена ни са које стране, ни тада, ни после.

Ове дебате имају тај већи значај, што су у њима дошли до речи људи позвани да расправљају оваква питања; те дебате даље су важне и с тога, што је из њих — као што ћемо мало после видети — дефинитивно произашао Устав од 1888 године. Он је тако готов дошао пред Велику Народну Скупштину.

И у овоме је одбору све ишло лепо и правилно, и ако није недостајало ни демагошких испада ни неспретних предлога. Имало је ту људи, који су хтели да све уђе у Устав, чак и оно, што би могло доћи у министарски распис, дакле чак не и у специјални Закон. Али је у Одбору било и сувише паметних људи, да би по нека глупост или крајност могла проћи и узаконити се. Представници Радикалне Странке, и ако су се трудили да што више увесу у Устав, били су они, који су, кад је дошао на претрес „део IV — Краљ", преко свога члана Ристе Поповића захтевали, да се тај део и не претреса, већ да се усвоји цео, како га је Ужи Одбор израдио. Формално то и није била погрешка; али је имало свој чисто политичко-партијски мотив. Радикали су се очевидно желели допасти Краљу Милану, и неоспорно је отуда и потекао овај, тако гласно и демонстративно изнесен предлог. Нико није имао потребе да му се противи, и он је усвојен; а, нема сумње, да је намера за овакав предлог иза леђа обе друге странке, достављена претходно Краљу Милану. Краљ је благодарио, као што је у опште не тако ретко узимао реч; а у једној таквој прилици, у којој он није делио истакнуто мишљење, уграбио је Краљ да каже: како он не признаје, да је династија Обреновића 1858. „доведена" на престо, пошто је то било богодано право његове Династије. Наравно, ту присутни остатци Свето-Андрејаца из 1858., и остали живи присутни савременици, знали су боље, како су ствари око повратка Обреновића тада текле. Али се прошло на наведеној изјави краљевој. Другим речма: Краљ Милан је нерадо пристајао да је Краљ „по вољи народној," као што ни његова слаба побожност није давала основа веровању, да је и он мислио, да је то што је, бар „по милости божијој," и ако је то, и једно и друго, стајало свуда тамо, на законима и указима, где год је он, као Краљ, свој потпис стављао.

Но радикални захтеви у Вел. Устав. Одбору расли су са рашћењем поуздања, да Радикална Странка има и то пресудну већину у Великој Народној Скупштини, чији су избори (4. дец.) падали у дане, кад је рад око Устава био у највећем јеку. Тако, кад је изгледало да је све свршено, 8. децембра у подне, излази један од чланова Радик. Странке у ширем Одбору, и, у име својих другова, изјављује: да они траже да се извесне измене у већ свршеном Уставу, предузму, набројивши их око тринаест. Цела је ствар изгледала као неки ултимат. Али, за чудо, на Краља Милана није учинила никакав особит неповољан утисак. Он није ничим супротно реагирао; а први потпредседник, Ристић, узев реч, подвргао је анализи захтеве изнесене са радикалне стране, и нашао је, да у њима нема толико супротности, а да се не би могли узети у дискусију, па оценити и неки од њих усвојити, јер је и Ристић неке

од захтева означио као неусвојиве. Одмах се на краљев предлог изабере један одбор од људи све три странке, да још у току тога дана (8. дек.) прегледа ове захтеве, формулише их, како би се они, који се усвоје, могли одмах и у Устав унети. Напредњаци не хтедну доћи на овај договор, те га изврше Либерали са Радикалима, и дођу до споразума.

Сутра дан, 9. децембра, ове су измене и допуне проведене кроз Велики Уставотворни Одбор, који их, према синоћњем либерално-радикалном споразуму, и усвоји.

Но Напредњаци не приступе ни овом усвајању. Милутин Гарашанин, други потпредседник, онде у Одбору прочита и преда Краљу, у име своје странке раније спремљен акт, којим изјављује оданост странке Краљу, а противност њену допунама, налазећи: да је доста попуштано крајностима и да они — Напредњаци — то више не могу и неће, остајући на пројекту Устава, како је он израђен био до изношења јучерашњих захтева радикалних.

Краљ и Одбор саслушали су ову изјаву. Одбор је већ донео био одлуку и усвојио накнадне измене и допуне, а Краљ захвали Гарашанину на изјавама оданости његове странке, али изјави да он „мора водити конкретну политику," подсећајући тиме Гарашанина, да сутра долази у Београд Велика Народна Скупштина са пресудном радикалном већином. Краљ није желео вређати Напредњаке; а могао би одмах казати: да Велика Народна Скупштина нема ни једнога напредњака[1] у својих 682 члана!!!

Краљ Милан је и овога пута — као и кроз цео процес новоуставни — очевидно повлађивао Радикализму. Према целокупноме систему и духу новога Устава, није ништа чинила још која одредба више или мање. Он им се више није противио. На против, он је допуштао све, да Устав буде што слободоумнији, што пространији. Ми ћемо имати прилике да видимо, далеко доцније, да је све то имало извесних, на жалост не исправних разлога и мотива краљевих; али у ономе моменту никоме није ни на ум падало, да и такве разлоге претпоставља, а још мање тражи. Ту је у осталом стајао чист и неопоречан факт: сам Устав, који је већ сад на самоме рођају добио назив „најслободоумнијега Устава у Европи." А ту је стајао и други факт, да је т. зв. „коло уставности" сада почео и водио сам Краљ Милан. Коме је још требало да иде до у дубине необјашњених мотива и да се још пита у томе свечаноме моменту: за што ли је то?!

Краљ Милан је повлађивао Радикализму и из још једног разлога, који се ускоро и сазнао. Он је полагао на то, да представници Радикалне Странке у Одбору, са осталима разуме се, дадну свој пристанак и потпис на „Предлог Устава за Краљевину Србију, који је израдио Уставотворни Одбор," како се сада тај перфектан предлог називао, и у каквом је облику, преко владе, и

[1] Само је у Пироту неким компромисом, који је извео окр. начелник, изабран један једини напредњак, но и он није хтео или смео доћи на Скупштину.

Великој Народној Скупштини поднесен — с тим: да га, како се Краљ изјаснио, она има да усвоји „од корице до корице."

Новембра 9-ог Устав је, дакле, био готов. Имало је још да се одржи ревизија целокупнога печатаног текста, и да се приступи његовом потписивању.

То је било 10 децембра 1888 опет све у белој највећој сали новога дворца, где је, као што знамо, Велики Уставотворни Одбор држао све своје састанке. Тога ради последњи састанак сазван је за после подне тога дана.

Краљ је прозивао, прво Потпредседнике, а за тим чланове Уставотворнога Одбора, који су прилазили и сваки је потписао три примерка Устава, од којих је, како Краљ Милан рече: један за њега, један за држ. архив, а трећи да се поднесе, као оригинални предлог Народној Скупштини. Рукописнога текста нови Устав дакле није имао, већ су потписани печатани примерци. Кад су исти за тим умножени за посланике, стављена су на њих, према оригиналима, и имена чланова Уставнога Одбора, по реду како су потписали.

Од 82 члана, и 12 секретара, колико их је по наименовању имало у Уставотворном Одбору, потписали су нови предлог Устава ту присутни:

Потпредседници: Јов. Ристић, М. Гарашанин, С. Грујић.

Чланови: Теодосије Мразовић, Митрополит, епископ Мојсеј, Ђорђе Д. Ценић, Филип Христић, Владислав Вујовић, К. Магазиновић, М. Гавриловић, А. Васиљевић, Д-р Н. Крстић, Дим. Маринковић, Ж. М. Блазнавац, Ст. Бошковић, Коста Јовановић, Ј. Бели-Марковић, ђенерал М. Лешјанин, Ђор. Павловић, Мил. Кујунџић, Драг. Франасовић, Јефр. П. Грујић, П. Велимировић, Св. Милосављевић, С. Вељковић, Ј. Ђ. Авакумовић, Ђ. Стевановић, Свет. Николајевић, К. Алковић, Стојан Марковић, Јован Бошковић, Глиша Гершић, Ст. Р. Поповић, д-р Мих. В. Вујић, Јевр. А. Андоновић, поп Данило Анђелковић, Свет. Арсеновић, Атанасије Бабовић, М. Бан, Ђорђе Вајферт, прота Стев. Величковић, П. Ј. Вуковић, М. Л. Глишић, Милан Драгојевић, Арса М. Дреновац, П. Јан. Дробњак, М. Кр. Ђорђевић, Ник. Ђорђевић, Мил. Жујић, Алекса Здравковић, Ж. Карабиберовић, П. М. Карастојановић, М. Д. Клидис, Јово Крсмановић, Аксентије М. Ковачевић, Ник. Крупежевић, Радован Миленковић, Радован Милошевић, Љуба Молеровић, Мил. С. Мостић, Димитрије Нешић, Ђорђе С. Нешић, Љуба Новаковић, Мих. Павловић, Марко Петровић, Риста С. Поповић, Стев. Д. Поповић, Ст. Д. Рибарац, Дим. Стојановић, Марко Стојановић, Коста С. Таушановић, Пера Тодоровић, Тодор П. Туцаковић, Димитрије Ћирковић, К. Н. Христић, Милорад П. Шапчанин.

Секретари: Панта Ј. Савић, Ђор. Ж. Ђорђевић, Андра Ђорђевић, М. Ђорђевић Призренац, Живан Живановић, Љ. Ковачевић д-р Мил. Ђ. Миловановић, Раша Милошевић, Стојан М. Протић, Живојин П. Симић, Ник. С. Јовановић.

Али је суђено било, да последњи моменат овог историјског рада буде обележен и једном правом експлозијом Краљевске срџбе (која је, после оне у ужем уст. одбору, била друга у целом овом раду) изазване двојицом чланова одбора, двојицом сељака, који су били изабрани и за посланике. То су били: Димитрије Катић и Ранко Тајсић. Први прозван, изјави, да не може да потпише Устав, с тога што га не налази, у неким одредбама, још довољно слободоумна. Краљ обрати пажњу на то, и продужи даље прозивање чланова по реду. Тако се примакао ред до Ранка Тајсића. Писац овог дела, који је, као секретар стајао код првог примерка, који је потписиван, мануће главом па Ранка, који је седео недалеко од секретарског (десног) стола, на коме су чланови потписивали Устав, рекав му: „Хајд, сад је скоро на те ред!" На то ће Ранко са њему својственом мимиком и као увлачећи главу у рамена више кроза зубе рећи: нећу ја да потпишем! И доиста, чим га је за тим Краљ прозвао, он је одговорио да неће да потпише. Очевидно, Тајсић није на то мислио, али га је Катићева изјава повукла и овај, већ довољно познати оличени тип простачке срачунене и спекулантске демагогије, каква се икад јављала у Србији, једва је дочекао овај случај, и у бојазни да му то не нахуди популарности, отказа и он потписа. Краљ је кипео од уздржаног гњева; али је довршио прозивање, и онда је тек плануо давши силна израза своме негодовању. Ово је потицало, једно са срџбе на ова два човека, који збиља ничим нису могли оправдати свој поступак; али још више са подозрења, да ово, што ова два сељачка посланика раде, није симптом неког спремљеног отпора или и чега другог у самој Скупштини,[1] која сутра дан (11. дец.) имађаше већ свој први састанак. Сви старији чланови одбора беху по потпису Устава из сале изишли у споредне просторије дворске, а и Председник Министарства Н. Христић није такође био ту — пошто влада у опште није имала никаквог положаја у раду Уставотворнога Одбора. — Краљ пошто је дао силна израза своме уздржаном гњеву у љутини довикне сину Ник. Христића, члану одбора, Кости, да каже господину Председнику Министарства да држи у приправности све мере, на случај, ако би се даље (у Скупштини) јавио овај дух, који овде оличавају два напред поменута члана Одбора. Краљ је говорио још, узбуђено, срдито и плаховито. У то наиђе од некуд, упозорен на ову изненадну сцену, Јов. Ристић из споредног вестибила. Краљ, спазивши га у више болећивом тону указујући на супротну страну, где су стајали Катић и Тајсић, овај последњи у симулираној погружености, упита Ристића: да ли види

[1] И сам је Ј. Ристић био склон веровању, да ће радикали, свемоћни у Великој Скупштини, учинити какав напредан покушај, управљен против Краља. Излазећи једно вече са саветовања у редакцији либер. листа, за трајања Скупштине, и окружен малим бројем пријатеља, где је и писац био, Ристић ће рећи: „Сад немо видети ко су радикали, који имају да покажу и на делу оно, што су од свог постанка проповедали, нарочито у погледу владалаца. Не учине ли ништа, онда ће се знати да нису оно, заштта их свет у опште сматра."

то шта се дешава у једном свечаном моменту?! Ристић, хватајући се руком за један бакенбарт (геста, коју је чинио, кад га нешто у мислима занима) само ће и сам погледати на супротну страну, не рече ништа. Краљ, после избачених порука за Председника Министарства и сам гњевно и без опроштаја напусти салу. Жалостан завршетак једнога великог чина.

V.

Нови Устав пред Великом Нар. Скупштином. — Усвајање и потврда Устава од 1888. — Велики Уставотворни Одбор беше свршио 10. децембра у вече своју мисију. Сутра дан 11. децембра, састала је се Велика Народна Скупштина у Народном Позоришту.

Пуну недељу дана Скупштина је радила своје претходне послове, преглед пуномоћија и др. По извештају одбора за преглед пуномоћија од 628 посланика, колико их је требало бити изабраних имало их је 593 уредна пуномоћија, дакле довољно да се Велика Народна Скупштина, за коју је важио исти пословник као и за обичну, може конституисати и отпочети рад. Председник и Потпредседник били су радикали, пошто је та странка хтела неоспорно да на Велику Народну Уставотворну Скупштину удари свој печат. Ма да је доиста било у Скупштини „пет шестина“ Радикалних посланика, једна шестина (100) била је Либерална, а без и једног Напредњака, могла је се вршити извесна толеранција да потпредседник буде од једне друге у Скупштини довољно представљене пол. странке. Али и то није било.[1]

Дана 18. децембра, читањем Краљевога указа, отворена је Скупштина. У исто време, именовани су, на основу чл. 69. Устава, петнаест „Краљевих повереника у Великој Народној Скупштини“, који су сви узети из чланова Уставотворног Одбора: Јов. Ристић, С. Грујић, (оба бив. потпредседници Одбора), Јов. Бели-Марковић, Ал. Васиљевић, др. Ник. Крстић, Дим. Маринковић, Ст. Бошковић, Ђор. Павловић, Јов. Авакумовић, Пет. Велимировић, Свет. Милосављевић, Коста Алковић, Гл. Гершић, Ст. Р. Поповић и Марко Стојановић. Као што се види, опет је било и у овим повереницима представника све три странке (без М. Гарашанина). Краљ је хтео да остане доследан, да влада, која формално подноша предлог Устава Скупштини, остане и даље у позадини, а да Устав у Скупштини образлажавају, а по потреби и бране, чланови Устав. Одбора.

Међутим је било дотле извесно, да Краљ неће да допусти никакву измену у поднесеном предлогу Устава. То је се он изјаснио

[1] При избору председника, гласало је 578 посланика, и то за председника: 475 за К. Таушановића, 96 за Т. Тушаковића; за потпредседника: 466 за Р. С. Поповића и 94 за Алекс. Николајевића. Како, и по старом Уставу, председник и потпредседник Велике Народне Скупштине нису од Краља потврђивани, то су оба изабрана радикала одмах заузели та места.

свима онима, који су дотле имали прилику, од посланика и иначе, да са њиме говоре. Летећа реч „од корице до корице“ постала је сад чиста истина. Скупштини је стајало слободно да предлог Устава одбаци, али га примити може само онаквога, какав јој је поднесен. Краљ је базирао то своје позашање на томе, да је он дао Устав и да га је израдио споразумно са првим људима свију странака. Скупштина је имала дати само Уставом прописану санкцију свршеноме чину. Једино, што је Краљ допустио дошиње, да се, не измени, но само допуни, то је је био чл. 200. предлога о страној војсци, при чему је прва пола остала такође по предлогу, а додано је... „као што ни Српска војска не може се ставити у службу које друге државе без одобрења Народне Скупштине“.[1] Бојазан је била велика код посланика, да се српска војска не нађе, кад год у чијем неочекиваном савезу у земљи или чак и ван земље.

Но Скупштина је радила правилно. У испуњавању свију прописа старог Устава и пословног реда није било никакве сметње. Она је, пошто јој је влада поднела предлог за Устав, изабрала, према пословнику, Одбор, у који су ушла 54 члана. Тај је одбор у току три дана — а уз потпуно игнорисање присутних министара — претресао цео предлог и за тим је гласање о Уставу дало у Одбору овај резултат: Гласало је њих 4 против Устава, 8 уздржало се, а остала пресудна већина за Устав, овакав, какав је у израђеноме предлогу Скупштини поднесен.

Децембра 21. поднео је Одбор свој извештај, који је препоручивао: да Велика Народна Скупштина усвоји поднесени јој предлог за Устав. Идућега дана, после дебате, која је вођена у начелу о Уставу, гласало се поименично о усвајању, и гласање је дало овај резултат: да се Устав у целини прима 494; против 73; а уздржало се 3. Са њих 14 који нису дошли — свега 584 посланика.

Тако је 22. децембра Велика Народна Скупштина примила „Устав од 1888“.

Истога дана, 22. децембра, Краљ је потврдио нови Устав, и то — пред посланицима, у сред Велике Народне Скупштине, приликом своје Престоне Беседе, којом је саму Скупштину, у једно, истога дана и закључио.

Ишло је све доста узбудљиво, театрално. Краљ је довео у Скупштину и сина свога, престолонаследника Александра, као да га је желео што више истаћи на видик и препоручити пажњи народа и Скупштине.

На Краљу Милану лежала је нека сета. Престона Беседа његова, била је акт необично опширан, већи но можда и један те врсте, који до сада знамо. Краљ је осећао, како се из свега дало видети, неодољиву потребу, да каже што више, много, у овој свечаној прилици, када је било, доиста не мало и искрено за-

[1] Овако допуњен чл. 200. налепљен је на већ потписан свршен предлог Устава, поред ранијег текста члана 200.

хвалности на њ. концентрисано, са великога дела, које је његовом иницијативом, ево, данас срећно свршено.

„Устав, по коме је Србија до сад живела — говорио је краљ Милан, између осталога, у својој опширној Престоној Беседи — понео је на себи печат ванредних и тужних прилика, у којима је поникао; али правда захтева да му сви признамо, да је много помогао да се спреми земљиште за политичке и грађанске слободе, које данас радосно освештавамо.

„Да, Поштовани Посланици! Ако икада, данас испуњава ничим непомућена радост ваша срца, јер сте ви својим решењем, да усвајате нов Устав земаљски, стекли право на захвалност и ваших савременика и потоњих покољења народних, која ће живети новим слободним животом; јер кад се вратите у народ, који вас је одликовао својим поверењем и коме сте били тако дични заступници, ви се имате чиме да похвалите, ви му носите богате дарове, јер му можете рећи: Господар се по драгој својој вољи одрекао огромних права својих, које му је досадашњи Устав давао; у Народној Скупштини неће више бити наименованих посланика; у нашој милој отаџбини неће више бити ванредног стања; у, по природи тако питомој Србији, неће се више моћи ни за најкраће време обуставити политичке грађанске слободе, ни једна дика слободнога, својих права и дужности свесног и зрелога народа!

„Начин, како је наш нови Устав постао, најбоља је гаранција, да је он добар. Али, да би добра намера краљева, да би дух слоге међу политичким странкама могао уродити жељеним плодом, требало је да Велика Народна Скупштина, свесна и својих права и својих дужности према садашњости и будућности народној, реши ово велико питање.

„.....Заједнички се данас окончало дело, за које је по другим земљама требало дуготрајних и дубоких потреса, а које се у нас свршило мирним споразумом између политичких странака, слогом између Народа и Престола".

Искрени одзиви одушевљења следовали су овој беседи у Великој Народној Скупштини, у којој је, као што рекосмо, Краљ Милан својим потписом одмах дао потврду новог Устава пред лицем исте Скупштине. Изгледаше, да су се из основа и до непознавања изменили и Краљ, и прилике, и људи у Србији. Ваља се само сетити, шта је све било за минулих осам година, каквих се потреса, поремећаја, гоњења, презадуживања и безобзирности изређало озго, а каквих отпора, до отворене буне, оздо, и сад видети и Краља и прваке странака и посланике, где се сви сложно и радосно стекли око једнога доиста значајнога дела. Цела Велика Народна Скупштина, без разлике странака у њој заступљених, била је састављена, од првога до последњег народног посланика, из људи гоњених, запостављаних, којима је и намењен био и против којих је и управљен био сав политички апарат за прошлих осам година. Они сад ликују, свесни велике тековине која им је давала права у веровање, да се више неће повратити стара времена и

старе невоље, које су и тада потицале не из Устава, но од људи, чији смо рад видели на предњим листовима овога дела. И сам хладни и мудри Ристић, у своме напред цитираноме говору на либералноме збору у Крагујевцу (30. окт. о. г.) почиње своје назоре о новом Уставу — који имађаше тек да постане — овим речима: „Уставу, који се сада спрема, може бити суђено да траје и дуже, да буде меродаван и за нас и за нашу децу и за наше деце децу..." У оне три речи: „може бити суђено" лежи изражено фино разликовање једнога државника: факата и прилика од осећаја и заноса; а не мање лежи, у њима и читаво пророчанство за сам Устав и његову судбу у будућности, који се у дане, кад је Ристић говорио, тек спремаше, а који данас, 22 децембра 1888, беше свршено, са свију страна радосно поздрављено дело. Да ли ће му, и колико ли ће му бити „суђено" да остане регулатор нашега јавног живота?!

Краљ Милан као да је желео да види пречишћене и многе друге политичке рачуне. Истога дана он чини акт опраштања и помиловања (22. дец.), у путу милости, ослобађајући и наређујући да се пусте на слободу: сви који су тужени или ма какву казну издржавају, или су под истрагом и суђењем за дело увреде владаоца, Владе и власти у опште, као и за кривице штампом учињене, као и за кривице учињене приликом избора посланика за Народне Скупштине.

Мера помирљивости била је доиста потпуна!

Божић, који је кроз два дана долазио, убрзао је одлазак посланика кући, 22. децембра закључене и распуштене Велике Народне Скупштине, који су понели у завичај радосне вести о свему шта су чули, видели или радили. Ту је радост повишавало, нарочито код радикала, тихо, још неисказано очекивање: да владу образују људи парламентарне већине, а да кабинет Николе Христића одступи.

VI.

Неизвесност после новог Устава. — То је очекивање доиста и била прва природна консеквенција новога Устава. То се знало и горе и доле. И Краљ и влада нису могли бити другога мишљења. Али та је консеквенција изостала за време божићних празника па и после, док 29 децембра не изађе у „Српским Новинама" (бр. 285), следеће службено саопштење или комунике:

„Кабинет г. Николе Христића, пошто је 23. ов. мес. обнародовао нови Устав, налазећи да је мисија, коју му је Његово Величанство поверило, извршена, сматрао је за своју дужност, да стави своје портфеље Њ. В. на расположење....." После напомене о разлици између Велике и редовне законодавне Скупштине, и наглашујући „да се избори, који ће се наредити, на основу новог Устава", сачекају, те да се према њиховом резултату састави нова влада, комунике завршује речима:

„У исто време, Његово Величанство, узимајући к знању да су му портфељи стављени на расположење, и задржавајући себи право да доцније од овога употребу учини, благоволео је изјавити: да од патриотизма кабинета очекује, да још неко време задржи управу земаљских послова, вршећи их у досадашњем духу непристрасности према политичким странкама".

Краљ је очевидно оклевао да изврши промену владе, и ако је промена била и природна и неизбежна, и ако му је и сама влада, дављем оставке, изашла на сусрет.

Оклевање је било приметно, и ако није било у овоме моменту објашњиво. Никола Христић и његов кабинет остали су на влади и, заједно са новим Уставом, на који су чланови овога кабинета ставили своје потписе, ушли су у нову 1889. годину, а тиме је неизвесност положаја бивала све већа.

Човек који зна политичку прошлост људи у Србији, не може да се одбрани од неке ироније, кад погледа потписе какви су поређани, и од стране Скупштине одређених потписника и од стране владе, на последњем листу новога Устава, и који оличавају све саме, чак непомирљиве супротности. Али то требаше да оличава слогу Краља и Народа, као и слогу партија, којом се до Устава дошло. Лако беше слогом до Устава доћи, али да ли ће се та иста слога у чувању и поштовању, и неексплоатисању Устава и на даље одржати?? То ће имати тек време да покаже. Али та нова времена имађаху тек да дођу, а ирониja је стрчала и бола у очи и није наговештавала ништа добро за ближу или даљу будућност домаћег уставног развоја. Довољно је само име председника Министарства Николе Христића — иначе поштена и примерна чиновника и човека — па да та ирониja буде потпуна. Човек, који је врхунац своје политичке каријере достигао био у времену још пре више од двадесет година, у добу потпуне безуставности и гоњења оних, који су, под Кнезом Михаилом, тражили ма и најпримитивније уставне гаранције, данас даје, заједно са својим друговима, потврду на нови „у Европи најслободоумнији Устав". То важи и за остале чланове владе ове, који су, сваки на свој начин, обелоданили, у ранија времена своју ненаклоност према већим дозама слободе, а у толико већу оданост личним сматрањима владаоца.

Па и непосредни творци овога Устава, Краљ као и све три странке, дају ли они баш тако неоспорно гаранције за чисто и беспрекорно порекло свега онога, што се налази сада у Уставу? Иницијатива за то припада Краљу, који је дотле тако силно и безобзирно покровитељствовао, нарочито за ових минулих осам година, сваки политички неред и чувао и подизао људе, који су му у томе ишли на руку. Је ли он могао доиста опорећи себе сама у моменту, када је развио онако силну речитост у корист новог Устава и нових идеја, које су у њему нашле места, поред ипак доста добро очуваних права Краљевих, па чак и цивилне листе, која се по новоме Уставу не могаше повисити без пристанка

Нар. Скупштине, али ни смањити без пристанка Краљева (чл. 66.). А та цивилна листа, у тешким фин. приликама, износаше одавно 1,200.000 динара, сада први пут чак и Уставом огарантована.

А странке?

Да ли су оне биле, и могле бити, на висини задатка, који су имале да реше, изненађене правим уставним препадом од стране владаоца, а после бурнога политичкога живота и прошлости, тако променљиве и пуне неправилности и скретања са правога пута, у којој је читав један политички нараштај тако рећи сатрвен, а други се подигао у посве тешким и мрачним приликама, поневши на себи, поред врлина које патње дају, и све мане и пороке вечито лажнога и мучнога положаја, коме једина последица могаше бити политичка деморализација.

Свака је странка у ово велико дело, било према својем броју, било према својој моралној вредности, унела свој удео.

Улога Напредне Странке у Уставотворном раду била је до краја одиграна. У самој Великој Нар. Скупштини, сем својих представника међу краљевим повереницима, они нису имали присутног ни једног свог члана.

Држање Либералне Странке и њеног вође Јов. Ристића, при доношењу новог „Устава од 1888", довољно је већ обележено на последњим листовима. Целокупна радња те Странке оправдава наше тврђење, да је Либерална Странка при томе, — почев од 1869. када је постао први Устав, па до 1888 када постаје овај нови Устав — остала стално себи доследна, из убеђења, из осећања истинске потребе за вишим и јачим уставним гаранцијама, а и из нужде, због вечите самовоље краљеве.

Радикална Странка, која је дала у Великој Уставотворној Скупштини свој главни контингенат за изгласавање новог Устава, радила је, поред убеђења о потреби новог Устава, и под великом примесом принуде, коју јој је њена рођена судба из прошлости наметала. Као што смо не једном већ нагласили, патње Радикалне Странке биле су онај највећи мотив за њену жељу, да се дође до промене Устава. Но, као год што је мржња лош саветодавац, тако је и патња лош уставотворац. Она често помрачава правилне погледе, гони у крајности, и руши ону равнотежу, тако потребну при овако великим политичким делима.

Али за то ће и остати као чудан факт у историји српске уставности, да су се: један од највећих рушилаца уставног реда, какав је скоро кроз целу своју владавину био Краљ Милан, и једна политичка странка, са тако екстремним уставним прохтевима, каква беше Радикална Странка, тако необично пријатељски срели приликом доношења Устава од 1888. године. Ако су се, доиста, икад „крајности додирнуле", то је било овом приликом.

Мора се оставити времену, да објасни ову необичну појаву. И доцније ће се видети, да то није било случајно.

Но, ма како да је „Устав од 1888" постао из сарадње најсупротнијих елемената, и на начин какав смо изложили, ма каква

била мишљења о њему и о његовој трајности у будућности, — Устав је нови био свршен чин, необориви факт.

Само је изостајала прва консеквенција новог Устава: смена владе Николе Христића, која није имала никаква парламентарна ослонца, све и да је промена Устава за њена трајања — и ако без икакве њене сарадње — извршена, и њени чланови на исти, поред Владаоца, ставили своје потписе.

Тако се ушло и у нову 1889. годину.[1]

Но овим није био завршен рад и самога Уставотворног Одбора. Јов. Ристић је, као први потпредседник, нарочито полагао на то, да се, према начелима унесеним у нови Устав, приступи и изради новога закона о изборима народних посланика. Ово је у толико више било нужно, што је у нови Устав унесен и систем пропорционалног одабирања посланика, или т. зв. систем „представништва мањине", који у Србији беше по све непознат, као што и у Европи беше у практичној примени код мало држава, од којих је, у том погледу, била позната нарочито Данска. И за ову радњу, ко је могао бити позванији, од самог ужег Уставотворног Одбора, чији су чланови били скоро сви из Београда, и лако их је било скупити.

11. Јануара сазван је и ужи Уставотворни Одбор на нарочити састанак у двору. Сазивач је био сам Краљ.

На том састанку буду изабрана три члана: Стојан Бошковић, Пера Велимировић и Марко Стојановић (од сваке странке по један), са овлашћењем, да — према „Прелазним наређењима" новог Устава — израде први нацрт Изборнога реда, који ће се, доцније, узети за основ претресања у пуном ужем уст. одбору.

Тога ради, изабрани су, даље, и одређени: „ради што потпунијег проучавања изборног реда, у земљама, у којима је сличан или истоветан изборни систем, какав је нови Устав за Краљевину Србију усвојио," да иду, и то:

У Француску, Белгију и Данску: Милован Ђ. Миловановић професор Вел. Школе и Живан Живановић директор Гимназије у Пироту; у Грчку: Андра Ђорђевић професор Вел. Школе и Јов. Ђаја професор београд. гимназије (сва четворица секретари Уставотворног Одбора).

На послетку, Одбор је у исто време изабрао себи за секретаре: Панту Савића секретара Држ. Савета и Стојана Протића публицисту. (Ове су одлуке објављене у бр. „Српских Новина" од 12. јануара).[1]

Међутим изабрани чланови за израду првог нацрта за нови изборни ред, на основу начела у Уставу, такође су одговорили своме задатку. Изборни нацрт био је готов — поглавито трудом члана Одбора Марка Стојановића[2] — али су и тај изборни закон, ма за кратко време, скинули с дневног реда нови, неочекивани догађаји, из којих, баш многи чланови ужег Уставотворног Одбора, а по неки и из ширег, произилазе са сасвим новим улогама, јављајући се на посве новим положајима, поглавито они од њих, који су припадали нарочито Радикалној, као и неки са врхова Либералне странке. Напредну странку су ови нови догађаји још више потисли у позадност.

Но прећимо на саме те догађаје, којима се завршује читав један историјски период у Србији, а отвара други, посве нов, у коме ће тек и сам нови Устав од 1888. доћи до потпуне примене, докле му бар, по раније наведеним речима Јов. Ристића: „буде суђено," да буде регулатор јавног и државног живота у Србији. —

---

[1] Првог дана у тој новој години, Краљ Милан је нарочитим писмима, која су објављена у „Српским Новинама", спровео висока одликовања, за председника Министарства Н. Христића, који је одликован Таковским Крстом I. степена; као и Митрополит Теодосије Белим Орлом II. степена.

Оба Потпредседника Уставотворног Одбора, Јов. Ристић и С. Грујић, добили су — уз ласкава Краљева писма — такође висока одличја, (Ристић орден Св. Саве првог степена) сем трећег потпредседника М. Гарашанина, који је — и ако хронолошки далеко познији од њих — раније имао све доказе краљеве наклоности, да му се више није имало шта дати. Даље је следовао низ одликовања чланова и секретара уставног одбора.

[1] Последња пажња Краљева према члановима Уставотворног Одбора, био је свечан ручак у двору на Св. Саву, на који су позвати сви чланови ширег Уст. Одбора и највећи део позватих одазвао се позиву, многи дошав из унутрашњости.

Сутра дан су, 15. јан. писац ових редова и Милован Ђ. Миловановић кренули на пут, прво у Париз, па у Брисел, и најпосле у Копенхаген. На том су путу остали све до 20. фебруара, када су, преко Берлина стигли у отаџбину и првом потпредседнику Јов. Ристићу, за ужи Уставотворни Одбор поднели свој исцрпан извештај о ономе што су, вршећи своју мисију, сазнали, са напоменом у извештају, да су свуда најлепше предусретнути. Председник данског Министарстаа почаствовао их је и позивом на ручак. Са истим су се резултатима вратила и оба изасланика из Атине.

[2] У осамдесетој години умро 21. септембра 1923. године.

АБДИКАЦИЈА КРАЉА МИЛАНА 22. ФЕБРУАРА 1889. КРАЉЕВСКО НАМЕСНИШТВО.

22. фебруар је дан свакогодишње прославе прогласа Краљевине (од 1882.). Као општенародни празник, дан је овај у Престоници, као и у целој земљи, прослављан увек са уобичајеним свечаностима, у црквама, на парадама, и које су завршаване свечаним пријемом у краљевом двору.[1]

Тако је и ове године очекиван исти дан. Овога пута, као да је светковање почињало дан раније, јер већ уочи празника, 21. фебруара доносе „Српске Новине" указе о многим одликовањима, што је, раније, увек објављивано на сам дан прогласа Краљевине. То је изазвало многа питања, зашто?

„Српске Новине" донеле су и уобичајени церемонијал о свечаном пријему у двору.

Али и редовно издање „Српских Новина" од 22. фебруара, није се ипак појавило празно.

На име, освануо је Указ, којим се Председник Министарског Савета Никола Христић ставља на расположење, а за Председника Мин. Савета именован је досадашњи Министар војни генерал Коста С. Протић, задржавајући портфељ Мин. војног.

Остали чланови Христићевог Министарства остали су сваки на свом месту. — Али, како је Никола Христић био и министар унутр. послова, то га је у томе својству заменио као нови Министар унутр. послова, други генерал Јован Бели-Марковић.

---

[1] У очи тога дана је Јов. Ристић у два маха казао писцу ових редова да дође сутра такође у двор на свечан пријем. Но писац о. р. не хтеде отићи, с напоменом: да су му већ познате господареве беседе, те нема шта да чује. Ристић је ипак поново позва с нагласком, не казавши и разлог за што то од свог малог пријатеља жели да учини. Тако се догодило, да писац о. р. није био сведок историјског догађаја од 22. фебр. 1889. — Исто се то догодило и његову брату Андри Живановићу, наредшику VII пука, који је одређен био за носиоца пуковске заставе, која се, изузетно, не зна се зашто, са почасном четом, имала 22. фебруара носити у двор. Наредник се изморли, пошто је већ доста пута имао ту почаст, те и он не буде онај заставник, који је држао заставу у свечаној сали, ради заклетве старог Краља, па верност новом Краљу!

Ова је делимична промена у влади, и с оним што се из ње одлучује, и с оним што се у њој припрема, изазвала опште изненађење. Место потпуне промене досадашње владе, мења се само њен Председник, остаје сав остали напредњачки елемент заступљен у влади, и долазе чак и — два генерала! Природно је, да је целокупном јавном мњењу све ово било потпуно необјашњиво; а као прва промена, под владом „новог Устава" и сасвим чудно, подозриво.

Али изненађење није дуго трајало.

Истога дана 22. фебруара, поред гласова, који су се у подне муњевитом брзином распрострли по Београду, појави се и други „ванредни број" „Српских Новина," који донесе новости од историјске важности, и дефинитивно утврди први глас, који је, одмах по свечаном пријему у двору, одјекнуо у Београду, глас: да је Краљ Милан I. Обреновић IV. — абдицирао, сишао са престола!

Многоме је савременику то било невероватно, па ипак је била истина.

Оно, што је, како се ускоро видело, Краљ Милан поиздаље спремао, па и кроз сам нови Устав спроводио; оно, што се последњих дана нечујно и незнано, у најужем дворском кругу строго поверљиво одигравало; оно, што је изазвало и ноћашњу промену на челу владе — то је сада био отворен, јаван свршен чин. Краљ Милан није био више Краљ Србије!!

Но да пустимо самога Краља Милана да објави и објасни овај велики догађај. Он је то учинио у својој „Прокламацији" од 22. фебруара 1889. године која је објављена у „ванредном броју" званичних новина, као и особеним плакатима. Све је то, као у добро изведеној позоришној игри, било у очи 22. фебруара већ спремљено.

Краљ се своме народу обраћа овим речима:

„Срби, При растанку своме са великом Уставотворном Скупштином, ја сам вам, преко ваших изабраника наговестио, да нов Устав нашој милој и драгој отаџбини дајем не себе, већ сина свога и Србије ради.

„Данас је настао час, да своју мисао народу објасним, да дам следства својој већ од дужег времена утврђеној намери.....

„Срби, Владавина је моја била бурна и обележена и унутрашњим и спољашњим борбама, у једним и другима, и успесима и неуспесима. Суђено ми је било, да будем ваш вођа у валовима тешким и опасним. Свој рад, као владалац, остављам оцени повеснице, а вама од срца благодарим на потпори, коју сте ми указали. За успехе вама хвала и слава; а за неуспехе, нека на мени лежи одговорност.

„У тим борбама, као и у мучним данима, које сам као човек имао да проживим, истрошио сам сву своју снагу.

„Две периоде моје владавине су окончане: прва спољним тековинама, друга великом уставном реформом.

„Нова ера захтева снаге за рад.

„Не осећам се моћан потребама њеним да одговорим....

„На политичким партијама које можда нису свакад мој рад, моје тежње разумевале и цениле, лежи данас дужност, да, поштујући нови устав, дело земаљске интелигенције, као и слободног и законитог споразума између народа и круне, даду доказа о своме родољубљу, о својој државничкој мудрости, и радом својим оправдају поверење народа.

„Ако сам према унутрашњим струјама грешио, нек је, при овоме растанку са њима, мени од Бога просто, а ако су оне према мени грешиле, нека им је од мене просто!

„У будућности, драговољно с престола сишавши, далеко од сваке политике у земљи и ван ње, трудићу се, по праву и дужности, коју ми даје Устав, да од свог сина створим доброг владаоца, ја ћу бити први и највернији поданик Његовог Величанства Краља Александра I.....

„Намесништво Краљевско предајем у руке опробаних, искусних родољуба, мудрих државника.

„Ја имам и поверења и уверења, да ће они Њ. В. Краљу Александру I. бити верни, да ће земаљски Устав поштовати и по њему, у име малолетног Краља владати, да ће све своје трудове уложити, да земљу унутра унапреде, а споља водити правцем, који би осигурао мир и спокојство на Балкану, сачувати земљи користи које сам јој ја задобио благовољењем Европе.

„Срби, На основу члана 70. Устава Краљевине Србије, ја преносим своју власт на свога малолетнога наследника, сина мога Александра; а за Краљевске Намеснике именујем:

„Господина Јована Ристића, господина генерала Косту С. Протића и господина генерала Јована Бели-Марковића.....

„Нека Бог благослови!

„Живео Њ. В. Краљ Србије, Александар I.

„Живео Српски Народ!

„Дано у Београду, у нашем Краљевском двору, у двадесет првој години наше владавине.

22 фебруара, 1889. године. *Милан* с. р.

Одмах за овом прокламацијом „Српске Новине" донеше следеће писмо:

„Драги Господине Ристићу,

„Давши следства једној намери, коју гајим од дужег времена, ја сам се данас свечано одрекао краљевског престола и пренео уставну власт на свога сина, Краљевића Александра, који наслеђује краљевско достојанство са свима уставним правима краљевским, како услед раније закључења народних, тако и на основу чл. 57. Устава Краљевине Србије од 22. дек. 1888 г. по сили и снази права рођења свога.

„Па како Њ. В. Краљ Александар I. још није пунолетан, то ја, у исто време, по праву које ми изреком даје чл. 70. Устава, именујем вас, господине Јоване Ристићу, за тим госп. генерала Косту С. Протића и госп. генерала Јована Бели-Марковића за Краљевске Намеснике, који ће, по сили и снази Устава Краљевине Србије, вршити краљевску власт, до пунолетства младога Краља Александра I.

„Поверавајући Вашој и њиховој доказаној оданости према народној династији Обреновића, вашем заједничком осведоченом патриотизму и државничком искуству, судбу Отаџбине, ја сам пун поуздања, да ћете ви, који сте већ једну сличну мисију часно и успешно извршили, као и ваши другови, овом важном и великом позиву одговорити на потпуно задовољство вашег младог Краља, на корист наше драге Отаџбине и на дику народне династије, која је свагда била срећна, што је могла рачунати на љубав и оданост народа српског и правих његових синова.

„Нека Бог благослови ваш рад!

Дано у Београду.

22. фебруара, 1889. године. *Милан* с. р.

Сообразно наређењима новог Устава овај последњи позитивни акт краљев носи и потпис Председника Министарског Савета, генерала Косте С. Протића.

*

У самом двору акт абдикације одиграо се прво читањем горње прокламације Краља Милана, да силази с престола, за тим акта о именовању Краљевских Намесника, који су ту били присутни, и одмах положили и сами заклетву на верност Уставу и новом малолетном Краљу. Заклетва је објављена у истом „ванредном броју" 42. од 22. фебруара.

Кад је ова историјска процедура, онако без увода и без претходног објашњења, отпочела, многима је била цела та сцена с почетка нејасна и неразумљива, док је, у даљем току, постало све јасно, на опште изненађење присутних, сем оно неколико посвећених лица: нових Краљевских Намесника и чланова владе, разумевајући ту и старога Николу Христића, који је ноћу између 21. и 22. фебруара одступио.

Стари Никола Христић, министар унутрашњих послова за све време владе Кнеза Михаила, а последње године његове владе и председник Министарства, био је оличење послушности према владаоцима, које је служио. Но његова служба не беше сервилност у ужем смислу те речи, већ у неком вишем државном смислу, схватајући назоре и вољу владаоца, као неку врсту категоричког императива, против кога се нико није смео бунити, а најмање он, који је ту вишу вољу имао даље да спроводи.

Али, овога пута, у очи абдикације Краља Милана, морао је и сам Христић отказати послушност, први пут у својој дугој и по времену знатној каријери. То му је налагала његова рођена судба и сви, колико крупни, толико и несрећни догађаји, који су се за његова министровања и иначе у прошлости догађали. Апстрахујући од његове прве појаве као „дјеловодитеља преког суда" у 1844.

години за време Вучићеве диктатуре, која је следовала прогонству Кнеза Михаила, у „Катанској буни", када су Обреновићевци на квантум хватани, пребијани и убијани; апстрахујући од релативног малера његова, да се он десно на столици „управитеља вароши Београда", 1858., када су ти исти Обреновићевци тријумфовали — Никола Христић се налази на столици Министра председника и министра унутр. дела и 1868. када гине кнез Михаило у Кошутњаку 29. маја. Н. Христић, после неких петнаест година неке врсте политичког заборава, васкрсава опет на столици Министра председника и министра унутрашњих дела, 1883. године, када избија „Тимочка буна", која је морала оружаном руком бити угушена, и стати много жртава. После даљих пет година, 1888. Никола Христић, на положају председника Министарства, у неку руку руководи развод брака Милана и Наталије, чиме је по општем сматрању ударен „глогов колац" пред кућом Обреновића. Истина, те исте године, Н. Христић ставља свој потпис и на „најслободоумнији Устав у Европи" — али и тај је положај захтевао од њега нову фаталну жртву, да стави свој потпис и на акт Краљеве абдикације. И то он није више могао примити у своју судбу као државник ни учинити, и одступно је, тако, да је самој абдикацији присуствовао као — бивши министар, као обичан гледалац.[1]

Отуда и она нагла промена у очи 22. фебруара у председништву Министарства и на положају мин. унутр. послова.

Као и свака драма, што при крају ваће свој расплет, тако је и драма Краља Милана била сад сасвим објашњена.

И ако му је била само тридесет пета година од рођења (10. авг. 1854) Краљ Милан је могао ставити на својој прокламацији, којом објављује абдикацију, да је даје у „двадесет првој години своје владавине".

У добу, кад људи од посла и од положаја, а Владаоци у првом реду, тек отпочињу да интензивно и самосвесно живе и делају, Краљ Милан силази с престола. Како ли ће се његов темпераменат, његова навика да у другој половини своје бурне владавине, скоро самовољно живи као човек и влада као владалац, помири са новим празним положајем, са новом улогом, коју је сам себи наметуо, или тачније речено: без икакве улоге, окрећући леђа својој земљи, свом престолу и своме домаћем огњишту, и одлазећи у свет, у коме ће он бити само „бивши Краљ" и једна улична знаменитост.

Абдикациона прокламација Краља Милана, пуна је топлине и носи карактер неке врсте владалачке исповести, чак и покајања.

[1] Н. Христић је одступно са мотивацијом како ју износи његов син: „И кад све молбе и сви разлози (да Краљ одустане од абдикације) нису помогли, онда је устао стари Христић и изјавио је Краљу, смерно али одлучно, да његову абдикацију неће и не може премапотписати. Не може се од њега тражити, да својим потписом, против свога најдубљег уверења, прими одговорност за један чин, који он сматра као фаталан за Краља и династију и који не може да карактерише друкчије, него као политичко самоубиство". (Стари Београђанин, у „Политици" бр. 5130. од 5. авг. 1922).

Да ли ће га та иста осећања до краја пратити, или ће се јавити „покајање" у обрнутом смислу речи, када ће он зажалити за Краљевским престижем, за влашћу, за висином Престола, и пожелети опет да то има у којој било форми? Они, који су га дубље познавали, Ристић у првом реду, сумњали су у истрајност његову. Јер, као што смо на једном месту већ навели, Ристић га карактерише, као човека превртљива, који у моменту, кад што говори, он тако доиста и мисли; али која ваљда — говораше Ристић — кад сутра дан то све оде у заборав. Доиста, кад је стављао потпис на своју Прокламацију и Абдикацију, он је тако и мислио и осећао. Али он то чини у 35-тој години живота, и ко јамчи да ли ће га тај осећај самопрегоревања, и докле, држати?

Но то ће време најбоље показати.... и дати, можда, и нових доказа о постојању у психи Краља Милана оног недуга, што се зове Moral insanity.

Догађај је схваћен према својој величини. Нико се није варао у то, да са силаском Краља Милана са престола престаје и све оно, што је, на жалост, за последњих осам година, земља поглавито његовом иницијативом и под његовим протекторством, морала претурити преко главе.

Већ, ни до Милана није ни један владалац српски од почетка до краја проживео своју високу каријеру, а да није или насилно збачен с престола, или и убијен. Милан је узео своју судбу у своје руке, и тиме је себи уштедио оно, што су дочекивали његови предходници 1817, 1839, 1842,[1] 1858 и 1868.

Али не мање његова се абдикација, по својој замашности схвата као један „политички прелом још од већег и огромнијег значаја (и од уставног преображаја) — извршен без потреса, без сукоба и крви" како је карактерише сам Јов. Ристић, после само тридесет и пет дана, у једном свом писму бискупу Штросмајеру у Ђакову, од 30. марта 1889., којим му одговара на његова срдачна честитања.

Карактеристично је то писмо у многом погледу, и ми са оригинала преносимо овде следеће Ристићеве мисли, јер се непосредно односе и на нови Устав, и на абдикацију краља Милана, и на његову нову улогу, као Крал. Намесника.

[1] Од вредности је навести овде једну веома мудру и стечену на искуствима патње, после прогонства династије Обреновића у 1842., реч госпође Ане, жене брата Милошева Јована Обреновића. То беше представница старе отмености госпођа из народа, и ако без школе и без тако звање „углађености". Кад је, на име краљ Милан у осамдесетим годинама почео у својој владалачкој политици да прави скокове и погрешке, онда ће г-ђа Ана, у разговору са Јевр. Грујићем, са пуно резигнације рећи: „Е, мој господине Грујићу, не зна ово наше дете, како смо се ми, кад смо оставили земљу и кућу, потуцали по свету. Али се онда, богме, имало и с чим и имало с ким. А недај Боже и њему да то дочека, он не види, да онда не би имао ни с ким, ни с чим!"

И предвиђања ове мудре жене обистинила су се: Краљ Милан је био и без породице и без средстава, када је пошао у свет. Милош 1839. и Михаило 1842. са свим су друкчије стајали.

„Из ваших писама видим — вели Ристић Штросмајеру: да сте и ви нашу судбину пратили са живим интересовањем. — Знате, да сам одмах по повратку (мисли: из Рогатца, где је преко исте 1888 године био заједно са Штросмајером) имао великога труда у спремању новога Устава нашег; нисам био без утицаја на уставни преображај Србије, и ако не могу рећи, да је све испало сагласно са мојим погледима, но напредак је велики и неизмеран. Остаје само да докажемо да смо за њ дорасли, а то ће тек време открити."

Сад Ристић долази на абдикацију, коју карактерише у том писму следећим речима:

„За уставним преображајем, дошао је политички прелом, још од већег и огромнијег значаја, извршен без потреса, без сукоба и крви. Кад су у Србији владали најтежи дани, који су плаховиту нарав људску кадри да изведу из стрпљења, ја сам саветовао својим пријатељима, да не клону духом, јер је Србија земља, у којој не треба очајавати, као што се не треба ни обманама предавати. То се потврдило и најновијим догађајима нашим.

„Но ови догађаји донеше на ме тешко бреме, донеше ми га по други пут у односно кратком периоду од 20 година. Први пут могао сам га носити лакше, јер сам био млађи, а сада, ако и имам више искуства, имам и теже, много теже прилике. Али је воља иста, несаломљена, да га носим поштено, патриотски, са потпуним осећањем дужности, и према земљи и према младоме Краљу, који нам је у аманет предат. Молићу се Богу, да ми на овоме путу подари здравља и снаге, а вашу преузвишеност молим за очински благослов, који није изостао ни којем носиоцу патриотских задатака, а најмање вашем искреном поштоваоцу... — Јов. Ристић".

*

А сад обазримо се уназад, да бацимо један сумарни поглед на владавину краља Милана, пре но што завршимо овај период и — ову књигу II.

До године 1880 видимо Кнеза Милана већим делом окружена људима, који су имали своју вољу, а и снаге, да ту вољу подупру, у раду с једне, а у отпору према већ прерано самовољи младога владаоца с друге стране. Тако је то наизменично трајало од дана кад је он (10. авг. 1872) постао пунолетан, па, са познатим прекидима, све до 19 октобра 1880, када је Либерални кабинет Јована Ристића сишао са управе земаљске.

У том периоду мање се види владалац, али сви унутрашњи и спољашњи успеси падају у његову корист. Од вазалног Кнеза он постаје Кнез независне, увећане Србије, а за тим — на основу истих тековина — и први Краљ Србије.

Но Кнез Милан, као поглавар земље, није се задовољавао само сјајним успесима његове земље, његовога народа и његове владе. Он је осећао пожуде, да сам влада. Но сем те пожуде осећала се у њега друга једна црта: ненаклоност, да не речемо мржња, према Либералној Странци.

Краљ Милан је у људима ове странке сматрао препону, која му је стајала на путу да сам влада, не задовољавајући се улогом, како је се сам, 1879. пред Вл. Јовановићем изразио: „да потписује указе и иде у лов". Он није могао да опрости тим истим људима што су, за његова малолетства, у договору с народом, донели Устав од 1869 године и органске законе следећих година. И после толико година, он, објављујући (14. октобра 1888 године) прокламацијом, да хоће да дâ нов Устав није могао да се уздржи прилично јеткога узвика: „Данашњи Устав (од 1869) нисам ја створио. Он није моје дело!" ма да се, потврђујући Устав од 1888, у својој престоној беседи од 22. дец. те године, трудио да испаде своје противу Устава од 1869., или боље рећи противу његових либералних твораца, ублажи, изјављујући да „правда захтева да му сви признамо, да је много помогао да се спреми земљиште за политичке и грађанске слободе које данас радосно освештавамо". И сви покушаји, да се тај Устав, у току последњих година промени, своде се на тежњу Краља Милана да преда прошлости „туторски Устав" од 1869. Он је са свога узанога гледишта могао и мислити да има право. Јер, доиста, људи од 1868 научени искуством за владе Кнеза Михаила, нису смели по други пут поверити целокупну земаљску судбу једном младом и неискусном владаоцу. С тога су за његова малолетства и донели Устав од 1869. То је онај дубљи разлог, са кога су Намесници Књажевског Достојанства приступили овом делу. Могао је тај Устав бити и недовољан; али он је дат из поштених намера и услед схватања неодољивих државних потреба и савремених захтева. А као први Устав, он није могао бити најсавршенији. Тек Владалац, који је мислио да поштено влада, није имао разлога да се противу овога Устава буни. „Чувајте ово, то ће бити доста и за вас и за децу вашу", знамо да је Кнезу Милану о његову пунолетству рекао један од људи, пред киме је он доцније критиковао овај Устав.

Но није он само негодовао овај Устав, кога се после грчевито држао; он је још више мрзео људе оне Странке, која га је на Престо попела и на њему учврстила. То је, надамо се, и сувише јасно и документовано изнесено на листовима ове Књ. II. као и оне I.

Сукоб с Аустро-Угарском око трговинских уговора, добро је дошао Кнезу Милану, да се (19 октобра 1880), овога пута коначно, ослободи Либералне Странке. Од тада настаје доба његове личне владавине, са свима консеквенцијама.

Осам година по томе, био је Краљ Милан доиста господар ситуације у земљи. Он је вршио по свом личном нахођењу све промене: једне дизао, друге обарао, „бунтовне" кажњавао; а и оне које је сматрао блиске себи омржњавао, а осуђиване вадио из затвора. Свој рушилачки темпераменат пренео је и на спољну политику и ту закључивао тајне конвенције, водио и губио ратове.

Али је и Краљ Милан тако радећи истурио из руку последње карте. Ако је се осврнуо за собом, видео је све саме развалине;

ако је хтео погледати унапред, видео је опет и у свом дому и у држави борбу и неизвесност. Он, или није хтео или није могао бити уставан Краљ. Он је Краљ борбе, великих прохтева а слабих успеха, или боље рећи, јаких неуспеха, нарочито од онда, кад је настала ера чисто његове личне владавине.

Мисао на силазак с престола није била више далеко; она се сама собом наметала, као резултат свеколиког краљевог и домаћег живота и политичкога рада његова.

Ми не можемо знати за све оне унутрашње душевне борбе, које је Краљ Милан морао претурити и издржати, докле се решио да учини овај корак, коме је главни циљ без сумње био да, силазећи с престола, понесе собом и све жалосне успомене, за његово име везане; а да сину своме осигура положај и престо, који је у свима овим непрекидним борбама био озбиљно заљубљан са краљем Миланом на њему. Колико је у томе пресуђивао и ћуат према краљици Наталији, ми не можемо знати. Зна се, да је о томе кораку писао цару аустријском и цару немачком као својим политичким пријатељима па и протекторима, и да су му они оба саветовали, да то не чини. За Аустро-Угарску је била чиста штета одступање Краља Милана. Тиме она губи једну сигурну позицију, више но једнога савезника, губи свога вазала. Што се тиче Русије, све што је до сада било, јасно је показивало, да је Краљ Милан био у очима тадашњег одлучног цара Александра III просто немогућ. С тога се он на ту страну није ни за савете обраћао, а није се смео више обраћати.[1] Немачки цар му је, како смо слушали доцније од Ристића, одговорио: да су владаоци као војници, на стражи, који морају издржати на своме положају, ма како он тежак био. То је, без сумње, био добронамеран савет. Али Краљу Милану он је био бескористан. Он је се и сувише учинио немогућим, он је већ у својим грудима нагомилао толико срџбе на све што се из народа истакло као политичар, да је, дајући чак и нови Устав, и кад је се поверио Јов. Ристићу, каквом се мишљу носи, исповедио се: да он познаје себе добро, и да он нема стрпљења да влада уставно. Није недостојало на лојалним саветима, баш од онога коме је он у првом реду хтео поверити Краљевску власт, да се све може још поправити, и да је све ово, што је Краљ учинио, дајући без икакве резерве нови Устав, такве природе, да ће помоћи и учинити да се све старо заборави, и да се сви недузи излече.

Узалуд; Краљ Милан је своју одлуку одржао.

Сад се види, да је се она зачела раније, можда још у првој половини године 1888, када је отпустио Радикале и поново позвао кабинет Николе Христића. Да је тако сведочи све оно, што је после тога урадио:

[1] За владе цара Александра III. тад. посланик у Петрограду, генерал Ђ. Хорватовић, једна крута војничка фигура, добио је налог, да представе цару и поради, да се поколебани тамо положај Краља Милана поправи. На све наводе генералове, цар је кратко одговарао, само: „Милан непоправим!"

Прво је одузео сина од жене; за тим је повео брачну парницу и најпосле се развео са женом; одмах по томе приступао је изради Устава; а кад је овај био готов, он је, не мењајући владу Николе Христића, још само чекао згодан дан, да и своју последњу намеру изврши, да абдицира, то јест: да остави престо, народ, земљу, породицу, сина и дом свој и оде у свет.

Па ипак, свим овим није још исцрпена карактеристика личности Краља Милана. Она се може посматрати са много страна, сем у погледу његових идеала и какве их је он имао или немао у погледу јединства народнога, коме је он требао бити вођа и заставник; у погледу склоности његових ка општој и специфично народној култури и, најпосле, у погледу на његову осетљивост и исправност као уставна владаоца. У погледу на народ, коме је Милан Обреновић био владалац, допуштено је и једно крупно, и ако жалосно питање: да ли га је он у опште љубио и за његову срећу марио? Он то није смео изрећи у својој земљи. Али је вероватно да ће се и у том погледу наћи података, или боље речено доказа у поверљивим Бечким Архивама. Јер је Милан, до смрти, остао потпуно искрен и поверљив према онима у Бечу.

Интересантан је Краљ Милан био и у погледу практичне политике, као и њених носилаца: партија и влада. Ту је он имао осведочених симпатија и антипатија, које искачу на видик ближом анализом његове владавине, нарочито од 1880 даље.

Краљ Милан ипак није био цепидлака; он није марио да се бави личним ситницама. Ако је и о томе почео далеко доцније водити рачуна, то није било за његова краљевања. Он би, нарочито кад је после 1880 дошао у положај да сам опредељује правац политике, уочио главни циљ, нашао људе за то, и онда би им — поред свих преимућстава њиховог високог положаја — оставио већим делом слободне руке да тај циљ изводе како најбоље знаду и умеју, наравно подржавајући их целим владалачким ауторитетом. Али за то је он морао бити уверен, да има људе од поверења, на које се сме и може ослонити. У доба владавине, које он сматраше као најлепше, његов ослонац беху Напредњаци. Ни први њихови неуспеси с Бонтуом, ни расцеп у Скупштини (1882), ни све бешња опозиција у земљи, ни велики успех Радикала на изборима (1883) не могаху га поколебати у његовој наклоњености према Напредној Странци. И кад је се морао, с јесени 1883 растајати са њима, он није пустио да плодове изборног успеха пожање опозиција, већ јој је презентирао Николу Христића, то ће рећи опет Напредњаке. А по угушеној буни, он је, прелазећи преко примера лојалности Ник. Христића, опет позвао чисте Напредњаке и с њима је отишао на Сливницу. Па и онда их није хтео напустити, продужио је с њима још годину и по. А кад је дошла савезна либерално-радикална Скупштина (1887) и показала вољу прво кроз адресу, да претресе рад Напредне Странке, онда се испољио Краљ Милан сав, одбио адресу, и примивши Скупштину у двору, изјављује: да он не може допустити да одговарају људи, који су вршили његову вољу.

Сасвим је другојачије било са Либералима и Радикалима. Он их, прво, није хтео никако; а кад их је морао или консултирати, као оно после Сливнице, или и узети у владу, као оно у јуну 1887, он их је везивао од сваке руке, правио погодбе, остављао себи одрешене руке и, најпосле — прелазећи и преко дате Краљевске речи и својеручно потписаних програма — свршавао са тим њему неугодним владама и странкама, отискујући их једну за другом од себе и са управе земаљске. Ни осведочена државничка мудрост једних, ни бројна већина других, ни државна потреба, ни тако поколебани мир у земљи, и све друго, нису га могли од тога уздржати. Он је се врпољио како је год могао, док не би збацио тај терет, који је за њ значио деобу власти, деобу утицаја на државне послове и ограничење. А што су се Либерали после прогласа његова пунолетства нешто одржали и што су за време ратова дошли и остали на управи земље, то ни мало није било по његовој вољи и склоности; то је било једино по сили околности, како унутрашњих тако и спољашњих. Одбацивши их једном (1880), он их више није хтео; а у савезу с радикалима (1887) примио их је, да после изигра и једне и друге. Пошто је савез одступом Либерала био разбијен, није требало ни четири месеца да и Радикале пошље одакле су и дошли. То би стигло и либерале да су тада сами примили власт.

Тако је се он играо се владама и странкама њему непријатним, док је знао да стоји чврсто у свом положају, који су дуго подупирали у земљи војска, напољу Аустро-Угарска. Тада је он развијао много куражи, која је ишла до натресања и вређања. Али, кад би га изненадио какав неуспех, он би се видно поплашио и што оно веле изгубио главу, готов да баци кривицу на оне, који му се и иначе нису допадали. Тако је било са Либералима после првог рата, када је у Параћину, после Ђуниса, у присуству либералног Министра, јетко претио: „видићемо, ко је овај рат хтео" и када је за тим безусловно тражио (1877) сазив Велике Народне Скупштине. Па и саме, њему драге Напредњаке он је, после Сливнице, изложио тешком искушењу, захтевајући после образовања Гарашанинове владе (у марту 1886) распуст Скупштине и нове изборе; али је опет за то дао Напредњацима разрешницу унапред за све. Они су тада, као што знамо, на изборима пропали, али су опет за то „створили" већину, којом су под краљевом протекцијом поклопили све што је дотле учињено било, а тиме и Краља и себе. Сливничка погибија ипак је Краља Милана истерала из колосека, пошто стрпљење и јунаштво не беху његове одлике. На дан 5. новембра 1885 он је напустио Цариброд на прост глас о некој диверзији с бока, и прошав и Пирот није се уставио све до Беле Паланке живећи стално у неравној раздражености, готов чак и да још онда абдицира. Али га и то све није могло одвести у логор либерални; не само то, он је као што знамо претпоставио да иде у казамате Радикалним затвореницима, чинио им предлоге и с њима тражио излаза из тешке и критичне ситуације. Владавина

Србијом претвара се, у једном критично времену, у романтику: Краљ иде у тамницу, да од осуђеника тражи помоћи и спасења својој пропалој политици! Тамо га опет није одвела ни љубав према Радикалима колико мржња према Либералима; јер он имаше да бира само између њих двоје. Само ваљда мржња његова према жени својој, Краљици Наталији, била је већа од мржње према Либералима, ма да су му иначе политички и сувише незгодни били и Радикали. Али он се са њима борио дуго година само на одстојању, док је са Либералима на влади до 1880. имао да се носи очи у очи. Резервисаност Ристићева и либералних првака као и буџност радикална, били су два одбојна пола, који га никада нису могли привући, бар не да заједно раде; али су га у толико више могли привући, бар не да заједно раде; али су га у толико више привлачила стара и млада господа консервативно напредњачка.

Да ли га је та одвратност према мудроста и снази коју је у својој земљи имао, одвела у аустро-угарске воде? То је тешко погодити, као што је у опште тешко знати: што је он још 1881. год. приступио тајној конвенцији, када се још ништа не виђаше што би га угрожавало. Отуда је дошло оно тумачење, да је Краљ Милан пришао Аустро-Угарској, из зазора према Русији, чије му понашање, нарочито за време другог рата, Санстефанског уговора и Берлинског конгреса, није више уливало поверења ни давало поуздања. И ако се много што шта и могло Русији с разлогом замерити, то још није довољно да објасни овај велики обрт у души Краља Милана. Остало би да се траже и неки унутрашњи узроци, па и они нису довољни да тај обрт дефинитивно на чисто изведу. Он је могао знати за слабост конзервативаца, али за то је се, поред старије Либералне Странке, помаљала на хоризонту млада и многобројна Радикална, која се организовала јануара 1881. и у лето 1882. год. Да ли је Краљ Милан још тада био известан, да се са том странком јавља некакав опак противник, против кога ваља прибећи завремена под заштиту туђе силе; или је још тада била прибећи завремена под заштиту туђе силе; или је још тада била код њега поуздана извесност, да он не може да трпи радикале ни у којој форми, па му је требала она фаталпа конвенција, којом је се осудио на дворбу туђину и везао себи руке слободнога рада, кретања и споразумевања са Бечу непријатним и осталим политичким људима у Србији, ван Напредне Странке. Били мотиви за све ово какви му драго, једна од најсталнијих склоности у политичком смислу, била је Краљ Миланова привржености Аустро-Угарској. Он је, по свему судећи, волео и абдицирати, но се на тој страни компромитовати. Тако је и урадио!

И ако смо ми принуђени да из владавине Краља Милана истакнемо и оне доцније (од 1880.) моменте, који ту владавину не карактеришу лепо, и чине је да се она, знатним делом убраја у несрећне дане српске најновије историје — ипак нам је дужност признати, да је Краљ Милан имао и доста светлих момената у својој владавини, и не једном и доста заслуге за по неку срећну мисао — као што су његови дарови науци — и извесну реформу, као што је преображај војске у 1882. години. Колико би више било

таквих момената, да је он допуштао сталожење прилике. И само своје одступање извео је Краљ Милан на начин, који и по спољашности а у многоме и по унутрашњости својој, чини леп утисак. Он је у том бар моменту био убеђен у исправност, и потребу ове жртве.

Он силази с Престола остављајући чисту ситуацију, бар у оној мери, колико се она променом Устава дала разбистрити и пречистити, ма да се тиме ни за длаку не мења целокупно остало „замршено наследство," које он и његово доба, оставља у првом реду Краљевским Намесницима, а за тим и влади, која ће послове земаљске предузети, и народу, чије је прегледице он имао да вуче.

Намесници су, у два своја члана, Либерали; први је намесник сам вођ Либералне странке Јов. Ристић, док је трећи или по рангу други, по својим симпатијама наклон Напредној Странци, ма да га то није довело на тај високи положај. Напредну странку, оставио је Краљ Милан просто њеној судби, да се у новом положају нађе како најбоље уме. Коста С. Протић, други намесник, био је лични пријатељ и повереник Краља Милана још са првих дана његове владавине; али за то није био лош друг у високом колегијуму Краљевскога Намештва, и био је човек од рада, и несравњено сталожењег темперамента од Јована Бели-Марковића, трећег Намесника, знатног војсковође у минулим ратовима. Поверавање Краљевске власти, па дакле и свога сина, и двојици либерала, значи само, да је Краљ Милан своју субјективну мржњу према либералима у опште у овој прилици потчинио увиђавности, која њему није никада недостајала у познавању људи, које је, које кад, ваљало изабрати за буди коју, добру или мање угодну, срећну или несрећну мисију. Састав влада, нарочито од кад их је он сам састављао, то најбоље сведочи. Сви његови планови за последњих осам година, нашли су увек и достојне извршноце, почев од појединих Влада, па до образовања Преких Судова.

Оваквим саставом Намештва, краљ Милан је, у једно, желео у врховима државе створити равнотежу у односајима, који ће наступити, кад владу прихвате Радикали, она Странка, коју је Краљ Милан такође толико гонио, не мање с неповерењем гледао, колико је и Либерале лично мрзео. Устав од 1888. године значио је у својим непосредним последицама, одлучно заузеће свију позиција радикалном већином. То је обелодањивао и састав прошле Велике Народне Скупштине, то је било јасно за свакога, а у првом реду за саме Краљевске Намеснике.

Краљ Александар, који је био тек у тринаестој години, није могао бити сматран као политичка чињеница у покрету сила, који ће настати после нестанка дотадашње бране, оличене у бившем Краљу, кога нестаје са његова места. Краљ Александар је био само предмет пажње као будући владалац, и с тога је његово школовање и васпитање било предмет озбиљне бриге и Намештва и Владе, која је за абдикацијом дошла. Но и то је право надзора над васпитањем свога сина задржао опет краљ Милан. Он га је себи чак и Уставом (чл. 72) огарантовао, унев одредбе, за које,

кад су унесене није нико, ван њега, ни слутио од какве ће актуелне вредности оне ускоро бити.[1]

Но младоме Краљу није у опште ништа недостајало, чиме се год он, у погледу наставника, могао окружити. Све што је у нашој земљи најбољега било у Великој и Средњим школама, и иначе у интелигенцији цивилној и војној дато му је за наставника, како је некада поступљено и за малолетства оца његова, Кнеза Милана. Нико није имао ни пре, ни сада интереса у томе, да владалац остане недоучен, или чак лоше упућен. Оно, што је стајало у власти људи, који су од 22. фебруара 1889. године садејствовали у његовоме развијању и васпитању, учињено је у пуној мери, и по најбољем знању и умењу свију њих. Ми бисмо навукли на се грех, ако би смо тврдили, да исту жељу није имао и отац краљев, Краљ Милан. И он је желео видети сина просвећена, мудра и одлична. А ако је у томе што и грешно, онда би се грех његов састојао можда једино у томе, што је желео, да и при одсуству ван земље, које је његов нов положај собом доносио, зна окружена сина свога само оним људима (ненаставницима) који су можда чешће уображавали, да имају искључно право да заступају оца, више по они, који су опет по положају своме у држави имали да бдију над животом, радом и развићем будућега владаоца.

Но успех васпитања једног детета, па дакле и детета које ће бити Краљ — и које се на жалост већ као дете мора називати Краљем! — не лежи само у лицима и средствима, којима се васпитаник окружава. Успех тај лежи и у оној неприступној психолошкој основи, која се са рођењем доноси или и наслеђује, и коју, према томе, даје само душа васпитаника, са свима својим добрим и лошим особинама, које су непроменљиве, за то што су урођене. Но, нека би на овом месту остало нерасправљено, какве је урођене особине могао имати Александар син Краља Милана и Краљице Наталије.[2] То ће тек будућност имати да покаже.[3] У дане

---

[1] Као најстарији члан династије, бивши Краљ је задржао и посредни утицај на цивилну листу и имање своје куће. Тако је он, као раскраљ, под 22. фебруаром, одредио за старатеље, који ће руководити краљевом цивилном листом и осталим имањем: др. Николу Крстића и др. Лазу Докића, саветнике. Овај је други, Докић, ускоро постао и гувернер младога Краља, под чијим је непосредним надзором била настава, све до 1892. године, када га је у томе заменио генерал Јов. Мишковић.

[2] Кад је доцније Краљ Милан потпуно испољио свој деструктивни темперамент, овда онда се злурадо приписивало то његовом „рђавом васпитању." Расправљајући једном и са писцем о. р. ту тему, Јов. Ристић ће рећи: „Ми смо га у младости окружили чим смо најбољим могли у погледу наставника, па смо му за гувернера довели и одличног човека и племића Меду Пуцића. Али ко ће курјаче припитомити?! — завршио би Ристић, не једном исту тему. И једном би причао, како је тек доведени Милан, дошао пред упаљено кандило у двору и упитао: шта је то? И по добивеном лепом српском објашњењу — пљунуо у исто и угасио га!

[3] Ево како сина краљева, у време пред абдикацију описује, као очевидац у Глајхенбергу „Стари Београђанин": „То беше дечко од 12 година, бледуњав, прпе косе, која му се у густим малама спуштала по јако развијеном врату, до испод потиљка. Слаб вид очију кестењасте боје, појачавао је џикер у злат. оквиру, не-

абдикације, погледи свесрдне пажње најближе околине, као и погледи љубави целога народа беху усредсређени на овоме нејаком изданку династије, чији родитељи напуштаху, један по један, и своје брачне и родитељске дужности, и своју земљу, па најзад и своје огњиште. Краљица Наталија већ поодавно беше ван земље, сада већ и као разведена жена свога мужа.

Двадесет четвртога дана после абдикације, бивши Краљ Милан, 18. марта т. г. остави и сам Београд. Тога дана отишао је на Исток, прво у Цариград, а одатле у Јерусалим. Дотле се беху већ сасвим стишали таласи изненађења, које беше у свему народу, као и ван граница Србије, изазвао изненадни силазак с престола овога необичног Владаоца.

Краљевски Намесници, пошто су и бившу Краљицу Наталију, која је тада живела у Јалти у Јужној Русији, известили нарочитим писмом о великој промени у Србији[1], беху већ предузели у пуном смислу речи вршење краљевске власти, и образовање нове владе, из средине Радикалне Странке.

У Историји Србије беше превртут један нов, чист лист. Свак се надаше, да ће на њему, за владе Александра I Обреновића V, бити исписани срећнији догађаји, од оних, који се збише за владе оца његова Краља Милана, кога, како за овај мах изгледаше, нестајаше сасвим са јавне позорнице у Србији.

Али, ко може знати, куда невидљиви путеви судбине још воде, остављајући без одговора и оно друго питање: да ли ће се судба, негда тако славне и многозаслужне династије Обреновића, — после трагичне смрти Кнеза Михаила 1868. и драматичне абдикације Краља Милана 1889 — завршити бар овим двама фаталним датумима или је у Књизи Судбине другојачије писано?

сигурно намештен на меснатом носу, те га је сваки час намештао и утврђивао. Развијених бокова, он се често несигурно држао на маленим сићушним стопалима. Глас му беше танак, детињски, понашање скромно, чисто бојажљиво. Као какав добро дисциплинован ђачић, он је сваки час погледао у свога гувернера Докића, као да би очима тражио од њега допуштење, да што каже, или одобрење онога, што је казао.... У његовим очима огледала се, за његове године необична повученост, прикривена узбуђеност, коју су одавали чести и јако тренутни нервни трзаји на невеселом лицу." И онда очевидац закључује: „Ово несрећно дете, осуђено да буде сведок неслоге и раздора, а не топлине и љубави у кући, у којој се родио, будило је дубоко сажаљење и тешку слутњу о судбини, која га је чекала." (Политика од 5. августа 1922. год.).

[1] Мислим, да то писмо преда и бившу Краљицу о свему ближе обавести, поверили су Намесници Алимпију Васиљевићу, члану Држ. Савета. Како Намесници тада још не имађаху секретара, а писац по повратку из иностранства још се бавио у Београду, то је њему поверено било да га начисто преписе и од првог намесника однесе осталој двојици на потпис. — Ускоро за тим, писац се вратио на дужност у Пирот, као директор там. гимназије (од 1887). Ту је видео пролаз бив. Краља за Цариград и Света Места.

Наравно, никоме из народа, па ни писцу о. р. не падаше на ум, да испраћајући дојучерашњег Краља на пут у Света Места, постави себи питање: да ли ће овај по својој вољи детронизирани Краљ, у својој тридесет петој години, остати себи до краја доследан? Но, и на такво ће питање дати одговор време, које долази, и којим ће се бавити књига III. ове Политичке Историје Србије.

САДРЖАЈ.

	Страна
Предговор	5
Кулминација Либералне Странке	13
Министарство Јов. Ристића	14
I. Прва нишка скупштина	18
II. Нове државне границе, адм. подела и уређење нових области	35
III. Српска афтокефална црква	39
IV. Реконструкција Министарства	40
V. Друга нишка скупштина	43
VI. Положај и држање скупштинске опозиције	70
VII. Ванредна скупштина и железничка конвенција	79
VIII. Први одношаји с Бугарском	97
Пад Либералне Ристићеве владе (1880)	101
Појава Радикализма у Србији	112
I. Српски ђаци на страни	115
II. Крагујевац као центар нових људи и листова	120
III. Светозарева жишка разбуктана се у пламен	127
IV. Нове реформе у области самоуправној и у штампи и њихово дејство	134
V. Црвени барјак и његове последице	139
Седам година владавине Напредне Странке	
I. Министарство М. С. Пироћанца	150
II. Први кораци власти. Избори и њихов резултат	154
III. Нова скупштина и раздеоба странака	160
IV. Доба слободоумља владе. Један фаталан уговор	171
V. Влада и тајна конвенција са Аустро-Угарском	179
VI. Свргнуће митрополита Михаила и епископа	183
VII. Либерална странка у новим приликама. Радикали и три полит. „барјака"	188
VIII. Друга скупштина и нови потреси	193
IX. Проглас Краљевине (1882)	198
X. Ултимат опозиције	200

Страна

XI. Краљево путовање по Србији. Пропаст железничког предузећа 203
XII. Искључење опозиције. Први и други допунски избори. „Двогласци" у Скупштини 205
XIII. Реакција на помолу 209
XIV. Радикали се организују, Либерали прибирају . . . 213
XV. Атентат на краља Милана 217
XVI. Уморна Скупштина 219
XVII. Владин поклич за промену Устава од 1869. Избори 1883. Победа радик. странке. Одступање владе Пироћанчеве и њен политички биланс 223
XVIII. Судба чиновништва у полит. обртима 233

Тимочка буна и Српско-бугарски рат

I. Прва влада Ник. Христића 239
II. Затварање новоизабране скупштине. Суморни изгледи 240
III. Буна у Тимоку. Ванредно стање и преки суд. Анализа узрока буне и њен крај 244
IV. Нови избори. Одступање Ник. Христића. Министарство М. Гарашанина. Скупштина у Нишу после буне 262
V. Опозиција се поново креће 268
VI. Друга напредњачка скупштина у Нишу. Опозиција све изразитија. Влада против промене устава . . 269
VII. „Пловдивски преврат". Узбуна у Београду. Српско-бугарски рат, његов ток и закључење мира. Савети краљу после рата 275

Кризе после рата

I. Неуспели покушаји са Либералим и њихов одјек. Опет Министарство М. Гарашанина 290
II. Мало политичке романтике: Краљ код осуђеника. Помиловање осуђених на преком суду због буне. Краљеви предлози ослобођеним радикалима. Вешања у Нишу. Одбијање Краљевих предлога. „Споразум" опозиције 295
III. Влада пред „споразумом" опозиције. Поратни остатци ванредних мера и ограничења слобода. Расписивање избора. Бобрба са опозицијом. Сазив Скупштине у Нишу. Редукција опозиције. Одобрење ратних мера 304
IV. Поратне српско-бугарске куртоазије 312
V. Пад напредне странке и владе 313

Јован Ристић и Краљ Милан (1886.) 318

Савезна влада

I. Први дани, први догађаји 324
II. За промену Устава 330

Страна

III. Избори. Шта Краљ мисли о ситуацији. Савезна Нар. Скупштина 333
IV. Крај Савезне владе 347

Радикална странка на влади.

I. Ново радикално Министарство пред Скупштином . . 353
II. Радикална странка у новом положају 354
III. Опозиција новој влади 357
IV. Избори. Рад и пад радикалне владе и Скупштине . 361

Пред крупним догађајима.

I. Друга влада Ник. Христића и њен задатак 366
II. Домаће распре краљевске и развод брака 369
III. Промена Устава од 1869. Устав од 1888. 372
IV. Рад уставотворних одбора: ужег и ширег 380
V. Нови Устав пред Вел. Нар. Скупштином. Усвајање и потврда Устава од 1888. 388
VI. Неизвесност после новог Устава 391

Абдикација Краља Милана. 22. фебруара 1889. — Краљевско Намесништво. 396

ИСПРАВКЕ

		треба	место
Страна	26. (примедба, 2):	Године 1888	„1885.“
„	36. (одељак трећи):	били су предмет	„предност“
„	69. (одељак други):	од 192 посланика	„писменити“
„	134. (пасловни број):	IV.	VI.
„	288. (при дну):	половно решење	„поновно“
„	300. (међу именима):	Светомир Николајевић	„Николић“
„	300. (последњи одељак):	Арсеније Прокопијевић	„Раша Милошевић“